

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

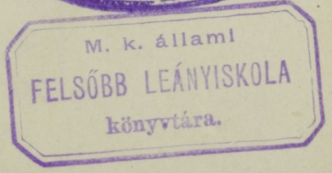
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA LEÁNYSZAKKÖZÖM
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁRA

GYULAI PÁL.

SZÁZKETTEDIK KÖTET.

(280. 281. 282. SZÁM)

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1900.

PM901/959

EGYETEMI
BUDAPESTI
KÖNYVTÁR

~~BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSIT. MEDICAE
BUDAPESTENSIS.
DUPLUM VENDITUM~~

Orsz. Levéltár Könyvtára
18957/10 61 n. sz.

TARTALOM.

CCLXXX. SZÁM.

	Lap
PÉTERFY JENŐ. — Riedl Frigyesztől	1
DEÁK KÉT LEVELE S A SZLÁV KÉRDÉS 1842-43-BAN. — Ferenczi Zoltántól	30
VERSEGHY ÉS A NYELVUJITÁS. (I.) — Madarász Flóristól	47
SZENT ORSOLYA LEGENDÁJA A TÖRTÉNETBEN ÉS A MŰVÉ- SZETBEN. (III.) — Szmrecsányi Miklóstól	69
KÖLTÉMÉNYEK. <i>Vallomás.</i> — Szaboleska Mihálytól. — <i>Az üvöltők.</i> Leconte de Lisle után, franeziából. — Vargha Gyulától	95
SZERELEM. (II.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszól. — Ambrozovics Dezsőtől	98
BAJZA ÉLETRAJZÁBÓL. — Badits Ferencztől	129
PROVENCE KÖLTŐJE. — Kropf Lajostól	140
ÉRTESITŐ: Rákosi Viktor: <i>Korhadtt fakeszeszek.</i> — i. — Illés József: <i>Az Anjoukori társadalom és az adózás.</i> — K—n E—r. — Syney Lee: <i>A Life of William Shakespeare.</i> — A. — Fischer M.: <i>Schleiermacher.</i> — L—s. <i>Nyílt levelek a szerkesztőhöz:</i> I. Haraszi Gyulától. — II. Válaszul Alexander B. úr nyílt levelére. — L—s. — <i>Angol kritikák Jókai regé- nyeiről.</i> — <i>Új magyar könyvek.</i>	145

CCLXXXI. SZÁM.

A BORGIA-SZOBÁK A VATICÁNBAN. — Berzeviczy Alberttől	161
A VESZETTSÉG MAGYARORSZÁGON. — Grósz Emiltől	184
VERSEGHY ÉS A NYELVÚJITÁS. (II.) — Madarász Flóristól	194
RUSKIN. — Farkas Jenőtől	212
SOKRATES ÉS PLATON. — Sebestyén Károlytól	233
SZERELEM. (III.) Regény. — Patapenko N. J. után, oroszól. — Ambro- zovics Dezsőtől	251

	Lap
KÖLTEMÉNYEK: <i>Germjeszegeu.</i> — Gyulai Páltól. — <i>A gólya.</i> — Cseh népdal után, Gábor Ignácztól — — — — — 282	282
ENDRŐDI SÁNDOR KÖLTEMÉNYEI. — s.-tól — — — — — 285	285
MAGYARORSZÁG MADARAI. — Gyulai Gaal Gastontól — — — — — 296	296
ÉRTESITŐ: <i>Ókori lexicon.</i> — Gyomlay Gyulától. — Bruinier: <i>Das deutsche Volkslied.</i> — Jacobowski: <i>Aus deutscher Seele.</i> — H. G.-tól. — Hémon: <i>Cours de litterature.</i> — Gy. L.-tól. — <i>Új magyar könyvek.</i> 305	305

CCLXXXII. SZÁM.

A DÉLAFRIKAI KÉRDÉS. (I.) — Hegedüs Páltól — — — — — 321	321
ABONYI LAJOS EMLÉKEZETE. — Vargha Gyulától — — — — — 350	350
A SZINÉSZI PARADOXON. — Alexander Bernáttól — — — — — 367	367
SZERELEM. (IV.) — Regény. — Patapenko N. J. után, oroszról — Ambrozovics Dezsőtől — — — — — 401	401
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az időprófeta.</i> — Lévay Józseftől. — <i>A fészek.</i> — Manuel Jenő után, francziából. — Bogdánfy Lajos — — — — — 433	433
ARANY JÁNOS SZEMBAJA. — Grósz Emiltől — — — — — 436	436
FRANCE ANATOL LEGUJABB MUNKÁJA. — Hatvany Lajostól — — — — — 443	443
A FRANCZIA ZSIDÓK EGYENJOGUSITÁSA. — Márki Sándortól — — — — — 453	453
ÉRTESITŐ: Herczeg Ferencz: <i>Egy leány története.</i> — Riedl Frigyes-től. — <i>Keleti szemte.</i> — B.-tól. — Feleki Sándor: <i>Vándorfelhők.</i> — Z.-tól. — Dr. Alföldy Dénes: <i>A meteorologiai műszerek és elemek.</i> — p. gy.-tól. — Brausewetter: <i>Finland im Bilde seiner Dichtung.</i> — f. — s.-tól. — <i>Alfred the Great.</i> — Kr. L.-tól. — <i>Új magyar könyvek.</i> 462	462

PÉTERFY JENŐ.

I.

Az a pisztolylövés, mely 1899 november 5-ikén a Fiuméből Budapestre rohanó gyorsvonaton elhangzott és melylyel Péterfy Jenő — látszólag egészségének és szellemi tevékenységének teljes erejében — véget vetett életének, nem egy barátjának és ismerősének szívében fájdalmas visszhangot ébresztett és a fájó kérdések egész sorát keltette föl lelkünkben. Hát ily könnyű elválni az élettől annak, ki nagy fogékonyságánál és széleskörű műveltségénél fogva ismerheti mindazt, a mi az életben szép és nemes? A tiszta életnek, a művészetért való rajongásnak, az ernyedetlen tudományos munkának ez az eredménye? Egy önkinzástól megszakadt szív és golyótól szétroncsolt agy? Hát mi az élet értéke, ha valaki, a ki egész életén át önművelésén lelkesen dolgozott, mint művész műtermékén, ily könnyen eldobhatónak tartja!

Az olyatén halál, minő a Péterfyé, a gondolkodó elmében önkénytelenül a lét nagy problémáit idézi föl: az élet értékének, a halál előnyeinek kérdését. Ez elmélkedések közt aztán akarva, nem akarva megvonjuk az emberi élet számadó mérlegét.

Kétségtelen, hogy világi életünk — ha csak nem pusztán állati továbbélésről van szó, a mivel különben a legtöbb ember beéri — mondom, világi életünk térben és időben korlátozva csak úgy ér valamit, ha két lelki erőnk érvényesül benne: a szeretet és az akarat. Igen, valamit szeretnünk kell, természetünk szerint, vagy csapongó hévvel, vagy maradozó bensőséggel: vagy önmagunkat (ez a legelterjedtebb cultus) vagy szeretőnket; vagy családunkat vagy foglalkozásunkat; vagy a tudományt-művészetet, vagy a sportot, vagy a hazát

(néha nincs nagy különbség e kettő közt). És akarni kell valamit, valamely czélnek kell előttünk lebegni, valaminek az elérését kell óhajtanunk, a holnap számára valamely programmal kell birnunk. Ez a czél, akaratunk tárgya ismét egyéniségünk szerint változik: kicsinyes hiúság, nemes becsvágy, vagy önző jólét.

A szeretet megvolt Péterfyben, az élet nemesebb és szellemes jelenségeinek szeretete; de úgy látszik, nem akadt senki, a ki megtanította volna önmagát kellően szeretni. Az akarat is megvolt, nagy és szép célok kitűzése, de ez az akarat nem volt elég tartós és állandó, nem eléggé megacézózott, hogy gazdag érzelmi és szellemi életének megfelelő legyen. Annak a szép belsőnek, annak a márványnak, melyen Péterfy önművelő fáradozással dolgozott, volt egy hibája, az akaraterőnek volt egy finom repedése, melyen nem lehetett segíteni. Az ellenséges élet ezt a kis hibát nagyon kiaknázta, a gyenge repedést lelki fájdalmak ékével tovább repszette.

És még egy! Vannak az életben sötétben tátongó mélységek, melyeken át csak a hit vagy az illusio szárnya segít. (Szinte azt írtam volna: a hit vagy az önhittség szárnya.) Nála úgylátszik e szárny pár nem volt elég erős; sötét perczeiben, élete válságaiban a három isteni erény közül kettő: a hit és a remény nem szállt le mindig hozzá, hogy hűs cseppet adjon az epedő ajkára.

II. ÉLETE.

Péterfy Jenő 50 évig élt; e félszázad nagyobb részét — 28 évet — mint reáliskolai tanár töltötte Budapesten. Eleinte leginkább a leghaládatlanabb középiskolai tantárgyat: a német nyelvet és irodalmat adta elő és a philosophiát. Később mindig több magyar nyelvi és irodalmi órát osztottak ki neki. Mint tanár igen élénk volt, tele tüzzel és idegességgel. Egy leczkémén — a melyen jelen voltam — láttam, hogy nem praelegál, hanem inkább beszélteti, szellemileg foglalkoztatja tanítványait és az egész osztály közreműködésével szeret tanítani. Tanítás közben folyton járt-kelt vagy nyugtalanul mozgolódott. Valami szeretetreméltó szeszélyesség volt modorában, mely nem mindig jókedvből, hanem talán az ideges excitálás

kedveért a tréfát is, sőt a pajkosságot is szerette az osztályteremben. Még ha rossz kedvvel lépett is be az osztályba, tanítványai néhány percz alatt beugratták: egész lélekkel és kedvvel velök foglalkozott. A felsőbb osztályokban előadása mindig impulsus-adó volt: sőt nem egyszer mellékesen elszórt megjegyzései voltak a legtanulságosabbak és a legszellemesebbek. Az Eötvös-collegiumban is, a hol élete utolsó három évében előadott, a tanárjelöltek közt eredeti felfogásával üdvösen nyugtalanító és szellemileg serkentő volt. Óra közt a tanári teremben nem ritkán gyermekesen, kicsapangóan pajkos tudott lenni.

Születésekor édes apja: Péterfy József a szőlőszeti iskola igazgatója volt Budán. Jenő négy éves volt, midőn Kolozsvárra költöztek, itt járta elemi iskoláit is. A gymnasiumot Egerben kezdte, hol az első osztályban Szvorényi József kedvenc tanítványa volt, majd a fővárosban folytatta. Közben a tizenöt éves ifju egy kellemes évet — lucidum intervallum — Keszthelyen töltött, hol édes apja a gazdasági tanintézet igazgatója volt. Miután a fővárosban a középiskolát kitünő eredménnyel végezte, nagy csapás érte. Édes apja — kinek végzetes befolyása volt fia életére is — igen kedves, finom modorú, tehetséges, de különczködő, úriaskodó, meggondolatlan ember volt, ki pénzét elpazarolta és végre több extravagans cselekedete után könnyelműen elhagyta családját. Nem is tért többé soha vissza, nem is tett semmit családjá érdekében, melynek boldogságát földúlta, sőt néhány évvel később már magát sem tudta fön-tartani. Apa és fiú örökre elidegenedtek, de nem válhattak el egészen, mert az apa szellemi erejének megbénulása miatt csakhamar keresetre képtelen lett és fia támogatására szorult. A családi katastropha keserű emlékéhez még hozzájárult az anyagi zavarok lealázó öröksége. Ez a családi földrengés Péterfy Jenőt legfogékonyabb éveiben, serdülő korában rázta meg: nyomai mindvégig meglátszottak rajta.

Két évi jogi tanulmány után Péterfy a bölcsészettkar hallgatója lett. Az irodalmi tanulmányok jobban vonzották. Innen kezdve, legalább külsőleg, egészen a szokott mechanizmussal folyt le élete: 22 éves korában helyettes tanári alkalmazást nyer a IV. kerületi fővárosi reáliskolában, leteszi a tanári vizsgát, bölcséleti doktor, majd rendes tanár lesz a józsefvárosi reáliskolában és — az maradt mindvégig.

Mint fiatal tanár irodalmilag is kezd föllépni: úgy mint az életben először zenei és nem írói tehetsége vonta magára az emberek figyelmét, úgy az irodalomban is először zenével foglalkozik. 1874-ben, 24 éves korában zenereferense lesz a *Pesther Lloyd*nak, melynek akkor még a tisztán magyar ajkú közönség körében is sok olvasója akadt, majd öt évvel első kritikus kísérletei után az *Egyetértés* színi referense. A nagy irodalmi műveltség és erős eredeti gondolkodás, mely könnyű kellemmel megírt tárczacikkeiben nyilatkozott, magára vonta a hozzáértők figyelmét. Greguss Ágost, akkori irodalmi életünknek talán legműveltebb és leggyöngédebb szelleme, a fiatal írótnak mindjárt tagnak akarja a Kisfaludy-Társaságba ajánlani: de Péterfy kérésére elmaradt e jelölés.

1881-ben jelent meg Péterfy első nagyobb cikke a *Budapesti Szemlé*ben (Eötvös Józsefről). Ettől az időtől fogva hű és buzgó munkatársa a Gyulai folyóiratának, a *Budapesti Szemle* essayistája. Tehetsége különben is igen alkalmas volt az essay modorára: nem a hosszú fejtegetések, a nagy apparatus embere volt, könnyű, a gráciák vezette tollal, erősen megfigyelt vonásokkal megrajzolni egy író szellemi arcélét, finom ízléssel és ideges fogékonysággal átérezni műveit — ez volt az ő genre-je. Először a magyar regényírókról írt egy sorozatot: Keményről, Eötvösről, Jókairól. 1886-ban jelent meg legszellemesebb tanulmánya: *Dante*. Élete utolsó éveiben egy görög irodalomtörténeten dolgozott, melynek egyes fejezetei szintén a *Budapesti Szemlé*ben jelentek meg.

Kitüntetések keresni, szerepelni, nevét hangoztatni — mind ez erősen ellenmondott Péterfy zárkózott, szerény, de alapjában mégis büszke természetének. 1887-ben mindamellett Gyulai Pál ajánlatára a Kisfaludy-Társaság tagja lett, melynek választási mozgalmaiban azonban nem igen vett részt. Ő a magány vagy igen szűk baráti kör és nem a társulatok embere volt.

Néhány évig a budapesti egyetemen magántanár volt: de ismét abbahagyta a magántanárságot, melyre leginkább Gyulai Pál buzdítására vállalkozott, mert egyetemi előadásai elvonták más tanulmányoktól, melyeket inkább szeretett. Mintegy visszatért önmagához.

Négy évvel halála előtt vesztette el Péterfy édes anyját, kivel együtt a világtól elzárkózottan élt. Midőn édes anyja el-

öregedett, úgy tekintette — saját kifejezése szerint — mintha a tulajdon leánya lett volna. «Szegény jó anyámon azért csüggttem, mert kárpótolni akartam mindazért, a mi az ő szép jó lelkét az életem át nyügözte s kifejlésében megakadályozta. Vele együtt a hant alá temettem összes domesticális érzelmeimet. Azaz . . . naponként jeget hozatok a boltból, abba *frappirozom* az én érzéseimet és az én életkedvemet, hogy nyugalمامat ne zavarják s a saját ablakomból úgy nézek magamra mint valami közönbös monsieur-re.»

És reá borult a magány.

III. UTAZÁSAI.

Péterfyre nagy hatással voltak utazásai. Az utazás nála nemcsak időtöltés, szórakozás, sőt nemcsak tanulmány, hanem valóságos lelki esemény volt. A ki tudni akarja, minő volt ő, annak tudnia kell, miben gyönyörködött.

Különösen olasz útjai valóságos forradalmat idéztek elő benne. Utolsó éveiben minden tavasszal meglátogatta Olaszországot, mely mintegy második hazája volt. (Vagy talán az első?) Úti benyomásait nem írta le sohasem, ezeket ő mintegy belső ügynek tekintette, melybe bizonyos különczködő szemérmességgel nem akart másnak bepillantást engedni.

Olaszországban minden idege megfeszült és rezgett. Nem hiába volt *Dante* az ő kedvelt költője és mély tanulmányának tárgya. A költészet minden kútfejét hallotta bugyogni és fakadni, ha ezt a szót: *Italia* ejtették ki előtte. Palermo megnevezésénél — írja egyik levelében — minden vér a fejembe szökik.

Ki élvezte Olaszországot annyira mint ő?

Az olasz tavasz mint egy hevítő elektromos áram folyt szét idegrendszerében. Ideges érzéke a festőiség iránt itt lép-ten-nyomon kielégítést talált. Vajon nem festőibb egy olasz kis városka sötétes cziprus-lombjaival, sudar piniáival, csevegő ódon márványkútjával, nem festőibb-e egy modern világ-város főtereinél?

Nemcsak a földet és csodás történetének emlékeit, hanem a népet is szerette. Szerette a munkás, értelmes olaszt, sőt még a cigányos déli olaszt, a napnak e könnyelmű gyer-

mekeit is szerette. Szívesen eltúrte az olasz gyermekek lármás tolakodását és kedvteléssel nézte szenvedélyes szemöket, naiv mosolyukat, a fölöttéket utánzó udvariasságukat. Még életének utolsó napján is, Chiunschiben beszédbe ereszkedett egy olasz paraszttal és érdeklődéssel hallgatta fölvilágosítását az egyes kerti növények hasznáról. Mindent szeretett Olaszországban, még azt is, a mit magyar ember rendszerint legkevésbé tud méltányolni: az olajos kosztot is.

Rajongva szerette az olasz vegetatiót. Egy-egy cziprust, piniát hosszú ideig el tudott nézni és élénk ideges taglejtéssel fejezte ki gyönyörét.

Utazása alkalmával nem tudott betelni az olasz városok költészetével. Sajnálta az alvás idejét. Folyton járt-kelt éhes szemmel, fáradhatatlanul. Rómában későn feküdt le, de már kora reggel, naponként hatkor a Pantheonba szokott menni; e kétezeréves templom nyugodt fönségének szemlélése mintegy reggeli ájtatossága volt. Szíve egészen megnyílt. Minden nevezetést észrevett, mindent mohón átértett. Mintha — be nem érve az őt érzékkel — új érzéket keresett volna, hogy mennél többet élvezhesse Olaszországot.

Igen jellemző fogékonyságára az amalfi-sorrentói út hatása. E tengermenti vidék szépsége annyira meleggel és fényvel töltötte be lelkét, hogy Péterfyt, ki akkor — a mint azt később egy collegájának bevallotta — végzetes gondolatokkal foglalkozott, e vidék látványa kigyógyította és kiragadta halálos hangulatából.

Nem kevésbé elragadta Róma; Róma, melynek nagysága mindent lelapít. Ez volt a nagy mágnes, mely szívének minden nemes érzését magához vonta. Első római tartózkodása alkalmával fölkereste egyszer egyik barátját, ki őt rábeszélte, hogy vele Rómába utazzék, a római vendéglő szobájában és az izgalomtól zokogva e szavakkal ölelte át: «Őn megmentette életemet!»

Még néhány héttel önkénytes halála előtt is ezt írta egy meghitt emberének Rómába: «Volnék bár inkább pinia-toboz a Pinción, mint itt reáliskolai tanár!»*)

Mily történeti ihlet, mily költői elragadtatás vett rajta

*) Itt eszünkbe juthat Chateaubriand egyik mondása: Qui n'a plus de liens dans la vie, doit venir demeurer à Rome.

erőt Syrakusában, kedvelt költőjének Aeschylusnak színházában, a ragyogóan kék jóni tengerre nyíló antik nézőtér kölépcsőin járkálva! Itt ujjongott harmadfélezer év előtt a görög nép Hieron uralkodása idején Pindar és Aeschylus körül, kinek drámáit itt a költő jelenlétében előadták! Hihetetlenül fönséges hely! kiáltott föl Péterfy, ki itt együttesen: a költőt, közönségét és műveit látta maga előtt megelevenedni.

Egyszer Amalfiban szűk sikátorokon át járva hirtelen a főtérre lépett. Mily bámulatos színpadi látvány! és hogy gyönyörködött Péterfy benne! Nagy, érzékeny, ragyogó szeme nem tudott betelni vele: a tér tele handabandázó, tüzes szemű, római arczélű, tarka festői pongyolába öltözött olasz halászokkal; az ezer éves normankori templom széles lépcsőfokain száz meg száz fehér fátyolos kis leány vonul föl, fején zöld koszorú, mindegyik kézben égő gyertya. Zene hallik, a harangok zúgnak és az egész operajelenet köré a dél olasz nap fonja ragyogó glóriáját.

Nagy görög romot először Pæstumban, Dél-Olaszországban látott. Úgy beszélt, hogy midőn a pæstumi sivatagban Neptun templomának óriási oszlopai közt állott és kitekintett a tyrrheni-tengerre, visiószerű erővel érezte, mintha egyszerre maga az Isten, a tenger és a templom ura: Neptun emelkednék ki a tenger kék fölszínéből régi hatalmában és fényében.

Az elmerengést, a csöndes, mély elragadtatást soha sem láttam jobban megtestesítve, mint Péterfyben, midőn egyszer Capri szigetén, a kilátásos Monte Solarónak egy sziklacsúcsán ült és önfeledve kipillantott a végtelen tenger kékjére, a meredek phantastikus szirtekre, az elbűvölt szigetre lába alatt. A tavasz üdesége egyesült egy nyári nap ragyogásával. Fényes, felhőtlen æther lebegett a boldog sziget fölött, violaszín árnyak rezegtek a tajtékövezte sziklás partokon, fönséges pompával töltötte be a nap a beláthatatlan tenger vidékét. Ekkor mutatkozott a valódi Péterfy. Minden idege fogékonyság, izgalom. Mintha a természetet nemcsak kitágított szemgolyóval látni, hanem inni, zamatját tikkadt nyelvén érezni, rezgő ideges czimpával fölszívni szeretné, mintha tüdejét ezzel az illatos tavasszal tágitani, végtelen csöndjét édes zene gyanánt hallani, a nap tüzes erejét sápadt orczáin égettetni akarta volna. Lelke ekkor átömlött a vele-érzés révén a külső természetbe.

Elbocsátá lelkét ringatódzni,
 Engedte önmagából kilopódzni;
 Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom,
 Ő a természet, a nagy és örök,
 Mi ott henyel, csak hitvány földi rög.

Valódi inyencz-kedvteléssel élvezte Péterfy e szép föld lakóit is, a nap könnyűvérű fiait. Az ordító, de soha be nem rekedő charlatant Nápoly utczasarkain az olasz talaj épen oly érdekes termékének tekintette, mint az örökzöld tölgyet vagy az olajfát. Az olasz nép fősajátságának a minden más népnél élénkebb sensibilitást tartotta. Ebből az élénk sensibilitásból magyarázta a renaissance keletkezését és az olasz művészi tehetséget. Ebből magyarázta az olasz nép hibáit is. Péterfy azonban hitt az olasz nép jövőjében (mint Beöthy Zsolt) és érdekl, ámbár nem skepsis nélkül olvasta Burckhardt Jakab nézetét, miszerint az olasz nemzet napja csak egy időre húnyt le, addig, míg a gyári ipar korszaka tart. Ha e korszak elmúlt, akkor Burckhardt szerint megint érvényesülni fog az olasz művészi genius.

Vagy nyolczszor-tízszor utazott le Péterfy Olaszországba egy-két barátjával; mint a bibliai keleti királyok a csillag után, oly ájtatos reménnyel indultak az olasz tavasz fuvalma után.

Nagy hatással voltak reá, habár nem szántották föl oly mélyen lelkét, németországi útjai is. Németországban is vagy tízszer fordult meg. Heteken át tartózkodott Drezdában és Berlinben, hol naponként a múzeumokat járta, melyekben négy-öt órát töltött rendszerint egyfolytában. «Úgy örülök egy-egy képnek -- írja Drezdából -- mint a pudli az apportirozásnak. Elébb át akarom magamat enni az olaszokon, mint az egér a sajton. Nemcsak a Madonna Sistinát imádom, hanem szeretem a gyöngébb képeken is hallgatni a fű növését: s erre van itt alkalom.» A nagyszerű drezdai és berlini gipszmásolat-gyűjtemény szintén heteken át volt tudós és költői ihletű tanulmányainak tárgya.

Teljes fogékonyságával méltatta az ódon zománczú művészi kis német városok szépségét. Braunschweig, Magdeburg, Hildesheim városát ki tudta élvezni. «A hildesheimi s braunschweigi házak igazi gyermekörömet okoztak nekem. A magas giblik, a faművek, festett gerendák, primitiv faragványok, a piros, barna szín, a mint néha egy-egy zöldelő fa mögül a

szemet megcsapják, igazi szürete volt a phantasiának. Szinte szégyenkezem, hogy a ki az urbinói palotát stb., az olasz építészetet begyembe vettem, most ezen a primitív, kedélyes barbarismuson gyönyörködöm. De ländlich, sittlich. Az ember érzi, hogy ez önkényben, kezdetlegességben, naiv lehetetlenkedésben is van magja egy szabad, népies stylusnak s ha német építész volnék, ebből indulnék ki.»

A régi festői kis városkák mellett igen szerette Péterfy Németországban a kerti városokat is: Weimart, Kasselt. Weimarba ismét visszatért, miután ott két napot töltött volt: Goethe nagy emléke vonzotta. Kasseltől így ír egyik barátjának: «Hogy Ön nincs itt! Százados fák, gyönyörű vidék! Egy bükkfa, melynek szépségét úgy élveztem, hogy Ruisdael megirigyelhetne. Kassel nagyszerű multszázadi residentia. Van egy nagy tere, melyet most egészen elönt a hársfaillat. Az öreg landgraf szobra szinte tüszköl tőle.»

IV. EGYÉNISÉGE.

Il avait trop d'esprit pour son coeur et trop de coeur pour son esprit: szívéhez képest nagyon is sok volt a szelleme és szelleméhez képest nagyon is nagy volt a szíve, mondja George Sand egyik regényhőséről, a nagy tehetségű, de ingattag rudolstadt-i grófról. Senkit sem ismertem, a kire e mondas annyira ráillenék, mint Péterfy Jenőre. Finom kedélyélete és erős logikája nem bírt mindig kellő egyensúlyban maradni. Lány zenei természete és szigorú analýsáló hajlama könnyen meghasonlást idéztek elő lelkében. Hol rajongás sugárzott ki szeméből, hol a bonezoló kés villogását véltük benne látni. Barátaival szemben is nem egyszer a szeretet és ironia különös vegyülékét mutatta. Mintha sajnálta volna, hogy szíve elragadta és hogy szeretete megszólalt, hamar visszazökkent udvariasság leplezte megközelíthetetlen magatartásába. Nőiesen szelid, de büszke, magába zárkózó természet volt: a társaságban vig, sőt pajkos, de e vígságban volt valami fölszínes, valami percznyi jelleg.

Valóban szíves volt, de a mellett valóban büszke s e nagy büszkeségét nem is tudta mindig leplezni. Szellemét keveseknek mutatta, szerencsétlenségét senkinek. Voltaképen

senkit sem engedett teljesen magához abba a tour d'ivoire-ba, melybe elzárkózódott. Ha valaki mindennapos volt is nála, csak későn vette észre, hogy vannak ott belső szobák, folyósók, fülkék, melyekben sohasem fordult meg. Minden nyájassága mellett sem nyílt meg senki előtt életének legfontosabb problémáira nézve. Nem tett engedményeket: midőn élete vége felé jövedelemmel vagy állással kinálták, izgatottan, de gyorsan elfordult. Az opportunismussal büszkeségből nem élt, a mi nem vált előnyére a gyakorlati életben. E büszkesége nem egyszer abban az udvariasság leplezte idegességben mutatkozott, melylyel a vele beszélőktől elsietett, hogy ismét maga maradhasson, hogy önmagára reducálhassa magát.

Általában szeretett az emberek fölött lebegni, rajtok átlátni, de nem szívesen engedte, hogy ők lássanak rajta át. Független akart maradni egyedül, önmaga. Hamar felismerte az embereket: már rövid beszélgetés után látta fogyatkozásait: az önálló gondolkodás hiányát, a nevetséges hiúságot, a nyereszkeskedés vágyát, a rosszul leplezett nyers egoismust. Ilyenkor aztán szeretett mindjárt magába visszavonulni, mint a kíváncsi mormota visszavonul téli odujába, érezvén, hogy ez nem tavaszi levegő.

Olyan erősen uralkodott rajta a függetlenség érzete, hogy semmiféle köteléket nem szeretett hosszabb ideig. Függetlenségének elemi érzete szól egy leveléből, melyet a keleti tenger partjáról írt: «Balkonom alatt csapdossa a thalatta a falat, előttem repül a habok fölött a sirály, játszanak a színek s mintha érezném, hogy az elemek rokona vagyok.»

Büszkeségénél és függetlenségszereteténél fogva nem is óhajtotta nevét hangoztatni. Külső kitüntetések, rang, czím iránt semmi érzéke: ideges félelemmel kerülte az alkalmat, a hol ilyeneket szerezhetni. Nem olvadt bele abba a nagy éhes tömegbe, a mely körülötte mind ezeket hajhászta. Ez a túlzott félnévsége a nyilvánosságtól, a pose-tól, a szerepléstől, az ünnepélyes retorikától különös jelenség volt a jubileumok és tömjéneztetések korában. A pénzszerzéstől idegenkedett, talán túlságosan is, sőt a maga anyagi érdekeit sem tudta mindig kellően ápolni. Hirnevét sem. Péterfy képes lett volna összes műveit névtelenül megírni. Épenséggel nem óhajtott szerepelni oly társaságban, mint a miénk is, a hol

emberkinzó, könnyáztatta uzsorán meggazdagodni elég érdem arra, hogy előtte a szellem, a szépség, a tudomány vonakodás nélkül meghajoljon. Épen büszkesége révén fejlődött benne valami dacz, a finom költői lelkek dacza, kikkel szemben a sors nem váltotta be ígéreteit.

Előkelő szellem volt, edzett test, de nem edzett akarat. Hamleti vonása volt, hogy sokat habozott. Neki is megjelent szerencsétlen apja szelleme és ő nem tudta, mit tegyen. Problematikus természet volt Goethe meghatározása szerint: mely nagy tehetség mellett sem tud eleget tenni az élet változó körülményeinek. Ebből életemésztő conflictusok támadnak, melyeket szerencsésebb emberek, kiknél a lelki élet fejletlenebb, de az akarat egészségesebb, nem ismernek. Pascal híres meghatározása: *L'homme est un roseau pensant*, az ember gondolkodó nádszál, reá más értelemben is illett. Különben könnyű annak nádszálként sohasem inogni, kit elhatározásában az ezerszemű érzékenység, kit belsejében a sokféle motívum küzdelme meg nem akaszt! Az elhatározott, friss cselekvés terén hol habozó természete, hol szemérme, hol gyöngédsége akadályozta. Érzékenység, szemérem, gyöngédség nem a legezelszerűbb kalauzok az élet utazásában! Hisz e részben úgy vagyunk, mint hajók a ködös tengeren. Ha oly sűrű a köd hogy alig látni néhány lépésnyire, akkor a gőzösök lassan, mintegy visszafojtott lélekzettel siklanak tova, hogy kikerüljék az összeütközést. Vannak azonban lelkiismeretlen hajóskapitányok, kik ilyenkor még gyorsabban járatják hajójukat, mint rendesen: ha már összeütközésre kerül a dolog, az van előnyben, ki nagyobb sebességgel megy neki a másiknak. Hányszor látjuk az életben is ezt a nagyobb sebességet győzni!

Sokan csodálkoztak, miképen férhet meg nagy nyughatatlansága a művészeteknek rajongó cultusával. Pedig mindakét tulajdonsága mint lelke legmélyéből előtörő, kapcsolatos egymással, két testvér tulajdonság. Az az ideges izgatottság, az a vibráló valami, a mi rajta észre vehető volt, lelki feszültsége épen nagy és harmonikus benyomásokban keresett megoldást és enyhülést. Utazásra születtem, szokta magáról mondani: utazni pedig annyit tett nála, mint műremekekbe és a természet szépségébe mélyedni és őket gyönyörködve taglalni.

Ha a trivialisitás és a magány közt kellett választani (gyakori eset az életben!) habozás nélkül az utóbbit választotta.

Mindamellett azonban nem játszta soha a félreismert geniet. Az effajta pose-okat gyűlölte. Nyugodtan nézte nem egyszer, hogy mások érdem nélkül emelkednek oly polezra, melyre voltaképen ő termett. Mindez nem fájt neki, legalább soha nem mutatta: inkább azt sajnálta, hogy nem vívja ki a tulajdon elismerését, mert tehetségeit nem tudta a tudományban úgy ki-művelni, a mint ő óhajtotta volt.

A kiváló művészi termékekben s a költészetben egyaránt tudott végtelenül gyönyörködni. A gourmet, az inyencz fogékonyságával olvasgatta a világirodalom legnagyobb remekeit. A nagy költők beható ismeretére nézve talán nem is akadt versenytársa irodalmunkban. E részben igen segítette őt nagy nyelvismerete. Homert, Sophoclest épen oly ideges penetratióval olvasta az eredetiben, mint Shakespearet; Dantét épen úgy mint Goethet. A magyar irodalomban mindenkifőlt Aranyt becsülte. Legkedveltebb költői műve mégis *Hamlet* és *Faust* volt. Hamletnek, az ingadozó, tépelődő Hamletnek és az emberi tudás megszerzése után is elégedetlen, vágyakozó Faustnak majdnem minden mondását könyv nélkül tudta és gyakran alkalmazta. Ha a *Budapesti Szemle* egy névtelen cikke *Hamletet* vagy *Faustot* idézte, tüstén ráfogtuk, hogy Péterfy írta.

Mint Hamlet, ő is keresett magának barátot, kit ő «szive közepén, szivének szivében hordott,» mint a szeszélyes dán királyfi mondja. «Szeretek barátaimban is élni,— írja egy leveleiben Kolozsvárra --- az ön szavai beleestek szivembe s a mit egyszer oda bezárok, azt többé onnan ki nem eresztem. Egy igazán jó szív úgy hat reám, mint gyermekre a hamelni muzsikus.» Az ilyen baráthoz aztán nagyon is hozzá nőtt: barátjában mintegy siami iker-felet vélt találni, ki őt kizárólagosan kísérte és mint Péterfy tréfásan mondta, neki a többi emberiséget pótolta.

És mint Hamlet, ő is az impressiók embere volt. Ez az impressionista vonás tehetségének és jellemének fővonása. A percz elragadta, finom érzékenységét, rezgő, hatásokat ohajtó idegrendszerét szinte elbűvölte. Egy percz a tied — mondja Arany, egy percz, az isteni! E percznyi hatásokat, melyek iránt olyan bánulatos, majdnem beteges fogékonysága volt, e percznyi hatásokat értékesítette ő aztán műveiben, belefogván őket erős logikájának pántjaiba. E percznyi

természete adta meg személyiségének nagy közvetlenségét, szeretetreméltóságát, élénkségét. Csakhogy a mit a percz ad, azt a percz könnyen el is veszi. A percznyi hatások táplálták aztán szeszélyét és ingadozását is.

Ellentétes természetének lehet tulajdonítani, hogy sokáig a tudós és művész határmegyéjén állott, sőt ingott. Mintha valami csekélység, de elengedhetetlen csekélység hiányzott volna ahhoz, hogy fényes tehetsége méltóan érvényesüljön. A természet a legfinomabb anyagot vette, midőn őt alkotta: mintha azonban a vegyítésnél valami hiba történt volna.

Igaz, hogy teljes érvényesüléséhez a közönség is hiányzott. A közönség nem igen vette őt észre, de ő sem törődött sokat a közönséggel. Ebben is nyilatkozott zárkózó büszkesége. Hiába kérték barátai: elszórtan megjelent műveit nem akarta összegyűjtve kiadni. A reklamot nem ismerte, megvetette. Kortársai tolakodásában félre állt:

In all dem niedrigen Getriebe
Dem Marktgeschrei und dem Rumor
Der Stellensuchenden und Diebe
Vergehen einem Hass und Liebe
Und eines wächst nur: der Humor.

A ki ennyire sensibilis és a kinek ily nagy a szépérzéke, arra kell, hogy a művészetek is fascináló hatást tegyenek. A művész Péterfyben legalább oly erős volt, mint a tudós. Még pedig nemcsak stylusában mutatkozott nála a művész. Hegedűjátékát már ifjú korában magasztalták. Később elhagyta ugyan, de utolsó éveiben heteken át ismét teljes szenvedélyvel adta át magát a hegedű varázsának. Ilyenkor talán túlságosan is hódolt a hangulatok cultusának. A mit a művészetnek adott, azt az energiát elvonta az irodalomtól.

Igen fogékony volt a képzőművészetek iránt is és e részben utazásai igen kiművelték érzékét. Órákat tudott egy szép vagy műtörténetileg érdekes kép előtt tölteni. Szeme gyorsan fölszívott mindent. Itélete igen biztos és határozott volt. Minden stílyt, minden iskolát tudott méltányolni. A naiv, de lelkes kezdőknek: a XIV. és XV. század primitiv művészetének úgy birt örülni, mint egy apa beszélni-járni tanuló gyermekének. Azonban legjobban szerette az olasz renaissancet és az ó-görög szobrászatot. A Lysippos küzdőjét (Apoxyomenest) a

Vatikánban és Sophocles szobrát a Lateranban nem győzte bámulni és elemezni. Az Alpokon innen legjobban méltányolta Rembrandtot, kit nemcsak a világitás mesterének, hanem nagy psychologusnak is tartott.

Hogy a művészet és a természet szeretete, hogy irodalmi tanulmányai annyira megtöltötték lelkét, hogy egészen kiállt a pénz- és hivatalkeresők dulakodásából, hogy egyáltalán nem ismerte sem a megszólást, sem a durva vagy frivol tréfát — mindez, mondom eszményi vonást adott egyéniségének és egy kiváló barátja találóan mondta, hogy Péterfy jellemzése megvan Goethe eme két sorában:

Und hinter ihm in wesenlosem Scheine,
Lag was uns alle bändigt, das Gemeine.

V. MŰVEL.

Péterfy Jenő írói jelentőségét, azt hiszem, ekkép lehet kifejezni: ő irodalmunk legjelesebb æsthetikai írói közé tartozik. Ha majdan az öt-hat legelső nevet felsorolják, az övé köztök lesz.

Irodalmi működésében három korszakot lehet megkülönböztetni.

Az első korszakban élénk, szigorú, szellemesen rögtönző színházi bíráló. Első színházi bírálatát huszonnégy éves korában, az utolsót harminczkét éves korában írta.

A második korszakban leginkább tanulmányokat, essayket írt a magyar irodalom köréből. Van köztök egy igen nevezetes idegen költőről: Dantéről. Ezek az essayk, melyek mind a *Budapesti Szemlében* jelentek meg, legjelesebb művei. Ekkor adta ki iskolai használatra a *Bánk bán* és *Macbeth* magyarázott kiadását.

Harmadik korszakában, élete utolsó tíz évében, főleg a görög irodalommal és műveltséggel foglalkozott. Ebből az időből való a *Plato*-tanulmánya és fordítása, ebből való *Görög Irodalomtörténete* is, mely azonban csak háromnegyed részben készült el. A négy nagy görög drámairó jellemzése essay alakban szintén a *Budapesti Szemlében* jelent meg.

A két utolsó korszakban e mellett több kisebb bírálatot

írt, melyek többnyire a *Budapesti Szemlében* jelentek meg, névtelenül vagy csak egy-két betűs jelzettel.

Föltűnő, hogy a képzőművészetekről, melyeket annyira szeretett, oly keveset írt. Talán csak az alkalom hiányzott, mert sokat érzett és gondolkozott jeles képek előtt.

Első sorban Péterfy az essayista jó tekintetbe. Főművei voltaképp mind essayk.

Valóban az essayre született. Tehetsége és vérmérséklete egyaránt erre utalták. Ő nem volt szorosan rendszeres ember, ámbár igen alapos philosophiai műveltséggel rendelkezett. Nem ad teljes képet az egészről, de mélyreható, a legfinomabb szöveteket kutató pillantásokat vet arra a szervezetre, melyet tárgyal.

. . . . úgy széttagolhat
 hogy lelked se marad meg a pokolnak

mint Petőfi mondja.

Péterfynek két módszere van, mind a kettő valódi essay-módszer. Vagy egy bizonyos szempontból nézi tárgyát és e szempontból meglepő sok és fényes sugarat szór reá: vagy a részleteket elemzi, hol æsthetikai, hol lélektani bonczoló kessel, biztos, gyors eleganciával. Mind a két módszer igen tanulságos és érdekes: de az a közös vonása mind a kettőnek, hogy nem meríti ki tárgyát, nem ad teljes, rendszeres képzetsort az illető dologról. Az essay nem is tudományos értekezés, hanem a tárgy eszmekeltő megvilágítása egy vagy több szempontból. Az essay, (hogy úgy mondjam) eredeti kitekintés egy ismert tárgyra.

Az említettem első módszert: egy bizonyos szempontból való megvilágítást választotta Péterfy például a *Dante* tanulmányában, talán legszebb művében. A bevezetésben maga mondja, hogy nem szándékozik Dante remekének arányait kimérni, hanem csak egy kicsinyke rés után kutat, melyen át a csodás alkotmányból láthassunk annyit, a mennyit épen láthatunk. Jókait is csak egy tekintetben világítja meg: mint emberfestőt. A második módszerére — a részletelemzésre — jeles példa Eötvösről szóló tanulmánya. «Dolgozatom — írja Péterfy — inkább a részletekben marad s ezeket elemzi, majd az æsthetika, majd a psychologia segítségével. Csak későn bukkannak elő a részletek mögül az egyén vonásai.»

Péterfy épen azért volt oly jeles essayista, mert az essay-

nek műfaji kellékei és az ő szellemi sajátságai annyira rokonok voltak. Ő tehetségének lényegére nézve impressionista.

A Péterfy essay-it így lehetne meghatározni: Nagy költők a Péterfy érzékenységén át tekintve. Őt gyorsan támadó, mintegy egyszerre kigyuló sensibilitása, az a mit jellemzésében elébb percznyi természetének neveztem, az teszi jeles æsthetikai íróvá. Természetes, hogy e momentán érzékenységnek széles műveltséggel és erős logikával kellett párosulnia, hogy általános érvényű eredményekre jusson. Itt, ebben a gyorsan föl villanó érzékenységben van jellemének és írói egyéniségének alapja. Az irodalmi vagy művészi benyomás megfeszített, mimozás idegrendszere minden szálán végig futott, harmonikus izgalmat keltve benne.

Péterfy sokat tanult Gyulai Páltól, de főirányaira nézve mégis a francia iskolához tartozik. Nem a philologia, nem a történet, nem az æsthetikai ítélet, hanem az elemzés céljából tekinti az írókat. A francziák közül inkább Sainte-Beuve volt mestere mint Taine, kinek műveiben inkább a festői megelevenítést, mint a módszerét szerette. Kérlelhetetlen kritikái éle Gyulaira emlékezteti az olvasót. Egyes bizalmas egyéni vonások megelevenítésében Sainte-Beuve lehetett mintája. Az az eljárása, a melylyel a jellemzett írónak egyik-másik fő-sajátságából egyéb jellemző sajátságokat iparkodik levonni. Taine-re vall. Péterfy körülbelöl a következő kérdéseket veti föl egy irodalmi művel szemben: Mikép tükröződnek a szerző lelki sajátságai művében, azaz fölfogásában, stílusában, kifejezett érzelmeiben és embereiben? Minők ezek az emberek, kik művében mozognak és beszélnek? Mi hiányzik lelkökből? Mennyire vág egybe beszédök jellemökkel?

Az érzékenység milyen gyönyörével fogta föl a költöket és hogyan elevenedtek meg előtte, arra példa a *Dante*-essay bevezetése, melyet jellemző stílus-szemelvénykép is idézek:

«Mindenki ismeri Dante arczképeit; első pillanatra, mintha egy töviskoszorúra áhítózó frate állna előttünk, nem pedig babért óhajtó költő. Az arczképe, melyet Giottónak tulajdonítanak, még a legkevésbbé stílisált, itt az arc még elég mozgékony; elhiszszük, hogy változhatik kifejezésben s ellentétes indulatokat tüntethet föl. Az újabb rajzolókat szerint a költő arca nagyobbára már a megtestesült askesis és vál-

tozhatatlan komorság. Redői mint a tölgyfa-kéreg; sötét szemei pedig mintha gödörbe mélyednének. Az egész arcz kifejezése kemény, könyörtelen, csupa némaság s elfojtott keserűség. Mintha Dante társa nem is az «édes» Vergil, hanem a fanatikus Arbuez lett volna. Lehetetlen beleképzelni ez arczba a dolce risot, az édes mosolyt, melyről költőnk beszél. Doré rajzában például Dante a megmerevült keserűség; egy oly végső kifejezés ül az arczon, melyet többé komoly irányban fokozni nem lehet: nem a lélek játékát tükrözi már, hanem megkövülést. Mintha Doré *Boccaccio* adomájára emlékezett volna. «Nézd, nézd» — mondja egyik veronai asszony a másikhöz, a mellettök elhaladó Dantéra mutatva — «ez ki-bejár a pokolban». S felel rá a másik: «Hogy is volna különben areza oly sötét, ha csak nem a pokol kormától».

Ilyen kormos fönségben lebeg Dante a legtöbb művelt ember képzelme előtt is: egy komor és unalmas óriás. Ismerünk néhány epizodot tőle, néhány sorozskát s marad különben Dante a legtöbb előtt még ma is — a másvilágon, egy nagy ismeretlen, «un grand peut-être», melyet tisztelünk, a nélkül, hogy törödnénk vele. A készületlenül belépőnek végtelen tüskehozót az ő költeménye s hányan nem fordultak már a bejáratnál vissza, szivökbe vésve a költő szavát: Ki itt belépsz, hagyj föl minden reménynyel.

S mennyi belső föltétele van annak, hogy Dante olvasásába mélyedhessünk! Szeretnünk kell, legalább a művészi rokonérzés egy nemével kell szemlélnünk a katholicizmusnak mythologikus egét; értenünk kell, hogyan fonódhatik vallásos érzelem scholastikus dogmákba, másrészt hogyan mélyed mystikus szemlélődésbe, szeretnünk kell a nyelv zenéjét, plastikai festői erejét, e mellett éreznünk kell a fönségesnek azt a csöndét, mélységét és szótlan áhítatát, melyet Arany Dante-költeménye oly páratlan szépen érzékit; tisztelnünk kell a történet és a sors hatalmait; vonzódnunk Olaszország felé; szemmel Flórencznek fordulnunk, mint Mahomed hívének Mekka felé; némán meghajolnunk, mikor a költeményből érzhangon a gyűlölet büszke gyönyöre beszél s a megvetés ridegsége érint. Akkor majd nyiladozik Dante világa s néhány sugara lelkünkbe téved».

Péterfy essayiben az æsthetikai és lélektani elemzés összeforr. Néha ugyan egyes fejezetekben mintha csak a Sainte-Beuve és Taine lovait hajtaná azon az úton, melyet Gyulai Pál tört: de csakhamar észreveszszük, hogy önálló czélt önálló eszközökkel akar elérni. Az irodalmi problémáknak a legnehezebb, a legmélyebb megoldását keresi: szellemének villáma ilyenkor becsap az írók szívébe.

Mélyen jár a Kemény Zsigmond jellemzése. (*Budapesti Szemle* 1881.) Ebbe az essaybe Kemény több erénye és néhány hibája is átment. A nagy regényíró néhány sajátsága lelki rokonság révén is érdekelte Péterfyt. Behatóan elemzi a tanulmány Kemény ellentétes természetét: a fényes elme és az örvényes szív ellentétét. Ez az ellentét annál mélyebben szántotta föl Kemény lelkét, mennél titkolódóbb, mennél zárkózottabb volt. «Volt benne -- mondja Péterfy -- valami azon hangulatból, melyben Shakespeare a Lear bolondját teremté: néha némaságával beszélt, gúnyolódásaival sirt.» Minthogy Kemény maga is oly zárkózott volt, azért tudja Péterfy szerint oly megrázó erővel a fojtott szenvedélyt élénk állítani. Szvedély és ész küzd Keményben, nagyon is reánehezedik az életnek és érzéseinek súlya. «Kis benyomások is -- írja Péterfy -- úgy érintik kedélyét, mint zaj az idegbeteget. Lelkében a suttagás százszoros visszhanggal erősbül s mint súlyos léptek kongása hangzik magas boltívek alatt.»*)

Kemény Péterfy szerint ellentétes természet, de nem rabja az ész és szív ellentétének. Az ész győzött. «Kemény -- mondja Péterfy egy szép és jellemző kifejezéssel -- akaratába vette föl sorsa kényszerűségét: esze a fatum szerepét játszta érzelmei fölött.» Ész és szív küzdött Keményben és e küzdelmekben tanulta meg az önismeretet: illusió nélkül írja Péterfy -- tekinti az élet komédiáját és komédiárait.

A lélektani problémát, mely Kemény írói működésében rejlik, Péterfy mélyen fogja föl és következőkép oldja meg: Kemény megtanulta az önismeretet, megtanulta heves küzdelmekben, melyekben akarata sorsa ellen küzdött. A mit ekkor tanult, az önismeret eredményét és mintegy módszerét reáalkalmazza most a multra, átviszi történeti regényeibe. Az a

*) Péterfy e hasonlata Keménynek legjellemzőbb és legmélyebben átérzett képies kifejezései mellé állítható.

hat-nyolcz sor, a melyekben Péterfy ezt kifejezi, a legmélyebb írói elemzésekből való, melyeket kritikánkban találhatni. Ezért talán szabad őket itt idéznem.

«Kemény lelkét most összeszövi általános érdekekkel: az önismeret fáklája, melynek lángja szívének tüzén gyulad, átviszi a történet homályába, az élet nagy eseményei közé, azon beláthatatlan útvesztőbe, hol az egyéni törekvések botorkálnak és keresi a sors fonalát, melynek rángásait érzik a vakok is, de látni nem képesek. És gondolkodni kezd, nem tovább arról, hogyan harczol az *egyénben* sors és akarat, hanem arról, hogyan szövődnek egybe a két hatalom szálai a nemzetek, az emberiség történetében. Ily mély, kedélye gyökeréig ható eredete van Keménynél azon tárgyilagosságnak, melyet hidegnek mondanak azok, kiknek lelke, mint a csuprocška, minden kis paráznál könnyen átmelegszik.»

Ezzel aztán egyezik Kemény fölfogása, miszerint az egyének is, a nemzetek is büntetésüket csalódásaikban lelik.

Igen finoman elemzi Péterfy Kemény érzékét a külső világ iránt. A sok részlet közül Péterfynek csak két szép észrevétele álljon itt: az egyik általán Kemény leírásait jellemzi, a másik az éjjel festésére vonatkozik. A Kemény leírása szerinte nem színes vászon: Keménynél a tájoknak a hangulat által lesz physiognomiájuk, nem pedig mesterséges színvegyítés által. Különösen érti és érzi Kemény az éjet, midőn a természet élete a színek világából a hangok világába átköltözik. Az éjjel minden neszt a szű perczegésétől a szél sivításáig hallatja velünk Kemény.

Szintén igen mélyre hat Péterfy bonczoló kése, midőn Eötvös József regényeit bonczolgatja. Különösen érdekesen fejti föl az érzelem szerepét Eötvös műveiben. Az érzelem túltengése magyarázza Eötvös fősajátságait. «Az egyén és a világ sorsa — írja Péterfy — a *Karthusiban* egészen és kizáróan az érzelem problémája lesz. Érzelmmé olvad benne a történet, a tudomány, az erkölcs: érzelmmé sűrűsödik benne minden gondolat». Ebből az érzelmi túltengésből magyarázza Péterfy a könyv egyhangúságát a stylusban és a jellemzésben egyaránt: «A stylus Eötvösnél a képzelem kovászán dagad az érzelmmel együtt, míg végre elfogy érzéki ereje és virágos halottá lesz.» Eötvös stilusa egyhangúvá lesz, mert az érzelem hangját a lyrai költészetten kívül is a stylus méltóságára emeli.

A *Karthusinak* az érzelemtől illetett jellemeire nézve pedig e kitünő sorokat olvassuk Péterfynél:

Az érzelem gyöngje alakító és sohasem művész...

A *Karthusi* alakjai is csont nélkül születtek: esalva-csalók, bűnös erényesek, erényes bűnösök. Az emberi puhányok fajához tartoznak. Nincsenek határozott körvonalaik, tehát egyik a másikba gyűrűdik. Gusztáv Armandba, Armand Arturba, Artur ismét Gusztávba. Mint a tengeri medúzák: ugyanazon egy szervezetnek egymáshoz kapcsolt, egymással növekedő és mégis különálló részei.

A Jókairól szóló tanulmányban abból a gondolatból indul ki Péterfy, hogy a regényíróra az a döntő körülmény, hogyan fogja föl az embert. Bizonyos, hogy e szempontból tekintve Kemény annyit nyer, mennyit Jókai veszít; de bizonyos az is, hogy Jókai gazdag tehetsége ebből az egy, bár lényeges szempontból nézve, ki nem meríthető.

Péterfy itt is biztos metszéssel, kegyetlen ügyességgel bonczolja föl azokat a mindenben jeleskedő eszményi hősöket, kiket Jókai regényeiben talál.

Igen finoman magyarázza Jókai jellemző eljárásának egy módját, mintegy fogását, hogy túlzottan eszményített, minden tehetséggel bővelkedő hőseinek mégis realis szint tud adni. Regényhőseiben — mondja Péterfy — elvont óriásilag hatványozó eszmény él. Ez az eszmény azonban Jókainál azonnal lecsapódik, megsűrűsödik: a regényhős eszményi alakja összefonódik bizonyos nemzeti vonásokkal és a káprázató eszményi, mesés regényhős mögött csakhamar föltűnik a tipikus magyar ember. Ezzel két dolgot ér el Jókai.

Először: elfödi a lélektani valószínűtlenségeket a magyar életből vett tipikus vonások igazságával. Másodszor: realistikus külszint ad alakjainak és illúziót kelt velök: minden ilyen talpraesett magyar vonásokkal fölruházott idealis hőse «a magyar genius egy-egy huszártréfája, melyen aztán inkább érzik meg a magyar genius, mint a füllentés».

Péterfy elemzéseinél mindig azon van, hogy az íróknál a szív legrejtettebb, legfinomabb szövezeit felkutassa: keresi a kulcsot, mely a meghitt titkos ajtót is nyitja. Mélyebbre hatolni nála nem iparkodott senki a mi irodalmunkban. Az ifjúkori Bajzáról írt tanulmánya is gazdag ilyen megfigyelésekben. Ezekből csak egyet idézek. Bajza mélabújáról van szó. Ezt a mélabút sokféle különböző körülmény magyarázza meg:

de van egy pszichológiai oka — mondja Péterfy — fogyatékos, szűkkörű phantasiája. «Bajzának nem szíve fagyott, hanem phantasiája hült meg erősebben. Kristálytisza, őszinte költői kedélyvel nála csak kevés productiv erő párosult». Föllobbanó hevessége csak szakadozott költői tehetségben nyilvánult. A benne alvó költői szikra hamvad és folytonos hamvadása mellett is éget. E lelki töröttség vet borulatot Bajza kedélyére.

Péterfy íróságának harmadik korszakában, élete utolsó tíz évében mindinkább vonzották a görög tanulmányok. Megtanult jól újjörögül is és elmélyedt a nagy görögökbe, miután annyira ismerte és szeretni tanulta a nagy moderneket. Hiába! bármit mondjanak is a classikus tanulmányok ellenzői: ha levonunk a görög dicsőségből mindent, a mit a túlzás, a mit tanári pedanteria, a mit az álidealismus, a mit a hagyományos elfogultság Görögországra aggatott, ha mindezt — mondom — levonjuk, az a realis görög nép és műveltség, a mely e kritikai rosta után megmarad, mégis a világtörténelem legbámulatosabb jelensége és leggenialisabb népe.

Érdekes látvány volt, a mint Péterfy tulságos sensibilitásával, modern ideges feszültségével élvezte és magába szivta Aeschylust, Homert és Sophoclest! Azt lehetett reményleni, hogy a harmoniát, melyet az életben nem talált, a görög művészet és költészet megadja neki.

Először Platóval foglalkozott és le is fordította minden pedanteriától mentes, élénk gráciailhette stilusban két párbeszédét: *Gorgiast* és *Philebost*.

Plato rendkívül vonzotta Péterfyt; egész könyvet akart róla mint művészeiről írni, de csak egy nagyobb bevezető tanulmányt adott ki róla fordításának bevezetésekép. Platóban és társaiban Péterfy az emberi gondolkodás hajnalát látta: ő pedig mint a művészetben, úgy a philosophiában annyira szerette a lángelméjű primitiveket! Az emberi ész — így ír — a görög népben állott először saját lábára, szakított a hagyománnyal s kereste saját erejéből a lét problémáinak megfejtését.

A reflexiónak e fiatalos önbizalma, melylyel a görög nép egyszerre, merész lángelmével tulajdon sajátágaiból általános törvényeket vont le — nagy ingerrel volt Péterfyre Platon műveiben.

A philosophia mint vitakozás, mint élő párbeszéd születik

újra a sophisták idejében a műveltek beszélgetésében. Platon e vitakozásnak s dialogusnak csak művészi tökéletesítője, mikor a különböző véleményeket egyéni képviselőkkel együtt beveszi művébe. E tekintetben Platon hű képét adja kora gondolkozásának. Az ész hosszú fejtegetésekre, levonásokra még nem volt gyakorlott; csak véleményt véleménynyel hasonlítva, nézetet nézet ellen állítva haladhatott tovább. Így a dialogus e részben sem pusztá forma Platonnál, hanem a gondolkozás szüksége. Épen ezért utánozhatatlanok Platon dialogusai. Platonban egyáltalán megvan még a gondolatforrongás hű képe, mikor az ész önmaga előtt még a legnagyobb csoda s saját fényétől mintegy megittasul s támolyog.

Platóban különben nemcsak a lángelmű kezdetlegesség érdekelte, hanem a valódi görög: a művész, a jellemző. Hogy elevenítette meg Péterfy ezt a Platót az ő essayében! Elénk állítja a görög élet teljében és szépségében!

Szerette az életet, — a művész szívével és szemével szerette; azért philosophiája bejáratát finom attikai vésővel készült reliefekkel borította el, melyek élénken szemünk elé állítják az előtte lezajlott philosophiai dráma színhelyét, személyeit. Dialogusaiban nemcsak az előző philosophiai műveltség tanait veszi föl s ad nekik új irányt, hanem philosopháló egyének lépnek élénk s föltűnik előttünk Athenae tornaiskoláival, sétahelyeivel, részt veszünk az ünnepek zajában, lakomák örömeiben, halljuk az Ilissus patakja csörgését, a tücskök énekét s megpillantjuk a platanost, mely alatt Phaidros ült Socratessel; felbukkannak előttünk a sophisták hol haraggal, hol gúnnyal megvont profiljai s látjuk, a mint tanulás vágyától üzve a szép ifjú korán reggel Socrates laka előtt megjelen, ki midőn kilép, egy tekintettel észreveszi a hajnal bíborát s az ifjú arczapírulását.

Nagyon is átlátta, de szerette Plato naivitását. Plato a nyelvet is inkább csak csodának érezte, de nem tudta érteni. «A szók nála — írja Péterfy reá nézve jellemző stílusban — hirtelen fogalmakká csapnak föl, a fogalmak tárgyakká változnak, melyek magukba színek minden valóságot s hiú lát-szattá teszik a valót».

Legfőbb gyönyöre azonban az æsthetikus Péterfynek volt Platonban. Úgy nézte, úgy szerette, mint egy képzőművészeti remeket. Az æsthetikus és a finom érzékenységű élvező nála még erősebb mint a philosophus.

Barbarok azok a kommentatorok, kik oda szaladnak, s egy kövecskét kiszakítva a Plato falából, azt hiszik, hogy most már valami mély igazságot tartanak kezökben. Platonhoz ma nem positiv ismeretekért, philosophiai jóslatokért vagy módszerért megyünk, hanem

azon okból, a miért a Parthenont s egy görög szobrot nézünk. Platonban ugyanazon szellem nyilatkozik meg, mint ezekben. S a mint a szépség sugara hat lelkünkbe ezekből, ugyanaz a fény hat felénk Platon rendszeréből s a *Philebos* elvont épületéből is. A fogalmi világ szép rendjében elménk egy pillanatra lemerül s erősödve, nyugodtabban tűri az életet, mint mikor valami tökéletest látott. Ez a Platon philosophiájának mai értéke. S ez a szépség szól a drámailag színtelen, s a dialogus elevenségét nélkülöző *Philebos*ból is, melyet azért nehezebb fölfogni, mert csak azok számára nyilatkozik meg, kiknek az elvont világ is értelemmel bír s képzetekkel népes.

Egy ideig arra gondolt, hogy a görög műveltség történetét megírja. Tehetségéhez és hajlamaihoz egyaránt illő tárgy, ha ifjú korában ráutalják és ha önmagát e részben teljesen kiművelheti. Kevesen jutottak oly közel a görög genius-hoz, mint ő. Később inkább megszorította a nagy tárgyat és Heinrich Gusztáv fölszólítására egy görög irodalomtörténet kidolgozásába fogott. A négy nagy görög drámaíró jellemzése meg is jelent a *Budapesti Szemlében*. Péterfy tárgyalási modora itt sem encyclopædikus, teljes: egyes érdekes jellemvonások erős megvilágítása, egyes kapcsolatos problémák eszméktől szípkázó, helylyel-közzel nyugtalan megbeszélése és eldöntése: az ifjú fogékonysága és a férfi logikája — ezeket találjuk a görög arczképekben is.

Úgy mint a műfaja: az essay, épen úgy jellemző reá a stílusa.

Stílusában is kerüli a magas hangot, rhetorikai bonyolult szerkezetet, a stilisztikai effectusokat. Nem akar fényleni, de majdnem mindenütt formai előkelőséget, finom szép érzést, a gondolat árnyalatának teljesen megfelelő, de a mindennapitól eltérő kifejezést találjuk.

Péterfy stílusa eleinte nagyon virágos, sokféle képies kifejezéstől tarka volt. E képek többnyire stilisztikai virágok: nem annyira a tárgyat jellemzik, mint inkább azt, a mihez hasonlít. Később oly képies kifejezéseket szeret alkalmazni, melyek belőle nőttek ki, nem csak elmés párhuzamok. E képies kifejezés aztán a tárgy jellemzése teljesen megfelelő külső jelenséggel. Egy-két példa: Jókaiban az érdekesítő, kalandos helyzetek szeretetét így érzékíti meg:

«Mintha csupa abroncsot faragna, melyeken majd hőseinek cirkusi ügyességgel keresztül kell ugrania.»

Kemény Zsigmond fátumszerű világfelfogását, mely sze-

rint egy ballépésünk, gyöngédtelenségünk végzetes szenvedéseket vonhat maga után, így festi:

«Nincs a léleknek rése oly picziny, melyen a sors át ne vethetné kampóit.»

Dante egy sorban azt fejezi ki, hogy kibontakozva a felhőkből a mély partokon haldokló napsugarak közé lép.*)

«E sor — mondja Péterfy — magába fölszívta a lenyugvó nap minden aranyát.»

Stylusának két főszajátsága van: az egyik a könnyedség, a kellem. A másik a hullámzó élénkség, mely az impressionista ideges finomságára vall. Föltűnő tehetsége volt nehéz, sőt talán nehézkes és kuszált dolgokat egyszerű kellemmel elmondani. Péterfy nem törekedett annyira a conclusio felé, mint más jeles essayisták. Nem is annyira a logikai következtetés lép előtérbe stylusában ámbár kérlelhetetlen logikus volt. Tanulmányjaiban, tárczáiban tartalmas, de könnyen fűzött színekben gazdag mondatok kellemesen folyó sorát találjuk. Stylusában volt valami görögös, valami attikai: a mondatok lebegése, a latin retorikai eszközök mellőzése, a következtetés logikai láncszemeinek csak jelzése, a művészi természetesség, az az aranyfonál, mely végigmegy a művön, de nem mindig azért, hogy részt-részhez szorosra kössön — mind ez azokra a beszédekre emlékeztet bennünket, melyeket harmadfélezer évvel ezelőtt az Akademos platánjai hallottak.

VI. UTOLSÓ ÉVEL.

Utolsó éveiben fokozódó nyugtalanságot, de egyszerűsminde törekvő hajlamának öregbedését lehetett Péterfynél észrevenni. Nem törődött azzal, hogy kevesen értették: ő csak valami belsejében élő eszménynek akart megfelelni, magát ennek céljaira kiképezni és tökéletesíteni. «Magányomban elég becsületesen művelem belsőmet — írja egy kolozsvári

*) Ai raggi morti già nei bassi lidi. — Midőn azt fejtegeti Péterfy, hogy Danténál a kép és a kifejezés még nem vált ketté, s egyszerre önkénytelenül, mint «képes gondolat» születik, e kifejezéssel él: «Danténál a kép a gondolat gubója: s az utóbbit mintegy tetten kapjuk, a mint magát a képből kifonja.»

barátjának — esakhogy sajnosan tapasztalom, hogy a műveltség s egy pár kemény marok sokkal hasznosabb dolgok. De hát elvégre mind egyre megy s minden eloszlik mint a szappanbuborék.» A legutolsó két évben valami lázas lüktetés volt munkálkodásában, valóságos küzdelmet vitt a munkáért. Sokfelé utazott, aztán voltaképeni tárgyától egészen elütő olvasmányokba mélyedt vagy naphosszat hegedült, de mindig ismét visszatért fokozódott szorgalommal görög irodalmi tanulmányaihoz. A délelőtt, melyet az iskolában tanítva töltött, elfárasztotta, vagy legalább fáradtnak érezte magát arra a nehéz szellemi munkára, a melyre vállalkozott: a görög irodalomtörténet megírására az eredeti források alapján. A középiskolai tanárság, kivált a nyelvi szakokban és túltömött osztályok mellett, talán általában csak könnyebb szellemi munkával egyeztethető össze. (Vannak, kik nagyon is könnyű szellemi munkával alkusznak meg.) Mégis dolgozott nagy kedvvel, de szellemét kissé erőltetve. Még ebédközben is föl-fölugrott és íróasztalához sietett valamit följegyezni.

Halála évében 1899-ben a nyár egy részét Szászországban barátjával Goldziher Ignáczzal s egy részét pedig Berlinben töltötte, műtörténeti tanulmányokkal foglalkozva.

Szeptemberben négy napig Tátra-Füreden volt. Felejtetetlen jelenet kísérő barátaira, midőn ott, az illatos, nap-sugaraktól átvillogott fenyvesben egyszer saját tüzétől elragadva, lelkének belső hullámzását el nem fojtva, kedvelt költeményének Mistral *Mireioj*ának első énekét olvasta föl. A régi lelkesedés lángjának egyik utolsó föllobbanása!

Ősszel 1899-ben mindinkább nyugtalanabb és izgatottabb lett. Majd bágyadság váltotta föl izgatottságát. A jövő előre vetette már sötét árnyékát. Idegbaját erőltetett munkával akarja legyőzni. Hiába! Álmatlan éjszakákon és lázas napokon folyton érez nőttön-nőni egy borzalmas szándékot, mely végzetes belső küzdelmek után leigazza és rabul ejti. Tout comprendre — írja egy kolozsvári barátjának — c'est tout mépriser.

Bizonyos, hogy bármennyire elemezzük is Péterfyt, talá-lunk benne egy megfejthetetlen maradékot, egy irrationalis számösszeget. Fényes elméjének és szívének némely része homályba vész el. Reá nézve is áll, a mit egyik tanulmányában Kemény Zsigmondról mond: «Keményben marad sok

földolgozatlan, marad még sok ki nem mondott, rejtett, mély és gyötrő dolog, melyek titkához művei kulcsot nem adnak.»

Az idegélet titkaiba nem tudunk behatolni még magunknál sem, még kevésbé másoknál. Péterfy is úgy tűnik föl ismerősei előtt mint egy sphinx, ki önmagát a mélységbe dönti, mielőtt valaki rejtélyeit megoldotta volna.

Van tehát Péterfynek egy essaye, melyen nagy mügondal dolgozott, de mely mégis a befejezetlenség hatását teszi reánk: ez életének az essaye.

És habár élete töredék maradt, ez az élet a maga nemében épen oly érdekes volt ismerőseire, mint művei: mert föl-tüntette változékony, de mindig szeretetreméltó és eredeti egyéniségét, érzelmektől átczikázott lelkét.

Ő úgy akarta, hogy most már csak művei mutatják nekünk egyéniségét, de ezek aztán meg is őrzik Péterfy szellemi physiognomiáját a magyar utókor számára, hisz mindinkább kétségtelen, hogy tanulmányai a magyar irodalom maradó műveihez, standard workjaihoz tartoznak.

Barátai nem egy ízben panaszosan említették, hogy Péterfynek nem volt protectiója, pedig attól függ minden: a kinek nincs, az saját hazájában az exilium kenyerét eszi.

Pedig van Péterfynek egy protectora, hatalmasabb minden másnál, egy pártfogó, ki a többi protectort fölfalja: ez az idő. Igenis, idővel, a mint az irodalmi műveltség nálunk emelkedni és terjeszkedni fog, olvasó közönsége is megnő majd, a mit annál inkább lehet reményleni, mert tanulmányait most gyűjti össze a Kisfaludy-Társaság megbizásából Péterfynek meghitt jó barátja, Angyal Dávid, ki erre a föladatra kétségtelenül leginkább van hivatva. De ha eltemetve maradnának is a Franklin-Társulat katakombáiban, meg vagyok győződve, hogy a jövő századnak egy irodalmi kutatója, Sainte-Beuve vagy Tainehez hasonló magyar író, fölfedezné műveit és örömmel meg csodálattal rokon szellemet találna benne a század korlátján át.

Péterfy természeténél és sorsánál fogva igen ki volt téve belső válságoknak. E lelki válságok aztán 1899-ben összefonódtak úgy látszik testi válsággal és — ő el volt veszve. Péterfy úgy sem volt megelégedve sem életével, sem önmagával.

Életével nem. Neki a három nagy tényező közül, mely rendszeren a világi élethez köti az embert és halandó létünket meg-

édesíti, egy sem volt meg. Nem volt vagyona, nem volt családja és nem volt később tehetségéhez mért becsvágya. A vagyon igen fontos körülmény oly egyéniségnél mint Péterfy: fontos a vagyon nem önértékénél fogva, hanem mert eszköz a függetlenségre, a tanulmányokra, az utazásra -- tehát mindarra, a min hő lelke annyira csüngött és a miről lemondania olyan keserves volt. Becsvágya az utolsó években majdnem egészen elapadt; vagy talán jobban mondva nem volt már elég nagy az életösztön sarkalására. Talán nem gondolta irodalmi viszonyainkat elég fejletteknek, hogy az ő műfaja és iránya teljesen érvényesüljön. Összeköttetések egyáltalán nem emelték hírnevét. Nagy munkát nem írt, részben mert negyven éves korában szakot változtatott (a modern irodalmaktól a görögre ment át), részben mert természeténél fogva nem volt a nagy compositiók embere. Kecsegtető kilátásokkal szemben különben is merev volt. Opportunitásból nem írt soha egy sort sem és általában nem volt hajlandó concessiókat tenni, az irodalomban épen oly kevéssé, mint az életben. Mind e sajátságok nem voltak alkalmasak arra, hogy külső sikert biztosítsanak neki. E gátló körülményeknél fogva becsvágya nem is talált annyi tért, mint a mennyit tehetsége megérdemelt.

De nem volt megelégedve Péterfy önmagával sem (ritka elégedetlenség!), ő nemcsak másokkal szemben volt erős bíráló. Utolsó korszakában meg akarta magát menteni; Péterfy, hogy úgy mondjam, meg akarta menteni Péterfyt. Meg akarta menteni magát tudományos foglalkozással, írással, zenével, barátsággal, utazással.

De hiába! nem sikerült. 1899 októberben már föltűnően mutatkozott nála valami idegbaj: ennek az új támadásnak már nem tudott ellentállni. Nem tudott ellentállni, mert ugyanis mindig lappangott lelke legsötétében némi hajlam, a halálnak szemébe nézni. Az excentrikus apának öröksége? Az ifjúkori gyötrő benyomások idegbontó hatása? Láthatatlan, alattomban duló testi baj következménye? Bölseleti életmegvetés? Hypochondrikus félelem örökölt elmebajtól?

Csak annyit láthattunk, hogy testi és lelki bajok összefolytak nála kölesönös hatásukat öregbitve. A belső bajokat, az elégedetlenséget gyógyíthatatlanná tette az idegbaj hozzájárulása.

A szép görög stylú váza finom repedése egyszerre végig

hasadt. Szokatlan apathia jelentkezett nála. Ezen a sokérdekű, lázasan fogékony elmén csak úgy vehetett a halál gondolata erőt, hogy elébb fogékonyságát, érdeklődését bénította meg.

Néhány nappal halála előtt még lázas erőltetéssel dolgozott a *Görög irodalomtörténeten*. Október 30-dikán hirtelenül elhatározta, hogy egyik barátját, ki négy napra Abbáziába és vidékére utazott, elkiséri. Könnyek közt ölelte és csókolta egyik meghitt collégáját, midőn tőle bucsúzott. Péterfy tudta, a mit akkor nem sejtett senki, hogy kedvelt hőse Hamlet szerint «oly tartományba megy, melyből nem tér meg utazó» Meggyőződése volt, hogy az életünk a mienk, föltétlenül rendelkezünk vele. Valószínűleg még egyszer, legutoljára akarta látni, a mit annyira szeretett, rokonát: a tengert és a déli természetet. Vagy talán épen a tenger mellett akart meghalni és aztán nem volt bátorsága tettét ott végrehajtania?

A tenger mellékén a naptól ragyogó exotikus abbáziai parkban sötét gondolatoktól gyötörve el akart válni két utitársától. «A természet szépsége fáj nekem» így szólt. Mégis engedett kérésöknek és velök kirándult két napra Lussin szigetére.

A hajón Chateaubriand hátrahagyott *Emlékiratait* olvasta. Olvasás közben oda nyújtotta nekünk a könyvet és látszólag egészen közömbösen rámutatott egy Catullus idézetre:*) «Nem beszélek veled többé, nem hallom már szavad? Sohasem látlak már?» Ez az idézet burkolt érzés volt szörnyű szándékára.

Élete utolsó napján egyik kísérőjével nagy gyalogsétát tett Lussin szigetének északi részén a régi Ossero felé, a hol a különben karszt-jellegű sziget a déli vegetatio bájait kezdi kibontani. Az utóbbi napok lázas ingadozó, fájdalmas hangulata mintha egyszerre elhagyta volna. Kissé komoly volt, kedve fátyolos, de látszólag teljesen nyugodt. Minő nyugalom volt ez? Egy lucidum intervallum? Vagy csak tettetés? Vagy a közel sír nyugalma?

Délután hajón visszaindult Lussinból Fiume felé. Kinéz-

*) «Alloquar? Audiero nunquam tua verba loquentem? Nunquam ego te aspiciam posthac?» — A *Mémoires d'outre tombe* (Emlékiratok a síron túlról) című olvasásánál megjegyezte: «Én írhatnék *Mémoires d'une autre tombe* — című könyvet.»

tünk az egyhanguan zakatoló hajó födélzetéről a nyáriasan meleg alkonyba, mely a Quarneróra borult. A tenger üde illata, a hanyatló nap szelid fénye, a levegő kékes párája andalító harmoniában áramlott felénk. Miért nem juthatott neki e harmonia-áramból egy csepp? Nézte, mohó gyönyörrel nézte a nap lementét, mely először egy sziget mögé hunyt le, és aztán midőn a gőzhajó meghaladta a szigetet arany pára kör közt ragyogva másodszer a tengerbe szállt nézte, jól tudván, hogy ez neki utolsó napestéje.

Aztán a tengerre ereszkedett a lágyan borongó este; felénk villant az áttetsző ködből a távol világító torony forgó fénysávja, végig rezgett a sötét habokon, de csakhamar visszaszökött, oda a honnan jött s ismét körülvelt a komor tenger, a világ nagy éjjele.

Késő este kikötöttünk Abbáziába, melyet az elektromos lámpák egész kaczer gloriolája koszorúzott. Ekkor ő, ki már az önválasztotta sírnak mintegy szelén állott, szíves mosollyal és kézszorítással elvált tőlem, a gőzös fütytye átrezgett a langyos levegőn és közzénk feküdt sűrű, oszlohatatlan, rejtelmes ködével — az örökkévalóság.

Három nappal később Károlyváros mellett egy kis horvát községben temették a magyar író, kinek hazája sírt nem adhatott, néhány sietve odautazott barátja, kollégája és az Eötvös-collegium növendékeinek részvételével. Úgy mint a tengermenti vidékeken a halászok feleségei a hullámoktól partra dobott ismeretlen hajótöröttek holtteste fölött imádkozni és halotti mécses gyújtani szoktak, úgy fontak horvát leányok részvétől és irgalomtól vezetve koszorút az idegennek, kit az élet oceánja ide kivetett.

A kik megtekintették Péterfyt halálában, azt mondják, hogy büszke, szinte daczos kifejezés ült arczán, a minőt azoknál látni, kik nem tudnak az étellel megalkudni, de meg tudnak tőle válni.

Riedl Frigyes emlékeztetése a Temetőben

RIEDL FRIGYES.

DEÁK KÉT LEVELE S A SZLÁV KÉRDÉS 1842—43-BAN.

I.

Deáknak itt közlendő két levele, tekintve azokat a politikai és irodalmi körülményeket, melyekkel kapcsolatban áll, némi bevezetést igényel. Alig kezdődött ugyanis hazánkban a szlavismus mozgalma, ez hazánk legjobbjainak, politikusnak és nem politikusnak figyelmét messzeható érzézetainál fogva annál inkább magára vonta, mert egy irántunk ellenséges indulatú központi ausztriai kormány támogatásával kezdett működni. Így kezdett vele foglalkozni báró Wesselényi is, midőn egészsége valamivel jobb lett, az 1841-ik év első felében. E végből első sorban Deáknak írt 1841 február 7-én, mely levelét Freywaldauból gróf Erdődy hozta magával. E levelét nem ismerjük; mert szokása ellenére levelezőkönyvébe nem írta be s csak Deák leveléből tudjuk, hogy elküldte mellette arczképét, kérve cserében a Deákét és tudakozódott a szlávok mozgalmai jogosultságáról. Azt, hogy gróf Erdődyvel küldte el, szintén csak onnan tudjuk, hogy egyidejűleg Vörös Antalnak is írt s megbízta e fontos levél kézhezjuttatásáról való tudósítással.

Ismeretes, hogy a szlavismus mozgalma hazánkban összesik a magyarság élénkebb föllendülésével és nemzetiségünk kifejlesztésére irányzott határozottabb törekvéseinkkel, a nyelvünket megillető jogok igazságos követelésével s így igen alkalmas volt úgy tüntetni föl a hazai szlávok törekvéseit, mint igazságos visszahatást «a göröcsös idegességig túlzott magyarizmus ellen», mint herczeg Metternich magát kifejezte; holott, mint ma már ez ismeretes, s a mint a messzébblátók már akkor is

látták, e visszahatás csak jól alkalmazott ürügy volt a valódi indokok leplezésére; valójában a szláv mozgalmak vezetője az orosz kormány volt és elvakult támogatója a bécsi kormány, mely ellenünk saját, rosszul fölfogott érdekében kívánta e mozgalmat növelni vagy legalább helyeslőleg elnézte.

A szlavismusnak új irányt Kollár János adott *Slawi dcera* 1824-ben, majd teljesen 1832-ben megjelent lyrai epózával,*) mely egész kiterjedésében fejezi ki a panszlavismus álmait: a szláv egységet, a Panslaviát, a közös hazát, Oroszországgal, mint a szláv egység középpontjával; és ugyanez eszméknek kifejezést adott utóbb 1837-ben (2-ik kiad. 1844.) megjelent német röpiratában. (*Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slavischen Nation.*)

Azonban e mozgalom kiválóbb jelentőséget és veszélyt akkor öltött magára, midőn Horvátországban illirismus név alatt kezdett működni, mely ez alakban a délszláv népek egyesítése és egy nagy délszláv állam alkotása ábrándjában domborodott ki Gáj Lajos működése által a harminczas évek közepén. Ezek az agitatók Horvátországban különösen 1839-től kezdék megtermeni gyümölcseiket és számos tüntetésekben nyilatkoztak, melyekkel, noha csak alkalmilag, a magyar lapok is foglalkoztak. Ez utóbbiak voltak okai annak, hogy báró Wesselényi freywaldaui kényszerített magányában és nyugalmaiban kiterjedtebben kezd foglalkozni e kérdéssel és elhatározza, hogy róla könyvet ír. Az első és főkérdés az volt, hogy adtak-e a magyarok nyelvök iránt tanusított túlbuzgóságukkal okot a szlávok, különösebben pedig a horvátok veszélyes izgatásaira? Erről kívánja Deák véleményét, ki a következő részletes levélben felelt 1841 márczius 25-én:

Kehidán. Mart. 25-én 1841.

Kedves barátom!

A büntető s javító rendszer tárgyában még csak a jövő télre fogja öszve híni a Nádor az országos választmányt; szíves leveled tehát, melyet még február 7-én irtál, Pesten engem nem talált, hanem a múlt héten Egerszegre mentem, s ott lelém azt szállásomon, ki hozta, nem tudom. — Arczképedért szíves, igen szíves köszöne-

*) Öt énekben 615 sonett-féle költemény.

tet,*) találva igen jól van, sokkal jobban mint a könyomás, mely róla másoltatott, majd ha Pestre megyek, ülni fogok én is Barabásnak, és igéretem szerint viszonzom barátságodat.

Honi nyelvünk iránt semmi olly törvény még eddig nem alkottatott, mit a Horváthok magokra nézve nyomasztónak s igazságtalannak mondhatnának, s mi által veszélyes izgatásaikat csak valamennyire is mentegethetnék, ime ide irom azon törvényeket, mellyek korunkban a magyar nyelvről hozattak :

1830-ik esztendei 8-ik cikkely. A nemzeti nyelvvel való élésről.

A nemzeti nyelv miveltetése iránt az 1791-iki 17-ik, 1792-iki 7-ik és 1805-ik 4-ik cikkelyek iránya elébbi elérése végett a karok és rendek Ő Felsége megegyezésével elhatározták :

1. Hogy a k. helytartótanács, azon törvényhatóságoknak, mellyek fölírásaikat hozzá magyarul teszik, ezen cikkely kihirdetésétől kezdve, nemcsak azon nyelven feleljen, hanem azokhoz egyéb intézeteit is, kivévén közhirdetményeit, szinte magyar nyelven adja és bocsássa ki.

2. Hogy a királyi főtörvényszékek magyar nyelven eleikbe fölvitt perekben ezentúl azon nyelven ítéljenek és az efféle pereket magyar kivonat mellett terjesszessék elő.

3. A kerületi tábláknál, úgy *Magyarország határai* között lévő mind vármegyei, mind városi bíróságok előtt általában, a szentszékeknél pedig a polgári ügyekre nézve, a hol a magyar nyelv ez ideig divatban nem volt, ezen országgyűlése végeztével, szabad léssen a pereket magyar nyelven folytatni ; ezekben mindazáltal az említett bíróságok, mellyeknél tudniillik a magyar nyelv ekkoráig nem gyakoroltatott, akár ezen, akár deák nyelven ítélhetnek.

4. *Hogy az ország határain belől* ezentúl közhivatalokra senki ne juthasson, a ki a magyar nyelvet is nem tudja, ide nem értvén a most hivatalban lévőket.

5. Hogy az 1834-ik esztendei boldogasszony hava 1-ső napjától kezdve, senki az *ország határain belől* ügyészi vizsgálat alá ne bocsáttassék, ki a magyar nyelv helyes ismeretével nem bir.

6. Hálásan tisztelik a karok és rendek Ő Felségének azon kegyelmét is, melly szerint rendelni méltóztatott : hogy a magyar ezeredek, ide értvén szinte a véghelyieket, úgy ez országbeli min-

*) Báró Wesselényi olajképeről van szó, melyet Deáknak küldött s Deák szintén lefestettette magát Barabás M. által báró Wesselényi számára.

den katonai kormányokat, magyar irományokat már most is elfogadni tartozzanak.

1832 6 eszt. 3-ik törvéncikkely. «A magyar nyelvről».

1. §. Hálás érzéssel tisztelik a karok és rendek Ő Felsége atyai szívének, hív magyarjaihoz viseltető jóságának azon dicső példáját, mellynél fogva kegyelmesen kinyilatkoztatni méltóztatott: hogy a törvények magyar szerkezete eredeti, és a két szerkezet között támadható kétséges értelem eseteiben elhatározó legyen.

Egyébbaránt a nemzeti nyelv előhaladási gyarapodásának eszközzésére még határoztatik: hogy

2. §. A jelen törvény kihirdetésétől a perlekedők a királyi ítélő tábla előtt pereiket magyar nyelven kezdhetik, folytathatják, a királyi udvari főtörvényszék pedig azokban ítéletet ugyan magyar nyelven hozzon.

3. §. Minden hiteles kiadásoknak szokott bévezetése és béfejezése hazai nyelven készíttethetik.

4. §. Azon helyeken, hol a gyülekezethez magyar nyelven mondatnak szent beszédek, az anyakönyvek is magyarul irassanak.

5. §. Az ó-aradi oláh mesteri és papi előkészületi intézetben magyar nyelvet tanító szék fölállításáról Ő felsége kegyelmesen rendelkezni fog.

1839/40-ik eszt. 6-ik törvéncikkely «A magyar nyelvről».

Ő Felsége atyai szívének hív magyarjaihoz viseltető jósága azon újabbi dicső példáit, mellyeket a nemzeti nyelv gyarapítása eszközzése végett a jelen országgyűlése alatt is adott, a Karok és Rendek mélyen tisztelik, és

1. §. Annak kegyelmes megegyezésével az országos felirások ő eleibe már e jelen Országgyűléséből egyedül magyar nyelven terjesztetvén fel, — valamint ezt; úgy

2. §. Abbeli kívánságuknak kegyes elfogadását is: hogy ezen-től az *ország határaibani* *) köztörvényhatóságok is, legfelsőbb helyre teendő felirásokat, szinte egyedül magyar nyelven szerkesztessék, hálás érzéssel törvénybe iktatják, — egyszersmind pedig határozzák: hogy

*) Az ország határain belől, és így a kapcsolt részekben nem, — így értette ezt mindenhol a törvényhozás, és így van jelenleg is a gyakorlat. (Deák jegyzete.)

3. §. A k. helytartó tanács nemcsak intéző, hanem körleveleit is az *országbeli* minden törvényhatóságokhoz magyar nyelven bocsássa el.

4. §. Az egyházi törvényhatóságok a világi törvényhatóságokkal s ezek egymással az *ország határain belől*, levelezést egyedül magyar nyelven folytatni tartoznak.

5. §. A magyar k. udvari kamara a hozzá magyar nyelven író törvényhatóságokkal ugyanazon nyelven levelezzen.

6. §. A káptalani kiadásoknak kezdő és befejező szakaszait, valamint a tárnoki székeknek ítélet-leveleit is magyar nyelven szerkesztetni kell.

7. §. Olly helyeken is, hol a gyülekezethez szent beszédek magyar nyelven nem tartatnak, a jelen országgyűlésének bérekesztésétől számítandó három évek múlva az anyakönyvek magyar nyelven irassanak.

8. §. Ezentúl minden vallásbeli különbség nélkül plébánosoknak, egyházi szónokoknak, káplánoknak és segédeknek ollyak alkalmaztassanak, kik a magyar nyelvet tudják.

9. §. Ő Felsége kegyelmesen rendelkezni fog, hogy a magyar nyelvnek tudása a katonai véghelyeken is gyarapíttassék, s a magyar ezeredeknek kormányai a magyarországi törvényhatóságokkal magyar nyelven levelezzenek.

10. §. Az országos pénztárok kezeléséről számadások magyar nyelven folytattassanak.

11. §. Ő Felségének megegyező kegyelmes akaratjával a Magyarországbán és ahhoz kapcsolt részekben kinyomtatott minden munkákból a magyar tudós társaságot egy példány illeti.

*

Ezek barátom a törvénynek eddigi rendeletei. A közelébb múlt országgyűléséről ezen most leirt 6-ik cikkelynek első két szakaszát következőképpen terjesztettük mi fel: «1. §. Miután az országos felírások Ő Felségéhez már a jelen országgyűléséből egyedül magyar nyelven készítve terjesztetnek fel, ezentúl az *ország határaitani* köztörvényhatóságok is legfelsőbb helyre teendő felírásaikat szinte egyedül magyar nyelven szerkeztessék. 2. §. A felyebbi 1. §-nak, valamint az 1830-ik évi 8. cikkely 4. §-nak rendelete a jelen törvény kihirdetésétől számítandó 10 évek múlva a Magyarországhoz kapcsolt részekre is kiterjesztetik»; — de Ő Felsége e szerkeztetést különösen a kapcsolt részekre nézve, el nem fogadta, s végre a Rendek a királyi válaszbán megnyugodtak a kap-

csolt részeket tárgyzó kiterjesztés és záridő a törvényből mint fentebb látod, kihagyattak, s csak a felírásban, melly ez érdemben május 8-áról küldetett fel, tettek óvást az ország rendei azeránt: «hogy a volt 2. §-nak ezuttali kihagyásából, s az «*Ország határait*» szavaknak az 1. §-ba történt beiktatásából, azon 1. §-beli rendelkezéseknek reájuk ezentúl sem lehető kiterjésztésére nézve, az országhoz kapcsolt részek jövendőben is legkisebb következt se húzhassanak». Itélj most magad, ha van-e törvényeinkben valami, a mi a kapcsolt részeket terhesen s igazságtalanul érdeklí? hiszen azt: hogy a 'törvénynek magyar szerkezete az eredeti, és nem a deák, roszy néven nem vehetik, arról pedig, hogy 1840-ik évi 6. cikkely utolsó szakasza szerint a kapcsolt részekben nyomtatott munkákból is egy példányt kap a magyar tudós társaság, magok sem panaszkodnak. Ezekon kívül minden egyébben ők, még most is a régiben vannak, mi az tehát, a mit reactio okának mondanak? — A nemzeti színházra ajánlott summának arányos része, az igaz, Horváthországra is kivettetett, de ez igen természetes, mert ez országos ajánlat volt, mellyben ők is kötelesek részesülni, de azonkívül követjeik önként ajánlottak éppen annyit, a mennyi Horváthországra esett, és így erről sem panaszkodhatnak. Csak színt keresnek ők, melylyel szépítsék s leplezzék törekvéseiket, csak ürügyöt, melylyel izgathassanak, de meg vagyok győződve: hogy céljaik mélyebbek, és veszélyesek, s az izgatásnak első forrása máshol van. Azonban hirlapjaink szerint Zágrábban is támadott már egy ellenpárt, melly inkább hozzánk simul, casinót állított, magyar hirlapokat hordat, adja Isten hogy állandó és sükeres legyen egyesületök.

A szláv népek száma honunkban csakugyan igen nagy. Bizonyosat e részben tudni nem lehet, mert hiteles népszámításaink nincsenek, és majdnem minden író különbözik a másiktól, de mindezeket és adataikat öszve hasonlítva közelítőleg úgy hiszem: hogy,

Magyarországban, Horváth-országban és Slavoniában a Tótok (Slovaken), Horvátok (Croaten), Rácok, Illyrek, Szerbek száma lehet mintegy = 4.200,000.

Az oroszoké (Ruthénen), kik a felső tiszai megyékben olly igen számosak, mintegy 380,000.

A vendusoké Zalában és Vasban mintegy 48,000.

Öszvesen tehát 4.628,000.

Ehez járul még a határórség, mellyben legalább lakik szláv nép mintegy 800,000. És így biztosan állíthatni, hogy Magyarországon, Horváthországon, Slavoniában és a határórségben a

szláv népek száma öt és fél millióra legalább reá megy, és mivel az egész népesség most 12 millió felé jár, a sláv nép az egésznek közel felét teszi.

A mi az oláhokat illeti, azoknak száma Magyarországon mintegy 600,000-et tesz, de sok közöttük az egyesült görög, kit nem egészen lehet az oroszok szövetségésének tekinteni, vannak R. catholicusok is, azomban két harmadrésze mégis úgy hiszem ó-hitű.

A vallást tekintve Magyarországon, Horváthországban, Slavoniában, a határországban nem egyesült görög vagy legalább is 1.170,000, különösen sok a határországban, kik mind fegyverben gyakorlott jeles katonák. Az egyesült görögök száma mintegy 630,000. A görögöknek száma azomban, különösen a nem egyesülteké, már nagy részt benn van a szláv népeknek fellyebb említett számában, mert az óhitűek között talán legtöbb az illyr és szerb, úgy hogyha mindezen adatokat az orosz hatalom szempontjából tekintjük, az öt és fél millió szlávokhoz még legfeljebb 400,000 ó-hitűt számálhatunk, kik nem szlávok, hanem nagyobbrészt oláhok, de vallásuk által látszanak az orosz érdekhez kötve. — És még mindezen kívül van Erdély, mellynek 2.000,000 lakósa között 900,000 az oláh, s ezekből tán 600,000 görög nem egyesült vallást követ. — Ezen adatok már magokban elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának; s ha a kormány mindent el nem követ: hogy a magyar nemzetiség emelkedjék és szilárduljon, bizonyosan ön érdeke ellen vétkezik, mert csak ez áll őrt az egész Monarchia biztossága mellett s a melly órában a magyar megszűnik nemzet, és pedig magyar nemzet lenni, azon órában halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása, — una dies utriusque ducet ruinam. De minek szólok én ezekről éppen néked, ki ezt olly igen tudod és érzed, s ki minden barátink, sőt ismerősink között előttem legelső szóllottál keserűn és aggodalommal telve e dologról. — Adja Isten jó végét!

Szivemből örülök, hogy szemed ismét javul, mert valóban aggódtam, mind azért, mert Ádándra *) s Pestre, mint ohajtottuk, nem mehettél, (Ádándon én sem voltam, de Pesten ez évnek első napjaiban voltam) mint pedig azért, mert leveledet sokáig nem kaptam. — Isten veled barátom! a tavasz itt van, e nyáron talán ismét ölelhetünk.

Isten áldjon, szeresd hű barátodat

Deákot.

*) Csapody Pálhoz készült vadászni.

II.

Látható e levélből, hogy a kérdés két fő részében Deák teljesen ugyanegy véleményben volt Wesselényivel, hogy tudniillik valóban vannak, még pedig nem épen csupán hazánkra nézve veszélyes irányú szláv mozgalmak, és hogy részünkről a nyomás és erőszak vádjai alaptalanok. Wesselényi ekkor föltevésében megerősödve egész buzgalommal kezdett röpiratán dolgozni; de betegsége s másik szemének is fokonykénti romlása (félszemére 1839 óta már vak volt) oly nagy lett, hogy nemcsak 1841-ben, hanem a következő év vége feléig sem bírt munkájával elkészülni s inkább csak adatgyűjtésre szorított, a tervet készítette el s néhány részletet diktált le belőle; és noha 1841—42 folyamán több levelet váltott Deákkal, ez a kérdés köztök többé nem fordult elő. Utóbb Wesselényi és Deák levelezésében szünet is állt be; 1842 márczius 15-dike óta Deák nem írt; közben történt 1842 június 20-án Deák Antal halála, azután a büntetőtörvénykönyv foglalta el Deákat s a két barát csak mások leveleiből értesült egymásról.

Ekközben Wesselényi folyton foglalkozott kedvencz röpiratával, melyet utóbb szellemi végrendeletének nevezett. Vörös Antaltól 1842 április 26-án kérdi, hogy hazánkban mennyi a tót, horvát, rác stb., hogy a nemességből mennyi magyar, tót, horvát; hogyan oszlik meg nyelv szerint a városi nemesség s ugyanezeket szeretné Erdélyre nézve is tudni. Kiss Károlytól ugyane napról a moldvai magyar telepekről kér kivonatokat Gegő művéből; május 26-án a Vöröstől kapott adatokhoz kér kiegészítéseket s július 27-én ezt írja Kossuthnak: «Most irogatok valamit a slavismusról; nem tudom, meg fogja-e szemem, mely most megint roszabbul van, bevégzését engedni?»

Közben, még mielőtt e művét befejezhette volna, történt gróf Haller Ferencz kineveztetése horvát bánná s Wesselényi 1842 augusztus 8-dikáról üdvözli és egyszersemind e levelében előadja intés alakjában műve programját. Vágyott, mond, Hallert látni e polczon, mely ma a legnehezebb állás az egész monarchiában; mert e korban, melyet az ébredő nemzetiségek korának lehetne nevezni, a nemzetiségi eszme leginkább a szlávokra hatott; így hatvannégy millió szláv mozdult meg s szo-

morú multja hatása alatt ez csak természetes. De mert sehol sincs annyi szláv aránylag mint Ausztriában, tehát egyet sem fenyegetnek annyira e mozgalmak. Mozgalmaik célja: önálló szláv államok alkotása s tűzhelyök Horvátország, mert csak ennek van önálló polgári léte s ez a központ az északi és déli szlávok közt. Annál sajnósabb, hogy e mozgalmakat el nem nyomták, sőt régóta ápolják s a magyar nemzetiség ellen kívánják használni. Káros és szomorú tévedés; mert e mozgalmak Ausztriának végzetesen ártalmasok és csak az oroszoknak használnak. Sokan őket a magyarság erőszakos terjesztése elleni reakciónak nézik s ezek tévednek; de vannak, kik rosszhiszeműleg is terjesztik e nézetet; holott az ötven év óta ébredező magyar nemzetiségi mozgalom törvényhozásilag semmit sem tett Horvátország ellen s nagyon is mértékletesen halad.

Nem; e mozgalom eredete más. Oroszország a Napoleoni harczok alatt ismert rá e hatalmas fegyverre s megindította a titkos propagandát. Ezt erősítette a lengyel forradalom bukása után a lengyel bujdosók republicanus iránya, ábrándos propagandája egy nagy szláv nemzeti szövetség létrehozása eszméjével, mely megvalósíthatatlan álom ugyan s ezt Oroszország jól tudja; de helyesli, mert ez is az ő céljait szolgálja. E nagy mozgalomnak a horvátországi csak egyik része; de hazánkat veszélylyel fenyegeti s a küzdelem ellene igen nehéz. Ennek csak két főeszköze van: a szellemi fegyver és a magyarság szövetkezése a németiséggel és így a kormány támogatása; de viszont a kormánynak is föl kell ismernie, hogy Ausztria legjobb támasza a szlávok ellen a magyarság, melylyel sorsa össze van növe. De erőszakot a horvátok ellen nem helyeselné. Fő a törvény megtartása, meggyőzés, hogy a magyarság célja nem az ők nemzetiségének elnyomása, hanem csupán a latin nyelv igájának lerázása; meg kell győzni, hogy csak hazánkkal való kapcsolatban fejthetik ki önálló nemzetiségüket; hozzáteszi végre, hogy ki szláv és illyr mozgalmakat szít, az ellensége hazánkban a közszabadságnak, monarchiának, uralkodóháznak.

E levelét olyan fontosnak tartotta, hogy a *Pesti Hírlap*nak is megküldte közlés végett augusztus 15-én és ott meg is jelent (175. sz.), még pedig oly formában, hogy Kossuth Pestmegye közgyűlésén a turmezei nemesség ügyének tárgyalása kapcsán előadta, mint egy kiváló hazánkfia figyelmeztetését. Gróf Hal-

ler azonban nem mindenben osztotta báró Wesselényi nézeteit. A fő dologban igaza van, írja szeptember 26-án (Bécs); de azt nem írja alá, hogy «a létező forradalmak ingeretlen születtek volna». Nem a törvények alkotásában mentünk túlzásba, hanem a szlávok lenézésében, még pedig «pajkos szokásból» s továbbá a magyar nyelv szenvedélyes vitatásában; és most is a magyar megyék a horvátok latin átiratait nem fogadják el. Ez nem a helyes út; barátságos édesgetés, az elrontott érintkezés helyrehozása volna helyesebb. A magyarok most egyszerre s egyhamar többet akartak elérni, mint 800 év alatt; de ő ha elgondolja a történeteket, csak sajnálja azt az időt, midőn tót és horvát latinul beszélt, de magyarul érzett.

Ez alatt a sajtó is vezércikkekben s megyei tudósításokban többször foglalkozott a hazai szláv mozgalmakkal, melyek nem mind fogadták el a Wesselényi álláspontját; sőt már csak Haller válasza, mely egyszersmind az ő báni programját fejezte ki, meggyőzhette róla, hogy az uralkodó körök véleménye más. Ezért türelmetlenül dolgozott röpiratán s november 29-én irhatta Kossuthnak, hogy felével elkészült, lesz vagy 15 ív; de nem Pesten fog megjelenni; «nem azért, mintha kormányellenes volna, teszi hozzá, mert lelkemre mondom, hogy a magokat pártján lévőeknek nevezni szeretők őszintében bizonyosan nem s oly hasznost sem könnyen irtak valódi érdekére nézve; de belekötne a censura azért, mert észak armányait leplezi le».

Épen ebben az időben szólalt meg újra Széchenyi s tartotta 1842 november 27-én nagy zajt ütött akadémiai megnyitóját, mely *A magyar akadémia körül* cím alatt december havában nyomtatásban is megjelent s mely alapelvében szintén teljesen elütött báró Wesselényi fölfogásától. Azt ő is elismeri, hogy törvényeink semmi túlzót nem követelnek legdrágább kincsünk, nyelvünk és nemzetiségünk ügyében; nem többet, mint a latin nyelv helyébe a magyar nyelv tételét; «ámde, teszi hozzá, Isten előtt mindazon kísérletekben, melyekkel a túlhév vérünket terjeszteni és ekkép nemzeti létünket biztosítani buzog, nem kénytelen-e látni Magyarországon minden más ajkú — s kérdezzük meg őket, hadd szóljanak ők — sokkal többet, mint a magyar nyelv törvényesítését?» Már pedig nemzetünket nem ilyesek, hanem csupán mívelt fölsőséggel menthetjük meg s olvasztó hatású csupán ez, nem az erőszak

lehet. Beszédében tehát a túlhevült rajongók ellen fordul s végül a Klugheit-nak találó lefordítását és alkalmazását ajánlja; midőn egyszersem tudatával bír annak, hogy nem úgynevezett népszerű eszmét penget s e beszéde jóakarói számát még apasztani fogja.

Ha meggondoljuk, hogy 1842 második felében a szlavismusról több vezércikk jelent meg a *Pesti Hirlapban*; de épen báró Wesselényi fönti levelének közlését Pestmegye közgyűlésén azonnal pár vezércikk is követte szeptember 8-án, 11-én s hogy a turmezei ügyet minden megye behatón tárgyalta épen ez őszi közgyűlésein, hogy a *Pesti Hirlap* október 2-án újra vezércikkkezett ez ügyben (*Bánat és gondoskodás*), hogy Zalamegye ugyanekkor fölirást intézett a királyhoz az illirismus elnyomására, melyet pártolás végett az összes megyéknek megküldött s hogy egy pár ily fajta röpirat épen ez időben nagyobb zajjal tárgyalatott a lapokban: mindezekben megtaláljuk kulcsát Széchenyi fölszólalásának, ki azonban ellentétbe helyezve magát a közvéleménnyel, nem ugyan azt és úgy mondta, mint az uralkodó körök; de véleményének végkövetkezménye mégis megegyezett azok fölfogásával. Sőt még inkább tette ezt a benyomást azon erős, mondhatni görög-tűzserű megvilágításban, melyet a *Pesti Hirlap* kiszínezésében, az elvek és nézetek élére állításában nyert. (200 sz.)

Széchenyi e beszédének nevezetes eredményei lettek. Első sorban is alig olvasta el báró Wesselényi a *Pesti Hirlap* közleményét, azonnal egy *Nyilatkozatot* küldött be Kossuthnak december 8-án írt levele mellett Freywaldauból, melyben, mint a m. t. társaság igazgató s tiszteletbeli tagja, tiltakozik Széchenyi fölfogása ellen, ha mindazokat csakugyan úgy mondta, mint a *Pesti Hirlap*ból kitűnik; de ugyanekkor azt írta Kossuthnak, hogy ha azonban «az ördög nem oly fekete, milyennek első tekintetre látszott», nyilatkozatát ne adja ki s ugyanekkor készülő röpiratából egy részt küldött közlés és némileg czáfolat végett. Kossuth sietett a nyilatkozatot pár censored módosítással és közléssel december 18-án vezércikk gyanánt közreadni a saját megjegyzéseivel, melyekben valóban tulajdonít olyat is Széchenyinek, mit sem így nem mondott, sem beszédéből egyenesen nem következik, tudniillik, hogy azt, «hogy a szláv mozgalmakban más ellenséges irány is rejlik, mint pusztá dicséretes reactio, rágalomnak,

gyanusításnak bélyegzé». Ugyane számban elkezdte közölni a *Töredékeket* is Wesselényi munkájából s tegyük hozzá, hogy ezek voltak okai Széchenyi föllépésének a *Jelenkorban* s harczának Wesselényi és Kossuth ellen, kiket — nem egészen helyesen — teljesen azonosított. Egyszersmind sietett beszédét is közre adni, mely *A magyar akadémia körül* czím alatt még decemberben megjelent, hogy bárki «minden idétlen belekottyantás helyett egyenesen a kinyomtatott előadás fölött» mondhasson ítéletet kénye-kedve szerint.*) Ugyanekkor báró Wesselényi nyilatkozatára azonnal nyílt levelet intézett a *Jelenkor* szerkesztőjéhez, melyben mintegy journalistikai programot ad, jelzi föllépését s Kossuth ezt december 25-én lapja mellékleteként közölvén, december 26-án nem minden elégtétel nélkül írhatta Wesselényinek: «Téged *Nyilatkozatod*ért Széchenyi mindenestre megtámadand; harcz lesz enből barátom! harcz egész a késig.» Tehát épen olyan örömmel fogadta a harczot, mint előbb Wesselényi nyilatkozatát, melynek kapásakor ezt írta: «Légy megáldott nyilatkozatodért. — Ennél a hounak most nagyobb szolgálatot nem tehetél! — Hatása isteni lesz. — Jövő vasárnap fog megjelenni.» Épen ezért a tollharczot is Kossuth kezdte meg Széchenyi nyílt levele bírálatával december 28-án.

Másik nevezetes következménye volt Széchenyi elhidegülése Deáktól; mert a *Pesti Hírlap* 200-ik számában megjelent közleményt az akadémiai ülésről nemcsak ő, hanem az egész közvélemény is neki tulajdonította, noha hamisan s ezért Széchenyi egy goromba levelet írt neki.

Egészben úgy látszott, hogy Széchenyi meghasonlott és meg is akart hasonlani mindenkivel, s egyben volt is igaza, tudniillik nem méltatlanul mondhatta, hogy félreértik s félreértették akadémiai beszédét is.

A kitört tollharcz Széchenyi, másrésről báró Wesselényi és Kossuth közt 1843 első negyedében folyt le; de csak Széchenyi és Kossuth irtak, báró Wesselényi passiv maradt; egész erejét arra egyesítette, hogy *Szózatát* befejezze, melynek kéziratát csakugyan már 1843 februárjában elküldhette Lipszébe Wiegand Ottónak. De sőt a tollharczban nemcsak passiv maradt, mi Kossuthnak nem nagyon tetszett, hanem Kos-

*) December 25-én már kapható volt.

suthot a legnagyobb kiméletre, sőt a szerkesztőségről való lemondásra igyekezett — noha mint az természetes — sikertelenül rábeszélni s ő maga pedig egy nyilatkozatban adta okát, hogy miért hallgat: tudniillik a védelmére fölhozottakat aligha kiadásra bocsátná a censura, e vita úgysem hajtana hasznot, végre szemei romlása nem engedi meg ily izgató tollharcz folytatását;*) de másfelől fölkérte ismerőseit, hogy kísérjék a lapokat figyelemmel s írják meg neki, ha Széchenyi, a mit nem remél, valóban becsületét akarná sérteni. «Ha teszi, írja Kossuthnak 1843 január 4-én, alkalmat fogok neki adni: kinek becsületét gázolta, annak életét is kiolthatni.» E tárgyban írt Deáknak is 1843 február 4-én, melyre Deák itt közlendő jellemző második levele szól.

Báró Wesselényi levele a következő :

Kedves barátom !

Kossuth biztatott, hogy Tőled nemsokára levelet kapok, még pedig hosszut. Azóta epedve várom soraidat, mondhatom, sovárgok utánok.

Mióta nem iránk egymásnak, téged keserű csapás ért. Szegény Antal! — Nem vigasztallak: Fájdalmad méltó s becses birtokod, mit — ha lehetne is — rablásnak tartanék csorbítani. Így válik lassanként utunk elhagyottabbá s pusztábbá. Elhervadnak a virágok s kidőlnek a fák, melyek közt élvező szívvel vándorlottunk; mind a helyett csak a polgári munkásság nyílt tere marad számunkra, fáradságival s tág, de kétes kilátásával. Engem lassu halál emészt. Az élethezi ragaszkodás, mi átok és áldásként van belénk forrva, ez élettőli megválást keserűvé teszi; de e keserűséget nem gyenge idegek mellett ész könnyen enyészeti; ellenben azon megválásnak szünteleni érzése, naponként ismételt enyészeti képek s örömöktől és élvezéstől oly részenkénti elszakadás, milyen annak keblét dülja, ki lassanként vakul, ki az örök sötétség sírjába eleve- nen temetendő; balsorsa óriás keze által ellenállhatlan vonatik: ez Barátom érzékek láncza közti észnek s lelki erőnek daczó keserűség. Pedig egész éltünk s mindenkinek élte nem egyéb, mint naponkénti elhalás; csakhogy az enyészet utját egynél himzettebb és sűrűbb, másnál avultabb s gyéreb lepel fűdi.

Beh sok volna hont s baráti kört érdeklő, miről Veled szólni

*) L. e nyilatkozatot *Pesti Hirlap*. 1843 január 22. 215. sz.

szeretnék. — Irodalmi mozgalmaink nem jó irányt s nem jó menetet vettek. Hogy oly sok értelem mellett annyi félreértés s annyi szép érzés s nemes hév ellenében oly sok epésség vegyül nálunk mindenben, mit mondunk és teszünk! Fog-e valaha nemzetünk a széthúzás s visszavonás átkának sorvasztó súlya alól menekedni?

Széchenyi már egy pár cikkben tárgyává választott; még nem olvastam azokat; s nem tudom, fogom-e ezeket s az ilyeneket olvasni? Rágó méregként hat rongált idegeimre s azok által hanyatló szememre minden, mi ingerel, kedvetlenül rázkódtat. — Reményilem, mit szívemből is ohajtok, hogy Sz. sértő kitéréséktől meg fog kimélni. Belbecsen s annak érzetén épült becsületet ugyan — meggyőződéseim szerint — sérteni senkiséem képes. Ily becsület emberek sértésein feljül áll. Ily becsület elleni szó vagy tett csak a megtámadót becsteleníti; de a megtámadottat sohasem. Azonban külbálványnya emelt becsületről mások a társaságilag elfogadott nézetek. S e bálványnak — szintugy mint másoknak is — kénytelenek vagyunk mindnyájan áldozni; sőt sok tekintetben ily áldozat kötelesség is. Azért kérlek, Barátom, légy figyelemmel s ha a hírlapokba Sz. vagy akárki által olyasmi igtattatnék, mit a társasági becsület szabályai szerint eltérni nem lehet s nem szabad, tudósíts. Kényes és drága birtokomat helyezem ezen kéréssel kezeidközé. Tudom, mint férfi s mint barát fogod azt kezelni.

Most néhány nap óta szemem jócskán van; de lehet s hihető, hogy az annyszor ismételt keserű csalódás s gonosz játéknak csak új jelene.

Kérlek, mondd barátainknak szíves üdvözetemet. Leveledért esdeklik barátod.

Deák válasza báró Wesselényinek:

Pest február' 12-én 1843.

Kedves barátom!

Csak e napokban hagytam el az ágyat, torokgyulladásban s daganatban szenvedtem több napokig, de Attomyr *) tökéletesen helyre állított, bágyadt vagyok még, erőm is azonban naponként inkább visszatér.

Szegény bátyámnak halála reám sulyos csapás volt, ő nékem atyám, testvérem, barátom volt, s még most sem vagyok képes megfogni azon gondolatot: hogy őt elvesztettem. Ébren és álmaim-

*) Hires homeopatha.

ban élőnek hiszem ötét gyakran, s csak nehezen tudott ébredni a keserű valóságra.

Közdolgaink, fájdalom, rosszul állanak. Az Isten átka van, úgy látszik, e nemzetem, mert sem harcz, sem béke nem képes azt boldogítani. Politicai irodalmunknak jelen állapotjaival elégedve én sem vagyok. — Keserűség, untató személyeskedések a vitának tárgyai s nem elvek felett, hanem modor felett. — Széchenyinek lelki állapotát sajnálom, — keblében iszonyu indulatoknak kell háborogni, — mert higgadt érzelmekkel nem tehetné azt, a mit tesz. Ő széttörte a barátságos egyetértés kapcsait csaknem minden emberrel, pedig széttörte alkalmat s ürügyet keresve majdnem erőszakosan. — Méltatlanul bánt vélem is, ki néki soha nem vétettem, s egy keserűen sértő levélben megtámadott, azért mert azt hitte: hogy akadémiai beszédéről a *Pesti Hirlapban* megjelent első cikkemet én írtam,*) — harczra hívott ki levelében életre halálra, — fenyegetőzött, hogy mindent, a mi közöttünk történt, nyilvánosságra fog bocsátani, [pedig minden, a mi közöttünk történt, abból állott: hogy ő vélem gyakran és órákig a közdolgokról beszélt, azaz: ő beszélt s én hallgattam] fenyegetőzött: hogy ő engem meg fog támadni, miért? s miben, azt nem tudom? fenyegetőzött, hogy Európa terére viszi a harczot, — s egyszóval kifakadó indulatossággal irt egy levelet: csak az említettem pusztá gyanuból. Én hidegen válaszoltam néki: hogy én a hirlapokban még eddig soha semmit nem írtam s névtelenül nem is fognék írni. Ő erre nyájasabb kezdett lenni; de én hideg maradtam; azóta ritkán találkoztunk. Ő hetekig beteg volt, én hetek óta nem láttam őt s a régi meleg barátságos viszony közöttünk soha többé úgy hiszem, helyre nem áll. Többekkel van ő így barátink közül, bár azokkal illy egyenesen nem került is viszálykodásba. Klauzál, Eötvös, Pulszky, sőt Bezerédj is szembetűnőleg hidegek eránta. A *Jelenkorban* megjelent cikkjei habozók, indulatosok, feldult s önmagával egyenetlen fellázadt kebelre mutatnak, gúny és elérzékenyülés, mesterkéltszerűség és óriási büszkeség, egyszóval minden indulat egymással ellentétben kitűnnek minden szavaiból. És mi ezen haragnak vége? ha Kossuthot s minden elleneit leverné is, ha megmutatná is: hogy csak Ő az, ki a Hont igazán szereti, ha meggyőzne is minden magyart arról: hogy mások hibáztak és csak néki

*) Ez a hit Pesten akkor általános volt, Vörös Antal is írta báró Wesselényinek 1842 november 30-án ezt.

van tapintata, csak ő birja boldogítani a Hazát, még ezek után közdolgaink csak ott állanak, hol most állanak, ha rosszabbul nem; mert pártokra szakadva a vélemények személyes harcok által, alig volnának többé egyesíthetők. — Az Isten bocsássa meg néki azt, a mit cselekszik; de nékem fáj: hogy illy magas, illy fényes individualitas illy nyomorult csekélységekben veszti el magát. A mi Széchenyinek ellened írt czikkeit illeti, van azokban sok gyengéltelenség és sok olyan fordulat, mellyről nem tudja az ember, az író akar-e másokat mystificalni vagy maga bomlott-e meg elméjében? de becsületsértőt, olyant, mit a vélemény fogalma szerint túrni nem szabad, nem lehet, még nem találtam azokban s úgy hiszem, ilyeneket kerülni fog ő továbbra is.

A mi választmányunk ülései folyvást tartanak s gonoszul folynak.*) Hidegen, részrehajlás nélkül s komoly megfontolás után mondom: olly határozatokat vitt keresztül a többség, melly minden kérdésre nézve az elnöknek kezében van, hogy ha azok az országgyűlésén is többséget nyerve életbe lépnének, az új codex volna a legsúlyosabb csapás, a mi nemzetünket érhetné, s a constitutionalis élet minden mozdulati a hatalomnak önkényétől függének. Isten őrizzen minden nemzetet ilyen törvényektől. Mi ugyan votum separatumot adunk ezen pontokra nézve, de mégis fáj: hogy illy magas állásu férfiak illy ösvényt követnek. Alig várjuk: hogy már szabaduljunk, talán mártius közepén elmehetünk.

A jövő országgyűlésére sem jók a kilátások. A házi adó, melly első lépés volna a teendők során, egymás után bukik a legjobb megyékben s tán nem lesz tizenöt megye, melly azt elfogadja. Nálunk Zalában is igen agitálnak ellene, s aligha meg nem buktatják, mert hol hatezer köznemes ember van, ott könnyű pártot szervezni a nem fizetésre, — pedig az egész intelligencia a fizetés mellett nyilatkozik. —

Ma kaptam kedves leveledet; fájt abból látnom: hogy szemed javulására nézve már a remény is elhagyott, én pedig nem tudom, miért, de erősen hiszem, hogy szemed javulni fog, van egy magyarázhatatlan érzés bennem, melly azt, hogy megvakulj, hinnem soha nem engedi. Igazad van abban, mit egykor mondottál nékem: hogy a vakulás borzasztóbb a vakságnál, — legalább tapasztalás mutatja, hogy a vakok jobbára nyugodtak, s derült kedvűek. Én barátom kimondhatatlanul sovárgok Téged láthatni, s ha Te ott nem hagyod

*) A büntető törvénykönyv ügyében.

e nyáron Græfenberget, én látogatlak meg talán ott, sött ha országgyűlésére nem megyek, a mi a Zalai utasítások megbukásával könnyen történhet, akkor bizonyosan felmegyek Hozzád, oly sokat, oly érdekest szeretnék veled köz dolgainkról, s magány érzelmeinkről beszélni. —

Klauzál barátunk most türhető egészségben van, de a télen szélütés kerülgette, s annyi szenvedésen ment már ifjú korától fogva keresztül, s vére oly sűrű és nehéz: hogy orvosai, kik gyógyították, aggódva tekintenek jövődjére. Istenem! egyik veszteség a másik után! legjobb embereink hullnak el körülünk. Én ugyan Gábornál azt hiszem, hogy otthon elszórakozva, szabadban, gond és munka nélkül, ismét egészen helyre jön, de mégis aggódom fölötte.— Megyéjében is roszul állanak dolgai.— Károlyiak tisztjei, sött úgy hallom, Károlyi Istvánnak fia, és helytartó tanácsi titoknok, Babarczy, dolgoznak ellene — s valószínű, hogy országgyűlésére fel nem megy. — Ezt is iszonyu veszteségnek tartom. Pázmándy menni nem akar. Palóczy küldetése kétséges, Beöthy még nincs elhatározva, — s így a régeiek közül sokan elmaradnak. Azonban talán majd helyettünk új erővel, új kedvvel lép fel egy szerencsésebb új nemzedék. Néha szükséges a politikai életben is egy ilyen felfrissítés.

Kossuth folyvást szorgalmatos. — Ő sok oldalról támadtatik meg, de mégis azt hiszem, napról napra inkább méltányolja az ország kitünő tehetségeit, s nagy hasznu hatását. Irigyei s azok, kik őtet gyűlölik, néki szeretnék tulajdonítani a házi adó megbukását, de logicajokat senki nem érti, s úgy hiszem ők magok sem. — Gyűlölség sugalta vád ez is, mint több más, mit ellene alaptalanul szórnak.

Isten veled kedves Barátom! egészséget ohajtok néked, s türelmet szenvedésidhez, de hiszen ez utolsót, úgy látom, óriási mértékben adta néked a természet. — Irj vagy izenj, ha érkezel, s alkalmad van egészséged állapotjáról — s mindenről, a mi Téged érdekel, és szeress úgy mint én szeretlek. Isten veled! hű barátod

D. Fer.

A báró Wesselényi-család levéltára adatai alapján

FERENCZI ZOLTÁN.

VERSEGHY ÉS A NYELVÚJÍTÁS.

Első közlemény.

Egy változásokban gazdag, sok küzdelem és sok munka közt lefolyt élet utolsó szakát akarom vázolni. Oly férfival foglalkozom, ki szerencsétlen viszonyainak nyomása alatt nem ért ugyan el életében fényes szellemi képességeinek megfelelő nagy eredményeket, de kinek alakja mindig érdekes lesz azok előtt, kik irodalmunk történetével foglalkoznak.

Ez a férfi Verseghy Ferencz.

Nem a hevesvérű fiatal költő alakja lebeg most előttem, ki költői nyelvünk kiképzéséhez oly sokkal járult; sem a zeneszerzőé, ki hárfakiséret mellett énekelgeti édes-bús dalait; sem a küzdő nyelvtudósé, ki összeméri fegyverét a nagy Révai-val. Nem; én a mindenkitől elhagyott, már férfikora alkonyán lévő, beteges, testileg megtört, de ép szellemű embert látom benne, ki sokat dolgozik, még többet tervez egészen addig, míg a halál ki nem veszi kezéből a tollat. Verseghy életének ez utolsó szaka a nyelvújítás idejére esik. Legjellemzőbb, mert élete egész irányának legmegfelelőbb működése volt ekkor az, melyet nyelvünk bővítése érdekében kifejtett. Erről akarok az alábbiakban szólni. Adataimat legnagyobbbrészt Verseghynek a zirczi apátsági könyvtár tulajdonában lévő levelezéséből merítem.

I.

Az *Egyházi Értekezések és Tudósítások*. A szerkesztő tervei. Megismerkedése Verseghyvel. Verseghy budai magányában. Vállalkozása.

Horváth János veszprémi kanonok 1819-ben egy folyóiratot indít meg a következő czímen: *Egyházi Értekezések és*

Tudósítások. Céljául tüzi ki a theologiai tudományok ápolását. A világi tudományoknak — mint ő maga mondja az első kötet előszavában — van már jötevő segédeszközük, melynek érdemeit még a későbbi századok is fogják emlegetni és ez a *Tudományos Gyűjtemény*. A mi a *Tudományos Gyűjtemény* a profán tudományokra nézve, az akar lenni a theológiára nézve az új folyóirat. Mindenekelőtt — mert ez a legszükségesebb — anyanyelvünket akarja elkészíteni a theologia tudományos előadására. Ha valahol, hát a katolikus theologiai terén volt érezhető anyanyelvünk szegénysége. Természetes következménye ez annak, hogy az egyházi tudományt folyton-folyvást az egyház nyelvén művelték és így ha magyarul akartak is róla szólni, kénytelenek voltak a latin műszavakhoz folyamodni. Mikor az általános érdeklődés nyelvünkre irányul, annak szebbé, használhatóbbá tétele foglalkoztatja az elméket, ez a lelkes pap át akarja vinni a minden szertelenségei mellett is üdvös mozgalmat a theologia körébe is, magyarul és magyarán akar írni egyházának tanairól és annak igazai mellett. Ez az a mozzanat, mely nagyobb jelentőséget ad ennek a folyóiratnak és főleg ez a törekvés hozza közelebb annak lelkes szerkesztőjét Verseglyhez.

Még mielőtt az évnegyedes folyóirat első kötete napvilágot látott volna, Horváth fődolognak tartja egy egyházi magyar szókönyvnek, lexikonnak megszerkesztését. Erre tehát pályadíjat tűz ki. Hogy a «kifejezésben való egyformaságnak megcsökkentésére, az írók munkálkodásának megkönnyebbitésére és a theologiai magyar munkák tökéletesbitésére, mely hasznos és szükséges legyen az egyházi lexikon, hosszas bizonyítás nélkül is kiki magától átláthatja», mondja a pályázati hirdetés.*) Ugyanez útmutatásokat ad a szókönyv elkészítésének módját illetőleg is. Mindenekelőtt, mivel ismeretes dolog, hogy már a régi magyar egyházi írók, (Telegdy, Pázmány, Káldy), de meg némely újabbak is (Gánóczi, Vajda, Faludi, Fejér stb.) iparkodtak a deák és görög szavakat megmagyarosítani, a műveikben szétszórva található szavakat kellene összegyűjteni. A melyek azután ezek közül nem állhatnak meg, azok helyett új és jobb szavakat kellene képezni. A dolgozó azonban — és ez az első fő feltétel — «Nagytiszteletű, tudós

*) Jutalomkérdés. (Mellékelve az 1819. 1. sz. levélhez.)

Verseghy úrtól felállított philosophiai talpigazságokat a magyar nyelvnek bővítésére és csinosítására nézve szem előtt tartsa.»

Horváth ez időben még nem ismeri személyesen Verseghyt, azonban igen nagy tisztelője, grammatikájának és *Féleletének* legbuzgóbb terjesztője. Ságghoz, az egyetemi nyomda felügyelőjéhez küldi 1819 január 7-én kelt levelében *) a jutalomkérdést, hogy közölje ezt Verseghyvel, mint a kit ő legjobban szeretne a lexikon szerkesztésére megnyerni. Tanult és szorgalmas férfiúnak tartja és azt hiszi, hogy «alkalmatosb kézre a dolog nem kerülhetne». A jutalmon felül (300 váltó forint) még néhány akó borral is kívánna neki kedveskedni. Ő Verseghy grammatikai elveit minden írásában hintegetni iparkodik, mert «a jót csak ilyenképen lehet megvalósítani». A jutalomkérdést ne is iktassa Ságghy az ujságba addig, míg Verseghy nem nyilatkozik, hogy magára vállalja-e ezt a munkát, vagy nem?

Verseghy ebben az időben teljes visszavonultságban él Budán a vizivárosban, abban a kis házacskában, melyet Ositzki Jánossal, József nádor házfelügyelőjével közös pénzen vett. A sok czivakodás egészen elkésérítette. Egyik későbbi levelében írja: «Csak vetekedés az én életem még vénségemben is! Pedig egész életemben nem tudom, hogy bántottam volna valakit, ha csak engem balgatagul, vagy gorombául meg nem támadt. De el is untam volt már a czivódást és ha a felséges Helytartó-Tanács nem provocált volna, soha még más nyelven sem irtam volna semmit a magyar nyelvről. Ha pedig ezután a veszprémi urak fel nem biztattak volna, soha biz én magyarul semmit sem irtam volna . . . A ki tudja és meggondolja azokat az alacsony szívü marakodásokat, melyeket a magyar literatura miatt a magyar literatoroktól szenvednem kellett, melyek még régi, szelid karakteremet is alig hogy meg nem szilajították, sajnálkodással nézi inkább, mint megvető rosszalással ama harapós heveskedéseimet és a gyanakodásra nagyon kész hajlandóságomat, mely belöllem koronkint kilobban.**) Ámde azért elveiből nem enged semmit sem. «Az ellenfél akármit csináljon, engemet ugyan

*) 1819. 2. sz. levél.

***) 1822. 27. sz. l.

utamból ki nem tántorit, hanem, ha helyes okoskodásokkal megmutatja, hogy rossz uton járok; mely esetre kész vagyok nyilván megvallani, hogy hibáztam».*) Az újabb magyar könyveket meg sem tekinti, nehogy azok elkésérítsék. «Nekem tudniillik fontos és kivált érzékeny munkáimhoz az édes belső nyugalom elkerülhetetlenül szükséges».***) Ilyen lelkiállapotban él és a megélhetés gondjaival küzdve, nagy tehetségéhez nem méltó munkákkal foglalkozik Verseghy, mikor Sághy a veszprémi jutalomkérdéssel és Horváth levelével bekopogtat hozzá. Könnyen elgondolhatjuk: mily jól eshetett neki az a föltétlen hódolat, mely Horváth leveléből kisugárzott. A jutalomkérdést olvasva szinte újra éled. Munkakedve új és méltó táplálékhoz jut. Azon szavak, melyek a lexikon szükségességét hangsúlyozzák, szerinte nagyon nagy igazságot foglalnak magukban. Ezen igazságnak elmellőzése — mondja — az imént mult esztendőkbén a magyar curialis stílust oly boldogtalanul megzavarta, hogy a vármegyék, törvényszékek és dicasteriumok egymást már nem is értik, hacsak a magyar írásokat szóról-szóra deákra ismét vissza nem teszik vagy a rideg szavakra nézve a habzó találgatáshoz nem folyamodnak. Az *Egyházi Értekezések*-hez készülő társaság tehát ezen istenes és egyszersmind emberséges munkáját soha bölcsebben nem kezdheti, mint az efféle szókönyvnek kidolgozásával és közrebocsátásával.***) Azt azonban rögtön átlátja, hogy oly módon, mint Horváth gondolja, tökéletes egyházi lexikont készíteni nem lehet. Nem egy embernek való munka az, pláne nem egy esztendei munka, mint a hogy a jutalomkérdés feltételezi! Foglalkozik az eszmével és Horváthnak megköszönvén a bizalmat, melylyel iránta van, a következő, mindenesetre helyesebb, tervet terjeszti elébe. A szószedés gépies munkáját egyes önkéntes vállalkozókra, fiatal papokra, esetleg szemesebb kispapokra kell bízni. Ezek átnéznék Telegdi *Prédikációit*, *Rituálóját*, Pázmány *Kalauzát*, Gánóczy *Credóját*, továbbá Molnár, Káldi, Vajda, Faludy, Fejér munkáit és egyéb régibb vagy újabb egyházi könyveket. Ezekből nemcsak a lexikonban tartozó szava-

*) 1819. 10. sz. 1.

**) 1822. 6. sz. 1.

***) 1819. 3. sz. 1.

kat szedik ki, hanem egyuttal a velök való éleést föltüntető példákat is. Az ily módon öszszegyűjtött anyagnak földolgozása, az egyes szók helyességének vagy helytelenségének megbirálása azután az ő dolga lesz. Meg fogja állapítani és a veszprémiek jóváhagyása elé fogja terjeszteni azokat a szabályokat, melyek e munkáját irányítani fogják. Mihelyt a szószedők készen lesznek munkájokkal, ő azonnal elkezdí az *A* betűt, a kész munkát azután majd megbirálás végett elküldí Veszprémbe. — Ugyanaz a tervezet ez, melyet *Felelet*-ében a *Magyar Lexikon* kidolgozására javasol. Ezt sugalja neki «az effélékben jártas esze».*)

Ezzel azonban, hogy a terhes munkát így magára vállalta, nem elégszik meg. A meginduló folyóirat számára is akar dolgozni. Igéri, hogy fog készíteni egy egyházi szónoklattant, helylyel-közzel küld egy magyarra fordított zsolttárt, készít egyházi énekeket.

Ime, így lép öszszeköttetésbe Verseghy az *Egyházi Értekezések*kel. A veszprémiek épen oly örömmel fogadják őt körükbe, mint a mily örömmel lép ő a szép lelkű férfiak társaságába. Leveléből azt látja Horváth — a mint Ságghynak írja**) — hogy ő tárgyát alaposan tudja. Már gyermekkorában kezdte tisztelni, mikor *Historiáj*át tanulta és most lelkéből örül, hogy megismerhette. Személyesen is akar vele találkozni. Irásából kiolvasta, hogy egyenes, igazszívű, tettetést nem ismerő derék ember. Verseghy olvassa a Ságghyhoz írt levelet. Azt írja rá vonatkozólag, hogy az a sok dícséret szinte arra vitte, hogy többet gondoljon magáról, mint eddig. Ámde eszébe jutottak hibái és fogyatkozásai, melyek miatt nem érdemli meg a túlságosan jó vélekedést. Törekedni fog, hogy érdemessé tegye rá magát erejétől kitelhetőleg. Ettől kezdve igen szívélyes viszony fejlődik ki a két férfiú között, melynek alapja a kölcsönös nagyrabecsülés. Minden levelük a legnagyobb tisztelet hangján van írva, de e mellett megnyilatkozik bennök a leggyengédebb szeretet és a legnagyobb bizalom. Nem titkolják el egymás előtt gondolataikat, bizalmasak egymás iránt néha oly dolgokban is, melyek nemhogy nyilvánosságnak, de még egy harmadiknak sem lehettek szánva.

*) 1819. 3. sz. 1.

**) 1819. 4. sz. 1.

A szószedés munkája megkezdődik. Maga Horváth is hozzáfog Pázmány *Kalauzán*nak böngészéséhez. Az első gyűjteményt csakhamar megkapja Verseggy, ki ezalatt azon regulák kidolgozásával van elfoglalva, melyek szerint a kiszedett szók megítélendők lesznek. Minden gondolata most a lexikonra irányul és a mint jobban belemélyed a munkába, látja előre a fáradságot, melylyel az járni fog, látja a földolgozandó anyag nagy halmazát. Épen ezért mindjárt a munka elején jónak látja megjegyezni, hogy nem kellene kiterjeszkedniök a theologia minden egyes ágára, csak a fontosabbakra. Elégedjenek meg egyelőre a legnélkülözhetetlenebb szókkal. A lexikont idővel bővíteni mindig lehet.

A regulákat elkészítvén, azokat jóváhagyás végett elküldi Veszprémbe. Az alapelv, melyet ezeknek kidolgozásában szeme előtt tartott az, hogy minden tudományos könyvnek főcélja a meggyőzés valamely dolog vagy dolgok igazságáról. Ám az ész csak arról győződhetik meg, a mit egészen, világosan átlát, a világosság, az értelmesség tehát az, a mire mindenekfölött törekednünk kell. A mesterszavak (termini technici) megmagyarosításánál is mindig arra kell ügyelni, hogy az értelmesség semmiképen ne vallja kárát e szép igyekezetnek.

Mielőtt magukat a regulákat vennők szemügyre, melyek Verseggy egész gondolkodásmódjára világot vetnek, a teljesség kedvéért némely dolgokat szükséges lesz előrebocsájtanunk.

II.

Verseggy és a *Mondolat*. Véleménye Kazinczyról. A Marczibányi jutalomra hirdetett kérdések. Verseggy *Felelete*. Miért nyomatja ki előre? Elfogultsága a kálvinisták iránt.

1819-ben vagyunk, tehát a nyelvújítási harc még javában foly. Csak néhány évvel előbb (1813) jelent meg a híres *Mondolat*, az orthologusoknak ez éles támadása. Verseggy előtt, ki nyelvünk érdekeit annyira szívéen viselte, nem lehetett közönbös a nagy küzdelem. A nagy nyelv-philosophus azonnal fölismeri a veszedelmet, mely nyelvünket a szertelen újítók részéről fenyegeti. «Rettenetesek és elviselhetetlenek a

rongálások, melyeket szegény anyanyelvünknek türnie kell», írja egyik levelében, melyben egy új *Magyar Logikának* szavait bírálja.*) «Véres könyekkel siratja a bölcs magyar anyanyelvünk mély sebeit — írja másutt**) — melyekkel az etymológiában járatlan és csak a zabolátlan képzések repteit után indult szókoholók egy időtől fogva elborították. Mire nézve szíves kéréssel javaslom, hogy a ki magában új szavaknak alkotására akár nemes geniust, akár alacsony orexist érez, a szónyomozásnak tudományát éjjel-nappal forgassa. Amaz ugyan, hogy a nyelvet hasznos szüleményekkel meggazdagíthassa, ez pedig, hogy beszemetezésétől magát megtartóztassa.» Természetesnek találjuk, hogy a *Mondolat* nagyon tetszik neki. Fentebb idézett levelében a *Mondolat* áldottlelkű szerzőjéről beszél, más helyen ismét friss eszűnek nevezi. Ne feledjük, hogy leveleit Veszprémbe írja, a dunántúli orthologusok egyik főfészkébe, a hol a híres füzet napvilágot látott. Az *Egyházi Értekezések* szerkesztője és munkatársai, ha nem volt is talán tényleg részök benne, nagy meglepéssel fogadták és olvasták a *Mondolatot*.

Mindenesetre érdekes tudnunk, hogy miként vélekedik Versegly a nyelvújítási harc vezérééről, Kazinczyról. Egyik levele erre nézve is tájékoztat bennünket.***) Egy alkalommal valami gróf Majláth, kiről jellemzsképen azt jegyzi meg Versegly, hogy «ismeretes magyar és német poéta és literator, egyéb semmi», fölkeresi őt. «Én — úgymond — Kazinczynak szíves barátja vagyok és tőle hallottam, hogy a magyar nyelvre nézve két felekezet van az országban és hogy az egyiknek fővezére maga Kazinczy, a másiknak pedig Tisztelendő úr.» — Ez én előttem ujság! — felelé Versegly. — De ha Kazinczy magát fővezérnek tette, engemet annak ne tegyen, minekelőtte tőlem nem tudja, ha ő ellene a fővezérséget föl méltóztatom-e vállalni, vagy sem.

— Én — mondá erre a gróf — az egész dolognál csak historikus akarok lenni. Kazinczy nekem irásban adta az okokat, melyekre ő felekezetét építi. Ezt kérem Tisztelendő úrtól is!

*) 1820. 36. sz. 1.

**) *Tudományos Mesterszókönyv*. 15. l. Hatodik regula.

***) 1821. 7. sz. 1.

Szivesen! — mondá Versegly és *Feleletének* egy példányát kezébe nyomta. — Én meg okaimat nyomtatásban adom Nagyságodnak ajándéku.

Ezek után Majláthról elmond egy esetet, melynek záradékuul ezt írja: «Ezekből én azt tanultam, . . . hogy Kazinczynak felekezetétől, mely többnyire ilyféle tudós műbirákból és literatorokból áll, nincs mit rettegnem.»

A nyilvánosság előtt az imént említett *Feleletében* szállt sikra az újítók ellen, mely munka nyelvészeti művei között a legutolsó. A Nemzeti Muzeum igazgatósága a nádor jóváhagyásával a Marczibányi-díjat a következő, 1818-ban kihirdetett kérdésekre tűzi ki:

I. 1815-ik esztendőre: Mi a dialectus grammatikai tekintetben? Vannak-e ezen értelemben a magyar nyelvnek dialectusai? Ha vannak, melyek azok különösen? Miben különböznek egymástól és mint lehetne általok bővíteni a magyar írói nyelvet?

II. 1816-ik esztendőre: Minő tudományos rendszabások szerint kellene és lehetne új szavakkal és szólásmódokkal a magyar nyelvet bővíteni különféle tudományokra és mesterségekre nézve?

III. 1817-ik esztendőre: Melyik volna azon legalkalmasabb mód, mely szerint egy tökéletes magyar szókönyvet (lexikont) lehetne készíteni? Ki kellene-e ennek a nyelv régiségére, a tartománybéli szavakra és szólásmódokra, vagy a magyar nyelv különféle dialectusaira terjedni? Melyik legrövidebb uton lehetne a legalkalmasosb módot végrehajtani?

IV. Az előadott három kérdésekhez méltóságos gróf Teleky László, a királyi táblának bárója, ezen negyediket kívánta kapcsolni: Miképen lehetne a magyar helyesírást (orthographiát) az egymással ellenkező szokások és önkényes vélemények helyett philosophiai principiumokra építeni?

Versegly e kérdésekre felel meg említett művében.*)

*) A mű teljes czíme: *A' Filozofiának Talpigazságira épített Felelet a' Nemzeti Muzeum' nevében a' Magyar nyelv iránt tett, 's az 1818. esztendőben, Böjt elő havának 7-ik napjain a' Hazai Tudósításokba iktatott Kérdésekre, melly Értekezés gyanánt is szolgál egyszersmind a' Nyelvművelésnek művöltárul és akadályairul.* Buda, 181

A nélkül azonban, hogy a hozandó ítéletet bevárná, azt kinyomatja. Előszavában, melyet a Nemzeti Múzeum igazgatójához intéz, ez eljárására vonatkozólag azt mondja, hogy mivel úgy orthographiája, mint magyarsága minden más magyar könyvszerzőétől különbözik, feleslegesnek tartotta a titkolódzást; mert hiszen bárki csak kezdő sorait olvassa is el munkájának, mindjárt ráismer a szerzőre. Különben is a titkolódzás csak a szerző javát czélozza. Mikor tehát ő saját neve alatt, nyomtatásban küldi be munkáját, tekintsek ezt, mint kétségbevonhatatlan jelét a bizalomnak, melylyel a bírálók iránt viselkednek. — Egészen más világításban látjuk mindjárt a dolgot, ha leveleibe pillantunk. Bocsássuk előre, hogy Verseghy, ám-bár nyíltan soha el nem árulta, az egész nyelvújítási harcban felekezeti huzavonát látott, az egészet a kálvinisták által kezdetű és szított mozgalomnak tekinti, melynek éle a katolikus egyház ellen irányul. Vajky György veszprémi préposthoz ezeket írja azon főntebb említett eljárásának megmagyarázására: «Hogy a Nemzeti Múzeum által a magyar nyelv iránt tett négy kérdésre *Feleletemet* imént említett főtisztelendő Apáturon kívül*) maga is főtisztelendő Prépost úr, tekintetes Takács úrral és főtisztelendő Horváth kanonok úrral előre megjutalmazták, most újra még egyszer köszönöm, mivel azt, a mit előre láttam, hogy a pesti kalvinista sanhedrim a nélkül, hogy önönmagát meg ne pofozza, meg nem jutalmazhatja, valóban teljesezni tapasztaljuk. Kitrombitáltatták már előre, hogy én e munka kiadásával megelőzőm a feleletek iránt hozandó ítéletet (mintha csak azt volna szabad kinyomatni, a mit ők helyben hagynak) s hazánk tudósaihoz (hát ők nem azok?) és a közönséghez folyamodom, hogy igyekezetemről ítéletet hozzanak . . . Ha én *Feleletemet* írásban küldöttem volna be nekik, vagy elsikkasztották volna, vagy diktátori ítéletök által a világ előtt azt hirdették volna, hogy semmit sem ér. Ezt én előre látván, zsákban macskát nekik nem árultam. Egyébiránt, hogy én a munkát az ő ítéletök alá vetettem, az kitetszik az eléje függesztett levélből és több helyen előkerülő szolításokból, melyekkel nevezet szerint hozzájok fordulok. De legyen meg, a mi lenni akar! Munkámat jótévőim barátságosan megjutal-

*) Dréta Antal zirczi apátot érti, ki neki *Feleletéért* 100 forintot küldött.

mázták, azok pedig, a kik előítélet és indulatosság vagy részrehajlás nélkül olvassák, észgyőzőnek ismerik és követik. A pesti sanhedrim nem a nyelv dolgát, hanem a calvinismuskak elhatalmasodását ügyeli és a pápistákat oly ostobáknak tartja, hogy ezt át nem látják.»*) Ezen fölfogása igen gyakran nyilatkozik. Hangja nem egyszer emlékeztet a XVI. század vallási vitáinak hevében írt polemikus iratok hangjára. Kikel az ellen, hogy a katholikusk Marczibányi alapítványa fölött «protestansok, vagy ezeknek béresei» ítélkeznek. A kalvinistáknak — szerinte — legfőbb igyekezete az, hogy «a literatúrát igájok alá hódítsák.»**)

Látjuk ezekből, hogy a sok vitából elmérgesedett kedéllyel kikerült Versegly szemében a magyar nyelvészeknek két csoportja van: a kálvinistáké (ujítók) és a pápistáké. Az ujításhoz szító katholikusk még a kálvinistáknál is rosszabbak, mert ezek szekerét tolják. Igen jól megvilágítja a dolgot egy beszélgetése Rudnay primással, melyet két levelében is föl- említi, megírja Horváthnak is és Pyrkernek is, ugyanazon szavakkal. A primás — kinél tisztelgésen megfordult — még nem ismerte őt személyesen, de mikor nevét hallá említeni, igen megörült, hogy megismerhette.

— Quid facit lingua Hungarica? — kérdezte tőle. — Mosolygó kegyességét látván — írja Versegly — vérszemet kapott bennem a vén legény és azt feleltem hirtelen, szokott nyájassággommal:

— Calvinisat, celsissime Princeps! — Erre a herczeg:

— Debet ipsos scopare! — Én viszontag:

— Satis illos jam scopavi, sed illi me etiam scopant!

Elkaczagta magát és utána az egész auditorium.

— Det aliquid — mondá azután — de hac materia ad

Tudományos Gyűjtemény. — Én pedig erre:

— Celsissime Princeps! illud ipsum opus est, quod calvinianam linguam vel maxime promovet!

— Siccine?

— Catholica lingua, quæ ante Tsétsium tam Káldio, tam Pázmáno et aliis nostris æque ac calvinistis communis erat,

*) 1820. 6. sz. 1.

**) 1820. 14. sz. 1.

nunc in Dissertationibus Ecclesiasticis Vespremiensium conservatur et colitur.

— Gratulor — így fejezte be e beszédet ő herczegsége — Pázmáno maiorem hungarum antiquitas non habuit.¹⁾

Versegly szerint tehát kétféle magyar nyelv van: kálvinista, vagyis megrontott és pápista, vagyis igazi, tősgyökeres magyar nyelv. Mikor a Helytartó-Tanács rendeletet ad ki, hogy az iskolakönyveket Versegly nyelvtana szerint kell kijavítani, erre nézve így nyilatkozik: — Ezeket tehát nekem kell a kalvinista rongyokból pápista magyar ruhába öltöztetni.²⁾

Mindezekből azt lehetne következtetnünk, hogy tehát Verseglyt és vele együtt az *Egyházi Értekezéseket* a felekezeti gyűlölség minden tekintetben elfogultakká teszi. Csalódnánk, ha ezt hinnők. A mint nem a magyar nyelv dolgáról van szó, a türelmetlenségnek nyomát sem látjuk. Az írók munkái, legyenek azok protestánsok vagy katolikusok, érdemök szerint ítéltetnek meg. «A recenziókban — írja Versegly — az intolerantiának legkisebb helye sincsen és azon protestáns könyvek közül, melyek az *Értekezések* első kötetében recensealtatnak, van egy, úgymint Tóth Ferencz homiletikája, mely különösen megdicsértetik.»³⁾ — Sebestyén István református theologia professor egy igen érdekes értekezést küld a veszprémi folyóirat számára, melyben Pucz Antal katolikus papnak egy munkáját (*Tudományos Gyűjtemény* XI. kötet 32 old. «A Kant philosophiájának fő resultátumi») megczáfolja. Ezt Horváth kiadja az *Értekezések*ben és reá vonatkozólag ezt írja: — Bárcsak paptársaink is már egyszer fölserkennének; mert én félek, hogy a protestánsok, még pedig olyan munkákkal, melyek ellen legkisebb kifogást sem tehetünk, az *Értekezéseket* is elborítják, valamint a pesti *Gyűjteményt* is elfoglalták.⁴⁾ Majd egy későbbi levelében: «A protestánsok darabjai, melyeket az *Egyházi Értekezések*be küldözgetnek, szinte egymást érik, a katolikus pap urak pedig szinte elmerültek az álomba és henyélésbe.»⁵⁾

1) 1820. 20. sz. 1.

2) 1821. 7. sz. 1.

3) 1819. 20. sz. 1.

4) 1820. 39. sz. 1.

5) 1822. 4. sz. 1.

Csak a nyelvújítók, Kazinczyval élőkön, voltak tehát a gyűlölt kálvinisták, kik Verseghyék előtt kegyelmet nem remélhettek. Ezek voltak azon «magyar eretnekek, kik ellen elkerülhetetlenül szükséges anyanyelvünket védfegyvernek éle-síteni».*)

III.

A *Felelet* hatása. A mesterszavak készítésének regulái. A purismus. Verseghy és Kazinczy műfordítói elvei. Utmutatások új magyar szókalkotására.

A *Felelet*, mint Verseghy maga is gondolta, sőt előre meg is mondta, nemcsak jutalmat nem kapott, hanem még valami nagy figyelmet sem keltett föl. Csak barátai adóztak neki érte föltétlen elismeréssel, de ezzel ő — különösen mióta a veszprémi *Értekezések* lelkes szerkesztője teret nyitott neki, mely terén föltétlenül érvényesülhetett — beérte egészen. Érezte azt, a mit később Ságly Sándor mond életrajzában,**) hogy ellenségeinek előitélete szerint, mint némely megátkozott föld, nem teremhet más egyebet töviseknél és bojtorjánoknál.

Az egyházi szókönyv szerkesztése épen kapóra jött Verseghynek. Először is, mint tudjuk, a harmadik kérdés, melyre *Feleletét* írta, az volt, hogy mi módon lehetne egy tökéletes magyar lexikont szerkeszteni. Itt volt az alkalom, hogy példát nyújtson az ilyenmű munkához. De a második kérdést is érintette ez a magára vállalt föladat: miképen lehetne a magyar nyelvet új szókkal gyarapítani? A theologia mesterszavainak megmagyarosításáról lévén szó, nyelvújító elveit legalább ebben a körben érvényesíthette. A mikor tehát a már említett regulákat elkészíti, nem tesz mást, mint összegezi *Feleletének* a nyelvújításra vonatkozó elveit. Áttekintvén ezeket az érdekes és sok megszívlelni valót magukban foglaló regulákat, megismerjük teljesen azt az álláspontot, melyet Verseghy a nyelvújítási mozgalomban elfoglalt.

Első és fő szabály, mely, mint Verseghynek alapelve, végighúzódik az összes regulákon, az, hogy mindaddig új sza-

*) 1820. 5. sz. 1.

***) Ságly S. *Verseghy Ferencz Maradványai és Élete*. 182. 1.

vakat ne csináljunk és idegen idiotismusokat szóról-szóra ne fordítsunk, míg nyelvünkben ismeretes, szokott, régibb szavakat találunk, habár azok kölesönzöttek is, valamint míg ismeretes és szokott nemzeti idiotismusokat találunk. — Az első három regulában azt a kérdést tárgyalja, hogy az idegen neveket mily körülmények között kell, szükséges vagy legalább tanácsos megtartani. Előre is jelezhetjük, hogy a túlságos purismus ellen foglal állást.

Nagyon sok idegen eredetű szó van nyelvünkben, a melyek a hosszú használat alatt eredeti jellegökből kivetköztek, nyelvünk természetéhez alkalmazkodtak, annak sajátjaivá lettek. Ezek azok a kölesönzött szavak, melyekről azt mondja Versegly az első regulában, hogy «mivel állandó szokás által fölszenteltettek és a nemzeti szavak minden jussaival megajándékoztattak», meg kell őket tartanunk, habár «meg is van nek korcsosítva». Hoz föl példákat is. Ilyenek: karácsony (incarnatio), pünkösöd (pentecostes), bérmálás (confirmatio, firma, birma). Mit akar ő azzal mondani, hogy «meg vannak korcsosítva?» Azt, a mit föntebb így mondottunk: nyelvünk természetéhez alkalmazkodtak, asszimilálódtak. Ha valami, hát ez a körülmény lehet legtermészetesebb mentségük és Versegly fölfogása szerint meg kell őket tartanunk, «habár meg is van nek korcsosítva». Ezen megkorcsosításnak mentségét abban találja, hogy ezeket a szavakat nyelvünk gyermekkorában vette át. Nem lát ő e jelenségben egy mindenkor érvényben lévő, hatalmas nyelvtörvényt, melynek hatása alatt a magyar ember ma is nyelvéhez idomítja (Versegly szerint: megnemzetesíti) az idegen szavakat. Szerinte olyan folyamat ez, mely a nyelv gyermekkorában természetes volt, most azonban az idegen szóknak nyelvünkhöz idomítása, korcsosítása szégyen, sőt véték.*) Különben — mondja egészen helyesen — az ily régi, megkorcsosított idegen szók helyett olyanokat készíteni, melyek a tárgyakat jobban kifejezik, úgysem lehet, mert a tárgyak is idegenek, vagyis a nevekkal együtt új fogalmakat is vettünk át.

Ha az idegen nyelvekből kölesönzött akár ép, akár korcsosított szó régi ugyan, de nem szokott, akkor már más szabályt kell szemünk előtt tartanunk. Ha lehet, helyettesít-

*) L. II. Regulát.

sük őket nemzeti szavakkal. Így például inkább használjuk a szentség szót, mint a sacramentumot; a keresztlevél sokkal helyesebb, mint a baptismális (Litt. bapt.) Az idegen szavakat megtartani és használni akkor is, ha ezek helyett kész és jó magyar szavak vannak, Verseghy szerint «méltatlan restség és anyanyelvünkhöz való alacsony hidegség.»*) Ámde ha nem találunk az ily idegen szók helyébe jó, értelmes magyar szókat, akkor használjuk azokat úgy, a mint az idegen nyelvben találjuk. Ne csonkítsuk meg, ne korcsosítsuk el őket. Vegyük figyelembe, hogy mikor Verseghy idegen nyelvről beszél, akkor első sorban — theológiáról lévén szó — a latint érti és elkorcsosításnak itt különösen a latin végzések elhagyását nevezi. Például Pázmány használja ezt a szót: kardinál, a latin -is végzet nélkül. Ámde mivel ez a szó jöllehet régi, de mégsem olyan szokott, mint apostol, prépost stb. manapság akkor járunk el helyesen, ha egészen latinosan kardinálisnak mondjuk és írjuk. Azt megengedi és nem nevezi korcsosításnak Verseghy, ha az idegen szókat, melyek helyett világos értelmű magyar szókat nem találunk, magyarosan írjuk és alkalmassá teszszük őket a ragok és képzők elfogadására, például antifóna, kánon**) stb. vagy például azt sem nevezi elkoresosításnak, sőt ajánlja, hogy a francia szavakat magyar kiejtés szerint írjuk és fölhozza ezt a példát: nüánsz (nuance),***) mert annyira minden idegen szót meg lehet nemzetesíteni, hogy a magyar ragokat és képzőket elfogadhassa. Tovább mennünk azonban nem szabad. A nyelv gyermekkorában tehát más volt a nemzetesítésnek fogalma, mint ma, a nyelv ifjúkorában. Akkor apostolus-ból csinálhattak apostolt, præpositus-ból prépostot, de ma mi cardinalis-ból kardinált nem csinálhatunk, mert korcsosítani jogunk nincs, legfeljebb antiphonából antifónát, canonból kánont, refrainból refrént. Világosan kitetszik, hogy ez olyan szabály, mely tisztán csak a latin szavak végződéseinek megtartásr érdekében állítottatott föl. Meg is okolja, hogy miért olyan nagy barátja ő a latin szavaknak és miért ellensége a túlságos purismusnak.

Először is azt mondja, hogy ne irtózzunk a deák végzetek-

*) II. Reg. a).

**) III. Regula.

***) II. Regula, c).

től, mint a mely nyelvnek «dajka kezéből vettük át religiónkat és törvényeinket.» A deák nevek végzései a nép előtt sem ismeretlenek. Ha ezeket elhagyjuk, az csak azon «gyáva végbül» történik, hogy «a németet majmozhassuk» és ez nagy hálátlanság «régí dajkánk iránt». Hogy a németek üldözik a latin végzeteket, annak van értelme. Náluk a deák nyelv sohasem volt olyan közönséges, mint nálunk, de meg azután «elszakadtak a deák anyaszentegyháztól.»*) Különösen figyelemre méltó az utolsó érv. Emlékezzünk vissza arra, hogy Verseghy a nyelvújításban felekezeti harczt lát. Egészen természetesnek fogjuk találni, hogy most, a purismusról lévén szó, a magyar nyelvnek idegen szavaktól való megtisztításáról, ezt is kálvinista törekvésnek tartja, mely a latin nyelvű egyház ellen irányul. Ezért e fölfogásának éles nyilatkozását olvashatjuk ki szavaiból, mikor a purismus túlzásai ellen kifakadva így szól: «Az idegen szavakat száműzni a nyelvből akkor is, mikor helyettük jó, értelmes és törvényesen képzett szók nincsenek, üdőtlen buzgóság, vagy titkos okokból származó embertelen igyekezet.»**)

E fölfogásának nyilatkozása az is, mikor harmadik regulájában áttérve a tudományok és szépmesterségek nyelvére, mindenkifölött az idegen szók megtartása mellett kardoskodik. A tudományokban — szerinte — nemzetiség nincs, a nemzetiségnek csak a cultura alsóbb ágaiban van értelme. A tudomány tárgya az igazság, ez pedig az egész emberi nem eszéhez tartozik, nem lehet egy nemzet sajátja. «Üdőtlen iparkodás az, mely a tudományok mesterszavainak lefordításával vesződik, sőt igazságtalan kérkedés.»***) A tudományos tárgyaknak meg kell hagynunk azon nevéket, melyet föltalálók adtak nekik. Idegen mesterszavakkal élni sokkal fogantatosabb, mint még a helyes, de nem egészen szokott nemzetiekkel is.

Horváth egy kissé túlzottnak találja Verseghynek ez állásfoglalását a purismus ellen. A regulákat elolvastván, ezeket írja különösen a harmadik regulára vonatkozólag: «Jól lehet a purismusra való szertelen törekvés szószőrnyetegek-

*) II. Regula, c).

***) II. Regula, a)

***) III. Regula, a).

kel borítja el a nyelvet, oly szerencsés egy elme mindazonáltal, mint az, mely a magyar nyelvtudományt nemzeti hangon oly tisztán és értelmesen tanítja, s a helytelen alkotott új szavakat magyarázza, a theológiában is föltalálja a módot, hogy a mi az említett regulában tágasbnak látszik, igen keskeny határok közé szorítsa. Annyival is inkább, hogy a valóságbeli dolgok, még azok is, melyeknek magyar neveik már vannak, a katechesisekben szorgalmasan meg szoktak magyaráztatni, s ennek segédelmével akármely szó is tíz esztendő alatt legfeljebb minden helységben közönségessé válik. Ide járul, hogy a religyióbeli tárgyakat tanítója szájából vévén a község, szavait is tisztelettel elfogadja. Úgy gondoljuk tehát, hogy a föltett regulát, az idegen szók megtartását, egyedül azokra a tárgyra kellene határozni, melyeknek ismerete tulajdonképen az egyházi rendet illeti. Régi egyházi iróink is, úgy tetszik, ezt tartották mindenkor szemök előtt. Innét jobbra minden hit- és erkölcstudományhoz tartozó mesterséges szavakat, sőt az annak megvilágítására szükséges philosophiabelieket is, milyenek állat, személy stb. megmagyarosítottak és igen kevés tárgynak tartották meg a deák nevét. Azonban elhitem magammal, hogy valamint grammatikájában, úgy a theológiában is szép öszvetett szavakkal ezen a nehézségen is diadalmaskodik.»*)

Versegby ez észrevételre a következőképen válaszol: «Harmadik regulám a purismusról korántsem rekeszti ki az olyan magyar új nevezeteket, melyek világosság nélkül nem szükölködnek. De ha kirekesztette volna is, Főtisztelendő úrnak azon bölcs megválasztása, melylyel a népnek való nevet azoktól elszakasztja, melyek csak az egyházi személyeknek valók, arra bírna engemet, hogy regulámat megváltoztassam. Felette hasznos azon jegyzés is, hogy az ilyen új szavak a lelki tanítók által a népnél hamar elterjedhetnek, a mit a könyvektől a tudományos új szavakra nézve valóban talán két-három század alatt sem lehetne várni. Higyje meg Főtisztelendő úr, hogy én az egyházi szókönyvnek kidolgozásában minden erőmet megvetem és a mit magyarul kitehetek, azt ugyan el nem mulatom, a hol kétkednem kell, ott a kétkedést sem fogom eltitkolni, a hol pedig semmit sem leszek

*) 1819. 8. sz. 1.

képes végbe vinni, tehetetlenségemet, mint gyarló emberhez illik, magyarul előterjesztem.»*)

Mint látjuk, itt egy szóval sem említi, hogy a kálvinista törekvéseknek akar gátat állítani, mikor a purismust üldözi. Ezt a levelét Horváthoz írja. Olvassunk csak azonban egy másikat, melyet Kiss Ferencz kanonokhoz, veszprémi egyházmegyei censorhoz intéz, nem sokkal az előbbi után. «Küldöttem a minap Veszprémbe egy elmélkedést a Bibliának magyar fordításáról, melynek előre Főtisztelendő úrnál egy kis ágyat kell vetnem. *Felelet*emben megkíméltem a reformátusokat annyiból, hogy őket meg nem neveztem. Csak általában a nyelvüvelőkről szólok én, mikor a purismust üldözöm, a deák nyelvet pedig (kivált a 164. oldal a) védelmezem. Csak a berlinieket emlegetem a 200. oldal 4. szám alatt, mikor azon gyanút ébreszttem irántuk, hogy a deák nyelvvel és a németben régen szokott deák szavakkal a deák anyaszentegyházat akarják kiírtani a németeknek nyelvéből egyszersmind és szíveikből. De most már, minekutána a calvinismus a magyar nyelvüvelésnek, vagy, a mint ők nevezik (a gyűlöletes deák, vagy deákból eredő szavakból való) nyelvtisztításnak palástja alatt oly erőre jutott, hogy szarvait nem csak mutogatja, hanem velök már szilaj marha gyanánt mindazokat, kik útjában vannak, ledöfösi, szükségesnek tartom, hogy tekervényes útjaikat egész világ láttára fölfedezzük . . . Mikor a puristák azaz a deák, vagy, mint ők mondják: pápista szavaknak irtogatói a mi törvényeinket nyakra-főre és ugyanezért fölötté idomtalanul fordították, mikor a deák curialis stilus helyett nagyon nevetséges szerencsével magyart koholtak, mikor magyarul perlekedni és tanácskozni is kezdettek, hogy egymást nem is értették, mi egyébre czéloztak vajon, hanem a mit *Felelet*emben 176. oldal már ujjal mutattam, hogy az ország dolgainak intézését és a tudományoknak tanítását monopoliium gyanánt azoknak keze alá kerítsék, kik deákul nem tudnak, sőt tudni sem akarnak, azaz a kálvinistáké alá.»**)

*) 1819. 9. sz. l.

***) A *Felelet* 176. oldalán ezeket olvassuk: «A mértékletlen Puristák, ha e' középútra visszatérni nem akarnának, méltán gyanúsakká tennék magokat, hogy a' tökéletesen fordíthatatlan Deák szavaknak és kifejezéseknek kiírtását csak azért sürgetik, mivel az or-

Majd a továbbiakban a kálvinisták terjeszkedése és térfoglalása ellen kifakadván, azt mondja, hogy értekezését a biblia magyar fordításáról azért írta, mert tudja, hogy «még a püspökök és egyéb egyházi urak között is vannak a kálvinistas magyar nyelvnek pártfogói, a nélkül, hogy helytelennek, vagy hitünkre nézve ártalmasnak lenni átlátnák.» Ezeknek szemeit akarja tehát fölnyitni; helyre akarja hozni hibáját, melyet elkövetett akkor, mikor *Feleletében* a dologról nem szólott elég nyíltan. Majd így folytatja: «Hogy religyióbéli dolgokról reformátusok írtak legelőször, nem tagadjuk. De azt is tudjuk, hogy ezt nem az anyanyelvhez való tiszteletből, sem a hazának szeretetéből, hanem a deák anyaszentegyháznak gyűlöléséből cselekedték és e lélek a mostani reformátusokban is él. Nem tagadjuk azt is, hogy a régi katolikus magyar írók a reformátusoknak religyióbéli tévelygéseit akarván megczáfolni, csak azon magyarságnál maradtak, melyet a reformátusok könyveikben találtak, ezekben sem jutván, hogy a nyelvhibákat megjobbitsák. Így támadt Káldi fordítása is. E régi könyvekben támadnak nyelvhibák, de támadnak oly szép nyelvtörvények is, melyeket elegendőképen nem csudálhatunk. De a reformátusok Tsétsi után a régi nyelvszépségeket a XVIII. században megrontották, a régi nyelvhibákat pedig reguláknak szentelték . . . Ebből én úgy tartom nem helytelenül, hogy Káldiból a régi hibákat ki kell irtani, a régi nemzeti szépségeket pedig föntartani és nem engedni, hogy a katolikusoknak magyar szentírása a kálvinistas reformált, azaz reformált és romlott magyarságnak akár régi, akár mostani hibáival megkoresosíttasson, mintha nekünk a reformátusok oskolájába kellene járnunk magyarul tanulni!»*)

Ime, mindezek elég fényes világot vetnek Verseghy fölfogására és eléggé értelmezik a harmadik regulát. Csak azt adom mindezekhez, hogy az említett értekezés a biblia fordításáról az *Egyházi Értekezésekben* soha sem látott napvilágot. Horváth sokkal békésebb természetű volt, semhogy felekezeti harezot akart volna felidézni.

szág dolgainak elintézését és a tudományoknak tanítását, monopolium gyanánt azoknak keze alá kivánnák keríteni, kik Deákul nem tudnak, sőt tudni sem akarnak.» Ez tehát csak czélzás a kálvinistákra, de nevék nem fordul elő.

*) 1819. 21. sz. 1.

A kilencededik regulában — az előbbiekkal kapcsolatban ezt kell tárgyalnunk — az idegen szók megtartásának szükségességét még egy más szempontból is vitatja Verseghy. Ez a szempont az idegen idiotismusok értelmes visszaadása. Nyelvünkbe — mondja — még gyermekkorában igen sok idegen szójárás csúszott be. Ezek nyelvünk őskorának szent maradványai és ezeket ma már az értelmesség veszélyeztetése nélkül meg nem változtathatjuk. Ma azonban azt, hogy új idiotizmusokat vegyünk át, vagy újakat koholjunk, nyelvünk fejlettségének jelen foka meg nem engedi. Mit tegyünk tehát, ha a tudományok nyelvében oly idiotizmusokra akadunk, melyeknek megfelelő a magyarban nincs? Hagyjuk meg, illetve vegyük át azon idegen szót, melytől függ, és akkor e mellé az idegen idiotismust is bizvást oda függeszthetjük. Egy példával világosítja meg a dolgot. Sokat vesződünk az influxus szóval. Ezt a szólásmódot: *influxum in hanc rem non habeo*, a német így fordítja: *ich habe in diese Sache keinen Einfluss*. Az utánuk indult mostani magyar csinál erre a mintára egy új magyar szólásmódot ilyenformán: nekem ebbe a dologba nincs befolyásom. «Lehetetlen — mondja Verseghy — hogy ettől a régi magyar meg ne undorodjon. Mit mond tehát e helyett inkább a tudós magyar? Azt, hogy nekem ebbe nincsen influxusom. Az idegen idiotismust a megfelelő idegen szóhoz függesztve egészen jól fordítja a nélkül, hogy azt, a mi a magyar nyelv szellemével ellenkezik, beolvasztotta volna nyelvünkbe. Ámde — folytatja Verseghy — ez csak a tudós magyar beszédében fordul elő. A közemberhez így beszélünk: «nekem ehhez semmi közöm», «éntőlem nem függ», «ehhez én semmit sem szólhatok» stb. szóval «a mint a körülállások megkívánják». A milyen különösnek látjuk a szabály első részét, épen olyan okosnak és elfogadhatónak találjuk a másodikat, mely szavakba foglalva ezt mondja: az idegen idiotismusokat helyettesíteniük kell megfelelő magyaros szólásmódokkal, még pedig nem minden esetben ugyanazokkal, hanem a körülményekhez alkalmazkodva, különbözőkkel. Az a kár, hogy Verseghy ezt a szabályt nem általánosítja, hanem csak a közönséges beszédre nézve állítja föl, mert ennél jobb szabályt manapság sem követhetünk. Azonban egészben véve nem tagadhatjuk, hogy fölfogása sokkal helyesebb Kazinczyénál, ki mikor műfordításaiban az idegen írókat «át akarja sugá-

roztatni», az idegenszerűségeket még keresi is, az idegen szó-lásmódoknak szóról-szóra való lefordítását a nyelv gazdagítá-sának tartja. Különb, hogy e tekintetben mily nagy volt kö-zöttök a különbség, azt még jobban megvilágítja Verseghynek néhány levele, melyekben műfordításairól beszél. Horváth többször megbizta őt, hogy egyet-mást fordítson le az *Érteke-zések* számára francziából vagy németből. Egyik levelében egy ily megbiztatásáról a következő módon számol be: «Fordítottam én a franczia verseket szorosán, de elolvastván, azt gondoltam, hogy szalmát rágok: nem volt bennök magyar vér. Tudván tehát e fordításnak nemes és fölséges czélját, adtam belé magyar lelket, a mint itt fekszik.»*) Még a zoltárok mondá-sait is úgy fordítja, «a mint azokat hihetőképén maga Dávid kifejezte volna, ha magyarul írt volna.» A szóról-szóra való fordítás az iskolába való «és nem oly munkákba, kivált költe-ményesekbe, melyek az észnek hermeneutikabéli okokkal való meggyőzését elmellőzvé, csak azon vannak, hogy a szívet megindítsák.»**) Helyesebb szabályt alkotni műfordítók szá-mára nem lehet.

A még hátralevő négy regula az ujonnan választott vagy alkotott szókról szól. Útmutatásokat adnak oly esetekre, mikor valamely előkerülő mesterszónak magyarral való helyettesíté-sét a többi regulák tetszésünkre hagyják. Főszabály ez ese-tekben az, hogy a választandó szó alkalmas legyen a dolognak értelmes kifejezésére. Épen ezért semmi esetre sem lehet új gyökérszavakat választani mesterszókul. Ezekkel nem élhetünk a nélkül, «hogy a nyelvet érthetlenné, magunkat pedig nevetségessé ne tegyük.» Az ilyen új gyökérszók «csak a nem-zet fészkeben, a nyelvnek dajkaszobájában támadhattak. Ezek még könyvek által sem terjedhetnek el ma úgy, a hogyan az emberi nyelvnek szükséges gyors és közönséges értelmessé-gére megkívántatik.» De ugyanez okból kiavult, régi szavak-kal sem élhetünk.

Épen így az értelmesség rovására van az az eljárás, mikor az olyan szónak, mely már más fogalom jelzésére le van foglalva, új értelmet adunk. Így például az igaz szónak a

*) 1820. 49. u. sz. 1.

**) 1821. 2. sz. 1.

latinban megfelelnek a következő szók: justus, verus, sincerus. Sokan most még a jus szót is ezzel akarják fordítani.

A helyes szóformálásnak anyanyelvünk épületéből ki-nyomozott reguláit mindig tekintetbe kell vennünk. E regulák közül a legjelesebbek a következők:

1. Homályos, vagy érthetetlen képzők kerülendők. E regulára nézve fölvilágosít bennünket a *Felelet*.*) Ebben ugyanis megkülönböztet Verseghy: *a*) eleven képzőket, a milyen például: -ság, -ség; *b*) főlholt képzőket, melyeknek értelme homályos, tétovázó, s a melyeket új szavak alkotásában fölhasználni az értelmességnek és a nyelv szépségét rongáló szokatlanságnak kész veszedelme nélkül nem lehet. Ezek közé sorolja például az -alom -elem képzőt. Nem ismeri föl természetét, hogy igéből képez elvont cselekvést jelentő névszót és így az újabb irodalmi szók közül az ilyfélék: forgalom, mozgalom, buzgalom stb. egészen jól megállják helyöket. Azonban Verseghy példái, melyeket mint rossz képzéseket e képzőnél fölhoz (buzgalom és tartalom kivételével) csakugyan nem is ilyen természetűek. Ezek (a szerinte jó magyar nevekkel együtt) a következők: látodalom (játékszin), művedelem (fábrica vagy műház), sokadalom (vásár?), veteményedelem (palántakert vagy faoskola) hosszalom (hosszúság) stb. -- Végül megkülönböztet még *c*) egészen kiholt képzőket, melyek sokszor csak a könnyebb kimondás kedvéért támadtak (például *-a -c*: *alma*, *elme*), vagy idegen nyelvekből vétettek át neveikkel együtt (például *-ák -ék*: *tubák*, *iszák*, *pribek*) vagy csupa vakesetből születtek, mint *akol*, *bokor*, *fészek*, *kéreg* stb. szók végzései, melyek minden értelem nélkül szükölködván, a szavaknak új értelmet nem adhatnak.

2. Második szóképzési szabálya mutatja legjobban Verseghy helyes érzékét a magyar nyelv és képzőinek természetét illetőleg. Azt mondja ez a szabály, hogy, a mely képzők új szavakat csak igéből képezhetnek, azokkal ne alkossunk nevekből és viszont. E törvény föl nem ismerése okozta részben azt, hogy a nyelvújítás olyan sok helytelenül képzett szóval árasztotta el nyelvünket.

3. A harmadik szabály attól óv bennünket, hogy a pusztavégzések az emberi nyelvnek szönyomozásában járatlanok

*) *Felelet* 29. §., 75. oldal.

példájára ne nézzük képzőknek. (Például *-ák*: *írák, tudák* és több efféle szószörnyetegekben.) — Végül:

4. «A szavak formációjában a nyelvnek se mivolti tulajdonságait, se nemzeti járását meg ne sértsük!»

Még egy igen fontos és figyelemreméltó szabályát emelhetjük ki Verseglynek, mely a milyen fontos, épen oly sok vétséget követnek el ellene ma is különösen a tudományos munkák szerzői. Ne fordítsuk le — mondja — az összetett mesterszavakat, (például beképzéserő) hanem értelmöket, tudományos definitiójukat nézzük, így alkossunk helyökbe megfelelő magyar neveket. Lehetnek ezek is összetett szavak, melyekkel a tudományos tárgyak neveit legjobban kifejezhetjük. (Például erkölestudomány, napfordulás, éjnapegyenlőség, stb.)

Ezzel Versegly reguláinak áttekintését és méltatását befejeztük. Világosan láthatjuk mindezekből, hogy — nem tekintve egyes különlegességeit — a nyelvújítás nagy munkájában talán senkit sem vezetett oly ép érzék, mint őt és semmiesetre sem lett volna káros, ha jobban tudott volna érvényesülni, mint a hogyan áldatlan magánviszonyai között és különös fölfogása, gondolkodásmódja miatt tényleg érvényesülhetett.

MADARÁSZ FLÓRIS.

SZENT ORSOLYA LEGENDÁJA A TÖRTÉNETBEN ÉS A MŰVÉSZETBEN.

Harmadik és befejező közlemény.*)

IV.

Alig lehet remélni, hogy valaha el lehessen oszlatni azt a sűrű homályt, mely Memling és Carpaccio magánéletét borítja. Vannak lelkes és lankadatlan kutatók, a kik le nem mondtak még arról az érdeemes törekvésről, hogy művészi jellemrajzukat egykorú adatokból mentől több egyéni vonással kiegészítsék. Memlingről Wanters, Carpaccióról pedig Malmenti becses anyaggal gyarapították néhány év előtt a velök foglalkozó irodalmat, de inkább csak a műveik elemzéséből, az egykorú általános viszonyok egybevetéséből levont következtetések alapján. S így az eddig földerített forrásokból merítve óhajtom Memling és Carpaccio művészi pályáját megvilágítani.

Memling valószínűleg fiatal korában vándorolt a Rajna mellékéről a Németalföldre, mely akkor a művészet ígéretföldje volt. A van Eyckok nem lehettek már akkor életben. De a genti oltárkép művészi örökségén kiváló tehetséggel megáldott mesterek osztoztak. Roger van der Weyden, Petrus Christus, van der Goes és Dierick Bouts szűkebb hazájok határain túl, még Olaszországban is nagyrebecsült mesterek voltak, képeiket ott is előszeretettel vásárolták; van der

*) Az első és második közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 278. és 279. számában.

Weydent a XV. század közepén olaszországi utazása alatt széltében ünnepelték, sőt Justus van Gent az urbinoi herceg udvari festője lett. Brabant és Flandria szomszédságában, Kölnben, az új művészi irány forrásának közelében, Memlinget természetszerű vágy szállhatta meg, hogy ott tökéletesítse magát a művészet mesterségében. Kezdetben valószínűleg van der Weyden (+ 1464.) brüsszeli műtermében dolgozott. Legalább azokat a képeket, a melyeken a brabanti mestert jellemző hosszúra nyult alakok szögletességét, a ránczvetésnek nehézkes töréseit, a színek kemény és fanyar összeütközését, a komor és szenvedélyes arczkifejezést gyöngédebb rajz és lágyabb ecsetvonás enyhíti és mérsékli, rendszerint Memlingnek tulajdonítják s van der Weyden vezetése alatt készült ifjúkori műveinek jelzik. Ezek közé tartozik Jeanne de Bourbon diptychonja Chantillyban, mely bennünket közelebről érdekelhet azért, mert egyik szárnyán a Kalváriát ábrázolja, kevesebb alakkal, de sokban hasonló elrendezéssel, mint az országos képtárunkban őrzött festményén, melynek két szárnya — a Keresztet vivő Krisztus és a Föltámadás — a bécsi művészettörténeti muzeumba került. Ugyanezt a hármas képet megismételte évszámmal ellátott képei közül az utolsón, 1491-ről keltezett lübecki polyptychonján, csupán annyi változtatással, a mennyit az aránylag magasabb alak megkövetelt. Az országos képtárban levő festmény — a chantilly-i korai alakítás és a lübecki nagy oltárkép által megvont határok között — Memling művészetét teljes érettségében tárja föl, melynek kiválóságait itt inkább az egyes részletekben, az egyénileg jellemzett arczokon, a bámulatos gondossággal ecsetelt kelmékben lehet élvezni. A keresztre feszített három alak formáinak túlzott soványsága mellett is a test mintázásának finomságában, az alattok csoportosuló tömegnek átgondolt, bár kissé mereven arányos elosztásában s különösen a színek nemesen mérsékelt összhangjában a mester befolyásától mindinkább fölszabadult művészi képesség érvényesül. De azokkal a föladatakkal, a melyek mozgalmasabb, szenvedélyesebb drámai csoportosítást követeltek meg, az ő szelid lelke teljes művészi sikerrel nem tudott megküzdeni. A hevesebb indulatok ábrázolását erélyesebb rajzzal, tüzesebb színekkel oldotta meg mestere, az idősb van der Weyden. Memling művészi mérsékletének és festői izlésének bája, mely őt kortársai fölé

emelte, azokon ragadja meg a szemlélőt, melyek tárgyuknál fogva is csöndes magába szállásra és önfelelt áhitatra hangozzák a kedélyt. Olyankor föltétlen ura művészi eszközeinek; nem annyira a megtanult mesterség gyakorlottsága, mint inkább az ihletett művész eleven érzése és kifogyhatatlan leleményessége nyilvánul a lágyan és derűlten hangolt színek kezelésében, a lelki állapotnak leginkább megfelelő mozdulatokban és a buzgó hittől sugárzó arczok kifejezésében. Ezek az ájtatossági képek a művészetnek értékes gyöngyei lesznek mindig, melyek annál inkább érdemlik meg az utókor becslését és csodálatát, mert azok a viszonyok, a melyek között Memling alkotott, csak nagyon csekély mértékben engedtek tért a művészi törekvés szabadságának, abban az értelemben, a hogy korunkban a *l'art pour l'art* sokszor hangoztatott elvét az egyéni művészet egyedül üdvözítő, elengedhetetlen törvényének szokták hirdetni. A művészet akkor nem volt öncél, hanem a vallás dicsőítésének eszköze. A művész nem válogathatta tárgyait a saját fölfogása, a saját hajlama szerint, hanem kizáróan megrendelésre dolgozott. A középkori vallásos ikonographia szűk korlátai között a csúcsives oltár szárnyas képeinek hagyományos beosztásához, az alakoknak előre meghatározott dogmatikus elhelyezéséhez kellett alkalmazni a csoportosítást. Memling e hagyományokhoz lelkiismeretesen ragaszkodott, de mint Istentől fölkent művész, a genti oltárképben győzelemre jutott új iránynak előnyeit is értékesítette és tovább fejlesztette. A tipikus ábrázolás egyformaságát az ő művein is az élet után festett arczképek változatosága ellen súlyozza, az egykorú viselet és a természetes környezet élénkítő, lehetőleg hű és beható részletezésével. A gyorsan száradó tempera helyett ő is az olajjal és firniszszel kevert festékek nedves kezelésével érte el a színfoltok összeolvasztásának, a világító erő és a mélység fokozásának, valamint az árnyékolás átlátszóságának festői hatásait. De mialatt minden újabb föladathoz a színben és világításban folyton változó természetből merítette készletét, a megfigyelésnek és átérzésnek ez önálló munkájában erősödött meg, határozottan és jellemzően kidomborult az ő művészi egyénisége. Hubert van Eyck erőteljesebb és fönségesebb; van der Weyden a mérész ellentétekben hatásosabb; de Memling képein angyali szelidség árad, színeinek finom átmenetei világos, tiszta össz-

hangba vegyülnek. Igazi művész volt abban is, hogy akárhányszor kellett megfestenie ugyanazt a tárgyat, azonos elrendezéssel, sohasem másolta magát, a részletekben volt mindig új mondani valója; mindig tökéletesebbet és szebbet törekedett nyújtani; ennek köszönhette, hogy teremtő képessége mindig megújult, mint a természet, a melyből merített s a sors abban a ritka kedvezésben részesítette, hogy élete utolsó szakában nyitak meg művészetének legüdébb, legbájosabb virágai.

Nem lehet tudni, hogy mint önálló mester mikor telepedett meg végleg Brüggeben. Még nem régen igaznak tartották azt a mult század közepén forgalomba jött regényes történetet, hogy az 1477-ben vívott nancy-i csata után, a melyben Merész Károly életét is vesztette, Memling mint sebesült harcos, mindenéből kifosztva, Brüggeig eljutott, a Szent János kórház bejáratánál kimerülten összeroskadt s könyörületből ápolták ott hosszú időn át. Azalatt festette volna meg hálából a kórházban őrzött legszebb képeit. Kiderült azonban, hogy Memling sokkal korábban volt tekintélyes mester Brüggeben, házai voltak ott s különösen a Szent János kórház részére is számos megrendelésre dolgozott. A kis káptalani teremben a helyi hangulat is visszavarázsolja azt az időt, melyben ott őrzött műveit létre hozta. Ott teljesen át lehet érezni Fromentin lelkes szavainak igazságát, melyeket Winters is idéz, Memling művészetének jellemzésére. Képzeljünk el — mondja Fromentin — egy kiváltságos helyet, úgyszólván egy ideálisan csöndes, zárt, angyali rejteket, a hol a szenvedélyek elhallgatnak, a hol az izgalmak megszűnnek, a hol imádkoznak, a hol minden átszellemül, a hol új érzések születnek, a hol a bensőségnek, a szeretetreméltóságnak, a túlvilágias szelidségnek liliomai fakadnak és fogalmunk lehet Memling páratlan lelkéről s arról a csodáról, melyet műveiben véghez visz.

Ott van a többek között két, 1479-ben, tizenöt évvel van der Weyden halála után készült remek triptychonja, melyek egyikén a királyok imádását ábrázolta s a főcsoport baloldalán, mint nézőt, odafestette a donatort, Jan Floreins kórházi kincstartót is, a legapróbb vonásig oly életteljes, bevégzett tökéletességgel, melyet Holbein sem múlt fölül. A másikon Szent Katalin nőies, szemérmes hája ragadja meg a rokon-

szenves érzést; szűzies, halavány arczélét oly kecsesen diszíti az ékszeres korona s a fehér fátyol; oly természetes odaadásal nyújtja hosszúkás, szép kis kezét a Mária ölében ülő kis Jézus felé, hogy a jegygyűrűt ujjára illeszse; ennek a kéznek rajza, selymes bőrének átlátszósága oly művésziesen van átérzve, hogy érteni lehet azt a lelkesedést, a melylyel ezt az alakot mai művészek is magasztalják. A csücsives oltár szárnyas képeinek kimért beosztása nem feszélyezte őt annyira, hogy művészetének minden kiválóságait ne érvényesítse. A szoros fölület minden részletének egyforma szeretettel és gondossággal változatos, festői érdekességet tudott kölcsönözni; ha az előteret zárt falak közzé kellett foglalnia, fölhasználta minden rést, ablaknyílást, vagy az oszlopok közeit, a szabad természet egy darabjának megfestésére s csodálatra méltó, hogy e kis téreken mily gazdag tájmotívumokat, torony városokat, csillámló folyókat, zöld halmokat, kanyargó utakat s közben szabad szemmel alig fölismerhető piczi alakokat halmozott össze. Ha túlzott volt is ebben az elaprózásban az ő művészi kedvtelése, műveinek szerves összhatása nem szenvedett alatta; mert a színértékek iránt helyes érzéke volt, tónusait levegősen tudta elpengetni a háttér felé, előtéri alakjait erőteljesen domborította ki, a világosság és a félárnyak hatásainak alaposabb ismerője volt, mint kortársai közül bármelyik. A Szent János kórházban levő remek oltárképei bővelkednek ily meglepően természetihű részletekben; de sohasem oly tolakodóan, mintha a művész fitogtatni akarta volna minden nehézséget leküzdő tudását. Az őszinte, a meleg érzés ösztöne nyilvánul azokban, az a törekvés, hogy mentől több ékességgel lássa el ábrázolásának szent tárgyait. A földi lét valóságosága Floreins oltárképén és Szent Katalin eljegyzésén is mintegy közvetíti, az értelemhez és a szívhez közelebb hozza Memling vallásos ábrándjainak megértését.

Tíz év mult el ennek a két oltárképnek megfestése után, Memling öreg lehetett már, a mikor a tournai-i püspök nagy ünnepélyek között fölavatta Szent Orsolya ereklyetartó szekrényét, 1489 október 21-én, a szűzek vértanuságának évfordulóján. Hogy mikor rendelték meg a Szent János kórház számára, mennyi időn át dolgozott rajta Memling, arról nincsenek adatok. A fölavatásról Romboudt de Doppere, a kinek a Memling halálára vonatkozó följegyzést is köszönhet-

jük, részletes jegyzőkönyvet vett föl, a melyben felsorolja azokat az ereklyéket, a többek között Szent Orsolya egyik karját is, melyeket egy régi, használhatatlanná vált tartóból a Memling festményeivel díszített új szekrénybe helyeztek át. Semmi sem tanúsíthatná fényesebben azt a hódolatot és azt a szeretetet, melylyel az akkori közfölgóság Szent Orsolya iránt viseltetett, mint ez a remek alkotás. Memling bizonyosan nem szorítkozott csupán az üresen hagyott fölületeken képeinek megfestésére, hanem az egész ereklyetartó, úgy a mint van, szerkezeti alkatrészeivel és díszítésével együtt, az ő lelkében fogamzott meg, terve és összealkotása tőle származik.

A festők akkor egyszerű mesteremberek voltak, a gilde szervezetében kiváltságos állás nem illette meg őket a többi kézművesekkel szemben. A festő, az aranyozó, az ötvös, a fafaragó egyformán dolgozott megrendelésre; egyszerűen másolt, ha többre nem volt képes; vagy teremtett, mint művész, akármelyik foglalkozási ág volt a hivatása, ha hozzá való tehetséggel volt megáldva. A művészet és a mesterség szerencsétlen megkülönböztetése, melynek káros következményeit korunk oly soká szenvedte s mely csak újabban kezd egészségesebb fölgógnak tért engedni, akkor még nem választotta szét a kézművesség egyes ágait. Nem ismertek felsőbb, vagy alsóbbrendű foglalkozást, a mesternek tekintélyt és elismerést csak a mű jósága és szépsége szerezhethetett. Az egész közép-koron át az ereklyék megőrzésére szánt tartókat mindenféle formában és nagyságban készítették, a művészi alakítás végtelen változatosságával s a legkülönbözőbb mesterség érvényesíthette azokon művészi képességét. Memlinget az ereklyetartó megrendelések a földadat a maga egészében érdekelhette. Életének java részét oltárképek festésével töltötte, melyek hagyományos rendszere mellett csak szűk határok közt élvezhette a szabad fölgógn szerinti alkotás örömét. Orsolya legendájának gazdag tartalmából bőven válogatható kedvére való tárgyat s az egyes motívumok szerves összekapcsolásából, az elbeszélésnek eszmei láncolatából a teremtés gyönyörűségével formálhatta a kis szekrény alkatrészeit, mint egy költői beszély stropháit, eleven művészi egészszé. Azzal a modern dogmával szemben, hogy az irodalmi tartalom a festőművészzel meg nem fér, Memling ereklyetartó-

jánál fényesebb és művészibb ezáfolatra hivatkozni alig lehetne. Sőt végig tekintve Memling művein, kétségtelennek látszik, hogy ennél a földadtnál épen az ábrázolás tárgyából merítette azt a lelkesedést, a melylyel teremtő képességének teljes odaadásával művészetének szeretetreméltóságát minden oldaláról föltárta s tisztán művészi eszközökkel a kor vallásos érzelmvilágának valóságos mikrokosmosát alkotta meg.

Az ereklyetartó tölgyfából faragott, aranyozással borított, gazdagon diszített csúcsíves kápolna. Alaphossza 93 cm., magassága 86 cm. Két keskenyebb oldalfalát erőteljes keresztvirággal ékesített oromzat zárja le. A meredeken lejtős nyereggetető gerinczén s a hosszfalak párkányán áttört művű díszítés fut végig. A négy sarokhoz élesen tagolt és kiemelkedő toronyfiakkal ellátott pillérek csatlakoznak, melyekbe baldachinos fülkék vannak beillesztve, Szent Ágnes, Szent Ilona, János az evanglista és Szent Jakab színes szobrocskáival. A két hosszfalat félkörívvel összekötött karcsú oszlopok három-három mezőre osztják. A kis kápolna kecses arányai átgondoltan és világosan szövődnek össze az ábrázolás tartalmával; az egyes fölületek élénk tagolása, akár egy hősköltemény szerkezetének váza, egyes szakaszokra, majdnem azt is lehetne mondani, hogy énekekre osztja föl az elbeszélést. Az egyik oromzatos keskeny oldalon Máriát ábrázolta a művész, ölében a kis Jézussal, kinek almát nyujt. A boldogságos szűznek kissé oldalra hajló arczában végtelen jóság és könnyörületesség tükröződik, haja gazdagon omlik szét, veres palástja s mélyen zöld ruhája bő ránczvetéssel a földön is szétterül. Jobbról és balról térdre borulva két apácza fohászkodik hozzá. A mint a keresztyén hőskölteményben a bevezető esdeklés, mintegy arra int, hogy a kik a szent szűzek történetét ezekben a képekben meg akarják szemlélni, előbb imádságra hangolják szíveiket.

Szent Orsolya földi életének egyes mozzanatai a két hosszfalon két részre oszlanak meg. Mindegyik oldal három képet tartalmaz s valamennyi kép csupán 35 cm. magas és 25.5 cm. széles s mindegyiken sok kis alaknak jut helye; a hátterekben házcsoportok, templomok, tükröző víz, nagy darab derült kék ég, bokrok, fák férnek el, a nélkül, hogy túlságosan zsúfoltnak, vagy egyensúlyában megzavartnak látszanék az elrendezés. A sok apró motívum az epikai elbeszélés körülményességével köti le minden kép előtt a figyelmet s

folyton föl lehet fedezni valameiy bájos újabb részletet, a nélkül, hogy a nagy leleményességgel szőtt csoportosításban a lényeg, az elbeszélés fonala elveszne.

Nagyon jellemző Memling vallásos fölfogására, hogy a legenda első fejezeteit egyszerűen elejtette. Szent Orsolya földi vonatkozásai nem érdekelték. Csak attól fogva ábrázolja életét, a mikor a szüzek seregével Kölnben partra szállt, a mikor minden mulandó kapcsolat már megszűnt közte és hazája, szülői, az otthoni fényes királyi udvar és földi völegénye, Aetherius királyfi között. Memling a legendát ott kezdi meg, a mikor Orsolya és a szüzek tudták, hogy vértanúság vár rájuk s a legenda szerint minden földi hiúságtól menten, égre vágó örömmel indultak felé. Memling teremtő képességét vallásos rajongása hevítette s szerencsés művészi ösztönnel magának szabta meg azokat a határokat, a melyek tehetőségének leginkább megfeleltek. A kölni Orsolya-templom képsorozatából csak nagyjában, az elbeszélés ábrázolásának körvonalait használta föl, körülbelöl olyan értelemben, a mint Ilosvai szolgáltatta a nyers anyagot Arany Toldi-trilógiájához. Képeinek megalakításában az ő egyéni művészete, az ő emelkedett fölfogása s kidolgozásának tökéletessége a kölni kezdetleges mestertől teljesen függetlenül érvényesült.

Mind a hat kis csoport, mesterkéeltség nélkül, az adott helyzetnek természetszerűségével, a figyelmet első sorban Orsolya felé fordítja. Rajta és szüzi bajtársnőin fejtette ki Memling az ő művészetének ellentállhatatlan szeretetreméltóságát. Távrolról sem azok a kifogástalan és előkelő szépségek, a minőkben az antik szobrok és a nemesebb élő minták hatása alatt az olasz művészet remekelt. Arczuk kelleténél kissé szélesebb, homlokuk magas és domborult; vonásaik nem szabályosak; de oly elevenek és beszélőek, mint a leghivebben festett arczképek. Faji jellegök nagyon emlékeztet a kölni régi mesterek madonnáira és női szentjeire, mintha egy családhoz tartoznának; de a vonások finomabb részletezésében mégis annyira egyéniek és különbözőek, hogy a való életnek folytonos és közvetlen megfigyelése látszik meg rajtuk. Megjelenésök szüzi és szerényen tartozkodó. Hajzatuk a homloktól el van simítva s majd a koponya tetején gondosan megkötve, egy csomóban lóg hátra, majd tincsbe fonva, a fülek köré van csavarva. Tejszínü arcukat csak alig érinti a vér pirossága és

csak gyöngéden domborítja a gyöngyszürke átlátszó árnyékolás. Többnyire félig lesütött szemek szemérmes pillantásában, kissé duzzadt ajkai mosolyában valami kedves, ártatlan bizalmasság és kimondhatatlan bájosság rejtőzik, a nélkül, hogy érzelgős volna. Ruhájok bő és földig érő, könnyű ráncvetéssel simul nyulánk, hajlékony természetéhez. A nyakat a szívalakú kivágás szabadon hagyja. Rikító színeket egyikök sem visel: a halvány lila, a világoskék és a tompított sárga színek az uralkodók. Orsolyát társnői közül ruházata is kiemeli; haját gyöngyös ékszer díszíti; lilaszín szoknyája hermelinnel van szegélyezve s a hosszú ujjú kék derékon még egy fehér, nyaka és karjai körül kivágott, rövid felöltőt is visel, mely hátul vállairól földig érő keskeny és hosszú fehér uszálylyal van összekapcsolva. Ez az izléses formájú fehér folt minden csoportban felöltik. Ezek a piczi hölgyek — még az előtérben sem magasabbak tíz centiméternél, — a kikkel Memling ereklyetartóját benépesítette, élő és érző lények minden izokban; a legapróbb vonásig oly bámulatos a kidolgozás tökéletessége, hogy a nagyító üveg alatt sem lehet ürességet rajtok fölfedezni. Mozdulataik az egész testen végig egy érzésből erednek, bár a vértanúság rémülete alatt is inkább csak gyöngéd jelzések. Memling forma és színnyelve elégtelen volt a drámai cselekvény hevesebb kitéréseinek ábrázolására, de kifejező képességének határai között a mozdulat a benső indulatnak mindig megfelel, természetes és ösztönszerű. S valóban, minden más kiváló tulajdonai mellett Memling sajátos művészete leginkább abban csodálatraméltó, hogy ezekből az egyszerű, polgáriasan igénytelen leányokból, a kik az életben talán meglehetősen hétköznapiasak is voltak, oly végtelenül rokonszenves, elbájoló lényeket tud formálni, a nélkül, hogy az arc, a viselet anyagiasságát valószínűsége föl-áldozta volna, vagy valamely művészi fogással légiésebbeknek és eszményiebbeknek törekedett volna őket föltüntetni. A természet után festette őket, becsületesen és híven, de igazi művészi lélekkel; földön járó teremtések, de szívesen elhiszszük a művésznek, hogy angyali lélek lakik bennök s azoktól a szent érzelmektől hevülnek, melyekért a legenda Orsolyát és bajtársnőit rajongással magasztalja.

Mindjárt az első képen megismerkedünk a kedves leánytársasággal, a mikor Kölnbe megérkeznek. A középen Orsolya

az árboczos hajóról könnyedén lelép a kövezett partra; társnői kedves előzékenységgel szorgoskodnak körülötte. Az egyik a partról karjánál fogva segíti, ketten ruhájának uszályát emelik. A hajósok a podgyász kihordásával vannak elfoglalva. A szüzek közül többen már a háttér felé haladnak, a hol a Bayenturm nyitott kapuján át vezet az út a városba. Mögötte a dom szentélye, a Szent Márk templom tornya magaslik ki, a város eleven körvonalai fölött. A derült ég és baloldalt a Rajna síma tükre napfényes hangulatot áraszt. Az előtéri hajó körül sürgő kis alakok élénk és színes csoportja levegősen válik le a háttérben egymás mögött sorakozó, nagy biztossággal megrajzolt épületek szürke tömegéről. Mintha kedvtelésből kiránduláson volnának, oly gondtalanul vidám a szüzek szeliden mosolygó arcza, csak a Bayenturmhoz épített kis ház emeleti kettős ablakán át, a szoba belsejében látható jelenet emlékeztet — úgy mint a kölni Orsolya-templom egyik képén — arra, hogy a vértanúság útján vannak. Az egy négyzet centiméternél alig nagyobb felületen az ágyban nyugvó Orsolya s az angyali hirnök van ábrázolva, ki fölszólítja a szüzek vezérét a római zarándoklásra.

A következő szakaszban Baselbe érkeznek a szüzek. Az előteret két árboczos hajó foglalja el, orral a kép középterében levő parthoz fordulva. Remek a körülöttök gyűrűsen hullámzó víz eleven csillámlása. A hajósok épen bevonják a vitorlákat, nagy igazsággal megfigyelt erőlködéssel. Mélyebben, a parthoz közelébb álló részen, változtatott csoportosítással, a kiszállás jelenete ismétlődik. Csúcsos tetők s templomtornyok foglalják el a háttér nagyobb felét, míg jobbról, a város falain kívül, a zarándokok jó része már a hegyek felé halad, magasra kanyargó úton. Még messzebb havasok emelkednek, légiesen, kéklően, hogy a nagy fáradalmakról nyújtsanak fogalmat, melyek a zarándoklókra várnak, a míg Rómába juthatnak. Minden részlet következetesen az elbeszélés fonalát szövi tovább s egyszersmind a festői ábrázolásnak változatos s a mellett színes bokrétában egyesített elemeit is szolgáltatja.

Művészi tökéletesség és festői érdekesség szempontjából a harmadik szakasz, a szüzek megjelenése Rómában, talán a legkiválóbb. Nincsen semmi adat arról, hogy Memling Kölnen túl is ismerte volna a világot. Rómában semmi esetre sem járt. Szent Péter régi basilikáját csak a saját képzeletéből al-

kotta meg; a gazdagon tagolt és román formákkal nemesen díszített épületnek két széles arkádnnyilása két külön eseménynek szintere egy keretben. Az egyik nyílás előtt, a bejárati lépcsőzet felső fokán Cyriacus pápa áll, tiarával a fején, piros dalmatikában; kenetteljes jóság sugárzik mesterileg jellemzett, tiszteletet gerjesztő arczából; az alsó fokon Orsolya térdel előtte, kibontott aranyszőke hajjal, lehelletszerű fátyollal; összekulcsolt szép kezeit a pápa baljával nyájasan megfogja, míg jobbával megáldja. Különösen ezen a képen a szűzies ártatlanság báját, a buzgó hit naiv bizalmát oly gyöngédséggel és oly szeretettel ábrázolta Memling Orsolya leányos arczán, oly jól illik ahhoz az uszályos fehér fölöttő, hogy páratlan gyönyörűséget szerez vele a nézőnek. A pápát papi kísérete állja körül; Orsolya mögött a szűzek zsúfolt csoportban térdelnek, közöttök fölöttlik néhány férfi is. Vajon a bal sarokhoz közel térdeplő ifjut érdekes arczéllal, brokát zubbonyban és prémes palástban azért helyezte-e az előtérbe a művész, hogy Aetheriust, Orsolya vőlegényét lehessen benne sejteni? A többi képben nyoma sincs a királyfinak s itt sem hangsúlyozza vonatkozását Orsolyához. A bemélyedő utcán, diadalívek alatt, még mindig érkeznek zarándokok. A baloldali arkád széles nyílása a templom belsejét tárja föl; nagy kömedenczében térdelő neophytákra két szerzetes adja föl a keresztséget; fölöttök, a templom mélyében ismét Orsolya tűnik föl, a mint gyónását végzi. Csupa élet ez a kettős csoport; a színek eleven játéka ünnepies hangulatot ébreszt; az elrendezés monumentális hatású és sokkal nagyobb méretet is elbírna.

Az elbeszélés itt éri el tetőfokát. A zarándoklás nyugvó pontra ér s a művész ájtatos elmélkedést sző közbe, hogy a kedélyt a közeledő vértanúság szemléletére előkészítse. A második keskeny, oromzatos oldal következik, melynek elszigetelt lapján, csúcsíves kápolna szentélyében áll Szent Orsolya, párja az ellenkező oldalra festett Mária-képnek; csöndes megadással néz szembe, kibontott, dúsan leomló hajában gyöngyös ékszert visel, nyilvesszőt tart baljában, megjövendőlt vértanúságának jelvényét, hermelines fehér dereka fölött bő veres köpenyt visel, melyet tiz, hozzá képest aránytalanul kisebbitett bajtársnője felé védőleg kiterjeszt. Az elbeszélés valószerű, fesztelen előadásától eltérőleg itt inkább a hagyományos ábrázolás merevségére tért vissza a művész, a komolyabb vallásos

ézés fölkeltése végett, a melyre Meister Stephan hasonló képből meríthetett ösztönzést.

A másik hosszoldal első szakaszán a zarándokok, a pápával együtt már Baselben vannak. Két esemény szövődik itt is össze. A város kapujának boltozata alatt Orsolya alakja tűnik ki; középen a pápa, kíséretével együtt, az egyik árbo-czos hajóra száll föl; míg az előtérben levő másik hajón a pápát két bibornok között s Orsolyát szüzeitől környezve már elhelyezkedve s indulás közben látjuk Köln felé.

Az utolsó két szakasz, a választó kis oszlopon keresztül, ismét Kölnnek, baloldalt a Rajna vizében tükröző, megszakítás nélkül hosszan elnyúló, elevenen szaggatott, bámulatosan megfestett városi képe alkotja a háttérét. Az első szakaszban a zarándokok két hajón elosztva közelednek a parthoz. Az első hajón a pápa, a másikon Orsolya alakja látszik, a meg-rémült zarándokok között. Az előtérből két vértezett harc-os lövöldöz nyilakat feléjük. A jobbról támadók egyike keresztül dőfi széles kardjával a legközelebbi szüzet, a ki haldokolva, hanyatlik Orsolya karjai közé. A sebesültek közt csak egy van, a ki hevesebb mozdulattal árulja el fájdalmát. Különben nyugodt megadás, csöndes szomorúság uralkodik az arcokon s az áldozatok imára összetett kézzel várják végzetök beteljesülését. Az utolsó szakaszt kizáróan Orsolya vértanúságának szentelte a művész. S míg előbb közönséges zsoldosok végzik az öldöklés kegyetlen munkáját, itt, mintegy a megtisztelés kedvéért, fehér sátrak előtt, fényesen vértezett lovagok állják a szép királyleányt körül. A pillanat végzetesen feszítő. Maga a vezér, kinek megjelenése, csillogó vértetzte az akkori fejedelmi lovagokra emlékeztet, parancsolóan szigorú arccal tekint Orsolyára, mintha utóljára engedne neki választást a megajánlt házasság, vagy a halál között. A szűz megindító szemérmességgel fordítja el fejét és szemlesütve, elutasító kézmozdulattal, a rendületlen hit lelki nyugalmával várja a gyilkos nyil vesszőt, melyet a vele szemben álló, kiválóan előkelő lovag egyenesen szívének irányoz. A nézőkkel együtt ezen a képen van a legkevesebb alak s annál élesebb a jellemzés, annál gondosabb a kidolgozás. A vezér páncélján Orsolya alakja tükröződik hihetetlenül kis méretben s mégis egész tisztán kivehető pontossággal. Ezekben a művészi játékokban Memling gyakran lelte örömét. Általában az a finomság, a

melylyel Memling minden csekélységbe élvezetes festői ingert varázsolt, hol a vértet fénycsíkba, hol Orsolya fehér fölöttjének és az arc színének gyöngéd összehangolásába, hol a háttérben az architektonikus részletek szeretetteljes megrajzolásába, még inkább fokozza e tenyérnyi képek élvezését és a mellett annál nagyobb érdeme a művésznak, hogy a festői összhatást mindig megővta s az eszmei tartalommal együtt, vallásos érzelmeinek egész melegségét kifejtette.

A vértanúsággal véget ér a képek elbeszélése. A tetőnek díszítő szegélylyel és aranyozással elszigetelt két lejtőjén közepesen egy-egy nagyobb médaillonban egyfelől az atya Isten és Jézus közt ülő Máriának megkoronázását, másfelől a megdicsőült Orsolyát és társnőit ábrázolta a művész, a négy kisebb médaillonban pedig, a nagyobbak mindkét oldalán, zenélő angyalok hirdetik a vértanúsággal elért örök boldogságot. Sajnos, ezek a médaillon-képek szenvedtek legtöbbet az idők folyamán s annyira át vannak festve, hogy jóformán csak a gondolat szépségéről tanúskodnak.

Egy alapeszmének következetes, arányos és mélyen átgondolt szerkezeti megoldása ez a kis kápolna, melyen gazdagon és beszédesen oszlanak el a remek apró képek, lent a hosszfalakon Orsolya földi élete, a keskeny oldalakon a közbeszótt ájtatos elmélkedés, fönt a tetőn a mennyei megdicsőülés, mind szerves kapcsolatban. Valóságos költemény ez a remekmű, melyben több az igazi élet, ékesebb a festői előadás, a mint azt szavakba foglalni lehetne s melyről avatott tollal megírták, hogy annál bájosabb alkotást nem csak Memling, hanem a művészet általában aligha teremtett.

Carpaccio a brüggei ereklyetartót legfeljebb csak hírből ismerhette. Molmentinek igaza lehet, hogy a trevisoi falíképeken kívül Orsolya legendájának más ábrázolásából nem igen meríthetett, a mikor a róla nevezett Scuola reá bizta annak megfestését. Carpaccioról még azt sem tudjuk, hogy mikor és hol született, Velence és Capo d'Istria vetélkednek ezért a dicsőségért; csak arról győződhetünk meg, hogy ez utóbbi helyen levő képeink is aláírása: Victor Carpatius venetus pinxit. Évszámmal ellátott képei közül a legkorábbi 1490-ből való, és pedig az is már a Szent Orsolya legendájához tartozik, a mikor Carpaccio művészetének magaslatán állott; utolsó keltezett műve az 1522. évszámot viseli s még 1523-ban aláírása

még egy okiraton szerepel. E határidők közé esnek ismert művei, azokból lehet csak kiolvasni művészi pályájának egyes mozzanatait.

Annak a nagy átalakulásnak, mely Carpaccio föllépését megelőzte Velence művészetének fejlődésében, legfontosabb előidézője Gentile da Fabriánónak ottani tartózkodása volt, ki tanítványát, Jacopo Bellinit magával vitte Florenzbe, hol a quattrocento nagy mestereivel — különösen Masaccióval — közvetlen érintkezésben állhatott. Később, miután Paduában Squarciónénál is időzött, fiait, Gentilet és Giovannit is e mesternek kitünő vezetése alatt képezte és Andrea Mantegnához nőül adta leányát, annyi tapasztalattal s oly sok új művészi ismerettel tért vissza Velenczébe, hogy a renaissance nagy vívmányait ő honosíthatta meg ott.

Flandria és Olaszország versengett a quattrocento folyamán a művészi elsőbségért. Míg az északi művészet kizáróan a vallást szolgálta, hagyományos korlátok között, addig Olaszországban a vallásos ábrázolásnak is csakhamar a szépség fogalmának mindent alárendelő művészet szabott törvényt. Ott a kis keretű oltárképeken, délen a nagy faltereken adta a művész teremtő képességének legfőbb próbáit. Mindkét helyen a valóságosság volt a festői ábrázolás legfőbb törekvése; de míg északon az aprólékos kidolgozás tökéletességében, addig délen, a sokkal tágabb körű művelődés alapján, az antik emlékeken nevelt tisztultabb, nemesebb ízlés ösztönével, a széles, az egyszerű formákban keresték a művészi becsvágy kielégítését. Olaszországban a monumentális föladatoknak, Flandriában az állványon festett, intim képeknek voltak az úttörő mesterei. A flandriai művészet tagadhatlan befolyást gyakorolt Olaszország földjén a quattrocento alatt, bár egyik iskolájára sem volt iránytadó hatása. A következő században Olaszország visszaadta a kölcsönt s olyan mértékben, hogy azzal a nemzeti talajban gyökerező régi németalföldi művészetet elfojtotta és egészen új mederbe terelte a későbbi fejlődést.

A Belliniek, mint a velencei művészet első fényes fölvirágzásának bevezetői, a renaissance nagy művészeti tanításait hozták Paduából magokkal. De a velencei művészek határozottan egyik szárazföldi iskolához sem csatlakoztak; az ő erejük kezdettől fogva, már a Vivariniaknál is, a szín vará-

zsában rejlett és azért sehol sem fogadták Olaszországban oly mohón, mint ott az olajjal kevert festékek javított kezelését, melynek első terjesztője az 1470 táján Brüggéből érkezett s ott megtelepedett Antonello da Messina lehetett, legalább az ő szereplésével egy időbe esik a temperának fokozatos kiszorítása és a ragyogóbb színhatások elérésére alkalmasabb olajfestékek általános használata. E mellett, egykorú írók följegyzése szerint, Velenczében is sok flandriai kép — a többek közt Memling néhány műve is — vevőre talált, melyek további ösztönzést adtak arra, hogy a művészek egyik csoportja, melynek Gentile Bellini mellett Carpaccio volt legfőbb képviselője, a természet lelkiismeretes lemásolásában s kivált az emberi arcznak minden szépítés nélkül, a legapróbb vonásig élethű jellemzésében a flandriai mesterekkel versenyezzen. Abban rejlik Carpaccionak sajátos érdekessége, hogy a velencei élet pompáját nem túlozta, de nem is csökkentette; az olasz renaissance tisztult ízlésével s a németalföldi művészet lelkiismeretességével műveiben a való életet becsületesen és híven tükröztette vissza; környezetének szingazdagságából ő is merített, de ösztönszerű mértéktartással s annak a bódítóan szép, teljes virágzásnak, melyet a velencei művészet főleg Giorgionetól kezdve elért, nála csak üdén fakadó bimbóit találjuk.

Semmi sem jellemezhetné jobban Velenczének akkori fényűzését, a művészet ápolásában minden téren nyilatkozó festői törekvéseit, mint az, hogy ott nem csak első sorban a Signoria s az egyházak halmozták el a művészeket megrendeléseikkel, de még a jótékonysági célból alakult Scuolák is, melyeket valamely szentnek védnöksége alatt, tehát vallásos jelleggel, az elaggottaknak, a betegeknek és az árváknak támogatására szerveztek, melyek nagy vagyonra tettek szert, oly fényes palotákat emeltek s azokat annyi remekművekkel ékesítették (ki ne ismerné például a Scuola di San Rocco termeiben Tintoretto képeinek egész sorozatát), hogy azok még ma is a velencei művészetnek kincsesházai, melyekhez hasonlókat fejedelmi bőkezűséggel sem lehetne ma már létesíteni. Carpaccio két ilyen egyesületi házat díszített elbeszélő képeinek egész sorozatával, a Scuola di Sant' Orsola s néhány évre rá a Scuola di San Giorgio degli Schiavoni számára. A Scuola di Santa Orsola megszűnt, a melynek megrendelésére Carpaccio a

legendát megfestette s képeit jelenleg az Akadémiában őrzik, hol külön arra a czélra épített teremben helyezték el azokat, hogy ugyanoly hatást gyakorolhassanak, mint hajdan, rendeltetésök eredeti helyén. A nyolekszögletes, fölülről világított terem falait, csupán az ajtónyílásokkal megszakított folytonosságban, a legendára vonatkozó képek köröskörül elfödik. Az egyes képek magassága 275—298 cm. szélessége pedig 256—608 cm. között váltakozik. E tekintélyes méretek lehetővé teszik a terem közepéről a képsorozatnak, mint összefüggő egésznek áttekintését, melynek egységes, derült hangulatát, minden eleveisége és melegsége mellett sem nyugtalanítja egyetlen ríktó folt sem. Velence mosolygó egének, csillogó víztükrenek verőfényes kisugárzása árad el mindenütt. Az folyja körül az előtérben mozgó élénk csoportok tarka színvegyülékét. Áthatja és fölbontja a nyitott csarnokok, az arkádos folyosók, a nagy ablakokkal világított termek félárnyait. Velence építő művészetének diszító elemei, a mint azokat a Lombardi-család akkor alkalmazta; a fehér márványsikoknak színes incrustatiói, a Scuola di San Marco, a Santa Maria dei Miracoli, a Palazzo Dario példájára, a korai renaissance nemes és előkelő izlésében; a tengerpartot szegélyző házsorok, városi terek, vitorlás hajókkal élénkített víztükör, vigan lengő zászlók, körös-körül mintegy folytatják azt a valóságot, melytől a néző a szabadban eltelt, mielőtt a terembe lépett. A szerkezeti vonalak s a levegős tónusok távlati hatása még fokozza a csalódásig élénk összbenyomást. A csoportosításnak szilárdságát hol az architectonikus tagolás, hol a háttérben a nagyobb tömegek egyensúlyozása adja meg; a fél életnagyságot meghaladó alakok annál fesztelenebbül mozoghatnak, úgy a mint azt az ábrázolás belső tartalma megkívánja, a nélkül, hogy az elrendezés bárhol erőltetettnek látszanék.

Velenczébe, a maga korába helyezte át Carpaccio Szent Orsolya legendáját; a nobilek előkelő, fényűző társaságából válogatta hozzá való alakjait s ábrázolásának igazsága annál érdekesebbé, a történeti művészet egyik legbecsesebb emlékévé avatja ez alkotását, mert a legendában folyó eseményeket a velencei előkelő társadalmi osztály fölfogásához, kedélyvilágához és szokásaihoz alkalmazta s ezért annak nem csak típusait, nem csak az akkori viseletet, hanem azt is megörökítette, hogy kortársai az élet fontos helyzeteiben hogy gon-

dolgoztak, hogy éreztek és a cselekvés közben hogy adtak annak kifejezést. Ez Carpacciónak érdeme Gentile Bellini fölött, a ki a San Marcotéri körmenetben Velence akkori előkelő népét remekül, de mégis inkább csak külsőségeiben ábrázolta.

A legendából ezzel a fölfogással válogatta ki tárgyait. S ez az egyik lényeges különbség közte és Memling között. Memling a legenda bevezető fejezeteit elejtette, ellenben Carpacciót épen azok érdekelték. A leánykérő követség fényes fogadása Maurus királynál és a válasz ünnepélyes átadása Agrippinus király udvarában alkalmat nyújtott neki arra, hogy a Velenczében oly nagy pompával rendezett nyilvános szertartások festői szépségét telhetőleg kiaknázza.

Az elbeszélés tartalmában a másik nagy különbség az, hogy Carpaccio Orsolya mellett s vele együtt völegényét, Aetheriust is az előtérbe helyezi. Három jelenetben képezi a jegyes pár az ábrázolás központját, s a mit Memling gondosan került, Carpaccio főleg a regényes eljegyzési történet kiszínezésével törekedett rokonszenves érdeklődést fölbreszteni. A kilencz kép közül a négy elsón alig emlékeztet valami a legenda vallásos jelentőségére.

Az első képet erőteljes pillérek három szakaszra osztják. A középső legnagyobb fölületet nyitott s csupán vaskorlátal körülzárt csarnok foglalja el, melynek jobb oldalán lépcsőzetes emelvényen ül Maurus király, mindkét oldalán két tanácsosa között. Arczéleiket az egymás után térdre hajlongva közeledő követek felé fordítják; ebben az öt arczban, az intim kidolgozásnak és az egyéni jellemzésnek bevégzett tökéletességén látszik meg legjobban, hogy Carpaccio a flandriai művészettől mennyit tanult. A király komolyan és ünnepélyes nyugalommal veszi át az első követtől a feléje nyújtott irást. A korlátra támaszkodva többen nézik a szertartás lefolyását. A csarnok egész szélességében városi térre nyílik, a tenger partján kupolás épülettel, fölzászlózott hajóval s a téren sok járó-kelővel. A baloldali szakasz bemélyedő arkádos folyosóján a kisérthez tartozó ifjak ögyelegnek, előkelő feszeltséggel; olyanok lehetnek a società della Calza gavallérai, kik hangadók voltak akkor Velence fényűző társas életében. A jobboldali szakasz az ünnepélyes szertartásnak megragadó ellentéte. Maurus király nem a belső indulatait álcázni tudó

fejedelem többé; háló köntösben, ágyára könyököl és kezére hajtja fejét; bánatos és gondterhes kifejezése nagy közvetlenséggel van jellemezve; előtte Orsolya áll, szürke egyszerű ruhában, egyik vállára átvetett veres kendőben. Két kezét előre tartja s keceses formájú ujjain számlálja el föltételeit, a melyekhez eljegyzését köti, naiv bizalmassággal. Alig lehet képzelni ennél valami bájosabbat. A középső szakaszon az előtéri alakoknak átlátszóan árnyékolt körvonalai mesteri távlati igazsággal válnak le a napfényes háttérről; széles színhatásában a kép nemcsak az egész sorozatnak, de a velencei művészetnek általában egyik legkiválóbb darabja.

A második képen szép márvány teremben Maurus király átadja válaszat a követségnek; a baloldali ablakból beözönlő napfény, visszaverődve a márvány falakon, érdekes világítási ellentéteket idéz elő a követek alakjain, a ruhákon és a rézcsilláron.

A harmadik képen Agrippinus király nagy városi téren emelt, nyitott márványloggiában fogadja a visszatérő követéséget.

A negyedik kép a legterjedelmesebb valamennyi között. Az előtéren végig, itt a leggazdagabb a csoportosítás. Egyfelől Aetherius vesz búcsút atyjától Agrippinustól; a következő, csupán egy zászlórúddal elválasztott második szakaszban két esemény csatlakozik közvetlenül egymáshoz; egy udvarhölgytől kísérve Orsolya áll, kibontott szőke hajjal, vállán és karján dudorokkal díszített ruhában, melynek hosszú uszályát baljával fölfogja, a jobbával pedig kezét fog Aetheriussal, a ki gondolóján éppen a hídhoz ért s szerelmes hévvel emelkedik föl, hogy menyasszonyát üdvözölje. Alig egy lépéssel tovább ismét Orsolya és Aetherius térdelve búcsúznak Maurustól és Dariától. A háttér felé a márványhidon s tovább a víz mentén emelkedő palotasorok körül, az erkélyeken, tömegesen csoportosulnak a nézők; árboczos hajók látszanak a távolban. Bár a baloldali háttér szikláinak természetellenes alakzatain felőltek az, hogy Carpaccio a Terra fermán valószínűleg huzamosabban nem tartózkodott s azokat fejből festette, mégis a jobboldali hátsó kifogástalan távlati szerkezete, a különböző színű márvány ízléses kezelése s az a pezsgő, minden ízében velencei, színes és derült fényben úszó élet, mely különösen az előtéren végigvonul, igen vonzó és érdeket keltő. Különö-

sen itt törekedett a művész Orsolyát és völegényét előnyösen bemutatni. Az az előkelő tartózkodás, a melylyel Orsolya partra szálló völegényének kezét nyújtja s mégis az a rokonszenves melegség, a melylyel szemeik találkoznak; tovább pedig a mint térdelve búcsúznak s Maurus atyai jósággal teszi a szűz vállára kezét, mialatt a királyné kendőjével könnyeit törli, kedves, emberi vonásokat vegyít az ünneplő sokaság közé. Carpaccio eltért itt a legendától s kibővítette azzal, hogy a jegyeseket együtt utaztatta Róma felé. Részvétet törekedett ébreszteni irántok azzal is, hogy mind a kettőt a fiatal-ság, a földi boldogságra termettség külső előnyeivel is fölruházta. Orsolya lemlő kibontott aranyszőke hajával, finom szabásu vonásaival, arcának üde színével, virágos, hosszú uszályban végződő ruhájával s mellette Aetherius dús fűrtelivel, nemes arczélével s különösen a partraszállásakor hangsúlyozott előkelően könnyed mozdulataival, az akkori velenceiek szemében mennyire egymáshoz illő párnak tűnhettek föl. Van Velenczében, a Layard-gyűjteményben még egy igen becses kis kép Carpacciótól, mely szintén Orsolya legendájához tartozik s azt a jelenetet ábrázolja, a mikor a tengerparton búcsút vesz szüleitől, hogy a várakozó hajóra fölszálljon.

S így szövi Carpaccio gondtalanul, az első négy képen át, az elbeszélés körülményességével, velencei regényes történetét. Mindezeknek a világias motivumoknak nyoma sincs Memlingnél. Viszont Carpaccio a zarándoklást sem Kölnbe, sem Baselbe nem követi, de az ötödik képen minden átmenet nélkül Rómába vezet. Carpaccio itt is Aetheriust és Orsolyát helyezi a kép központjára, a mint a pápa áldását térdre borulva fogadják. Két térdeplő apród tartja mögöttük koronáikat. Három irányból, hosszú zárt sorokban érkeznek feléjük a pápa kísérei és az Orsolyát követő szűzek serege, a kikről a művész ezen a képen emlékszik meg először. A fehér püspöki mitrának egész erdeje, a lengő zászlók, a háttérben az angyalvár nagy tömege, az alakok komoly méltósága ünnepélyes nagyszerűséget kölcsönöz az erélyes napfényvel árasztott csoportosításnak.

A hatodik kép az egész sorozatnak legbájosabb darabja. Barátságos szobában, melynek kettős ablakain a hajnal lágy világossága két oldalról hatol be, mély álomba merülve fekszik ágyában Orsolya, vörös takaróval borítva, karcsú, fino-

man faragott oszlopokra kifeszített vörös mennyezet alatt. Az ablakban virágos vázák, a falon szenteltviztartó, fölötté szent kép, égő gyertyával s még néhány kisebb butor: ennyiből áll a természeti igazság meglepő közvetlenségével megfestett berendezés. Az ágy mellé helyezett piczi kék papucs és a számolýra helyezett korona naivan beszédes részletek. Jobbról szárnyas angyal jelenik meg s hozza a vértanúság pálmaágát. A fehér vankosra, melyen Orsolya kimondhatatlanul bájos feje nyugszik, ez a szó van írva: *Infantia*. Az izgató álmotól gyöngéden kipirult arcán s különösen szinte léleklzó, úde szája körül szomorú sejtelem vonul végig, mint egy halvány árnyék. Carpaccio ezen a képen az ábrázolás gyöngédségében fölülmulta önmagát. Nincsen oly festménye, mely a fornák nemes tisztaságában s a színek lágy összhangjában azzal vetélkedhetnék s talán még soha mývész nem lehelt alvó arczra oly meleg éleletet. Jellemzó, hogy a trevisói fali képek sorrendjében a pápa álmának kellett volna következnie; Carpaccio azonban a helyett Orsolyát ábrázolta; sokkal inkább beleillett az abba a velencei regényes történetbe, melyet a legendából az ő mývészi képzelete merített. Szembeötló itt is a nagy különbség Memling és Carpaccio között; a Memling szúzei örömmel mennek a vértanúság felé. Carpacciónál az alvó Orsolyán visszatükrözódik az a nagy szomorúság, a melyet fiatalságának és földi boldogságának föláladozása okoz.

Az utolsó három kép nem áll a többinek mývészi magaslátán. Carpaccio a szárazföldi talajon nem volt otthonos, meglátszik az különösen azokon a tájrészleteken, a hol dombos vidéket, lombos fákat ábrázol. A szenvedélyesebb kitörések is meghaladták kifejezó képességét. Ennek lehet tulajdonítani, hogy hetedik képe, melyen a zarándokok Kölnbe érkeznek s a hunnok — velencei zsoldosok viseletében — jövetelöket a parton várják, a táj fogyatkozásai miatt is csekélyebb érdekü festmény a többinél. A nyolczadik, kettös kép nagyobb felét a vértanúság katastrophája foglalja el; a nagy, lombos fák alatt lefolyó öldöklés kuszáltsága mellett alig lehet élvezni néhány alaknak festói szépségét. A fölfogást pedig találóan jellemzi d'Annunzionak egy megjegyzése, a ki Carpaccio Orsolyáját különben költói hévvel magasztalja, hogy az az elökeló ifjú, a ki udvarias meghajlással szegzi nyílát a térdepló bájos

szűz szívének, maga Eros lehet, a szerelem istene, velencei gavallérnak öltözve. A helyzet körülbelül ugyanaz, mint a brüggi ereklyetartón, de míg Memling megóvja mindig a valóságos érzés komolyságát, Carpaccionál még az öldöklés ábrázolása közben is akaratlanul fölcillan a velencei életkedv pajzansága. Ellenben a kép második szakasza, Orsolya temetése, az ünnepélyes és festői szertartás komoly szépségét tárja föl. Négy püspök viszi vállon a diszes ravatalt, melyen Orsolya teteme nyugszik; lassú léptekkel haladnak, lépcsőzetesen fölfelé, prémes hosszú talárokban a gyászolók; csöndes meghatottság uralkodik a nézőkön. A csoportosításnak nagyszerű fölépítése, a szélesen kezelt színek nyugodt s mégis erőteljes összhangja, az alakok és az arcok nemessége s különösen Orsolyának halott merevségében is gyönyörű profilja mély benyomást gyakorol.

Csekélyebb érdeket kelt a sorozat utolsó képe, mely Orsolya megdicsőülését ábrázolja. A szűz palmaágakból csomózott alapon áll, kis angyalok röpködnek körülötte, az atya Isten széttárt karokkal áldja meg a magasból. Lent bajtársnői s köztök a pápa is, összezsúfolva térdelnek. A csoportosítás kimért és merev, a színfoltok kemények. A transzcendentális tárgy megfosztotta Carpacciót attól, a miben az ő művészi képességének ereje gyökerezett, a látott és közvetlenül átérzett valóságtól. Sokkal később, 1510-ben, a mikor legszebb oltárképét megfestette, melyen Mária bemutatja a templomban a kis Jézust, melyről Ruskin azt a többször idézett nyilatkozatot tette, hogy a mily mértékben valaki ezt a képet csodálni képes, a szerint ítélheti meg magát és művészi ízlését, a nagy egyszerűséggel megfestett alakok élethű fejének és egykorú viseletének valóságosságán szűrődik át a fölfogás emelkedettsége s az alatt elhelyezett három serdült zenélő angyalka közül, különösen a középső, Velenceze látogatóinak egyik kedvence, a mint egyik lábát keresztbe veti a másikra, vígan pengeti gitárját s kedves kíváncsisággal pillant föl, oly igaz és emberi, mint maga az élet.

S Carpaccio mindvégig hű maradt magához. Körülötte Giorgione s az utolérhetlen Tizian első műveikkel már a legmagasabbra fokozták a színek bűvös hatalmát; Tizian egyik legnagyobb remekműve az *Amor sacro ed Amor profano* 1508-ban jött létre. Carpaccio a való életnek egyszerűbb,

közvetlenebb és keresetlenebb ábrázolásában mindig ugyanaz, mint Orsolya legendájában.

Hosszasabban foglalkoztam azzal, hogy Memling és Carpaccio hogy ábrázolja a legenda elbeszélését. Nagy tanulságot látok abban, hogy az irodalmi tartalom egyiköket sem gátolta művészetök minden kiválóságának kifejtésében. Memling a középkor vallásos rajongását, Carpaccio pedig a velencei élet előkelő szépségét oly remekművekben örökítették meg, melyek mindig tanulságot fognak tenni arról, hogy a festőművészet egyik legmagasztosabb feladata a kor történetének visszatükröztetése, melynek szín- és formanyelve minden írott szónál sokkal inkább képes megeleveníteni a rég letűnt idők emlékét és összekötni a múltat a jelennel.

V.

Mindig érdeklél olvasom el azt, a mit a művészek magok írnak a művészetekről, mert tagadhatlan, hogy nagyobb közvetlenséggel, lelkesebben, mint ők, a művészi hivatásnak problémáiról, küzdelmeiről és vágyairól senki sem nyilatkozhatik. Véleményök lehet gyakran elfogult, de nem zsbibasztatja meg az elmélet, mely a művészi teremtő képességgel különben sem jár soha egy úton. A francia művészek között vannak többen, a kik a tollat is művésziesen tudják kezelni. Ilyen volt első sorban Fromentin, ilyen Jules Breton, a mezei életnek kiváló festője, a ki *La vie d'un artiste* című munkájában nem csak életét, de művészi hitvallását is megírta s ilyen Dubufe, ki szintén jeles művész, a ki nem régen a *Revue des deux Mondes*ban megjelent hosszabb értekezésben fejtegeti a művészet történetének fonalán a modern művészi törekvések kilátásait.

Nagyon jellemzi e modern francia festőket, hogy mily nagy tiszteletben tartják ők a régi művészetet. Többször idéztem Fromentint, ki a németalföldi régi mestereket, s különösen Memlinget is oly lelkesen magasztalta. Breton is velök állította szembe azt a zürzavart, a mely, szerinte, az eszmékben és az érzésekben fenforog s mely a mostani művészeket megfosztja az egyszerűség nagy tanításaitól.

«Ezt az egyszerűséget — folytatja Breton — a régiek

megtalálták egész természetszerűen . . . Egyszerűek voltak, a nélkül, hogy sejtették volna, míg mi csak nagy erőlködéssel leszünk azokká s aggasztó jelenség, hogy még bámuljuk is egyszerűségünket. Hány régi mester vallotta magát szerényen munkásnak, feladatukat lelkiismeretesen teljesítették, mindent reáfordítottak, a mire csak képesek voltak, nem keresve semmit azon túl, minden hivalkodás nélkül, kiket mégis megszállt az isteni ihlet! Eszmények fölött nem töprengtek, de hittek a mennyországban, istenében, szüzeiben és szentjeiben. Emberek és mystikusak voltak egyszermind, nem finomították túl érzelmeiket, de élt bennök a hit, a mely a mű bevégzésére serkent, nem törődve az idővel, dolgoztak, tisztán az isten szerelméért. Sokan fel se jegyezték nevöket. Buzgóság és szelidség lakozott bennök, a gyermekek erénye. Oh! a mai nagyságok minden ügyességénél és csillogó kirakatánál mennyivel meghatóbb a primitivek bensősége! Az ő esetlenségeik, az ő szárazságaik, az ő fogyatkozásaik kifejezőek. Az ő Krisztusaik Golgotáját ök is végigszenvedték; az ő Boldogságos Szüzeik fájdalma az ő lelkökben is zokogott. Mennyire meg nem közelítik öket a mi mai mystikusaink! Az utánzással nem fognak a középkori művészek újra éledni. Teljünk el az ő lelköktől, de ne vesztegessük az időt azzal, hogy elsajátítsuk az ő eljárásukat, mely telve van imádandó kezdetlegességgel, mert arra nem volnánk képesek. Szívökben egyszerűek voltak. Tehát térjünk vissza az ő forrásaikhoz, hogy fölfrissüljünk s kövessük a magunk útját . . .»

Dubufe pedig még inkább kidomborítja a modern törekvések félszogségeit s annak okait. Fölveti azt a kérdést, hogy mi legyen jelenleg a művészet célja s a feleletet a következőkbe foglalja: «Ha a naturalizmus — ki tagadhatná — visszavezetve bennünket a természet szeretetéhez, bármily szolgálai volt is, az eszméket tisztázta, ha az impressionismus, a «plain air»-nek élesebb megfigyelésére oktatótt, megtisztította palettánkat s egyszerűsítette a mozgás graphikai fölfogását, sem az egyik, sem a másik nem fejlesztette a szerkesztés tudományát, sem a rajz tiszteletét, — a művészi becsületességet, a hogy Ingres mondta . . . Forró meggyőződés az, hogy vissza kell térnünk őszintén az idealismushoz, de az egészséges és erőteljes idealismushoz, és nem a fonák és meggyőződés nélküli idealismushoz, mely annak csak torzképe. Sajnos, az

eszméknek éppen úgy megvannak a magok betegségei, mint a lényeknek. Bizonyára a népek is alá vannak vetve éppen oly szellemi válságoknak, mint az egyének. Csak meg kell nézni, hogy élünk s meg lehet itélni abból, hogy miként gondolkozunk. Munka, öröm, vagy bánat, — művészet vagy mesteriség, — nálunk minden fölületes. Mert hát a létezés sietségében, az élet nem mély többé, a mint azt egy nagy művész mondta, a ki egyszermind nagy gondolkozó is volt. Versenyfutunk a sikerért, hadonázva, izgatottan, lelkendezve, de nincs arra időnk, hogy meghatottak legyünk. Mindnyájunknak, vagy legalább majdnem mindnyájunknak élete a mi nyugtalan, felbomlott, ellentétes elemekből álló, rosszul szervezett társadalmunkban kétes vágyakból, csalfa törekvésekből, szomorú élvezetekből áll! Azt hisszük, hogy tevékenyek vagyunk, pedig csak sietünk. Művészek, nem vagyunk apostolok többé, csak kereskedők . . . Tapogatózva járunk, iránytű nélkül, örömelelenül s különösen céltalanul is, nyugtalankodva a jövőért, ittasan a közönséges frázisoktól, lehetetlen elméletektől elbolondítva, izgatottan a siker utáni szomjúságtól s rettegetve a hírlapoktól. Így ösztökélve, bizonytalan szürkületben tévelygünk, a hol talán minden gyöngéd, finom és ritka, de a hol semmi sem egészséges, semmi sem őszinte, semmi sem férfias! Avult tónusok és elnyűtt szívek; ez a divat; s minden a szerint való, salojainktól kezdve egészen értelmünkig: amazok régiségekkel zsúfoltan, melyek azonban csak ócskák, emez egy «új művészet»-tel tele, a mely azonban csak új utánzat! De az új művészet akaratlanul fejlődik, különösen a nélkül, hogy mondaná, s talán a nélkül, hogy tudná. Az igazi újítók mindig naivok; s az igazi új szó kipattan a szívöklből, segítség és reklám nélkül . . . Ezek dolgoznak elvonultan, csöndesen és diadalmasan; a leghosszabb ideig öntudatlanok, de szeretnek s minden boldogulás onnan ered! Hagyjanak nekünk békét azokkal a hangzatos és üres szavakkal: a modern művészetről s az elavult művészetről! nincs modern művészet; van művészet és semmi egyéb; jó vagy rossz, habár régi, vagy habár modern. Sőt vannak öreg mesterek — oly öregek, hogy már régen meghaltak — s mégis mindig fiatalok maradnak s vannak fiatalok, a kik nem mesterek s a mellett — nagyon öregek . . .»

Érdekesnek tartottam éppen két kiváló francia művész

nyilatkozatának idézésével fejezni be fejtegetéseimet. A modern művészet törekvéseinek veszélyeiről sok oly nézetet vallanak, melyek helyességét kétségbe vonni alig lehet. Ki tagadná, hogy azok a vívmányok, a melyek Párisból indultak ki s megtermékenyítették az egész világ művészi fejlődését, a folytonos haladásnak sok hasznos ösztönzést is adtak. A naturalizmus és az impressionizmus, a levegő és a világosság hatásainak mélyebbre ható elemzése megeléjénkítette, egészségesebb és festőibb irányba terelte, a megcsontosodott modorosságtól elsenyedett művészi tevékenységet. De túlgyorsan váltakoznak az egyes áramlatok. Ma már egészen más mederben keres kielégítést a művészek becsvágya s a Secessio összfogalma alatt ismét megváltozott teljesen a művészi termelés képe, ismét azzal a követeléssel, hogy az új irányt az egyedül üdvözítő, az igazi modern művészetnek ismerje el mindenki. Nem lehet tagadni, hogy a tónusokban, a hangulatokban a festőművészet tulajdonképeni eleme, a szín oly finomságokat tár föl újabban, melyek a zenei összhang bájoságával versenyeznek. Különösen a tájképekben érvényesülnek ez újabb törekvések, viszont a művészi ábrázolásnak minden időkbén legérdekesebb tárgya, az ember, mindinkább háttérbe szorul s olykor nem egyéb, mint valamely szép tónusnak, vagy fényfoltnak esetleges hordozója.

Nemzeti és egyéni művészet minden művészi törekvésnek a legfőbb célja. De nem veszélyeztetni éppen az egyéni művészetet az, hogy az egymást követő s egymást lerontó új irányok divatja időt nem enged arra, hogy a művészi egyéniség megizmosodjék? Nem gátolja-e a művészetnek meggyökerezését a nemzeti talajban az, hogy széltében elfogadott nézet szerint csakis az a jó kép, mely tisztán tónus és hangulat, egyébként pedig az eszmei tartalomnak még a jogosultságát sem ismerik el?

Azt mondják, minden nemzetnek olyan művészete van, a minőt megérdemel. Hálásak lehetünk a sors kedvezéseért, hogy hazánkat sokkal több és sokkal kiválóbb művészszel ajándékozta meg, a mennyire a művészet iránti érdeklődés csekélységével arányban igényt tarthatnánk.

Tárlataink mindig újabb biztatással vannak tele s művészeink egyedül hivatottak arra, hogy megtalálják és kiaknázzák a magyar nemzeti művészet forrását. Nem lehet

az egy nap műve; de nem késhetik soká, mert a mily mértékben mostanig is a nemesebb hajlamok fölébresztésére, az általános ízlésnek nevelésére s művelődésünk színvonalának emelésére művészetünknek nagy és elvitázhatlan hatása volt; a mint mostanig is a mi művészeink sokkal nagyobb önzetlenséggel, sokkal csekélyebb anyagi sikerrel és nehezebb küzdelmek között, mint bárhol más országokban, mégis annyi élvezetet szereztek a hazai közönségnek a tárlatokon, úgy bizvást remélhetjük, hogy meg fogják találni a nemzeti irányú fejlődés felé vezető utat s a művészi divatoktól függetlenül fognak meríteni a magyar életből, a magyar természetből és a magyar eszmekörből ösztönzést.

Ebben az értelemben tanulságos visszatérni a kezdetleges régi mesterekhez.

Memling és Carpaccio becsületesen, híven s az őszinteség közvetlenségével ábrázolták szent Orsolya legendájában az őket környező életet s a teremtés ösztönével koruk szellemét és a magok érzését is beleszivárogtatták. Művészetök nemzeti és egyéni volt, a nélkül, hogy ők azt tudták volna, valamint — d'Annunzio költői hasonlata szerint — az alma zamatjáról sem tud semmit az ág, a mely hordozza.

SZMRECSÁNYI MIKLÓS.

VALLOMÁS.

Én Istenem, én édes Istenem,
A te világod gyönyörű nekem.
Azt is tudom, hogy így van jól, a hogy van,
Mert így fogant meg szent akaratodban.

De ha látok nyomorék gyereket,
Ki még tudom, sohase' vétkezett :
Ne haragudj' rám édes Istenem,
Ha szomorúság kél a szivemen !

Én Istenem, én édes Istenem,
A te világod gyönyörű nekem.
Tudom : ha koldús, ha királyfi volnék,
Csak a te képed viselője volnék,
De ha látom megvetve a szegényt,
S lenézve csupán szegénységeért :
Ne haragudj' rám édes Istenem,
Ha keserűség kél a szivemen !

Én Istenem, én édes Istenem,
A te világod gyönyörű nekem.
Tudom, tőled van, hogy itt e világban :
Az erényben is napfogyatkozás van.
— De ha látok czégéres bünt, a hogy
A szűz erényt példázná valahogy :
Ne haragudj' rám édes Istenem,
Hogyha utálat kél a szivemen.

Én Istenem, én édes Istenem,
 A te világod gyönyörű nekem.
 Azt is tudom, hogy jó hinnünk tebenned,
 S hogy Krisztus a hozzánk való szerelmed.
 De a Krisztus nevében ha a hit,
 Gyűlölködik és átkozódik itt:
 Ne haragudj' rám édes Istenem,
 Ha kelni kétely kezd a szívemen! . . .

SZABOLCSKA MIHÁLY.

AZ ÜVÖLTŐK.

A tűznap elmerült a hullámok közé,
 A hegy lábánál a falu elszunnyadott,
 A sziklát köd gyanánt habtajték öntöze,
 S tompán dörögtek a fel-felesapó habok.

Megsokszorozta még az éj a bús nyögést,
 Egy csillag sem fénylett a végtelen borún,
 A fellegek között, mint komor síri mécs,
 Csupán a sárga hold reszketett szomorún.

A néma égitest, a romba dőlt világ,
 - Homlokán bélyegül ádáz harag jele -
 Fagyos korongjáról a felhő-fátylon át
 Bús síri fényt vetett az óceánra le.

Éjszakra vég nekül, a forró ég alatt,
 Sűrű árnyban, ködben terült el Afrika,
 Füstölgő homokján éh oroszlán haladt,
 S elefántok nyája hevert mocsáriba'.

De a kopár parton, hol fojtó szag lebeg,
 Szanaszét a ló- és ökörsonatok között,
 Gyászos vonítással, karban, sovány ebek
 Csoportja felnyujtott fejvel üvöltözött.

Horpadt hasok alá behúзва farkokat,
Kitágult szemmel és remegő lábakon
Vonított az egész mozdulatlan csapat,
Majd borzongás futott végig mindnyájokon.

A csapzott szőr közül, mely hátokhoz tapadt,
Kiálltak az éles, ösztövérszigolyák,
S ha egy-egy fecsesenő hullám rájuk csapott,
Fehér fogaikat összecsatogtaták . . .

Sötét habok partján a bolygó hold előtt
Rút alakotokban egy lélek mért zokog?
Minő ismeretlen szorongás gyötri őt?
Miért jajongtok úgy, riadt rémalakok?

Én nem tudom. De óh, ti üvöltő ebek,
Annyi sok év után, mint sűrű ködön át,
Folyvást hallom, multam emléki közepett,
Szilaj fájdalmatok kétségbesett jaját.

LECONTE DE LISLE után *francziából*

VARGHA GYULA.

SZERELEM.

Regény.

Második közlemény.*)

III.

Pavlovna Nagyezsda avagy két hónappal azelőtt jött az apjával Jurenjevskába. Akkor folytak javában a gazdasági munkák. Baszonov úgy fogadta őket mint a fő-intéző, a ki mindent elrendezett a vendégek kényelmére. Ő maga, már február vége óta itt élt, a mikor még itt is, a hol a déli nap sugarai melegebbek, mint azok, a melyek a pétervári égről szálltak a földre, híre se volt a tavasznak. Késő ősszel, november végén szokott megint hazamenni úgy, hogy az ő pétervári téli idénye alig tartott tovább két és fél hónapnál. S így volt ez minden esztendőben. Pavlovna Nagyezsda az apjával állandóan a városban lakott, csak nyáron költözött át Pavlovszkba. Öt év lefolyása alatt még nem volt meg Jurenjevkában a kellő kényelem ahhoz, hogy nyárra ideköltözhetek volna. A régi ház egyáltalában nem volt lakható állapotban. Le kellett bontani, és újat építeni a helyébe.

De Baszonov tervei közt ez volt az utolsó. Legfőbb és leglényegesebb föladata abban állott, hogy a pusztulásnak indult birtokot megmentse, még pedig számot vetve azzal, hogy semmiféle más eszköz nem áll rendelkezésére mint az a jövedelem, melyet maga a birtok hozott. S ez rendkívül nehéz volt. A saskeselyük már régóta röpködtek a birtok fölött, dögöt sejtve ebben az ősi, úri-gazdaságban. Oly erősen meg-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 279. számában.

volt terhelve minden felől, hogy úgy egyszeriben talpraállítani, szinte lehetetlennek látszott.

De öt esztendei szorgalmas és kitartó munka csodálatos eredményre vezetett. Most már az egykori adósságoknak csak elenyésző csekély maradványa terhelte a birtokot. Kizöldült, kivirágzott minden, a rettenetesen elhanyagolt kertben kitisztogatták az utakat, a tó partjai fölvidultak, maga a tó is egészen megváltozott a mióta kitisztították, úgy hogy vigan úszkáltak benne a halak, melyek azelőtt, a sok hinár közt szinte mozogni sem tudtak. A gazdaságban új tisztaság és rend lépett életbe, újra benépesedtek a háziállatok csordái és nyájai és mikor mindez megvolt, Baszonov lebontatta az ócska, düledező házat, az anyagából újat építtetett, és a nyárra meghívta a «jogos tulajdonosokat» — a feleségét és az apósát. Jurenjev, a vén játékos hűledezett és összezsáptotta a kezét, mikor meglátta, hogy magához tért ez a szerencsétlen, beteg föld, a melyet ő könnyelműségével annyira kiszípolyozott és már haldoklónak, sőt halottnak tartott.

Másnap, a «törvényes tulajdonosok» megérkezése után, az első közös reggelinél Baszonov kifejtette Pavlovna Nagyezsda előtt terveit. A birtok néhány száz deszjatinból állott. Baszonov, a ki öt évi fáradozásával ilyen fényes eredményeket ért el, kiaknázott minden göröngyöt, a mely erre csak némileg is alkalmas volt. Már csak egy kisebb pusztta maradt érintetlenül, s most látta elérkezettnek az időt, hogy ezzel is foglalkozzék. Eddig nem mert hozzányulni, mert félt az óriási munkától és kiadásoktól, de most végre rászánta magát. S ehhez a pusztához nagy reményeket fűzött. Ez az alig száz deszjatinnyi terület a folyó mentén nyúlt el, és fontos szerepre volt hivatva. Itt akarta elkezdni a mesterséges öntözést, mely annyira szükséges, ha az ember a gazdaságot az időjárástól lehetőleg függetleníteni akarja. Így azután, ha a pusztta bele lesz illesztve a gazdaság általános tervezetébe megint gyarapítani fogja a birtokot. Már régóta kaczerkodik öt versztnyire lévő szomszédjával, Altajevval. Ennek a kezében ingadozik a gazdaság, és csakhamar teljesen ki is fog hullani belőle. Ezt a birtokot meg kell vásárolni. Még akkor is, ha ezért meg kellene terhelnie az alig az imént fölszabadított Jurenjevkat is. Ez közelebb hozza őket a városhoz, mely legkésőbb két év alatt ezen a helyen okvetetlenül létesülni fog.

— Remélem, hogy mindezzel meg van elégedve? — kérdezte Baszonov a feleségéhez fordulva.

— Köszönöm — felelt Pavlovna Nagyvezsda hidegen, és Baszonov, a ki nyilván sokkal melegebb feleletet várt, alig tíz percz múlva lóra pattant és vágatott ki a földekre, a honnét csak késő este tért vissza. S ettől fogva csaknem mindennap korán elment hazulról és későn tért vissza, s csak nagy ritkán jelent meg a reggelinél.

Igen, Baszonov nem ezt várta.

Vagy nyolcz évvel azelőtt ismerkedett meg Pavlovna Nagyvezsdával, mikor az egyetemet elvégezte. A nényével lakott egy nagy lakásban a Vasziljevskij szigeten. Otthonuk szép és izléses volt, és semmiben sem szenvedtek szükségét. Mindenök megvolt, a mi kellett, de kénytelenek voltak lemondani arról, a miben az élet legnagyobb varázsa van — a mellékesekről, az élvezetekről. Az alig húsz éves leánykának úgy külsejét, mint eleven, éles és fáradhatatlan eszt, a melylyel őt mindjárt előszörre meglepte, érdekesnek találta. Voltak udvarlói, a kik közül egy — úgy vette észre — nem volt közönyös reá nézve. De az ő erélye és férfiassága nagy hatással volt rá, úgy hogy attól a naptól fogva, hogy megismerkedek, elhidegült az iránt az udvarlója iránt, a kivel addig foglalkozott. Ő nem járt utána, nem kereste a szerelmét, de épen oly könnyen megkapta a szívét, mint a hogy odaadta a magáét. Hirtelen s így annál forróbb szerelem volt ez. Hittek egymásnak, hittek, lehet, hogy csak külsőségekre támaszkodva, a többit pótolta a fiatalság. Jurenjev ekkor költötte Párisban vagyonának szármalmas maradványait. Jurenjevka teljesen el volt zálogosítva. Mikor visszajött Pétervárra, hogy megint összeszedjen valamit a rokonaitól, leányának egy nagyon is szilárd elhatározásáról értesült. Pavlovna Nagyvezsda nem kért tőle tanácsot, viszont ő sem akart beleavatkozni szívbeli ügyeibe. De miután sikerült pénzt kapnia, be sem várta az esküvőt, hanem tüstént visszament Párisba.

Jurenjevkat Pavlovna Nagyvezsda hozományul kapta. Az esküvő után egy évet Péterváron töltöttek. Ez boldogságuk éve volt, a mikor még hittek egymásnak és szerették egymást, s a mikor a fiatalság még mindig akadályozta őket abban, hogy körülnézzenek és egymást megismerjék. Egy év múlva lementek megnézni Jurenjevkat. Ez Baszonov kívánsága volt,

a ki tudni akarta, hogy mit lehet csinálni a felesége hozományával. Ekkor nyilvánultak először Baszonovban azok a csodálatos tehetségek, a melyek később elhomályosítottak benne mindent és megmentették Jurenyevkát . . . Figyelemmel, a legapróbb részletekig megvizsgált mindent, s egyszerre szikrázó szemekkel, szinte önkívületben elkezdett beszélni. Pavlovna Nagyezsda több napon keresztül hallgatta, széles alapokra fektetett terveit, a melyek hirtelen, egészen váratlanul fogamzottak meg a fejében. Elősorolta az elkerülhetetlen kiadásokat, lelkesen beszélt a föltétlenül szükséges takarékosságról, különösen hangsúlyozva az öreg Jurenyev észretérítésének szükségességét, és annyira belemerült mindezekbe a gondolatokba, hogy ekközben elfeledkezett róla, hogy gyöngéd legyen a felesége iránt, s olykor egész napokon át felé sem ment, meg sem ölelte, meg sem csókolta. Nagyezsda ámulva nézte, és nem ismert rá. Ez volt tehát az az erély, a mely minden arczizmából, minden mozdulatából és minden szavából felé sugárzott, a mikor először találkoztak! Ez volt az az erő, mely őt annyira vonzotta magához! Egyszerű gazda és üzletember. A birtok gyarapításáról és jövedelmezőségének fokozásáról álmodozik s képes minden erélyét és minden erejét ebbe az egy dologba beleölni!

S a szívében mintha egyszerre, egy pillanat alatt kialudt volna az a tűz, mely két éven át olyan nagy lánggal égett. De Baszonov ezt észre sem vette. Mikor Pétervárra érkeztek, tavasszal otthagya őt a nényénél, és egész nyárra elment Jurenyevkába.

Mikor novemberben szorgalmas és megfeszített munka után, kimerülten, és pihenés után áhitozva visszatért, különös dolgokat talált otthon. Új emberek jelentek meg a házban; egy tiszt, két mérnök s egy fiatal tudós. Nem kellett hozzá valami nagy éleslátás, hogy észrevegye, hogy Pavlovna Nagyezsda és a fiatal tudós közt valami furesa viszony van. De valamennyien udvaroltak neki. S ő is valamennyivel kaczerkodott, de mégis leginkább viszonzta a fiatal tudós udvarlását. Ebből persze szóvita támadt köztök, s mindjárt az első szavak, melyeket az asszony kimondott, egyszeriben fölnyitották a férj szemét.

— Kérem önt — mondotta — ne akarja az én egyéniséget korlátozni . . .

Ő kérdőleg emelte rá szemeit, és tüstént meg is kapta a választ.

— Igen, csak erre kérem önt. Én nem állok útjában annak, hogy ön is mulasson ott, a hol tetszik. De ön is hagyjon engem úgy élni, a mint akarok.

— De mit jelentsen ez? Honnét ez a változás?

Egyenesen a szemébe nézett és olyan hangon, mintha naponként ismétlődő sérelmekről beszélne, így szólt:

— Én önt nem szeretem.

Ezek a szavak mint a mennydörgés zúgtak a fülébe. Nem is kérdezte miért, hogyan — hiszen ez a nyilatkozat tökéletesen elegendő is volt, de hirtelen egy másik kérdés merült föl a lelkében: ha őt nem szereti, hát akkor kit szeret?

— Az tökéletesen mindegy. Ön oly keveset van nálunk, hogy ez önt egyáltalában nem érdekелheti. De a becsülete iránt, mindenesetre nyugodt lehet. Az megmarad érintetlenül! — mondotta gunyos mosolylyal.

De hát hogy történt ez? Miért? Hát talán pár havi távollét elegendő ahhoz, hogy a szerelem és még hozzá ilyen szenvedélyes és lángoló szerelem elmuljék, és más lépjen a helyébe? És szinte czélzatosan, mintha csak végleg meg akarná róla győzni, hogy reá nézve minden elveszett nyiltan és ügyesen kaczerkodik az egyikkel, másikkal, harmadikkal, magához engedti az udvarlókat csak azért, hogy azután eltaszítsa, elűzze őket. Körülötte és miatta kínos jelenetek, sőt drámák játszódtak le. Az egyik tiszt, a ki a házukba járt, agyonlőtte magát. Az ugyan nem volt bebizonyítva, hogy szerelemből, de előtte világos volt az egész.

A férje számára teljesen hozzáférhetetlen volt. Elsajátította azt a szokást, hogy mások jelenlétében tegezte őt, de a mint egyedül maradtak, tüstént áttért a rideg és száraz «magá»-ra. Baszonov úgy érezte, hogy ilyen körülmények közt meg kell tébolyodnia. Keresett valami szilárd talajt, hogy ettől megmeneküljön, s meg is találta a földben, és testtel-lelékkel belemerült a gazdasági ügyekbe.

Attól az időtől fogva két-három téli hónap kivételével, csaknem az egész esztendőt Jurenyevkában töltötte. Pavlovna Nagyezsda pedig Péterváron maradt a Vasziljevskij szigeten, a nyarat pedig Pavlovskban töltötte. Mikor Baszonovnak mindenféle kínos hírek jutottak tudomására, egyszerűen be-

dugta a füleit és kitért a valóság elől. És csodálatos: iránta való érzelmei nem hogy csökkentek volna, de nőttön-nőttek, és évről-évre remélt, hogy végre is kitombolja magát és visszatér ő hozzá. Szükségét érezvén annak, hogy legalább némileg elfogadható magyarázatot találjon a dologra, abban állapodott meg, hogy még nagyon sok benne a fiatalos erély, hogy még nagyon keveset élt, s hogy mindez majd elmulik. Egyáltalában nem értette meg őt.

Valami alaposabb kimagyarázásra kettőjük közt soha sem került a dolog. Nagyezsda följosgositva érezte magát mindazt megcselekedni, a mi az eszébe jutott, a nélkül, hogy neki magyarázattal tartozzék. Így került falura. Tüstént új alakok jelentek meg, a kikre szüksége volt, hogy életet és mozgást teremtsenek körülötte. E nélkül nem tudott megenni, s ennek a hiányát Jurenjevskába való megérkezése után mindjárt első nap érezte. Megjöttek Naszturcziev és Sztrizsnyev, a kik iránt kezdettől fogva a legnagyobb közönyösséggel viseltetett, de türte őket mint diszitést, «nehogy ebben a pusztaságban és mozdulatlanságban kétségbeesésében megfogyjon.» Csakhamar csatlakozott hozzájuk Zarjeczki is, a kinek a birtoka vagy tizenöt versztnyire volt Jurenjevkától.

Erélyes külseje, szabad és egyszerű modora és okos arca ígértek valamit. Nem volt csinos, de legalább is kivált a többi vendégek közül. Finom érzésű ember volt, és vállat vont s elpirult, mikor Naszturcziev és Sztrizsnyev önelégülten előállottak közhelyeikkel és jókat kaczagtak rajtuk. S közte és Pavlovna Nagyezsda közt megtörtént a közeledés gyorsan, mindjárt a második találkozás után, mint ez már nála történni szokott. Nagyezsda nem rejtegetett semmit, nyiltan előnyt adott neki a többiek fölött és csaknem minden idejét vele töltötte el. Így mult el vagy két hónap, a mikor egyszerre jobban szemügyre vette őt, és rájött, hogy a külsején kívül, mely olyan szép reményeket keltett benne, nincsen rajta semmi, s egyszerre elhidegült iránta. Az elhidegülés nála épen oly gyorsan, és épen úgy minden ok nélkül ment végbe, mint a közeledés. Az volt a végzete, hogy mindig gépiesen alárendelte magát a legerősebb benyomásnak.

Csakhogy az ilyen elhidegülés nem ment nála könnyen. Az ilyen esetekben mindig nagyon szenvedett, mintha valami kedves ábrándjától kellett volna örökre megválnia. Mindannyi-

szor olyan állapotot élt át, mintha az élete végére jutott volna és nem tudna tovább hova menni. Pusztaság és a teljes elhagyatottság érzése volt a lelkében. Elkezdett bánkódni, s ezt mindenki látta, s komor, gyötrelmes hangulat fészkelte be magát az egész házba. Mindenki, mintha valami végzeteset, valami tragikusát várt volna. De im' jött valami új ismeretség, új találkozás. A szemei elkezdtek csillogni. Egészen fölélénkült, mintha csak a jövőben való új remény, és önmagában, az erejében, az életében való friss hit töltötte volna be a lelkét. Baszonov, ha ilyenkor ott volt a közelében, a szokottnál komorabbá lett. A nézeteiben, szavaiban és az emberekkel való érintkezésében valami szárazság, élesség és hidegség volt észrevehető. Nagyezsda kiábrándulásának az időszakai, rá nézve a remény szakai voltak, a mikor azt hitte, hogy ez talán az utolsó kísérlet volt, a mely után megint megbeesüli az ő állandóságát, érette végzett fáradhatatlan munkálkodását és visszatér hozzá. A mikor pedig egy-egy új találkozás révén megint új életre kelt benne a remény, akkor elkezdődött reá nézve az új szenvedések időszaka. A kiábrándulás napjaiban lágyan, szinte gyöngéden beszélt vele, az újabb remények napjaiban azonban durvává lett, és kiérzett szavaiból a keserű gúny.

IV.

Jurenjevkatól vagy hét versztnyire volt egy alig száz házból álló kis falu. A folyócska, a melynek partján a parasztházikók állottak, nyáron teljesen kiszáradt. De a faluban voltak pompásvízü kutak, a melyekből a falubeliek ittak, s a melyekből holdogabb időkben a kertjeiket öntözték. Abban az időben az egész falu tele volt cseresznyefákkal, s azért hívják még ma is Visenkának.*) Minden ház előtt kert volt, s az egész falu szinte eltűnt a zöldségben. Csakhogy ez az idő régen elmúlt. Most a visenkaiak elszegényedtek. A kertek kiszáradtak, s az egész faluban bajos lett volna valahol árnyékot találni.

A Kurbatovék udvarháza egészen külön volt, és csupa jól föntartott régi épületből állott. Ilyenek voltak nemcsak a

*) Visenka = kis cseresznye. (Ford.)

lakóház, hanem a gazdasági épületek is, a melyek csodálatos formájokkal azokra a régen elmúlt időkre emlékeztettek, a mikor mindentől a mit csak csináltak, első sorban azt kívánták, hogy szép formája legyen, s a mikor még elég idejük volt az embereknek arra, hogy a phantasiájukat kielégítsék. Az udvarház mellett lévő kertben nem volt egy árva gyümölcsfa sem, de helyettük milyen szépek voltak azok a vén hársfák, melyek a kert főútját szegélyezték, mely egy kiterjedt orgonaerdőcskét vett körül. Milyen méltóságteljesen álltak ott a tölgyek és milyen karcsun kandikáltak elő mögülök a nyárfák. De a kert több mint öt versznyire elnyult, és ott abban a távoli részében azután volt elég alma-, körte-, szilva-, cseresznye- és mindenféle eperfa.

Dél előtt 11 óra tájban Kurbatov Szergejevics Sándor ott ült a ház előtt az utcára néző kis kertben, egy alacsony kőasztalka mellett, a mely körül három deres szakállú parasztember foglalt helyet. Már vagy fél óra óta folyt köztök az élénk társalgás, melynek folyamán mindegyre többször emlegettek valami pusztát, mely a társalgásnak alkalmasint legfőbb tárgya is volt.

— Nekünk — mondták a parasztok — e nélkül a puszta nélkül szinte lehetetlen megélnünk. Addig a míg az unokáink föl nem cseperedtek, csak megvoltunk valahogy, de most lehetetlenség. Hiszen maga is megitélheti, Szergejevics Sándor — a nép szaporodik, a föld pedig mindig csak ugyanannyi. A föld nem gyarapszik.

De hát magoknak kellene hozzáfordulni — felelt Kurbatov, s látszott az arcán, hogy kibuvót keres, de maga sem igen bizik a tanácsában.

Hiszen mi már megpróbáltuk, Szergejevics Sándor, de hallani se' akart róla.

Kurbatov elgondolkozott.

Baszonov, iskolatársa volt, de már régen elváltak az utaik és ő nem igen bizott közbenjárásának kedvező eredményében.

Szergejevics Sándor a külseje után ítélve, lehetett vagy harminczötéves. Arczvonásai se szabályosak, se szépek nem voltak. Világosszinű haja nem simult oda kellőleg a fejéhez. De volt az arczában valami csodálatos önbizalom és nyugodtság s a szemeiből szokatlanul megvesztegető tisztaság és jószívűség sugárzott ki. Ha ránézett az ember, szinte tudta,

hogy ez az ember nem gögös és nem csalfa, hanem a mi a szívén az a nyelvén.

— No jól van — mondotta a parasztnak — én megpróbálom, de jót nem állhatok a sikerért.

A parasztnak szétmentek a faluba, Szergejevics Sándor pedig egyedül maradt. Baszonovra és vele volt azelőtti viszonyára gondolt. Eszébe jutottak a diákévek. Baszonov soha sem volt világraszóló tehetség, de azért mindig az elsők közt járt. Soha sem mutatott valami nagy lelkesedést, de azért a diákság ügyeiben mindig erélyes és szilárd volt. Körülbelül négy esztendő óta nem találkoztak. Egyetemi pályájuk befejezése után sorsuk Oroszország más-más részébe sodorta őket. Kurbatov ebben az időben egy egész életet élt át; de az elmúlt, s most csak egy rettenetes álomnak tűnt föl előtte. Megtelepedett itt a birtokán az anyjával és a hugával, s egyszerre, egészen véletlenül tudta meg, hogy alig hét versztnyre a szomszédságában megjelent Baszonov is, még pedig mint földesúr. A diákemlékek hatása alatt tüstént örömteljes érzéssel sietett régi czimboráját fölkeresni. Baszonov szintén örömmel fogadta őt, de alig fél órai beszélgetés mindent megváltoztatott. Rájöttek, hogy most mint egymástól teljesen elütő emberek találkoztak, s a diákkorbéli közösségből nem maradt meg köztök semmi sem.

Bizony, Baszonov sem volt ugyanaz. Csodálkozott Kurbatovon, azt mondta hogyha neki olyan kedvező fekvésű birtoka volna, egy versztnyre vasuttól és nem messze a folyótól, a melyen a gabonát egyenesen a városba lehet szállítani, úgy ő rövidesen a kormányzás első földesurává lenne. Kurbatov csak hallgatta és elgondolta, hogy mindez mennyire elüt azoktól a fiatalos ábrándoktól, melyek a diák-években a szívekben háborogtak.

Attól az időtől kezdve őt esztendőn át még egynéhányszor megpróbálták talajt teremteni a barátságos érintkezésre, de kísérleteik nem sikerültek. Mind több és több bizonyítékára akadtak annak, hogy teljesen más szívű emberekké lettek, s Kurbatov most már bizonyosan tudta, hogy Baszonov nem adja el a pusztáját a parasztnak. Hiszen ismerte a terveit. De azért kötelességének tartotta még egyszer és utoljára kifejteni volt társa előtt, hogy az a puszta mennyire életkérdés azokra a parasztnak nézve.

Az ebédlőben találta anyját és a hűgát. Kurbatova Nikolajevna Zsófia szép öregasszony volt, a minőkkel az ember ma már nem igen találkozik. Az arczán se a betegségek, se az átélt szenvedések nem hagytak semmi nyomot, mintha csak nyugodt és kedves álm lett volna az élete . . . Ilyen arczokat mi csak azokon a régi képeken látunk, a melyek a düledező nemesi házak falait ékesítik. Magas termetű, szokatlanul arányos növésű és nyugodt arczú asszony volt, a ki mindig egyenletes, határozott hangon beszélt, mely tele volt méltósággal és önhiúsággal. A leánya, Lipa, hasonlított a bátyjához (s mindaketten az apjukhoz) csakhogy a vonásai lágyabbak voltak. Derült szürke szemek és csudálatosan rendes hófehér fogak pótolták arczának a fogyatkozásait.

Csudálatosan tüzes szemei voltak. Tegnap este óta bele-mélyedt valami regénybe, melyet a lapja utolsó mellékletéül kapott, és most azon panaszkodott, hogy a regény épen a leg-érdekesebb ponton szakadt félbe.

Szergejevics Sándor kedélyesen elmosolyodott és így szólt hozzá: - - Te igazán olykor olyan vagy, mint a gyerek. Időnként képes vagy megfélelkezni róla, hogy a regényben nem élő emberek, nem személyek szerepelnek, hanem csak alakok.

Biz' én megfélelkezem erről! - felelt Lipa. - - Mert ha nem feledkezném meg róla, akkor a regények nem érdekelnének.

No most azután felejtsd el az egészet! - - mondotta Nikolajevna Zsófia, - - legalább is a következő folytatásig.

Lipa elmosolyodott, és mintha csakugyan kissé meg is nyugodott volna. Felkelt, nyugodtan letette az asztalra a könyvet és kiment a kertbe.

Szergejevna Olimpiada magára vállalta mind a két kertnek, úgy a gyümölcsösnek, mint annak, a mely az udvarra nyílt, a gondozását. Ez a kert egész nap tele volt gyermekekkel. Nem volt hova bújniok s így itt töltötték egész idejüket. Lipát valamennyien ismerték, köszöntettek neki, és cseppet sem félték. A kertben szabadon ért az alma, körte, cseresznye, de a gyerekek nem bántották, és nem rázták le a gyümölcsöt még zölden. Tudták, hogy nem szaladnak el előlük. Mikor a gyümölcs megérett, akkor szabad volt nekik szedni, de csak Lipa fölügyelete alatt, a kinek ez kellemes időtöltés volt.

De ez a kert a gyermekekkel egyáltalában nem volt olyan dolog, a mire minden erejét ráfordította. Nem igen foglalkozott a gyermekekkel, nem talált ki számukra új és új játékokat s nem is igen ügyelt reájok. Ezt mind ők magok intézték el, és jól viselték magokat.

A kert azon pontjain, a melyek a házhoz tartoztak s a hol nem voltak gyümölcsfák, csak igen ritkán mutatkoztak, s akkor is szokatlanul szerények voltak. Kimélték a pázsitot, nem mászkáltak a fákon, és iparkodtak lehetőleg halkán beszélni egymással. De minél mélyebbre mentek a kertben, annál hangosabban voltak és annál szabadabban mozogtak. Ilyenkor mindig szemmel tartották Nikolajevna Zsófiát, a ki gyakran ült ott egy karosszékben a ház mellett. Nem félték tőle, de iparkodtak minél messzebb lenni tőle; sohasem volt szigorú velök, sohasem panaszkodott a jelenlétök miatt, sohasem láttak az arcán haragot vagy ridegséget, de az a folytonos hallgatás és az az örökös határozatlan mosoly, a mely soha el nem hagyta az arcát, mikor a fia és a leánya sürgését-forgását s mindazt a mi ott körülötte történt szemlélte, zavarhatta a gyermekeket. Úgy tetszett nekik, mintha nem szeretné őket, s mintha csak ideig-óráig hallgatna, de minden pillanatban kész volna megrohanni őket. Annak a háznak a multja olyan volt, hogy az apjok meg a nagypajok semmi megnyugtatót sem mondhatott nekik.

— Készülsz valahova? — kérdezte fiát Nikolajevna Zsófia.

Igen, bár előre tudom, hogy semmire se megyek — felelt Kurbatov.

— Baszonovhoz?

— A parasztok akarják. A végett a pusztá végett. De nem lesz belőle semmi.

— De hát akkor miért is mégy?

— Hogy ne kapjak szemrehányásokat. Mindig azt fogják hinni, hogy ettől az én közbenjárásomtól függött az ügyök, és a kudarcot nekem fogják tulajdonítani... Egyébiránt ez épen kapóra jön, mert amúgy is szándékom volt még egyszer s alkalmasint utoljára elmenni hozzá. Még mindig azt hiszem, hogy félreismerem őt. Az csak lehetetlen, hogy valakiben csak úgy egyszerre, semmi se maradt légyen meg a régiből. Lám, soha sem tette rám a fanyar vagy a czikornyás beszédű ember

benyomását. Az életében pedig a mennyire tudom, semmi olyan nagy és érzékeny dolog nem történt, a mi ennyire megváltoztathatta volna őt.

— Hogy-hogy semmi? Hát a házassága?

— Hát az milyen? Közönséges, üres nagyvilági frigy, a melyben a férj és a feleség más és más úton járnak, s a formai köteléken kívül nem is törődnek egymással. Szépen megvannak ők ebben az állapotban, a nélkül, hogy valami nagyon megrendültek volna.

— Kik azok az — ők? A nagyvilági emberekről beszélsz. No jól van, az asszonyról még csak el lehet ezt mondani, de a te Baszonovod csak nem volt nagyvilági ember soha!

— Nem tesz az semmit, de mégis közel állott ahhoz a világhoz. Hiszen az apja sok éven át jószágigazgatója volt a Szumszkij hercegeknek.

— Én csak egyet nem értek. Te mindig azt mondtad, hogy Baszonov komoly ember, a ki az étellel és az emberekkel szemben nagyon szigorú követelményekkel lép föl. Hogy tudott hát lelkesedni az olyan üres asszonyért, mint ez a Jurenjeva? Hogy tud megbékülni annak az asszonynak legenda-szerű könnyelműségével?

— Én azt tökéletesen értem. Tudja, mama, ezek az én egyéni tapasztalataim. Ezek arra a meggyőződésre vittek engem, hogy mi egyáltalában túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítunk a szerelem kérdésének. Legjobb erőnket neki szenteljük, pedig tulajdonképen az egész még csak nem is kérdés. A szerelem magától jön és magától megy. Nagyon lehetséges, hogy ő is rájött erre a gondolatra, s ezt a kérdést egyáltalában nem tartja fontosnak. S akkor aztán teljesen érthető, hogy ő nyugodtan jár a dolgai után, és megengedi annak az asszonyságnak, hogy a szerelem pusztaságában barangoljon, és elcsavarja másoknak épen annyira üres fejét, mint a milyen az övé.

— Meg lehet róla győződve — hallatszott egyszerre a lépcsőről egy új hang — hogy nagy tévedésben van.

Szergejevics Sándor megfordult, az ajtóra nézett s meglátta Aglajevet fölfelé jönni, vitorlavászon kabátjában s a vállán lógó butykossal, a melyben mindig cognacot vitt magával. Aglajev belépett az ebédlőbe, kezét csókolt Nikolajevna Zsófiának és üdvözölte Kurbatovot. Mögötte jött a kertből Lipa.

— Ön talán tőlük jön? — kérdezte Nikolajevna Zsófia.

— Nem, de tegnapelőtt voltam náluk.

— És hát mire nézve vagyunk mi tévedésben? — kérdezte Kurbatov.

— Ha Baszonov Pavlovna Nagyezsdáról volt szó, akkor arra nézve tévednek, hogy üres a feje. Biztosíthatom róla, hogy ő okos, érdekes és mély lelkű asszony.

— Oho, még az is!

— Igen. Én megfigyelem őt már vagy két hónapja, s látom, hogy nem úgy van. Ő nem könnyelmű és nem üres, hanem szenved. Ez a legszerencsétlenebb asszony, a kivel világeletemben találkoztam.

— Oh!

— Igen, a legszerencsétlenebb, mert örökké azt keresi, a mit nem lehet megtalálni, s a mi, a mint gyanítom, nincs is meg a természetben.

— És ugyan mi az?

— Valami, a mi fölötte áll a köznapinak.

— S ön meg van róla győződve, hogy ezt nem lehet megtalálni — kérdezte Lipa.

— Csaknem! — felelt Aglajev a hintaszékbe ülve.

— Ah, csaknem! Tehát még van remény?

— Remény az mindig van, Szergejevna Olimpiada. Ez, tudja olyan, mint a jótékony egyesületek tartaléktőkéje, a melynek kamatait lehet ugyan élvezni, de a tőkéhez nyúlni nem szabad. Így élvezzük mi a remény kamatait is, melyek azok a kellemes pillanatok, a mikor még nem ábrándultunk ki. De a tőkéből magából nem sok hasznunk van. A tőke rendszeren csak akkor ölt lelket, mikor a vállalat megszűnik, a remény pedig, mikor az életnek vége. S az analogia teljes: mikor meghalunk, kisül, hogy a remény csak füst. Mikor a vállalat fölszámolás alá kerül, akkor derül ki, hogy az érintetlen tőkét rég elpocsékolták. Egyébiránt én kissé elkalandoztam, itt nem erről van szó, hanem arról, hogy önöknek kellett volna őt kissé szelidíteniök.

— Kit? Baszonovát? — kérdezte Lipa.

— Igen, Pavlovna Nagyezsdát.

— Unná magát velünk.

— Önökkel nem unhatja magát senki, de különösen ő nem, a kit csak az az egy remény éltet, hogy elvégre is csak

talál talán valamit, a mi elüt attól a társaságtól, a melyben ő forog.

— Tudja -- fordult oda Szergejevics Sándorhoz — bevallom, hogy én önt már elígértem neki . . .

— Hogy-hogy ?

— Elígértem, mint valakit, a ki fölötte áll a köznapiságnak.

— No lám !

Aglajev kivett a zsebéből egy kis ezüst poharkát, töltött bele konyakot a butykosából, és kiitta.

— Tehát ön is odakészül? — fordult oda Kurbatovhoz. — Az én kis szekereim majd utánunk jöhet, én meg a hintón megyek önnel, mert ez mégis csak kellemesebb, mint az a döcögő szekér.

Ebben a perczen megjelent az udvaron a hintó. Kurbatov és Aglajev beleültek és elhajtattak. Az orvos kocsisa lassan döcögött utánok.

Alig egy versztnyire Jurenyevkától, a kert szélén megpillantották Baszonovot, a ki hevesen vitatkozott a kertészszel. Mikor odaértek, kisült, hogy a vita fiatal almafák ültetéséről folyt. Baszonov és a kertész nem tudtak megállapodni a fajokra nézve.

— Nagyon örülök, hogy eljöttek — mondotta Baszonov, Kurbatovhoz fordulva.

És csakugyan meglegedés sugárzott az arczáról. Még Aglajevnek a kezét is melegebben szorította meg, mintha meg akarta volna köszönni neki a vendéget. Kurbatovnak az egyénisége egyébiránt rokonszenves volt neki, csak az a baj, hogy életfölfogásuk nagyon is eltért egymástól, és ezen a téren nem tudtak találkozni.

— Épen jókor jössz, majd megmutatom neked az új kutat — szólott Baszonov. Majd meglátod, hogy ha az ember maga néz utána, kevés költséggel milyen csodálatos eredményt lehet elérni! — folytatta Andrejevics Mihály, és elvezette a vendégeit a kert azon részébe, a hol az új kút már javában működött.

Aglajev elvált tőlök és a lugas felé tartott, mert azt remélte, hogy ott találja Pavlovna Nagyvezsdát. Már nem is tudta őt másként elképzelni, mint egyedül, sötét arczezal, s arról is meg volt győződve, hogy a magányt legjobban megtalálhatja ott a lugasban.

Nem is csalódott. Pavlovna Nagyezsda csakugyan ott volt.

— Nos — szólta Aglajev, tréfásan megrázva Pavlovna Nagyezsda kezeit — az ön ügye el van intézve, elhoztam önnek a hőst.

— Hőst? kérdezte. — Minek a hőst!

— No hát az ön jövőendő regényének a hőst.

Nagyezsda hanyagul elmosolyodott.

— Nem, aligha lesz az úgy. Ha Kurbatovról beszél, úgy nagyon téved.

— Miért gondolja?

— Azért, mert ő nagyon komoly, én meg nagyon üres vagyok. Azután meg ő, úgy látszik, még mindig nem tudott magához térni az előbbi regénye óta.

— Hát ön ezt is tudja?

— Hallottam egyet-mást.

— Kitől?

— Öntől.

Aglajev elmosolyodott. Csakugyan sokat beszélt neki Kurbatov múltjáról, s erről most megfeledkezett.

— Jobb lesz, ha fölkeresi az apámat — mondotta neki Pavlovna Nagyezsda. — Már megint megfájult a lába.

— Fölkeresem — felelt Aglajev — de semmi reményem sincs rá, hogy segíteni tudjak rajta.

— Miért?

— Tudja, az ő baja olyan egészen különös baj...

— Veszedelmes?

— Nem nagyon. A gyógyítása igen egyszerű; el kell őt küldeni Párisba. Neki egészen különös lábai vannak, a melyek csakis a boulevardokon tudnak járni. Tudja, épen úgy, a mint a hal uszonyai csak a vízben, a madár szárnyai csak a levegőben használhatók, a mint a teve lábai a sivatagokra, a lóéi a sík pusztákra, a körorvosok pedig arra vannak teremtvé, hogy ragályos betegségek idején a kunyhókban forgolódjanak és előfogatokon járjanak, épen úgy az ilyen tűzsgyökeres nagy úrnak mint Szergejevics Pavel, lábai már a természettől a párisi boulevardok számára vannak alkotva. Más egyéb körülmények közt mindjárt elromlanak és fájnak.

Aglajev lement az alsóházba, Pavlovna Nagyezsda pedig ott maradt a lugasban. Mindezeket a napokat gyötrelmes apathiában élte át. Nem volt kedve semmihez. Még olyan egy-

szerű dologra sem tudta rászánni magát, hogy megfürödjék vagy kilovagoljon a közeli erdőbe. És ez a lelki állapot nemcsak hogy nem nyugtatta meg, sőt nyomasztóan ránehezedett.

Kurbatovtól semmit sem várt. Hallott már róla egyet-mást, nemcsak Aglajevtől, de másoktól is. Olyan ember hírében állott a környéken, mint a ki a maga módja szerint, vagyis nem úgy él, mint mások, a ki nem törődik a közérdekű dolgokkal és csak kedvére való emberekkel ismerkedik. Arról is hallott, hogy valami egészen különös viszonyban rendezkedett el a parasztokkal, hogy ő maga nem műveli a földjeit, hanem mind odaadja a parasztoknak, a kik azután — kiki a mennyit tud — bért fizetnek neki. Lehet, hogy mindez rokonszenves volt, de ő semmit sem értett az ilyen, és más egyéb, a gazdasághoz tartozó kérdésekhez. De mindezekből az elbeszélésekből valami hideg, mesterkéltné és könyvszagú lehellet csapott az arcába. Magát Kurbatovot mesterkéltné és ennél fogva unalmasnak képzelte, a ki bizonyára gyűlöli az olyan asszonyokat, mint ő, és megbocsáthatatlan bűnnek tartja, hogy szeret csinosan öltözködni, és költ a ruházatára. Ha az a pusztaság, mely őt körülveszi, unalmas, úgy Kurbatov világa bizonyára csak még unalmasabb lehet. Itt a lelke ugyan nem talál visszhangra, de mégis akadnak emberek, a kik meghajolnak legalább a külseje előtt. Ő egész életében szomjazott egy olyan egyszerű, de lelkes lény után, a kiben egy kis melegséget és őszinteséget találhatna. Kurbatov nővére is, a kiről Aglajev olyan sokat beszélt, alkalmasint valami tudós képzelődő, a ki vastag és unalmas könyveket olvas, sőt talán bocskorban és pamut ködmönben jár, és ebben tetszeleg magának. Kurbatov is alkalmasint hosszúszerű csizmában, orosz ingben, és valami piszkos felöltőben van itt, pedig elég gazdag hozzá, hogy tisztán öltözködjék. Sok ilyen embert ismert hajdanában a Vasziljevskij szigeten.

S újra belemerült állandó szomorúságába, rá sem gondolt többé Kurbatovra, s beírta azzal, hogy a szőlővel befuttatott lugas teljesen eltakarja őt mások szemei elől.

De im a közelből lépések hallatszottak, és egészen tisztán kivehette a következő beszélgetést.

— Bizony, Andrejevics Mihály — szólott Kurbatov, s a hangja, melyet most hallott először, őszintének és kellemesnek

tűnt föl előtte — te valósággal mintaszerűen rendezted be a gazdaságodat. Ezt a legnagyobb készséggel elismerem.

— Oh — felelt Baszonov lelkesedéssel — eddig még csak az alapot raktam le, maga az épület majd csak ezután következik. Meg akarom mutatni ezeknek a környékbeli földesuraknak, hogy pusztá erélylyel és munkával mit lehet csinálni egy elhanyagolt darabka földön.

— Jó, jó... Csak az a különös, hogy diákkorodban te nem igen biztattál ilyen reményekkel... Esze ágába sem jutott volna senkinek sem, hogy te belőled ilyen gyakorlati ember legyen. Hiszen emlékszem, milyen ábrándok éltek akkoriban bennünk, és miről folyt a beszélgetésünk!

Pavlovna Nagyezsda önkéntelenül fölütötte a fejét. Magok a szavak, melyeket Kurbatov kiejtett, még semmit sem mondtak, de a hangjában volt valami szokatlan őszinteség, mely visszhangra talált Nagyezsda szívében.

Baszonov az előbbi hévvel válaszolt.

— Ugyan, hát mik is voltunk mi akkor! Minden határozott világnézet nélkül való tacskók, a kik mindent csak úgy futólagosan, könyvekből ismertünk, és majmoltuk mindazt, a mi előkelő és szép volt, de a mi az életben semmit sem ért. Én meggyőződtem róla, hogy az iskola és az élet közt semmi közösség sincsen.

— De nem mindenkéinél! — jegyezte meg Kurbatov. — Lásd, én is éltem, még pedig nem mondhatom, hogy lustán vagy tétlenül. Sokat éltem át, még olyat is, a mit talán jobb lett volna nem élni át, s azért mégis megmaradtam azok mellett a nézetek mellett, a melyeket az iskola és a czimboraság fejlesztett ki bennem, ma is épen úgy becsülöm ezeket a nézeteket, mint akkor, és úgy találom, hogy ezek a legjobbak, a mik az emberben vannak, és ha olykor, sőt talán nagyon is gyakran az életben semmit sem érnek, akkor is inkább az életmódot kellene megváltoztatnunk, mint róluk lemondanunk.

— No ehhez nem gratulálok neked. Foglalj helyet, kérlek. A mieink alkalmasint ladikázni mentek, az orvos meg szentül cognacot iszik az ebédlőben.

Leültek egy padra, nem messze a lugastól. Pavlovna Nagyezsda nem látta őket, de beszélgetésökből egy szó sem került el a figyelmét.

— Igaz ni... Sokat gondolkodtam már rajta és nem bír-

tam megérteni. Te, a ki olyan tevékeny és alapos ember vagy, hogy tudtál te annyira megbarátkozni olyan hitvány emberekkel, mint ezek a falusi tökfilkók: Naszturcziev és Sztrizsnyev? Zarjeczki meg Isten neki. De ezek, ugyan mit találsz rajtuk?

— Épenséggel semmit. Soha életemben nem közeledtem hozzájuk. Jókedvű emberek, Pavlovna Nagyezsda meg unatkozik, hát azért járnak ide, hogy őt mulattassák. Ennyi az egész.

Hát ezek még mulattathatnak is valakit?

— Úgy látszik.

— Csodálkozom Pavlovna Nagyezsda izlésén, ha őt az ilyen hóbortos emberek mulattatják. Egyébiránt ezt csak úgy mondtam. Térjünk vissza a mi beszélgetésünkre.

— A pusztára vonatkozólag? Erről nincs mit beszélni. Nem tehetem. Erre a pusztára nekem föltétlenül szükségem van. Isten mentsen! Arról álmodozom, hogy nagyobbítsam a birtokot, és ugyanakkor majd földet adok el a parasztoknak! Ez legalább is következetlenség volna.

— Mennyire eltérhetnek egymástól ugyanabból az időből s ugyanabból a nemzedékből való emberek nézetei! — kiáltott föl Kurbatov. — Te ábrándozol... S mindez még a jövőben van, s lehet, hogy a nagyon is messze jövőben van, itt pedig élő emberek állanak előtted, a kik igen kedvező föltételek mellett akarják tőled ezt a pusztát megvenni. Hiszen nem ingyen adod nekik! Én ezt olyan egyszerűnek találom. Értsd meg hát: nem elég nekik a föld, nem bírnak abból megélni, a mijök van.

— Eh — kiáltott föl Baszonov boszúsan — én meg nem tarthatok el mindenkit, a kinek nincs elege. Igazán mondom, Szergejevics Sándor, csak hiába vesztegetjük a szót. Az ilyen érvek reám nézve már rég nem léteznek. Egyébiránt nekem nem is volna jogom intézkedni, mert a pusztá nem az enyém, hanem a feleségemé...

— Nem, te egyszerűen kegyetlen vagy. Én azt hiszem, itt nem elvekről van szó. Te lehetsz ilyen vagy amolyan véleményen, de mikor az embereknek nincs elég kenyérök, neked meg sok van, akkor csak természetes, ha megosztod velök ilyen vagy olyan föltételek mellett. Lásd, én őszintén szerettem volna közöttünk valami alapot teremteni a barátságos érintkezésre, de most már belátom, hogy lehetetlen.

Kurbatov fölkelt, Baszonov pedig szigorú és komoly arcot vágott és jelentőségteljesen így szólt: — Végtelenül sajnálom.

— Már bizony én is! — felelt Szergejevics Sándor fől-sóhajtvá és úgy tett, mintha búcsúzni és menni akarna.

Ugyanakkor Pavlovna Nagyezsda hirtelen fölkelt és ki-lépett a lugasból.

— Már elmegy? — kérdezte szerfölkött idegesen és szinte akadozva, egyenesen Kurbatovhoz fordulva.

Ez csodálkozva emelte rá szemeit és hátralépett.

— Hogyan! Te itt voltál? — kiáltott föl Baszonov észrevehető boszúsággal.

— Igen, itt voltam — felelt Pavlovna Nagyezsda úgy fél-vállról, és tüstént megint Kurbatovhoz fordult. — Sajnálom, hogy... olyan hamar.

— Tehát beszélgetésünket is hallottad? — kérdezte Baszonov növekedő boszúsággal.

— Igen, hallottam!... — szólt oda neki hanyagul Pavlovna Nagyezsda. — Sokat beszéltek nekem az ön hugáról — folytatta Kurbatovhoz fordulva és merően a szemébe nézve — miért nem ismertet meg vele?

— A hugom nagyon örülne ennek az ismeretségnek! — szólt Szergejevics Sándor tartózkodó meghajlással. — Legyen szerencsénk bármikor!

— Mindenesetre elmegyek.

— Nagyon fogok örülni! — mondotta Kurbatov, a kit látható zavarba hozhattak Nagyezsda váratlan megjelenése és nyílt, egyáltalában nem nagyvilágias kérdései.

Aztán meghajtottá magát előtte, Baszonovnak kezét nyújtott és elment.

Baszonov komoran összeránczolt homlokkal nézett utána mindaddig, míg csak el nem tűnt a bokrok közt. Rossz indulat és hidegség tükrözödött vissza az arcán. Rá sem nézett Pavlovna Nagyezsdára, a ki azonban világosan érezte, hogy valami forr a lelkében ellene, s hogy viharos jelenet vár rá.

— Ön úgy látszik izgatott? — kérdezte tőle, s úgy tett, mintha megint vissza akarna menni a lugasba.

— Tudja, Pavlovna Nagyezsda... — szólalt meg Baszonov, mintha nem is hallotta volna a kérdést. — Ez már tel-hetetlenség...

— Miről beszél?

— Nem nézhet rá férfira a nélkül, hogy tüstént föl ne ébredjen benn a vágy, őt meghódítani...

— Lehet, hogy igaza van — felelt Nagyezsdá erőltetett nyugalommal.

— Nekem úgy tetszik, hogy ön nagyon is nyugodtan fogja föl ezt a dolgot — mondotta Baszonov növekedő fölháborodással. — Annyi bizonyos, hogy ön könnyen jut diadalhoz s ez elvakítja. De lehetséges-e nem venni észre, hogy ez elvégre is túlmegy az illem határain?

— Talán megbotránkoztatom önt ezzel? — kérdezte Pavlovna Nagyezsdá hidegen.

Baszonov vállat vont.

— Engem? Engem ön nem botránkoztat meg. Nekem mindig az volt az elvem, hogy kiki magáért felelős.

— Oh, ha pedig az egész dolog engem érint, úgy bízza csak rám. És egyáltalában, Andrejevics Mihály, nekem úgy tetszik, hogy ez az ön fölháborodása kissé túlzott...

— Úgy van, igaza van. Belátom és nagyon sajnálom, hogy az izgatottság erőt vett rajtam, de többé ez nem fog megtörténni.

Kezeskedik róla?

— Igen, kezeskedem. Eddig még reméltem...

— Remélt... mit?

— Azt, hogy ön végre is majd megkomolyodik... és megszűnik gyermek lenni. De most végleg arra a meggyőződésre jutottam, hogy ön javíthatatlan. És csakugyan — tette hozzá heves mozdulattal, mikor a kert mélyén fölhangoztak Naszturciev, Sztrizsnyev és Pasa vidám fölkiáltásai — csakugyan, Kurbatovnak igaza van. Már ráunhatott volna ezekre a tökfilkókra.

— Hát kergesse el őket — szólta Pavlovna Nagyezsdá vállat vonva.

— Elkergetni őket? — válaszolt gunyos mosolylyal. — De ki fogja önt akkor mulattatni?

— Eleget mulattat engem ön is! — vágta oda úgy félvállról és pár lépést tett a lugas felé.

— Köszönöm!

Tompán és mérgesen mondta ki ezt a szót, és gyors lépetekkel elindult a ház felé.

Pavlovna Nagyvezsda nem ment be a lugasba, hanem mellette az árnyékos oldalon leült egy padra. Látszólag teljesen nyugodt volt. Az erős belső fölindulás egyáltalában nem látszott meg rajta, csak az arca volt egy kissé halványabb a szokottnál. De az is csakhamar elmúlt, úgy, hogy mikor a bokrok közül hirtelen előbukkant Pasa és nem számítva rá, hogy őt itt találja, megállt előtte, Pavlovna Nagyvezsda arczáról senki sem olvashatta volna le, hogy csak az imént oly változatos érzelmek viharát élte át.

Fölemelte a fejét és szemtől-szembe találta magát Pasával.

— Maga az Pasa? Milyen élénk az arca? Hogy égnek a szemei — mondotta.

— Futottunk! — felelt Pasa olyan zavart hangon, mintha valami tilos vagy rossz dolgot cselekedett volna.

— Kivel, Naszturcievvel vagy Sztriznyevvel?

— Nem.

Hát kivel?

— Zarjeckijvel! — felelt Pasa még nagyobb zavarral s elpirult.

— Hát ő itt van?

— Igen, csak az imént jött, talán félórával ezelőtt.

— Jöjjön ide, Pasa. Üljön ide mellém.

Andrejevna Praszkovja odament hozzá s leült mellé a padra.

— Mi tetszik, Pavlovna Nagyvezsda? — kérdezte.

— Semmi. Egyszerűen csak nézni és irigyelni akarom önt.

— Engem akar irigyelni? — kiáltott föl Pasa őszinte csodálkozással s tágra nyitott szemekkel. — No ez már nem szép önt. Hiszen mindene megvan és még másokat irigyel!

— Nem, Pasa, nekem semmim sincs. Mindene csak annak van, a kinek semmire, vagy nagyon kevésre van szüksége. Lássá ön őszintén tud kacagni és oly naivul tud örülni, ha valami Zarjeckij féle ember jár utána, ez pedig ugyancsak kevés.

— Még nem régen, Pavlovna Nagyvezsda, nem mondotta volna ezt.

— Igaza van, nem mondtam volna, mert akkor még nem tudtam, hogy ez csakugyan olyan kevés. Ez gyakran meg-

esik velem . . . De mondja csak, Pasa, mit kívánna leginkább az életben?

— Én? — kérdezte Andrejevna Praszkovja fülíg elpirulva — azt kívánám, hogy valaki belém szeressen, a kihez azután férjhez mehetnék.

— Valaki? Lássá, milyen keveset kíván! Hogyne irigyelné az ember?

— Nem, önt irigyelheti az ember, mert mindenkit meghódít. A jelenlétében minden más nő háttérbe szorul. A férfiak mind a lábainál hevernek. Sokszor gondolkozom rajta, hogy is cselekszi ezt? Miféle varázsszerei vannak?

— Az én varázsszereim? — suttogta Pavlovna Nagyezsda szomorú mosolylyal. — Lássá, Pasa, majd ha idősebb lesz, és meg tanulja őket megvetni . . .

— Megvetni, kiket? — kérdezte Pasa csodálkozva.

— A férfiakat . . . Legalább is az olyanokat, mint ezek itt. Majd ha megtanulja megvetni őket, akkor ott fognak heverni a lábainál.

— No ez már furcsa.

— Lehet, Pasa. Csakhogy maga ezt soha sem fogja megtanulni.

— Miért gondolja?

— Ezt nem mondhatom meg. De mondja csak, Zarjeczkij udvarol önnek?

— Egy kissé . . . azt hiszem.

— Régen?

— Vagy három nap óta.

Ebben a pillanatban az udvar felől vezető ösvényen megjelent Aglajev alakja, s a beszélgetés ott a padon tüstént félben szakadt. Pasa fölkelt és el akart menni.

— Hová megy, Pasa? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda.

— Csak . . . elmegyek.

Maradjon kissé. Itt jön Aglajev. Szentül mesél majd valami jót. Mulatni fogunk rajta.

— No, úgy van, a mint mondtam — hallatszott messziről Aglajev hangja. — Szergejevics Pavel lábai rendben vannak, csak a boulevardok után való viszketés bántja őket. Bizony, el kell őt küldeni. Ezt én már régen mondom. Nos — fordult oda Pavlovna Nagyezsdához — megismerkedett a hőssel, és csakugyan csodabogárnak találta őt?

— Nem, nem annak találtam — felelt Pavlovna Nagyvezsda szórakozottan. Látszott szemén, hogy egészen új gondolatok rajzanak a fejében, melyek elvonják a figyelmét.

— Hát milyenek találta?

Pavlovna Nagyvezsda erre a kérdésre nem felelt, s pár percnyi hallgatás következett. Pasa némi csodálkozással nézett hol egyikre, hol másikra. Egyszerre Pavlovna Nagyvezsda egész testében megrázkódott és erőlyesen fölkel.

— Hallja, orvos, vezessen el engem oda.

Ezeket a szavakat olyan vágyódással mondta a távolban révedező szemekkel, mintha tüstént szeretne menni.

— Hová oda? — kérdezte Aglajev.

— Hozzájok, Kurbatovékhoz . . . még pedig ma, akár most mindjárt.

Aglajev csodálkozva emelte rá a szemeit, azután megfogta a kezét és tréfás arczkifejezéssel megtapintotta az üterét.

— Hagyja el, az én üterem soha sem egyenletes — mondotta Nagyvezsda.

— Igen, ezt magam is észrevettem. Lázás természete van. Hát csakugyan mindjárt menjünk, hogy azonnal elkezdhesse őt meghódítani?

— Ugyan — kiáltott föl türelmetlenül — semmi szükségem sincs arra, . . . legalább maga ne rágalmazzon engemet. Lehet, hogy jobb szeretném, ha engem hódítana meg . . . De erővel, eleven és valóságos erővel, a mely iránt tisztelettel viseltethetném. Bennök . . . Kurbatovékban én valami elevenséget, valami emberit sejtek . . . Magam sem tudom miért . . . Semmi különöset sem találtam benne. De azért úgy érzem.

— Lám, lám! Ez is emberi dolog . . . De ha úgy van, akkor, Pavlovna Nagyvezsda, elviszem mindjárt az én kis szekere-men. Épen jó, hogy ki sem fogattam.

Pasa mélységes meglepetéssel nézte végig ezt az egész jelenetet, s azután, mintha érezte volna, hogy neki nem illik jelen lennie ilyen beszélgetésnél, észrevétlenül félreállt és eltűnt. Aglajev karját nyújtotta Pavlovna Nagyvezsdának s együtt mentek a ház felé. Nagyvezsda gyorsan és idegesen lépdelt, úgy hogy Aglajev alig tudott lépést tartani vele. Otthon köpenyt és kalapot vett magára, fogta az ernyőjét és így szólt Dunyához.

— Ha az úr kérdezi, mondja, hogy Kurbatovékhoz mentünk. Nos, én készen vagyok, orvos, mehetünk.

Ezalatt az orvos titkos jelekkel intett Dunya felé, melyeket ő már rég megtanult megérteni. Már ki is nyitotta a pohár-széket s elővette a cognacos üveget. — Várjon csak — szólta Aglajev! — Csak egy kis útravalót veszek magamhoz. Minek igyam a magam cognacját, mikor van itt más is? No most mehetünk — tette hozzá, miután két pohárával felhörpintett.

A következő perczben a kis szekér nagy zajjal robogott tova Visenka felé.

V.

Andrejevna Praszkovja, bár veleszületett szerénységénél fogva el is ment tőlök, még sem tévesztette őket szem elől. Úgy tetszett neki, hogy ez is egyike Pavlovna Nagyezsda azon vállalkozásainak, a melyek nála oly gyakoriak voltak, de a melyek rendszerint semmire sem vezettek. Aglajev elmesél neki valami tréfás adomát, elneveti magát . . . és vége. Azt is látta, a mint bementek s csakhamar kijöttek a házból s hogy Pavlovna Nagyezsda köpenyben volt és ernyőt vitt a kezében.

Hát csakugyan elmennek . . . lehetséges!? — gondolta magában. — Lehetséges, hogy ő, ilyen nagyvilági hölgy létére rászánja magát és elsőnek megy Kurbatovékhoz!? És miért ilyen hirtelen? Azelőtt, a mikor csak szó jött Kurbatovékról, ő mindig csak a vállát vonogatta. Micsoda különös változás?

De ime az orvos szekere elindult, és Pasa meggyőződhetett róla, hogy csakugyan elmentek, még pedig minden bizonynyal Kurbatovékhoz, mert ez az út csak hozzájuk vezet.

Egyszerre megkönnyebbülve érezte magát. Ez mindannyiszor megesett vele, a hányszor társaságban, Pavlovna Nagyezsda nélkül, egyedül maradt. Ilyenkor valósággal megeredt a nyelve, élénkebbé, találékonyabbá és elmésebbé lett, a melyből némi kaczérság is kibontakozott, mely ugyan nem volt valami nagyon finom, de azért érdekes.

Andrejevna Praszkovja egy vidéki városban töltötte a gyermekkorát az apjánál, a ki egész életén át a Szumszkij hercegek házáinak és jószágainak igazgatója volt. De az apját tizenkét éves korában elvesztette és egyedül maradt az anyjával. A bátyja ebben az időben már elvégezte volt az egyetemet

és meg is nősült. Állandón Péterváron lakott, s csak nyaranta ment haza, de akkor is csak néhány napra. Pasa csak nagyon kevésbé ismerte bátyját, a kinek ilyenformán soha sem volt reá semmiféle befolyása. Sőt alig is érdeklődött iránta. Semmiféle viszony sem fejlődhetett ki köztök. Az apjok csak igen szerény vagyont hagytak reájok. Nem tudta, nem bírta, sőt talán nem is akarta kihasználni a helyzetét, a mely pedig fényes volt. Csaknem minden ellenőrzés nélkül kezelte gazdáinak az óriási vagyonát. A tulajdonosokat, a kik fölváltva Péterváron és külföldön éltek, úgyszólván nem is látta. Mikor meghalt, a hercegek valami kis nyugdíjat adtak az özvegynek, a miből úgy a hogy megéltek. Pasa gymnasiumba járt, de nem valami különös tehetséget, sem pedig valami nagy kedvet a tanuláshoz nem árult el. Úgy a hogy elvégzett négy osztályt, de ezzel azután teljesen be is érte. Az anyja, a ki hallott valamit a tanuló nőkről, a kikből később orvosok is lehetnek, megpróbálta őt tanulmányainak a folytatására ösztönözni, hogy azután maga is megkereshesse a kenyerét. De Pasa nem fogadta meg ezt a tanácsot. Az iskolában töltött négy esztendő igen nehéz emlékeket hagyott hátra benne. Ez alatt a négy esztendő alatt egy pillanatig sem nézte a tanulást másnak, mint súlyos kötelességnek, és attól a gondolattól, hogy tovább tanuljon, és még hozzá komolyan, valósággal megijedt. Még a bátyja is, a ki különben nem igen érdeklődött iránta, mikor az anyja tervéről értesült, készen nyilatkozott a hugát segíteni, és arra az időre, a míg tanulmányait végzi, följajánlott neki lakást és ellátást a felesége pétervári házában. De Pasa azt mondta — elég, és nem ment bizony sehová. Otthon maradt, és egész élete ott telt el abban a picziny kis lakásban, a hol szerény kis háztartásuk körül segített az anyjának. De lelki életének nem ez volt a legfőbb alapja. Megvolt neki a maga eszménye, a melyet soha sem közelíthetett meg, s a melyet mindig csak a távolból nézett. A lelke fenekén állandóan ott volt az irigység a gazdagok iránt, a kik szépen öltözhettek és sikereket mutathattak föl. És ez volt az ő eszménye, mely azonban soha sem öltött valami nagyszabású mérveket. Soha sem ment tovább annál a vágynál, hogy meghódítson valami tisztességes és anyagilag gondtalan életű fiatal embert, és férjhez menjen hozzá. Csinos teremtés volt, s olyan hatalmas és erőteljes egészségtől duzzadt, hogy ezzel vontta magára

a figyelmet. De nem volt izlése, úgy hogy akkor is, a mikor módjában volt csinosan öltözködni, inkább öltözékeinek a fogyatékoságaival keltett figyelmet. A finomabb modort sem sajátította el, és az emberekkel való érintkezése közben kissé éretlen és durvácska volt.

Tizenhét éves volt, mikor az anyja meghalt, s mikor átköltözött a bátyjához falura. Ez egy esztendővel ezelőtt történt. Természetes, hogy irigységének tárgya most Pavlovna Nagyezsda volt, a ki előtt minden férfi meghajolt, a ki csak az útjába akadt. Csakhogy ez nem volt rossz természetű, hanem inkább lelkes, elragadtatással teljes irigység. Ő maga is meghajolt ez előtt a fényes, okos és a férfiakkal szemben oly hatalmas asszony előtt. Csak akarnia kellett, csak ki kellett mondania egyikét azoknak a szavaknak, a melyekben annyira bővelkedett, s a férfi ott hevert lábainál. Ez Pasa előtt elérhetetlen bölcseségnek látszott. Megesett, hogy mikor egyedül maradt Pavlovna Nagyezsda nélkül, önkénytelenül elkezdte utánozni a beszédmodorát és a mozdulatait, de persze nem ment velök semmire. Pavlovna Nagyezsda igen jól tudta, hogy miben összpontosulnak az ő forró vágyai, és támogatta is őt, nem egyszer megpróbálva őt itt-ott észrevétlenül irányozni, egyes más fogásra megtanítani vagy valami elmés feleletet sutogni a fülébe. Így azután egyszerre az idősebb és a fiatalabb közt való viszony fejlődött ki köztök.

Jurenyevkában a házvezetés gondjai Pasa kezébe voltak letéve. Ő rendelte meg az ebédet, ő nézett utána, hogy legyen minden a háznál, ő gondoskodott a vendégekről, a kik több napra jöttek, s ő rendelkezett a cselédséggel, mely a házban és a ház körül foglalatoskodott. De a gazdasági cselédek és a kertben foglalatoskodók már nem tartoztak az ő hatáskörébe. Ez már a főintéző dolga volt. A házbeli cselédséget ő fogadta föl és ő tartotta számon, s így a cselédek különös tisztelettel voltak iránta s benne látták a ház asszonyát. Ezt Andrejevics Mihály kívánta tőle, mikor hozzá átköltözött. Ez unalmas dolog volt, s a mi a fő, valami alárendelt jelleget kölcsönzött a személyének a férfiak előtt — ő legalább úgy tapasztalta. Állandóan a házi életre vonatkozó legkülönfélébb kérdésekkel ostromolták, nem egyszer a legérdekesebb beszélgetésben félbeszakították, megzavarták a játékaiban, szóval mindenképen éreztették vele, hogy ő házvezetője a bátyjának. Ez mind-

annyiszor érzékenyen bántotta őt, és lassankint valami ellenséges érzés gyűlt meg a szívében bátyja ellen, azért, hogy nem tudta vagy nem akarta neki a felesége házában az őt megillető állást megszerezni. Egyébiránt soha sem táplált bátyja iránt valami gyöngéd érzelmeket, sőt közönyös volt iránta, s ő — mint észrevette — hasonlóval fizetett neki.

Zarjeczkij, jóval Pavlovna Nagyezsda jövetele előtt jelent meg a házban. Két évvel azelőtt, mint birtokos szomszéd ismerkedett meg Baszonovval. Sőt több ízben közösen elintézendő ügyei is voltak vele. Pasára mindjárt kedvező benyomást tett, és érzelmei, mindjárt az első találkozás után, a mikor alig szólt hozzá pár szót, csak beszélgetni látta őt Baszonovval, ebben a gondolatban jutottak kifejezésre: «Jó volna hozzá férjhez menni.» Zarjeczkij a maga részéről szintén kezdettől fogva figyelemmel volt iránta, nem azért, mintha valami különös fényes tulajdonságokkal imponált volna neki, hanem pusztán csak azért, mert fiatal és csinos volt és mert futólag reávetett pillantásaiból rokonszenvet olvasott ki. Abban az állapotban volt, a mikor azt szokták mondani, hogy el tudott volna egy darabig szerelmeskedni vele. És Zarjeczkij elkezdett udvarolni neki.

Ettől az időtől fogva mind gyakoriabbakká lettek a látogatásai a házban. A legkülönbélebb ürügyeket kellett kitalálnia, hogy együtt lehessenek és kellemesen tölthessék az időt. Ehhez azonban nem volt elegendő a ladikázás. Zarjeczkij télen koresolyázni, a kellemesebb évszakokban pedig lovagolni tanította őt. A mult őszzel gyakran lovagoltak együtt. Pasa át is járt hozzá, megismerkedett öreg édes anyjával, a ki teljes magányosságban élt — és mindent elkövetett, hogy kedvező benyomást tegyen rá, a mi teljes mértékben sikerült is neki. Ebben a körülményekben, fiatalsága ellenére is megnyilatkozott benne a gyakorlati asszony. Ezt minden megfontolás nélkül, szinte öntudatlanul cselekedte, de azért ez egy igazi lépés volt előre. Az öregasszonynak nagy volt befolyása a fiára, s Pasára nézve ez fontos volt. Már mutatkoztak is egyes jelei annak, hogy Zarjeczkij komolyan érdeklődik Baszonov huga iránt, úgyannyira, hogy már a jövőről is kezdett kissé gondolkodni. Beszédközben olykor olyan szavakat ejtett el, a melyeket Pasa célzásnak vehetett és a küszöbönálló megkérés előhírnökeinek tekinthetett.

De Pavlovna Nagyezsda megjelenése mindent fölforgatott, Zarjeczkij egyszerre elvesztette az eszét. Pasával szemben való viselkedése teljesen megváltozott, úgy hogy, legalább az ő részéről nem maradt meg köztök egyéb az udvariasságnál. Pasa egyszeriben fölismerete Pavlovna Nagyezsda fölényét, és miután azok közé a természetek közé tartozott, a melyek nem igen tudnak tiltakozni, hanem inkább alkalmazkodnak a körülményekhez, nem maradt egyéb hátra, minthogy elfojtsa az irigységét és megbéküljön helyzetével. Ebben az időben új emberek jelentek meg a ház körül, közöttük első sorban Naszturciev és Sztrizsnyev, a kik, bár senki sem igen kapott utánok, hosszú időre itt ragadtak és Pasa reményeit át helyezte ezekre.

Se Naszturciev, se Sztrizsnyev nem tetszett neki. Már a puszta megjelenésök sem felelhetett meg az izlésének Zarjeczkij udvarlása után. Mindakettőjökben volt valami komikus, a mi már előre kizárta mindenféle regénynek a lehetőségét. De Pasának a lelke mélyén az volt a meggyőződése, hogy a regény igen szép dolog, de a férjhez menetel még szebb, és a fejében ezt a két dolgot igen élesen megkülönböztette. Ezt a kettőt lehetett egyesíteni is, de külön is el lehetett képzelni. A regényhez első sorban legalább is olyan külső kell, mint a Zarjeczkijé, és még más különös tulajdonságok, a melyeket Pasa a szükség kedvéért egyszerűen «érdekesség»-nek nevezett. Mindez megvolt Zarjeczkijben. A férjhez menetelhez csak egy dolog kell: gondtalan anyagi helyzet. Ez pedig megvolt, vagy legalább meglehetett Naszturcievnel és Sztrizsnyevnel is. Mindaketten a kormányzó körül voltak valamik, és mindakettőjökre szép jövő várt.

Most épen szabadságon voltak. Csodálatosan hozzászóltak Jurenyevkához és úgy érezték magokat, mintha otthon lettek volna. Az igaz, hogy teljesen elkülönítve éltek, és úgy viselték magokat, hogy senkit sem feszélyezzenek, a minthogy nem is feszélyeztek. De nem volt a házban senki sem, a ki valami sokra becsülte volna őket. A cselédséget azzal boszantották, hogy fölösleges szolgálatokat kívántak tőlök. Pedig a cseléd, amugy is mindig az hiszi, hogy a vendég föleszi a háziakat és csak bajt hoz a házra. Baszonovot fölháborították az ürességekkel, gondolataiknak és fölfogásuknak a laposságával és tétlenségökkel. Ezenkívül lehet, hogy tévesen --

úgy tetszett neki, mintha őt nem is a házigazdának, hanem a felesége cselédjének tartották volna. Úton-útfélen a mindennapi élet apróságaiba ütközve, lehetetlen volt észrevenniök, vagy legalább sejteniök Pavlovna Nagyvezsdához való igazi viszonyát. Különösen Zarjeczkijhez való közeledése ott a szemök előtt ment végbe, és Andrejevics Mihályt dühösítette, hogy teljesen idegen, és még hozzá ilyen semmi-emberek, a lelkében turkáljanak. A mi az alsó házat illeti, ez a maga teljességében ellenséges indulattal volt irántok. Ott nem is hívták őket másként, mint ingyenélőknek.

De a kormányzósági tisztviselők ezt nem vették észre. Igen jól éltek. Volt bennök elég naivság ahhoz, hogy a háziak conventionalis szeretetreméltóságát őszinte hajlandóságnak vegyék és így igen kellemesen töltötték a szabadságukat.

És ime azalatt, míg Zarjeczkij Pavlovna Nagyvezsdának csapta a szelet, Pasa Naszturcievvel és Sztrizsnyevvel foglalkozott. De azért nem szünt meg arra gondolni, hogy Zarjeczkij feleségévé lenni a legnagyobb boldogság volna. De azért úgy találta, hogy az sem volna rossz, ha közülök valamelyik nőül venné. Már-már úgy tetszett neki, hogy Sztrizsnyev különös figyelemmel van iránta. Legalább valahogyan mindig úgy esett a dolog, hogy sétaközben elmaradtak a társaságtól és egyedül maradtak kettesben valahol a bokrok közt, vagy a tó partján. Most azonban már harmadnapja, hogy Zarjeczkij iránt való rokonszenve újra föléledt, s viszont azt is megfigyelhette, hogy ő is újra foglalkozni kezd vele.

A Pavlovna Nagyvezsdával folytatott beszélgetés után egészen különös módon kezdett viselkedni. Kétségtelenül mélyen sértve érezte magát. Pavlovna Nagyvezsda egészen tisztán megértette vele, hogy őt semmibe sem veszi. Ő legalább, Naszturcievet és Sztrizsnyevet semmi embereknek tartotta, Nagyvezsda pedig őt velök egy rangba helyezte. Soha még asszony nem mondott neki a szemébe ilyen dolgokat és még hozzá olyan asszony, a ki kizárólagosan őt részesítette a figyelmében, és egész idő alatt úgyszólván kihívta az őszinteségét. Szép, és úgy az édes anyja, mint az útjába akadt asszonyok által elkényeztetett ember lévén, sokkal jobb véleménynyel volt maga felől. Folyton csak a maga személyével foglalatoskodván, és a világon semmi más iránt nem érdeklődvén, a legérzékenyebb ponton érte a szurás. Az, hogy Jurenjevükában megszün-

tesse a látogatásait, vagyis, hogy úgy cselekedjék, mint a hogy az ő helyében bárki más cselekedett volna, ez nem elégithette volna őt ki. Meg kellett, hogy mutassa Pavlovna Nagyvezsdának, hogy meglehet ő nélküle is, hogy ő, neki épenséggel nem mindene, bárha három nappal azelőtt még épen az ellenkezőről iparkodott őt meggyőzni.

Így hát tovább is eljárt Jurenyevkába mindennap, épen úgy, mint ha semmi sem történt volna, s e mellett különösen kimutatta Pasa iránt újra föltámadt érdeklődését. Pasa tulajdonképen tetszett is neki. Nem keltette föl benne a szenvedélynek olyan heves, vagy még hevesebb rohamait, mint Pavlovna Nagyvezsda, de megfelelt annak, a mit az anyja olyan sokszor ismételtetett előtte: «neked jó feleség, egy egyszerű és minden czikornya nélkül való asszony kell, a ki jó anya és jó háziasszony legyen, Baszonov nővére épen ilyen. Ezenkívül nem is gazdag leány, mert Baszonovnak semmi saját vagyona nincsen, és így egész életen át hálával lesz irántad. A háládattosság pedig hűséges feleséget is csinál az asszonyból.»

És ő látta milyen szemekkel nézett rá Pasa, és maga is megvolt róla győződve, hogyha nőül veszi őt, úgy csakugyan háládatos lesz iránta. De azért főképen nemez vezérelte őt. Pasa alkalmas fegyver volt neki arra, hogy Pavlovna Nagyvezsdával a mellözést éreztesse. Ez a gondolat annyira elfoglalta, hogy ha a cél úgy kívánta volna, akár még csakugyan kész lett volna Pasát nőül is venni. De jaj, Pavlovna Nagyvezsda mikor azt látta, nem dühöngött, nem idegenkedett, nem lett ingerült, nem ránczolta a homlokát és nem piszkálta őt, hanem nyugodt és a szó szoros értelmében szeretetreméltó volt vele, Pasa iránt pedig gyöngéd, mint azelőtt.

A mint a szekér eltűnt, Pasa a helyzet urának érezte magát. Ő, a ki rendesen még fölkérni sem merte Naszturcievet és Sztriznyevet a ladikázásra vagy sétára, most parancsolgatni kezdett.

Nos urak, mit ülnek ott! Menjünk át arra az oldalra, ott van az erdőben gomba, ott futkározhatunk és énekelhetünk. Lássanak hozzá az evezéshez, én majd gondoskodom az enni-és innivalóról.

S ez nem szándékosan, nem öntudatosan, hanem csak úgy magától tört elő belőle pusztán csak azért, mert Pavlovna Nagyvezsda nem volt otthon.

Zarjeczkijt a kormányhoz ültette és ebben is megnyilatkozott Pavlovna Nagyvezsda majmolása, a ki mindig kimélte azt, a ki iránt hajlandósággal viseltetett.

— No, Zarjeczki itt is elérte a célját! — kiáltott föl Sztrizsnyev. — Ime egy ember, a ki soha sem húzza a rövidebbet.

— Ott a hol asszonyok vannak! — tette hozzá hangsúlyozva Naszturciev.

— Szép asszonyok! — fejezte be Zarjeczki a sikerével büszkélkedve.

Pasa kissé ideges hangulatában hangosabb volt a kelle-ténél, parancsolgatott hol jobbra, hol balra, hol a part felé, és később, mikor az erdőben letelepedtek, még a ház körül is csak úgy visszhangzott a szava és a kaczagása. És ehhez semmi különösre nem volt szüksége. Elég volt neki az a tudat, hogy foglalkoznak vele. Iparkodott visszaemlékezni Pavlovna Nagyvezsda fogásaira és szavaira, s többek közt eszébe jutott az a mondása is, melyet ott a lugos körül hallott tőle: «majd ha megtanulod megvetni őket... a férfiakat...» csakhogy érezte, hogy ezt soha sem fogja megtanulni. Soha. Ő nem vetheti meg őket soha, mert neki rendkívüli élvezetet szerez az, ha vele foglalkoznak, és, hacsak egy kevésbé is, udvarolnak neki.

PATAPENKO N. J. után, oroszról,

AMBROZOVICS DEZSŐ.

BAJZA ÉLETRAJZÁBÓL. ★)

(1825—1828.)

Már-már elvégezte (Pozsonyban) jogi tanulmányait, s még mindig nem tudta: «mily tagja lesz a polgári világnak, quo fata ferent?» Atyja azt akarja, hogy mindenestre folytassa pályáját. De vajon a dicasteriumhoz menjen-e, (melytől egyik tanára óvja, másik épen oda ajánlja) vagy a megyén keressen patvariát, s ott-hon-e, vagy Pesten, Pozsonyban? Végre is, miután (1824.) augusztus utolsó napjaiban hazatért, unokabátyjához, Földvály Ferencz-hez ment joggyakorlatra.

Földvály Ferencz ekkor főszolgabíró volt, de Hevesmegye rendei már az őszi tisztújításon másodalispánná választják, egy év múlva pedig a nevezetes 1825-iki országgyűlésre küldik a megye egyik követéül. Bajzát már gyermekkora óta ismerte, s korán megkedvelte a komoly törekvésű és szép tehetségű ifjút, ki már mint jurista levelezésben állott rokonával. Mikor tehát tanulmányait végezve hazamegy, Földvály azonnal magához veszi. Ettől kezdve Bajza három éven át az ő oldala mellett megyei szolgálatban áll, s ez idő alatt alkalma nyílt már némi élet- és emberismeret szerzésére is. Főnökét ugyanis minden hivatalos útján követve, sokat jár a megyében, sokszor megfordul ennek székhelyén Egerben, családi ügyekben vagy mulatság kedvéért pedig Nógrádban és Losonczon, néha hetekig elmaradva egy-egy útvonalon, és sokat tapasztalva közolgokban is, melyek épen ekkor voltak nagyobb forrongásban,

*) Részlet Bajza *Összegyűjtött Munkái* legközelebb megjelenő új kiadásának bevezetéséből. Ez új, tetemesen bővített kritikai kiadás ismertetésével együtt fölolvastatott a M. Tud. Akadémia első osztályának 1900 febr. 5-én tartott ülésén.

előbb a kormány törvénytelen rendeletei, utóbb a kihirdetett országgyűlés, a választandó követek és a nekik adandó utasítások miatt. Egészen «elvármegyésedik», a hivatalos stílusba pedig úgy belegyakorolja magát, hogy Földváry szerint «Hevesben alig találkozik, a ki szebben föl tudna tenni valamit papirosra mint ő»; *) ezért a következő évben őt viszi magával Pozsonyba országgyűlési irnokul is, — Bajzának nem csekély öröme.

Hivatalos elfoglaltsága mellett most már ritkábban jut ideje irodalmi dolgozgatásra; de Toldyval főtartván a levelezést, értesül mindenről, a mi Pesten történik, ha csak tervezgetés is; Egerben a gyakoribb találkozás és levelezés útján szorosabbra fűzi régi barátságát Makáryval, ki ott ügyvédkedik; olvasgat, bírálgat, s a mint a tavasz ismét meghozza költői ihletét, folytatja a versírást. Ez év folyamán írja többek közt: *Széphalom* (Hebe 1826.) *A szépekhez, Fájdalmak* s a méltán elhíresült *Borének* című költeményeit, melyek az 1826-iki *Aurorában*, továbbá: *A fellegekhez, Dal a vidékhez, Sírhalomok, Emlékezés* címűeket, melyek a következő években jelennek meg. Terjedő költői hírért is van alkalma élvezni. Jó távol Oroszítól egy szép lelkű leányka «oly szelid lelkesedéssel magasztalta előtte» az *Aurorában* megjelent néhány költeményét, hogy nem titkolhatta el szerzőségét s a néhány napi együttlét kölcsönös szerelemvallásra ragadta a rokonlelkű fiatal párt. «Hidd el barátom, — írja Toldynak — soha én míveimért így megdicsőítve senki által nem leszek, mint e lyánka szent ajkai által. Petrarca borostyánja e helyett nekem semmi». Néhány futólagos utczai vagy báli ismeretség után ez a rövid viszony érintette lelkét legmélyebben, de mivel csakhamar hosszú időre el kellett tőle válnia, ez is csak költői ábránd maradt s szép emlékké foszladozott.

Időközben súlyos csapás éri: 1825 január 29-én szélütés következtében hirtelen elhunyt édes atyja, 54 éves korában. Annyira szerette és tisztelte, hogy fájdalmában alig talál vigasztalást. Keserűségét növeli, hogy csak most tudja meg, mily áldozó jósággal gondoskodott az ő neveltetésökről. «A sorsnak mostohaságai, háromszori porráégés, házassági viszályok, a gazdálkodókra nézve oly

*) «Igaz is — jegyzi meg erre Bajza — hogy én meglehetősen beletanultam az ő széllyelömlő, szegletes, minden erő nélkül való írásmódjokba.» Toldy Ferenczhez írt levelei az új kiadásban fognak először megjelenni. A helykimelésből itt külön nem jelzett idézetek mind onnét valók.

sok terméketlen évek stb. javainak jó állapotjából őt nagyon alászállíták, annyira, hogy kényszerítették neveltetésünkre nagy summákat kölcsönözni, azokat, hogy ha majd termékenyebb évek leendnek, s mi reánk is többé nem kelletik annyit költeni, visszafizetendő. De a halál meggátlá szándékában, s e kötelesség most ránk maradt» — írja Toldynak, ki előtt egyedül nyílt meg szíve ily őszintén. Ha szép tavaszi alkonyattal kísétál a rétre, a hol atyja kriptája domborodott, sokszor elmereng a gondtalan gyermekkori éveken, mikor ő még élt, s eszébe jut (később még Pozsonyban is) «mint kedvelte őt, mint örült tökéletesülésének, mily gondja volt reá»; ilyenkor föl-fölszakad fájdalma, s az élet disharmoniáját látva s magára hagyatva, szinte meglepi a halálvágy . . .

Az élet gondjai tehát súlyosabban fognak reá nehezülni, mint gondolta, ezért barátjai tanácsán indulva a hivatalnoki pályára szándékozik lépni; de aztán pár hónap múlva a megyei követválasztás más irányba tereli figyelmét, s 1825 nyár-utolján azzal a becsvágygyal indúlt el a pozsonyi országgyűlésre, hogy «megmutatja a vármegyének, hogy oly diétai cancellistája még nem volt, mint ő lesz.»

Szeptember elején már Pozsonyban vannak. A miért ide vágódott, abban bő része volt: látta a királyi pár fényes fogadtatását s a királyné koronázási ünnepéyleit, a szemképráztató pompával és gazdagsággal, melyben a mágnások egymást igyekeztek fölülmúlni; a gyűléseken alkalma volt látni és hallani a haza legjelesebb fiait, a panaszos sérelmek és kívánságok hosszú sorozatából pedig megismerni az ország bajait, s mindjobban érteni és érezni azok következményeinek súlyát hazánk előhaladásában. Neki már a koronázás fényes napján «a sok pompa és ceremonia közt az a gondolat ötlött elméjébe, hogy mily sokat tehetnének ezen nagybirtokú mágnásaink hazánk gyarapítására, ha bennök a hazafi-léleknek csak valamely kis szikrája is lobogna, de fájdalom, ez belőlük egészen kialudt!» — Nemsokára azonban az ellenkezőről fog meggyőződni. Addig is örvend, hogy a magyar nyelv előmozdítását majd minden vármegye utasításúl adta követeinek, s ezek «a nemzeti lélek fölébresztésére» épen a nyelv által akarnak hatni. Mindnyájok közül kimagaslik Felsőbüki Nagy Pál, kit a legnagyobb elragadtatással Catóhoz, majd Kazinczy szavaival Homéros hőseihez hasonlít. «Csudákat mivel ez az ember itt, s kénytelenek megadni neki az elsőséget még azon követtársai is, a kik különben el vannak önszeretetökkel telve», írja Toldynak 1825 okt. 27-én. Az igazi

csuda azonban a nov. 3-iki kerületi gyűlésen történik, midőn Nagy Pál «menyköveket szóró» beszédének hatása alatt Széchenyi István, s a fejedelmi példáját követő főurak hazafias ajánlatai által lehetővé válik a rég óhajtott Akadémia fölállítása. A fölriadó éljenzés középett a hazafiságnak ily hihetetlen megnyilatkozásai egészen elkábitják; örömkönnyek közt mondogatja magában Berzsenyi szavait: «Él még nemzetem Istene . . .» stb.

A gyűlés után pedig siet minden barátjának *) és ismerősének megírni az «örökké nevezetes ülésen» történeteket, hadd terjedjen a hazában mindenfelé a nagyok dicsősége, s hadd ébredjen remény a szebb jövőre. «Mondhatom neked — így végzi Toldyhoz írt levelét — hogy Széchenyi igen szép characterű férfiú; hogy ha célja nem sikerül is, neki mégis örök dicsőségül fog szolgálni». Itt e mély hatásban kell első gyökereit keresnünk annak az őszinte tiszteletnek és meggyőződésnek, melylyel később a rokonszellemű nagy reformátorhoz csatlakozva, utóbb egyforma kíméletlenséggel ostorozzák az avult társadalmi és irodalmi balitéleteket, s együtt készítik elő a szellemi és anyagi haladás útját.

Az első hónapok mámoros lelkesedését még fokozzák az országgyűlési alkalomra Pozsonyba gyűlt magyar színészek (köztök az «isteni» Kántorné és Megyeri), kiknek pártolásában maga a főherceg nádor és neje járnak elől jó példával; a műsoron többek közt Körner *Zrinjije* (Szemere ford.), Shakspere *Macbethje* (Döbrentei ford.), Goethe *Faustja*, Schiller *Stuárt Mária*ja, Kisfaludy *Kérője* és Kotzebue vígjátékai vannak.

Ez a lelkes hangulat azonban nem sokáig tart; megkezdődik a régi rendi országgyűlések nehézkes tárgyalása, a tizenhárom év óta fölszaporodott sérelmeknek és kivánságoknak kerületi és országos ülésekben, aztán izenet-váltások- és föliratokban temérdek szóval ismétlése, miközben elernyed a legnagyobb buzgóság, lehül a legszebb lelkesedés, annyival inkább, mert az udvar nem jó szemmel nézi a nemzet haladásra vágyódását s «a kormánynak minden törekvése oda megyen ki, hogy emelkedésünknek gát vettessék.»

Az Akadémia fölállítása iránt mindjárt kezdetben voltak aggodalmai, s mint az akkori írók közül többen, ő is azt óhajtja, hogy

*) Toldyhoz írt levele Akadémiánk megalakulásának történetéhez becses s több pontban döntő fontosságú adalékokkal szolgál, melyeket már gróf Lónyay Menyhért fölhasznált az Akadémia 1875-iki nagygyűlését megnyitó elnöki beszédében.

«a bejövő pénz ne a nyelvmívelésre, hanem inkább a nyelv terjesztésére fordítottassék» — úgy mint Szepessy püspök kívánta előterjesztésében. Azt hiszi t. i., hogy «egyedül ez azon alap, mely a másik célnak is idővel szárnyakat fogna adni s az írókat is nagyokra lelkesítené.» — Boszantja az is, hogy a követ urak, a kik az országgyűlés elején olyan meghatóan fejtegették a szegény adózó nép sorsát, nem hogy leszállították volna az adót, hanem még fölemelték, mert az udvar így kívánta, s a nagyobb résznek legfőbb gondja — az udvar kegyeit kiérdemelni. Ezek s hasonló jelenségek láttára elkeseredetten írja bátyjának: «Az egész diéta nem ér egy fapénzt; az elejét nagy tűzzel vitték, azt gondoltuk, hogy minden reformáltatni és a legjobb lábra fog fétetni, s íme most látszik, mily hamar ellobbant a szalmatűz. Toldyhoz írt levelében is csalódottan sóhajt föl: »Azok a sok szép, nagy képzeletek, melyeket én magamnak hazámról és nemzetemről csináltam, s melyek bennem annyira szép nagy hevületeknek ingerei voltak, mind-mind összeomlottak.» S egy év múlva, midőn több mint másfél évi tanácskozás után sem tudják, mikor lesz vége a céltalan küzdelemnek, ismét ekként:» Boldog, a ki nem tud, nem lát, nem hall! s jaj nekem, hogy egykor melegen buzgottam a közvirágzatért, s most ezeket tudnom kell és látnom és tapasztalnom!»

Mennyi csalódás, mennyi idővesztegetés! S hányan éreztek akkor így — épen a legjobb hazafiak között! A ki tehette, már rég ott hagyta a gyűlést; menne ő is örömet, de nem akarja megbántani Földváryt, pedig azt a gépies irnoki hivatalt más «talán jobban betölthetné mint ő.» Hátha még eszébe jutnak házi körülményei, az osztozás miatt anyjokkal czivakodó testvérei, félbe maradt tervei s egyéb kedvetlenségek. Oh hányszor megbánta már, hogy eljött a diétára! Elfásult lelke közönyös, hideg lesz minden iránt; majd emberek közé, mulató társaságokba megy, hogy érzékeit fölvilványozza, s egyszer olyan életűtség fogja el, hogy már-már az elmúlás gyönyörére gondol; de ettől még visszatartja «sok emberekénél józanabb philosophiája», sötét gondolatait pedig elúzi, lelkét megnyugtatja Pozsony szép tájainak szemlélete, a lombos erdő, egy-egy szép völgy, melyeknek andalító csendjéhez olyan jól illik a patak ezüst szalagja s a malomház . . .

Végre is megint az irodalmi foglalkozás az, mely lelkét más irányba vonja s visszaadja önmagának A kik a diétán a magyar irodalmat képviselik: Thewrewk, Kovacsóczy, Bors, hiába kötik rá barátságukat, oly keveset tart rólok, hogy szóra is alig méltatja

beszédeiket; szívesebben van egy-két új ismerőse, a vidám kedélyű Szemere Miklós, és a szép műveltségű Nagypáthi Kiss Sámuel társaságában; legjobban leköti azonban szenvedelmesen szeretett régi barátja Toldy, kihez csupán a diéta alatt harmincz levelet intéz s tőle még többet vesz. Tőle tudja meg leginkább az irodalmi híreket. De fölkeresik már leveleikkel a nagyok is, mert újabb munkái egyre nagyobb figyelmet keltenek iránta. Még hazulról küldött az 1826-iki *Hebe* számára egy kis görög stílű epigrammát: *Széphalom* szalmatetős kunyhójáról, mely nem ragyog ugyan, de a hazafi «buzgó hálára fakadva üdvezli», mert tudja, hogy «hosszú álom után — hol kele hajnali fény» . . .

És mikor eltűn majd a hajnal, s déli sugárban
E haza fényleni fog: szent lesz előtte neve.

Kazinczyt, a ki a szerkesztő figyelméből a *Hebe* megjelenése előtt olvashatta a költeményt, nagyon megörvendeztette az ifjú költő kegyeletes tisztelete. Szokása szerint azonnal levelet ír neki: «Kedves dolog nekem — úgymond — tőled szerettetni, kedves azt látni, hogy a szalmatetős hely általad énekeltetik, s lelkesen, s azon alakban, melyet én minden egyebek fölött kedvelek». Bajza szerényen, de önérzetesen felel, hogy rég óhajtott az annyira tisztelt mester ismeretségebe, sőt szeretetébe juthatni, de nem akarta a hízelkedés gyanúját magára vonni; majd a nyelvújításnak — Kazinczy levelében érintett — ellenfeleire czélozva a meggyőződés erejével azt mondja: «Ügyünk szent, s erős hittel hiszem, hogy győznie kell köztünk is, mint minden, most már fölöttünk álló nyelvekben s nemzetajkakon». Kazinczy, ki Bajzának az *Aspásiában* álnév alatt megjelent zsengeiben is észrevette már a fölcillanó lyrai tehetséget, örömmel vette az őszinte tisztelet és csatlakozás jeleit; s midőn pár hónap múlva az *Aurorában* *Borénekét* olvassa, egész elragadtatással írja: «Gyönyörrel olvastam epigrammádat: de bordalodat álmélkodással s örvendék, hogy isteneink elérni engedék nekem az időt, melyben pályánk e lelkes dallal kevélykedhetik». Ez a gyönyörködés azonban nem gátolja meg, hogy benne néhány, neki nem tetsző, szót meg ne változtasson, midőn az *Aurorát* bírálva Bajza költeményét egészen lenyomatja a F. M. *Minervában*.

Bajza az elsön kívül még három levelet ír hozzá Pozsonyból, értesítve időnkint a nyelv és akadémia ügyéről, s megköszönve az elismerő nyilatkozatokat, de egy axiomaszerű kijelentésében ismét látjuk azt a meggyőződéséhez való makaes ragaszkodást, melyet

már Toldyval szemben is éreztetett. «Dalaimnak mindenikéről, sőt minden másról, a mit én adék, s ennekutána is adni fogok, mondhat mindenki, a mit nékie tetszik. Ha jót és elfogadhatót mond, szeretve fogom és köszönettel elfogadni, ha botland, minden azon tisztelet mellett is, melylyel iránta magamat kötelesnek mindenkor érzendem, nem foghatja kívánni, hogy vele magam is eltévedjek». Bajza tisztelete az ősz mester iránt minden őszintesége mellett eddig sem nyilatkozott olyan áradozásokban, minőkhöz az szokva volt, főkép a kezdő írók részéről; de véleményének ilyen rideg közlése meglepte, s nem felelt rá. Utóbb azonban annyi szépet hall róla, hogy — személyesen is megismerkedvén vele — újra megkedveli; de pár év múlva ismét az igazságnak ilyen — a «társasági tónust» nem tekintő — merev vitatása hidegíti el viszonyukat mindörökre.

Pesti barátai azonban egyéb szép tulajdonai mellett épen ezt a szilárd határozottságot becsülték benne. Különösen nagy hatással volt rá Kisfaludy Károly, kinek szeretetét már rég kivívta, s a ki nemcsak költészetének irányára, hanem jellemének, meggyőződéseinek kialakulására is nagy befolyással volt. Csupán 1826-ban öt levelet ír hozzá Pozsonyba. Nem tegezi fiatal barátait, mint Kazinczyék szokták, szavait sem nagyon válogatja, mert leveleit nem szánta nyilvánosságra, de melegség, közvetlenség ömlik el minden során. Az ítélet, melyet mindjárt első levelében, Kovacsóczy és társai, meg Döbrentei országgyűlési szerepléséről mondat vele «jobb ízlése», s az az önérzet, melylyel a magyar író társadalmi állásáról nyilatkozik, nem téveszthette el hatását, s csak megerősítette Bajzát korábbi véleményében. Sőt az Akadémiáról és a Kazinczynak írottakra is nyilván befolyással voltak a szeretett mester szavai. Levelének egyéb részei a maga irodalmi terveivel, főkép az *Aurorával* foglalkoznak. Itt legutóbb (1826.) három költeménye jelent meg Bajzának, s Kisfaludy «igen sajnálná, ha kedves munkáit tőle elvonná»; sürgeti tehát, hogy küldjön «mentül előbb egy dalt, vagy tizet» — s Bajza küld neki ismét hármat; az *Aurorát* és pesti barátainak egyéb munkáit pedig — többszöri kérésökre — terjeszti és közvetíti az országgyűlési közönség közt. Tartózkodó, szemérmes természeténél fogva ugyan nehezebbre esik az előfizető-gyűjtés, főkép mivel a késedelmes megjelenéssel többször zavarba hozzák barátai; de csak megteszi kedvökért, mert az olvasókedv megvolna az emberekben, úgy hogy az *Aurorákat* száznál több példányban elkapkodják, s Szemere *Élet és Literaturája*, Vörösmarty *Salamonja* szín-

tén jól kelnek, de már Toldy *Handbuch*-jára alig akad előfizető, mert nem bíznak a munka pontos megjelenésében.

A mint időt szakíthat, el-elmélyed: Lessing, Tieck, Schiller, Goethe munkáinak olvasásába; különösen Lessinget és Goethet szereti. «Köszönöm Kölchseynek, hogy ezen nagy ember (Goethe) műveire figyelmessé téve; de köszönöm geniusomnak is, hogy ezen műveket imádnom adá. Nem ismerek semmit, a mi engemet úgy kielégítene, mint ezen csudakézből jött teremtmények» — írja Toldynak. Így művelt ízlésének aztán természetesen nem tud akár-miféle munka tetszeni. Hiába magasztalják péld. pesti barátai Tessedik verseit, őszintén megmondja, hogy ő azokban nem találja meg a dicséért költői szépségeket. «Mondhatsz te is barátom s más is akárki mindent, én mindég csak önszépsége miatt fogom a művet becsülni, nem másnak javalló ítélete miatt.» Hasonló önállósággal és bátorsággal mondja meg indokolt véleményét az akkor megjelent munkákról, akár az *Aurorában*, akár másutt jelentek meg, s akár költemények, akár prózai dolgozatok. A miben mások el nem igazodnak, az ő világgosságot szerető, logikusan gondolkozó feje oda is értelmet visz, s az ily bizalmas jellegű bírálatokkal már régen oly tekintélyt szerzett barátai és ismerősei körében, hogy az Aurora-kör írói már 1826-ban őt szemelik ki a tervezett *Kritikai Levelek* szerkesztőjéül; de Bajza ekkor még hallani sem akar róla, bármily szükségesnek tartja a sok lelketlen író megfélemezésére ily folyóirat megindítását, mert nincs még hozzá sem elég készsége, sem anyagi függetlensége.

Bajza nemcsak mások munkáinak megítélésében szigorú; öntudatos, művészi gonddal alkotja a maga műveit is. Érdekesen jellemző, a mint Kazinczynak egy mindkettejöknek tetsző dal érzelmi hatásáról, és Toldynak a saját dolgozása módjáról ír: «Az a csendes érzelem — úgymond amott — az a szívnek mélyéből kelő, de mégis szelid vágy, melyektől a darab átlehelve van, valahányszor reá emlékezünk, mindannyiszor oly édesen újul meg a szívben, hogy az magát egészen átaladja, s örömet adja, a sentimentál bájnak». Kisfaludy *Volna szárnyam* kezdetű daláról szól, de — mint látni fogjuk — a maga költészetét is találóan festik szavai. Toldyhoz pedig ekkép ír: «Belém a genius határtalan gyűlölséget oltott a lelketlen versek iránt, azért válogatom oly szorgalommal a tárgyat, azért töltök napokat egy igen kicsiny darabocskára készítése mellett, hogy a gondolatok ezrei közül a leghelyreillőbbet választhassam. Ezért írok én keveset, s ne hidd, hogy én sebesen

dolgoznom verseimet; de az nekem kedves dolog, ha az mondatik, hogy darabjaimon sebes kéz látszik, mert az szép tulajdon volna, ha én azt mondhatnám magamról, hogy mesteri könnyűséggel bírok». Toldynak egy németül írt dalát bírálva, az egységet sürgeti: azaz «minden sornak, szavacskának egy bizonyos pont felé való törekvését, minden sornak, szavacskának oly alkalmaztatását és azért való használását, hogy egyetlen egy fő ideát emeljen, miként a festőknél az árnyzatokkal való élés.» Ez az öntudatosság tartja vissza, hogy legjobban szeretett költőitől: Goethétől és Kölceytől is különbözni igyekezzék. Mikor Toldy ez utóbbit és Szentmiklóssyt ajánlja neki követendő példakul, azt feleli: hogy «egyedül csak lelke sugallatát fogja követni, mert ez a legbizonyosabb út az üdvezületre.» Kölceyt és őt «a genius különböző utakon vezet» s a dalnak egy nemében: *a természetesnek egyszerű kifejezésében* az oly nagy művész, hogy nem meghaladni, de elérnie is aligha sikerül; Szentmiklóssy követésével pedig csak hátrafelé menne.

Bármennyire csodálja azonban Goethét s akar különbözni Kölceytől, ennek s általában a német romantikus költőknek borongó érzelgőssége jobban vonzza, mint amannak derült classicismusa. Egyéni hajlamai, olvasmányai, élményei, csalódásai, a közállapotok csüggesztő kilátásai mind közrehatnak, hogy melabús érzelmeivel, sejtelmes vágyaival ő is azok ábrándos világába meneküljön.

Az egyszerűsége törekvést azonban nála úgyszólván csirájában elfojtja rendkívüli érzékenysége a művészi forma iránt; a természetesség is csak a compositio világosságában, a gondolatoknak logikus elrendezésében s a nyelvbéli kifejezésnek bizonyos józan szabatoságában nyilvánkozik. Kerüli a szertelenségeket, az el nem képzelhető vagy oda nem illő hasonlatokat, elítéli az elisiókat, mert mindez zavarólag hat a beszéd értelmességére, s nyelve mégis, vagy éppen ezért, mesterkélts, s annál távolabb áll a köznyelvtől, mert a nyelvújítás költői virágaival ékesítgeti.

Mivel ilyen nagy műgonddal dolgozik, önkényt érthető, hogy költeményeit folyton javíttatja, csinosíttatja; és mégis oly kevésbé van velök megelégedve, hogy összes eddigi műveit zsengeknek nézi, melyeknek egyenkint való közlésébe is nehezen egyezik, arról meg éppen hallani sem akar, hogy Szemere az *Élet és Literaturában* másokéival összehasonlítva méltassa, vagy hogy Toldy kiadandó *Handbuchjában* az ő életéről és költői hatásáról is szóljon. Sejtette, hogy később még jelesebb darabokat fog alkotni; de el kell ismernünk, hogy költői irodalmunk akkori állapotához képest —

már ifjúkori zsengei közül többet méltán fogadott dicsérettel az egykorú kritika.

Pozsonyban két teljes évig tartózkodott az országgyűlés idején, előbb némi becsvágygyal, utóbb már csak kötelességből irogatva a megyéhez a jelentéseket, s másolgatva a diétai irományokat. Egyhangú életébe az a hónap hozott némi változatosságot, midőn 1826 őszén legkedvesebb barátja, Toldy meglátogatta, mely alkalommal fölrándultak Bécsbe is. Hányszor sóhajtott föl azóta ifjúsága szép idejének tétlen vesztegetése miatt, míg végre 1827 augusztusában valahára ütött a szabadulás órája. Útközben egy jó napot tölt Toldy szülői házánál, aztán siet haza, hogy az osztozkodáson civódó testvérei közé békességet vihessen. De alig van ott-hon pár hétig, megúnja a falusi életet. «Neki — úgymond — örök foglalatosság között, s örök mozgásban kell élnie, hogy lelke táplálékot kapjon.» Unalmában nyelvgyakorlatul lefordítja Kotzebuenak *A megholt unoka cz.* egyfölvonásos vígjátékát s belekezd egy Shakspereről szóló régi æsthetikai munka fordításába, de alig várja már, hogy Pestre mehessen régi barátai körébe.

Földváry és Thaly ajánlatára már Pozsonyban szerzett jurateriát Matkovics István királyi táblai protonotariusnál. Október utolsó napjaiban tehát Pestre költözvén, fölesküszik a királyi tábla jegyzőjeül s a nyári törvényszünetig ott dolgozik Matkovics oldalán. Ekkor ismét hazatérve előveszi négy év óta félretett jogi könyveit, hogy hacsak lehet, az év végeig letehesse az ügyvédi vizsgálatot; de többszöri betegsége és sietős irodalmi dolgai miatt csak lassan halad a tanulásban, kedve sincs hozzá; mégis egész erővel hozzá kell látnia, mert az lesz a kenyéradó foglalkozása, a sokfelé osztott apai örökségből reá eső birtokrész oly csekély, hogy abból nem élhet meg. Elhatározza tehát, hogy «a literaturai gondokkal egészen fölhagyva, a prókatori pályára lép.» Az *Epigramma theoriájáról* írt munkája azonban, s ennek nyomán támadt polemijája igazi tehetségének tudatára ébresztik; más hatások is olyan módon folynak be elhatározására, hogy némi lelki küzdelem után fél év mulva mégis — teljesen az irodalomnak szenteli életét.

BADITS FERENCZ.

PROVENCE KÖLTŐJE.★)

Ha Franciaország térképén La Rochelle városától Grenoble-ig egy egyenes vonalat húzunk, e vonal az országot két, nyelvészetileg egymástól különböző részre osztja. Az éjszaki részben hajdanta az «igen»-t «oil»-lal, (ma «oui»), a déliben «oc»-kal fejeztek ki s így támadt a két név (Langue d'oil és langue d'oc), melyekkel a két nyelvjárást ma is megkülönböztetik egymástól. Mert — jegyezzük meg jól — nyelvjárással (dialectus) van dolgunk s nem egyszerűen tájszólással (patois). Épen oly módon Dante az olasz nyelvet is «lingua di si»-nek nevezte el, de helytelenül, mert a spanyol nyelvet is ehhez kell számítanunk. A «lengua doc» vagyis az ó-provençal nyelv területe azonban Franciaországnak mai politikai határain túl is terjed; ugyanis délfelé magában foglalja Cataloniát, kelet felé Savoyát és Helvetia délkeleti részének egy kis csücske szintén hozzá tartozik.

Bartsch Károly *Grundriss zur Geschichte der provenzalischen Literatur* című, jól ismert művében a provençal irodalmat három időszakaszra osztja. Az első azon irodalom kezdetét öleli föl a X. és XI-dik században, a második annak virágzási idejét a XII. és XIII. században s végre a harmadik a provençal költészet hanyatlását a XIV. és XV. századok folyamában. Ha, mint azt Bartsch tette, csak az ó-provençal irodalmat akarjuk figyelemre méltatni, úgy az ő fölosztása ellen nem emelhetünk kifogást. Különbö midőn ő dolgozatát megírta (tudniillik először 1855-ben bevezetesképpen ó-provençal olvasókönyvéhez, utóbb — 1871-ben — mint önálló munkát), az újabb és legújabb provençal irodalomnak még nem

*) Frederi Mistral: *Der Dichter der Provence*. Von Nicolaus Welter. Mit Mistral's Bildnis. Marburg 1899. — 8-r. VIII. + 356 lap, Ára 4 márka.

jutott volt oly fontos szerepe, mint a milyent mai napság játszik, midőn a «lengo d'o» újrálelése már-már komoly aggodalmakat éleszt egy-egy messzirelátó francia hazafi lelkében, kik a déli nyelv föllendülésében és az eddig szunnyadozott provençal szellem fölbredésében Franciaország kettészakadásának baljóslatú előjeleit sejtik. Aggodalmaikat Felix Gras lelkesülő versei sem képesek eloszlatni, ki szerint minden provençalinak jelmondata az, hogy :

Jobban szeretem az én falumat, mint a te faludat ;
 Jobban szeretem az én Provence-omat, mint a te provinciádat,
 De valamennyinél jobban szeretem Franciaországot !

A jelen század délfrancia írói között egy ideig Jaques Jasmin, az ageni «hajművész» vala «facile princeps», ki első és egyszersmind legjobb költeményeivel *Papillotos* (tulajdonképen a haj göndörítésére használt apró papiroskát, angolul : curl-papers) méltó figyelmet keltett irodalmi körökben. Őt azonban túlszárnyalták legújabbban a «feliberek ligájához» tartozó ifjabb erők, közöttük különösen Roumanille és Mistral, kik heten 1854 május 21-én összegyűltek s megalapították az említett írói társaságot (lou Felibrige), mely céljál tűzte ki magának, hogy «a pelyvától megtisztítsa a buzát», hogy a hazai nyelvet megnevesbítse, meggazdagítsa és költői becsű munkákkal annak maradandó életet biztosítson. Meghívták volt körükbe annak idején az öreg Jasmint is, de őt 1852-ben a francia akadémia öt ezer franknyi jutalommal tüntette volt ki «pour ses poésies écrites en dialecte provençal» s e kitüntetés annyira elkábította szegény fejét, hogy fitymálólav visszautasította a megtisztelő meghívót, oly megjegyzéssel, hogy még ha 30, 50, 80 vagy pláne száz feliber gyűlne is össze, annyi föltűnést ők még sem fognak kelteni, sem oly port fölverní, mint keltett és fölvert ő egy maga. Ez elhatározásához hű maradt a szerencsétlen fodrász és költő és azért «sa tête bien coiffée de coiffeur» soha sem látták a feliber fráterek évenkénti ünnepélyes közgyűlésein és virágjátékainál. 1864-ben halt meg. Két év előtt (1898-ban), hálás honfitársai születésnapjának századik évfordulóján szobrot emeltek tiszteletére és ez alkalmat valóságos nemzeti ünneppel ülték meg.

A «feliber» szó értelmét és eredetét illetőleg van akárhány magyarázatunk. Így például Welter szerint Mistral ezt a titkoszerű szót egykoron egy öreg anyóka ajkairól hallotta, ki egy *Szent Anzelm imádságá*-nak címzett öreg dalt énekelt, melyben szó volt arról, hogy a gyermek Jézus mint vitatkozott a

templomban a törvény hét magyarázójával (emé li sèt felibre de la lèi). Ők, az egybegyűlt provençal költők szintén épen heten valának együtt és — elkeresztelték magokat «feliber»-eknek, szövetségüket pedig «Lou Felibrige»-nek. Madame Cécile Hartog szerint pedig, ki nővérével Mme Arsène Darmesteter-rel együtt, egy ízben jelen volt a liga ünnepélyes közgyűlésén és személyesen ismeri Mistralt, az említett öreg anyóka egy régi, idegenszerű dalt énekelt, melyben rendben névszerint felsorolta a 12 apostolt s a dalt ekképen fejezte be: «Grands apôtres, grands félibres!» s így keletkezett a név. Végre dr. Koschwitz Eduárd, az ó-francia és modern provençal irodalmak kitűnő ismerője szerint a «feliber» etymológiája még mindig el van fátyolozva és a szó egy régi templomi énekben fordul elő, melyben a hét tanítványt (die Sieben Jünger) «li sèt felibre de la lei»-nek nevezik. Tehát a szó törvénytudót, apostolt vagy talán tanítványt is jelenthet.

Huszonkét évvel első megalapítása után a feliberek irodalmi körét tágasabb alapra fektették, hatáskörét kibővítették és négy ágra (mantenengo) osztották föl, tudniillik Provence, Languedoc, Aquitania és Catalonia.

Mistral eleinte csak apróbb költeményeket irogatott, míg végre hét évi szorgalmas munkálkodás és számos törlés és javítás után sajtó alá bocsátotta első nagyobb és eddig legjobb költeményét *Mirèio* (Mariska) címen, mely általános föltűnést keltett nemcsak a költő szűkebb hazájában, hanem annak határain túl is és egy csapással meghódította szerzője részére a művelt világ elismerését. A mű önálló kötetben jelent meg 1859-ben Lamartine-nek ajánlva, a francia fordítással (prózában) az eredeti provençal szöveggel szemben (Mireille, poème provençal de Frédéric Mistral). Lamartine, Gaston Paris, Louis Ratisbonnes és mások lelkesülve hirdették az új költő érdemeit, az ősz Jean Reboul egy-egy babérszorúval ajándékozta meg Mistralt, Aubanelt és Roumanillet, a három leghíresebb modern provençal költőt, Gounod pedig csinos operát írt Mireille meséjéhez. A költeményt azonkívül lefordították még francia versben E. Rigaud, németre B. M. Dorieux-Brotbeck asszonyosság, ez elég gyengén, jobban Bertuch Agoston; Katalán nyelvre zenével F. P. Briz és Carré a librettót, angolra hárman tudniillik egy névtelen (C. H. Grant), továbbá H. Crichton és az amerikai H. W. Preston (Bostonban), dauphinois nyelvjárásra pedig M. Rivière-Bertrand (*Muereglie* címen) stb. A költemény minden komoly hibája mellett is tagadhatatlanul szép és a szellemes *Mariska*

költője, «a nagy Homér szerény tanítványa» (Umble escoulan dou grant Oumèro) elvitázhatatlanul megérdemli a reá halmozott ten-gernyi bókot és dicséretet.

Mariskáját követte néhány év mulva Mistral egy más hosz-szabb költeménye, a *Calendau*. Ámbár ennek megjelenését is Deschamps Emil egy csinos négy-sorosban énekelte meg, a munkát hidegen fogadta a nagy közönség, jöllehet a kritikusok égig ma-gasztalták azt. Deschamps szerint:

On disait que Mireille, en ce vaste univers,
N'avait pas de rivale au grand tournois des vers;
Calendal paraît et Mireille
N'est plus la splendeur sans 'pareille.

Csakhogy a nagy közönség nem osztozott e nézetben és a kö-zönségnek igaza volt. *Calendaut*, nyelvének szépsége és számtalan költői részlete ellenére megölte gyöngge, hogy ne mondjuk furcsa meséje és zilált szerkezete.

Csinos még Mistralnak az a költeményfüzére is, mely *Lis isclo d'or* (Az arany szigetek) czímen jelent meg, először Avignon-ban 1874-ben.

Föltűnést keltett azonkívül Mistral egy nagyobb költeményé-vel tudniillik *Nertoval*, mely *Mirèio* után egy negyed évszázaddal jelent meg. A mű alapgondolatát e négy szóban adja maga a költő: «Lou diable porto péiro», mely közmondás és annyit jelent, hogy «az ördög hordja a követ» tudniillik az Úristen dicsőítésére és mint Welter találóan megjegyzi, ugyanazt a gondolatot fejezi ki, mint Lenau jól ismert mondása: «Des Teufels Thun wird Gottesdienst an Ende» vagy mint maga Mephisto mondja:

Ich bin ein Theil von jener Kraft
Die stets das Böse will, und stets das Gute schafft.

A csinos költeményben szerzője saját vallásbeli nézeteit tol-mácsolja, a mint ezt ő egy Félix Hémonhoz intézett levelében maga bevallja. Ő, úgy írja, jó keresztyén akar maradni, de másrészt (így!) a korrall is akar haladni. Mint fejtegeti, ő ezt lelkiismeretesen teheti, mert az emberi nem haladása a Teremtő munkájának folytatása, jöllehet az ördög, mint napszámos, «hordja a követ» az általános művelődés épületéhez. Ha ez így áll, úgy a Sátán érdemeit eddig nem méltányolta kellőleg a világ s ő már régóta megérdemelte

volna, hogy valamennyi tudományos társaság tiszteletbeli tagjának megválaszszá.

A költő legújabb munkája *Lou Pouèmo d'ou Rose* (A Rhône folyam költeménye) 1897 elején jelent meg 12 énekben, épen úgy mint egyéb nagyobb költeményei a provençal eredeti szöveg mellett a francia fordítással, és a mi munkáinak tanulmányozását fölötte elősegíti és megérthetőségüket igen megkönnyíti — bő magyarázó jegyzetekkel. Mert ha Mistral műveit meg akarjuk érteni, ismernünk kell a Provence-ot keresztül-kasúl, végig meg végig; ismernünk kell annak történelmét, topographiáját, ethnographiáját, faunáját, floráját, folk-lore-ját, népszokásait és még sok más dolgot; s azért csakis oly alapos ismerője mint a német Bertuch, birközhatnak meg némi sikerrel Mistral műveinek fordításával.

Mistral szerencsét próbált mint színműíró is és nagyobb szerzeményei közé tartozik *La Rèino Janoja*, melyet ő maga «tragédi prouvençalo»-nak nevezett el, ámbar bajos eldönteni, hogy miért, mert inkább melodráma vagy jobban mondva tragi-komédia mint szomorújáték az egész. I. Nápolyi Johanna eseménydús életét eddig számos színműíró választotta tárgyául és ismerjük három francia változatát, tudniillik Magnon (tragédia 1656), La Harpe (tragédia 1781), Leuven és Brunswick-ét, (opera comique 1840); három olaszt, tudniillik Casanova (tragédia 1840 körül, Ghislanzoni (drame lyrique 1875), Brunetti (ugyanaz 1881); egy angolt (W. S. Landon 1853); egy magyart (Rákosiét) és egy provençalt (tudniillik Mistralunkét 1890). A színmű tartalmára előkészít egy előbeszéd, melyben a költő felsorolja forrásait, melyek se nem egykorúak, se nem modernek, hanem épen abból a kategóriából valók, melyet a történelmi igazság után való kutatónak szorgosan el kellene kerülnie, mint például Moreri szótára (1681), Scipio Mazzela (1596), Jean de Nostredam (1575). Giannone (1676—1748) munkái stb. De másrészt miután a költő Johanna dicsőítését tűzte ki magának föladatul, forrásait jobban meg nem válogathatta volna e célra. Persze ne feledjük el, hogy Mistral mint a szép Provence szülőtte a legnagyobb kegyelettel ápolja «a jó Johanna királynő» emlékét. Ámbar hatodfél évszázadig majdnem minden nemzet írói sárral dobálták ez asszonyt, jelleme mégis mocsoktalan maradt hű provençal alattvalói szemében és a nép áldja emlékét. «Aimez Dieu et la Reine Jeanne» az ő jelszavuk francziára fordítva.

Johanna egyéb bámulóinak példájára András királyt és magyar környezetének tagjait — köztük persze Róbert barátot is, Petrarca

«csunya sündisznó»-ját — valamivel feketébbre festi, mint azt a történelmi igazság megengedte volna és az olasz műveltség és a magyar műveletlenség közötti ellentétet rikítóbb színekben tünteti föl, mint megérdemelték volna; egyszóval történelmet hamisít a mi rovásunkra költői czéljainak kedvéért. Különben a darab színpadi technikája is fölötte kezdetleges, bonyodalma alig van, a személyek jellemrajza s még magoké a főbb szereplőké is fölötte gyöngé és mindezen hiányokért és hibákért kevés kárpótlást nyújt a nyelvnek helyenkinti szépsége. Welter maga is kénytelen azért bevallani, hogy «Mistral ist ein grosser epischer und lyrischer Dichter, aber kein Dramatiker.»

Ha már egy a történelemben olyan járatlan német szerző mint Welter oly kicsinylőleg itél a kérdésben forgó «tragédiá»-ról, mint vélekedhetnénk másképen róla mi magyarok, kik a legújabb kutatások nyomán kissé jobban ismerjük Johanna és András történelmét? A darab egyik-másik jelenetén, ha magyar színpadra kerülne, még a kakasülő szerényebb közönsége is mosolyra fakadna. Ilyen például az első fölvonásnak az a része, midőn a királyi pár összetűz egymással a királynő mulattatására rendezett sok furcsa dínom-dánom miatt, s Johanna figyelmezteti Andrást, hogy Nápolyban mások a szokások, más a nyelv, más a törvény mint Magyarországon s azért a fiatal király nem illetékes bíró annak megítélésére, hogy mi illendő, mi nem a nápolyi udvarnál. «Mit tudhatsz Te az ilyen dolgokról» — veti Andrásnak szemére Johanna, — «Te ki ködben születél, a Duna tövisbokrainak tövében, a Te szlávjaid között!!»

Vous, nascu dins la nèblo, au ped dis agavoun
Dóu Danùbi, au mitan de vostis Esclavoun.

Ilyen a második fölvonás első jelenete, melyben András meg akarja mutatni Johannának, hogy ő a király és nem egyszerűen a királyné «cavalié servént»ja és tárt marokkal szórja a kitüntetések és zsíros hivatalokat kedvelt magyarjainak. Mátyás gróft kinevezi a hajóraj parancsnokává, Lászlót megteszi országbírónak, Zápolyának átadja Calabria kormányzását, Konrádnak a Provence-ét, Gábornak Piedmontot, Warinnak Capuat, Dömötörnek Apuliát; Ladimirnek átadja az ország pecséiteit és kinevezi protonotariusának, Ricautból lesz Grand-Marechal s Róbertből, a koldusbarátból cardinal-legátus; és így tovább.

KROPF LAJOS.

ÉRTESITŐ.

Korhadtt fakeresztek. Irta Rákosi Viktor. Budapest, 1899. Singer és Wolfner kiadása.

Rákosi Viktor, mint komikus és humoros író, bizonyos kedveltségnek örvend. A lapok örömet közlik vázlatait, beszéleyeit, melyek aztán összegyűjtve is megjelennek; a fővárosban és vidéken nem egyszer tart fölolvastatást s úgy látszik igen kedveli a szereplést s a lakomázó társaságot. Bizonyára nem unalmas író és fölolvastató, de nem annyira komikai és humoros, mint inkább csak tréfás műveket ír. Vannak ötletei, kevésbbé gondolatai. Az emberek és viszonyok rajzában a felületen marad, ritkán és alig hatol beljebb, s nem igen érzik művein a komikai ér lüktetése vagy a humoros ke ély könnybe és mosolyba olvadó hullámválása. Eltalál egy-egy jellemző vonást, de általában rosszul rajzol s vastag ecsettel s kirívó színekkel fest. A valószínűsége keveset ad; kedveli a szeretlen túlzást s a hahotázó bohóskodást, s nemesak előadásában, hanem fölfogásában is van valami diákos. E kifejezést nem veheti rossz néven tőlünk a szerző, hisz ő maga mondja magáról: «valami javíthatatlan gamin mindig ott van lelkem mélyén». És igaza van, de mi sokaljuk a gamin-t s megelégszünk a szerényebb diák kifejezéssel.

Legújabb, a *Korhadtt fakeresztek* című művet, melynek tárgya az 1848—49-iki honvédvilágból van véve, kíváncsian vettük kezünkbe. Mi jutott eszébe a jó kedvű bohóskodónak, a tréfás adomázónak, hogy harcziól, háboruzól és tragikai küzdelmekről akar nekünk regélni? Vajon sikerül-e ez neki annyira, mint amaz. Bizony kevésbbé, de jellemző sajátságai e művében is épen úgy nyilatkoznak. Itt is eltalál egy-egy vonást, de az egész kép elhibázott, itt is túlságokba téved vagy épen lehetetlent akar elhíttetni velünk, de míg ott jó kedvével eltakar egyet-mást, itt páthoszával

még inkább kizökkent illúziókból. A hősiséget akarná rajzolni, de ezt úgy teszi, hogy alig hihetünk benne; hősei egyszerű katonák, de nagyon is színpadias alakokká válnak. Neki is, nekünk is jól esik, ha itt-ott egy kis vidámabb hangba csap át s egy-egy komikai jelenetet rajzol.

Könyve keletkezését úgy adja elő, hogy az ország különböző részeiben nem egy helyt számos sirt látott korhadttal fakeszttel jelölve. Ezek mind honvédsírok, melyeket a szerző mindig elérékenyülve szemlélt és föltette magában, hogy «az utolsó nemzeti eposz kicsiny alakjainak egy szerény monumentumot fog állítani». A szerény monumentum e rajzgyűjtemény, melynek tartalma, a bevezetés szerint, való történetek, poros acták, egykori levelek megsárgult betűiből, még élő kortársak szóbeli mondásaiból van merítve. A szerző való történeteket ígér, de mi meglegednénk a valószínűekkel is, de bizony ilyeneket sem igen találunk könyvében. Mindjárt az első rajzban, melynek címe *A sztrechnói piros virágok*, el akarja hitetni velünk, hogy a sztrechnói tetőn, mióta ott hetvenkét honvéd elesett, fehér és tarka virág helyett csak piros virág terem, mert a földet sok vér öntözte. Tulajdonképp hetvenhárom honvéd védte a szorost a beözönlő oroszok ellen. A honvédek mindnyájan megesküdtek, hogy utolsó csepp véréig harcolnak s ott vesznek. Hetvenketten el is estek, a hetvenharmadik csak megsebesült, kit az oroszok gondosan ápoltak, s bevitték az eperjesi kórházba. Mikor sebesült föl-ocsudott, hívatta a polgármestert és lelkészt, hogy jegyezzék föl, hogy miként küzdött és halt meg a hetvenkét honvéd. Aztán magára maradt estig, akkor újra hívatta őket, de ezek már szét-tépett sebkötélékei között haldokolva találták, mert ő, a hetvenharmadik, megfogadta, hogy bajtársaival hal meg, nem maradhat egyedül, követnie kell őket. Ez valamivel több és kevesebb a hősiségnél, s nagyon is színpadias.

Ilyen, sőt ilyenebb a *Legionárius* című rajz is. Ebben a bécsi diákok halálfejes legiója a magyar sereggel Jász-Berénybe érkezik, hol igen szívesen fogadják. Köztök egy Hammer nevű alig áll a lábán, láza van, a typhus jelenségei mutatkoznak rajta, de azért őrségi kötelességét híven teljesíti. Este gazdája lefekteti, megígérve neki, hogy éjjel fölkölti, ha a sereg elvonulna. A sereg elvonul, de a gazda nem költi föl a beteg legionáriust, mert azt hiszi, hogy ha az éji hóviharnak neki indul, biztos a halála. Hammer másnap délutánig aludt. Ekkor behívta gazdáját s megkérdi tőle, hogy mi újság. Az elmondja, hogy a legio elvonult s ma már

ütközet van valahol. «Szent Isten! — kiált föl a legionarius — mit tett velem. Elmaradtam az ütközetből, el vagyok veszve. Sohasem mosom le magamról a gyávaság vádját. Szökevénynek hisznek». Egy óra mulva föbe lőtte magát. — *A cserkesz kapitány elbeszéléseiben* szintén van egy történet, melyet bajosan hihetni el. Az oroszok kivonulóban vannak Magyarországból; az utolsó csapatot Krilov kapitány vezérli. Egyik határszéli városban a mint megpihen, berohan hozzá egy honvédtiszt s elbeszéli, hogy ő négy társával komáromi capitulans s az ott írott útlevel alapján semmi bántódásuk nem lehetne, de egy császári biztos, a ki pedig magyar ember, összefogdosztatja őket, s megbotoztatja. Erre Krilov kapitány az osztrák katonákat, a kik a fogoly után törtek a szobába, kiutasítja s megizeni a császári biztosnak, hogy bocsássa szabadon a fogoly honvédtiszteket. A császári biztos megjelen, összetűz a kapitánnyal, a ki tüstént elfogatja s föbe löveti, az ezred orvosával pedig bizonyítványt írat, hogy a császári biztos choleraiban halt meg. Az orosz és osztrák tisztek között fordultak elő ugyan 1849-ben összeütközések, de ily eset nem fordulhatott elő. Bizonyára a szerző ezt s előbbi rajzait nem a poros acták és elsárgult levelek betüiből merítette, hanem képzeletéből.

Vannak egyébiránt a gyűjteményben oly rajzok is, melyekről maga a szerző is bevallja, hogy tisztán a képzelet szülöttei. Ilyenek: *A czár, császár, Történet, mely ábránd.* Az elsőben a czárnak egy estélyét rajzolja a szerző, melyben az interventio elhatározott; a másodikban Bardóczy főhadnagy lázálmát beszéli el, a ki dragonyos ruhába bujtatott huszárokkal Bécsbe indul, hogy elfogja a császárt és seregének Magyarországból való kivonására kényszerítse; a harmadikban a világsi nap előtt a székely havasokból husz ezer jelen meg a táborban egy fegyvergyári igazgató vezetése alatt, a ki két év óta új találmányú fegyvereket kovácsolt. Görgői nem adja meg magát, megtámadja az oroszokat és Haynaut s mindkettőt megveri. S a szerző mikor mindezt mint megtörténeteket előadja, oda veti: «Igy történhetett volna, ha egy magyar ember 1848-ban föl találja a Manlicher-puskát, Uchatius-ágyút és a hozzávaló puskaport. E léha álmok éles ellentétben állanak a tárgy komolyságával. Gyermekes dolgok, rossz tréfák. *A zsidó fiu. A prészákai árnyak. Két történet* színművek már inkább vannak az életből merítve, de a túlzás ezekben is szembetűnő s kevés benők a lélektani alap. Jobban sikerültek a szerzőnek a vidámabb rajzok, melyek között a *Zsádány és Karnesz, a Gyönki nemzet-*

örök és *János vitéz* címűekben nem hiányzik egy pár találó vonás és jó ötlet, azonban a gondosabb kidolgozás ezeknek sem erős oldala.

Gyűjteményével a szerző bizony szerény emlékei sem emelt a névtelen hősöknek. Óhajtandó, hogy költőink ne vegyék tárgyul a honvédvilágot, ha aránylag valami derekast [nem tudnak róla írni. Van elég más tárgy, melyeket ha nem dolgoznak is föl sikerrel, legalább nem sértik meg vele kegyeletünket. Úgy is elég rossz beszédet és verset kell hallanunk honvéd-ünnepélyeink alkalmával. De itt a szónok és költő mintegy kénytelen beszélni és költeni, ha már egyszer ünnepélyt rendezünk. De ki kényszeríti az író, hogy minden ok nélkül oly tárgyhoz fogjon, a melylyel nem tud megbirkózni s akaratlanul is kegyetlennek tűnjék föl? —i.

Az Anjoukori társadalom és az adózás. Irta: dr. Illés József. Budapest. 1900. Ára 2 kor. 40 fill.

Nemzeti intézményeink legújabb fejlődésében fájdalommal nélkülözzük a történelmi folytonosság képét. Középkori szervezeteink az állandóan léte fõntartásáért küzködõ államban oly sokáig fõnmaradtak, hogy a legújabb kor eszméi s kívánalmi szerint való átalakításuk már nem volt lehetséges, hanem teljesen újakkal kellett azokat helyettesíteni, az elkorhadt fákat gyökerestõl vágni ki, s helyökbe új ültetvényt plántálni.

Az angol igazságszolgáltatás bíráiban még ma is utódait látja a XI. század utazó bíráinak. Adórendszerök ma is magán viseli s a múlt század elején lefolyt adóreform körüli vitákban különösen kiténtette azt az alapelvet, hogy az adók eleve csak a kormánynak juttatott «auxiliares» voltak. A toborzó dobja ma is emlékeztet Cromwell vitézeire. Hazánkban a még Deák Ferencz 43-as javaslatában tervezett bírói szervezet a maival semminémû kapcsolatban nincs. Adórendszerünk s pénzügyigazgatásunk minden előzmény nélkül teljességgel az absolut korszak szülõtte. Régi Hadügyünket pedig elseperte az általános hadkötelezettség behozatala.

Ilyeténkép az oly tanulmányok, melyek körébe az elõttünk fekvõ nagy szorgalomra valló munka is tartozik, jobbára a mai korról kevésbé kapcsolatos, antiquarius jellegû vizsgálódások.

A dolgok természetébõl folyó e hiányt azonban igen helyesen s mondhatjuk szellemesen igyekezett pótolni Illés József, midõn

vizsgálódásait azon minden korra egyaránt illő philosophiai eszmére építé, hogy a kor társadalmának szervezkedése és az adózási rendszer között bizonyos törvényszerű kapcsolat van, és fordítva : tanulmányát épen e philosophiai eszmének igazolásául kívánja tekinteni. (4. l.)

Ehhez képest műve két részre oszlik : az első három fejezetben az Anjoukori társadalom képét rajzolja meg. Különösen abban látja e kor jellegzetességét, hogy a nemzetalkotó elemek — az Árpádok századaiban kifejlődött egységessége megbomlik, de az egyes társadalmi osztályok még nem öltöttek megállapodott formákat. S valóban : igen helyesen itéli meg e tekintetben e kort, mert nyilvánvaló, hogy az «una eademque nobilitas» törvénybe igtatása nem arra mutat, mintha tényleg egységes nemesi rend létezett volna, hanem arra, hogy immár törvényes úton kellett bomlásának ellenállni. Első fejezetében világos képben vezeti elénk a főpapok, a hivatalnok-bárók és czimzetes bárók, a köznemesség és a praedialisták, az ezek közül különös kiváltságot élvező jászok és kunok, erdélyi magyarok, székelyek, várjobbágyok és várnépbeliek, telepesek zsidók és szolgák változatos rendjét, ezzel kimerítően tárva föl a társadalom osztályait, mindenütt visszavezeti azokat árpádkori eredetökre.

A társadalmi átalakulás e folyamának megfelelő a közhatalom gyakorlásának megosztlása. «A közhatalom még nem jött létre központosítottan, egységesen : elrejtve, szétszórva található a társadalmi erők vonzó körében». (18. l.) Minden hatalom kiváltságon alapúl, de minden kiváltság alól lehet kivétel. Az úri hatóság kiváltság a rendes bíraskodás alól. A nemes rendes bírósága a törvényhatóság, de ez alól kiváltság vezet a nádor ítélőszéke elé. E kiváltságok vagy területhez vagy személyhez tartoznak, s az alkotja létalapjokat.

Analog képet nyújt a társadalommal az adózás állapota. A társadalom-alakulásnak induló töredékeihez hasonlóan az adóteher sem egységes, s az adózó osztályok a legkülönbözőbb mérvű és minőségű (jászok tegus pénze, székelyek ökörsütése) közteherrel vannak megróva. A közhatalom gyakorlásának megosztása maga után vonja az adóztató hatalom épen oly változatosságát. S végül a közhatalom alóli számos kivételnek megfelel a legkülönbözőbb adómentesség, mely ismét területet vagy személyt ment föl az adóteher alól.

Ez elvek alapján Illés József a közadózás képét valóban meg-

becsülendő szorgalommal az okiratok hosszú sorának áttanulmányozásával tárja elének. Különösen jelentősek abbéli vizsgálódásai, hogy e korban a nemesség korántsem örvendett annak a gondtalan adómentességnek, melylyel Verbőczy büszkélkedett s különösen a *lucrum cameræ* beszolgáltatásában jelentékeny része volt a köznemességnek. Bátran elmondhatjuk, hogy a nemességnek az a kiváltsága, melyet Széchenyi oly keserű gúnnyal ostorozott, korántsem volt régi magyar intézmény, hanem inkább a kiváltságok elfajulása, túlságba vitele.

Alapos és érdekes Illés József tanulmánya a jogtörténet-író számára, de a pénzügyi politikus egyet nélkülöz benne: arra nem nyújt elég alapot, hogy az adóteher körülbelül mekkora lehetett s mennyiben nehezedett az egyes osztályok vállaira? Egy helyütt (71. l.) említi a *lucrum cameræ* «fél fertó»-ját, de nem említi meg, hogy az mekkora összeg?

E szempont figyelembevétele pedig, ha adóztatásról szólunk, nélkülözhetetlen. Másik hiánya: hogy a külföldi intézményekről meg nem emlékezik. E tekintetben pedig alig lehetne érdekesebb tárgyat találni a kutatásra, mint a román nemzetek köréből beszármazott királyok korát. Hisz — hogy egyebet ne említsünk — köztudomású, hogy II. Frigyes szicíliai constitúciói az Anjouk törvényhozásának egyik főforrása voltak.

A tanulmány nyelvezete könnyen folyó, élénk és számos helyen — különösen a fejezetek összefoglaló bevezetéseiben — lendületes. Az általános politikai eszmék kifejezésére írja szellemes tollal bír. E tekintetben csak egy észrevételt legyen szabad tennünk. Az egyes s a többes szám első személyének vegyes használata zavaró: az író olvasóival együtt vizsgálja az intézményeket (megvizsgáltuk), de az eredményeket csak ő maga vonja le belőlök (törekedtem, reámutattam)!

K—n E—r.

A Life of William Shakespeare by Sydney Lee. With Portraits and Facsimiles Fourth Edition. London Smith, Elder and Co. 15. Waterloo Place. 1899.

Sydney Lee könyve most talán a legnépszerűbb Shakespeare-életrajz Angliában. 1898 novemberében jelent meg az első kiadás, a következő hónapban a könyv már három kiadást ért, a múlt év februárjában a negyedik kiadás következett s lehetséges, hogy azóta

újabb kiadások is jelentek meg. E népszerűség bizonyítéka annak, hogy a könyv hézagot pótol. Ez kissé merész állításnak látszik, a Shakespeare-irodalom áradatát tekintve, de mégis úgy van.

Aesthetikai méltatás untig elég jelent meg Shakespeareról a világirodalomban. De hiányzott oly könyv, mely a Shakespeare életére, munkáira s hírneve elterjedésére vonatkozó adatokat a lehető teljességgel tömören s józan kritikával foglalja össze. Ezt a föladatot oldotta meg Sydney Lee nagy sikerrel. Könyve telve van adattal, minden megvan munkájában, a mit érdemes megjegyeznünk a költő életéről, munkáinak forrásairól, az azokban található életrajzi vonatkozásokról, a költő arczképeiről, s munkáinak kiadásairól. Ritkán olvashatunk ily alapos kutatásokon nyugvó, ily tárgyilagosan s mégis kellemesen írt életrajzot.

Érdekes az a néhány részlet, melyet Sydney Lee előtt a rendszeres Shakespeare-életrajzokban még nem használtak föl.

Sydney Lee szerint például a *Felsült szerelmesek* volt Shakespeare legelső drámai műve. Általában a *Tévedések vígjátékát* szokás a drámai művek sorának élére helyezni, de Sydney Lee szerint e vígjáték a harmadik volt a drámák sorrendjében.

Ismeretes, hogy a *Velencei kalmárban* Shakespeare Fiorentino tizennegyedik századbeli novellájának meséjét követte. De Shakespeare más forrásokból is meríthetett. Gosson egy 1579-ből eredő megjegyzéséből azt következtethetjük, hogy a font hús és a szekrények történetét már Shakespeare előtt is összekapcsolták drámai előadásban. A zsidó hitelező és a keresztyén adós viszonyát Robert Wilson is tárgyalja egy 1584-iki drámájában és Shakespeare bizonyára ismerte e drámát. A *Velencei kalmár* az utolsó shakespearei dráma, mely még Marlowe hatását mutatja. Shakespeare 1594-ben írhatta e drámát s így nem valószínű, hogy Lopeznek, a királyné zsidó orvosának 1594-ben történt kivégeztetése ösztönözte a költőt a zsidó jellemvonások szorosabb tanulmányára. Lopez azzal volt vádolva, hogy a spanyoloktól pénzt fogadván el, meg akarta mérgezni Perez Antoniót, a spanyol menekültet és Erzsébet királynét. Tehát Lopez veszedelmének okozóját is Antoniónak hívták, mint azt, ki Shylock baját okozta.

De legérdekesebb része ez életrajznak az a néhány fejezet, mely a sonettekét tárgyalja. Sydney Lee kimutatja, hogy igen süpedékes talajon mozognak azok, kik a sonettekben megénekeltek érzelmekben önéletrajzi vallomásokat kutatnak. A szerző alaposan ismervén az egykorú s más korabeli sonettekét kifejti, hogy Shakes-

peare többnyire a sonettköltők szokásos themáiról dalol. «Nyilatkozik talán önkénytelenül» — így végzi Sydney Lee fejtegetéseit — «lelkének hangulata azokban a sonettekben, a melyek melankholiát és önkínzást fejeznek ki, de drámaírói ösztöne sohasem aludt és nem bizonyos, vajon nem éri-e be azzal, hogy e sonettekben drámai módon az önvallomás illuzióját kelti föl. Az egyedüli életrajzi tanúság, mely a sonettekben meríthető, abból áll, hogy Shakespeare életének bizonyos korszakában a hizelgésnek egyetlen fegyverét sem vetette meg, midőn rajta volt, hogy egy előkelő fiatal ember kegyes pártfogását szerezze meg magának». Ez az eredmény nem egészen új, noha nem emlékszünk arra, hogy valaki oly alaposan s oly helyes módszerrel tárgyalta volna a sonettek életrajzi értékét, mint Sydney Lee.

Altalában a fölfogás józansága igen föltűnő jellemvonása ez életrajznak. Ez irányban néha talán át is lépi a kellő határvonalat, hiszen tudjuk, hogy a józanságnak is vannak szertelenségei.

Kétségtelen, hogy a helyes úton jár, midőn Shakespeare jellemének józanságát kiemeli, hanem hogy eltalálja-e mindig a modus in rebus-t, az nem egészen bizonyos. Vegyük csak Shakespeare következő jellemrajzát:

«Az élet bohème eszményei és módjai nem vonzották Shakespeare-t. Reánk maradt munkái bizonyítják nagy és folytonos szorgalmát. Irodalmi tehetségével és a társas életre termettségével az üzletember élelmes ügyessége párosult benne. Irodalmi munkáit és sikereit különösen abból a szempontból becsülte nagyra, hogy azoknak jövedelméből elláthassa önmagát és leányát. Legfelsőbb nagyra-vágyása az volt, hogy stratfordi földieit előtt helyreállítsa a család hírnevét, melyet atyjának balsorsa veszélyeztetett. Költőben ritka az ily köznapi eszmény, noha lángeszű írók közül Chaucer és Walter Scott versenyeznek Shakespeare-rel személyes céljaik józanságában és az élet mindennapi eshetőségeinek egészséges fölfogásában».

Megjegyezzük még végül, hogy Sydney Lee a magyar Shakespeare-irodalomról is megemlékszik.

«Magyarországon» — úgy mond — «a század kezdete óta írók és színházlátogatók nagyra becsülték Shakespeare legkiválóbb munkáit. Shakespeare teljes magyar fordítása 1824-ben jelent meg Kassán. A budapesti nemzeti színház műsorába az utolsó években huszonnégy shakespearei színjáték vétetett föl». Jegyzetben hozzá teszi még, hogy Greguss könyvet írt Shakespeare-ről.

Magyar olvasók előtt fölösleges volna fejtegetnünk e sorok

hiányosságát és tévedéseit. Csakhogy e tévedésekből nem szabad következtetnünk az egész életrajz alaposságára nézve. d.

M. Fischer: Schleiermacher. Berlin, C. A. Schwetschke, 1899. Mk. 4.

A német irodalom tavaly két nevezetesebb emlékünnepeült: az egyiket Frankfurtban, Goethe születésének 150 éves fordulójára, az egész Németország részvételével, fényes ünneplések közt, — a másikat csöndben, a tudósok és egyházi testületek szűkebb körében, meg az irodalom terén. Ez utóbbi Schleiermachernek, a híres theologusnak és philosophusnak szolt; alkalmul reá nem születés- vagy halálózsnapja szolgált, hanem egyik művének: *A vallásról irt beszédeinek* 100 éves fordulója.

Csodálatos dolog! Az egész XVIII. század a vallás hatalmának lerombolásán dolgozott, s mégis, a század utolsó évében egy oly mű jelent meg a vallásról, mely rendkívüli ékesszólással, a próféta megragadó erejével rázta föl a vallás iránt közönyös, művelt emberek lelkiismeretét s térítette őket a vallás útjára. Régóta nem jelent meg mű, melyből nagyobb erővel szolt volna a vallás hatalma, s a mely nagyobb befolyást gyakorolt volna a kedélyekre, mint épen ez. Vajon a korszellem változott-e meg husz évvel a vallás nagy gúnyolójának, Voltairenek halála, és tiz évvel a francia forradalom kitérőse után, — vagy Schleiermacher s a *Vallásról irt beszédei* is egyik hathatós tényezője volt a korszellem megváltozásának? minek kutatók; elég az, hogy a XIX. században a vallás ismét uralkodó hatalom az emberi lelkek fölött, s ennek létrejövetelében Schleiermachernek s a *Vallásról irt beszédeinek* előkelő része volt. De más érdeme és jelentősége is van e műnek: a fölvilágosodás és dogmatismus ellentétes s egyaránt elfogult fölfogásával szemben e mű jelölte meg először igazán a vallás mivoltát és szerepét az ember életében, ez állapította meg szabatosan a vallás, dogma, philosophia és a tudományok közt levő határvonalakat. E fölfogása s e megállapításai — csekély módosítással — ma is fönnállanak. S épen ez a körülmény mutatja, hogy Schleiermacherben nemcsak vallásos prófétát, hanem egyúttal mélyreható gondolkodót s előkelő tudóst kell látnunk, ki épen úgy lángolt a vallásért, mint a tudományért, ki épen úgy óhajtotta egyiknek, mint a másiknak előrehaladását, kinek szabadság a vallásban és egyházban s szabadság a tudományban volt a vezérlő elve.

A *Beszédek* megjelenésének 100 éves fordulójára írta Schleiermacher egyik tisztelője s lélekben buzgó tanítvány a fönt címzett művet, — hódolatul a mester szellemének. E mű nem életrajz, nem is a *Beszédek* méltatása vagy fejtegetése, hanem ez magát Schleiermachert akarja nyújtani, a mint műveiben egy figyelmes szemlélő előtt megnyilatkozik. A ki nem akarja Schleiermacher megismerése végett 30 s egynéhány kötetet kitevő műveit végigtanulmányozni s a ki nem elégszik meg viszont a theologia-, philosophia-történetek ismertető czikkeivel sem, a melyekben nem ő szól, hanem róla szólanak, — az jó hasznát fogja venni Fischer e művének. Ő komolyan igyekezett magát beleélni Schleiermacher szellemébe, gondolatvilágába s műve egységes képben tünteti föl Schleiermacher vallásos és bölesészeti rendszerét, lehetőleg az ő szavaival, de mindenesetre az ő gondolataival. Műve három részre oszlik: előbb kapjuk a vallásos prófétát, azután a philosophust s végezetül a praedikátort. Az utolsó fejezet Schleiermacher theológiájának viszonyát fejtegeti egyfelől korához s másfelől a jelenkorhoz.

L—s.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő Úr!

A *Budapesti Szemle* folyó évi február számában egy jegyzetben Ábrányi Emil jeles Don Juan-fordításának újabb kiadásáról szólva, a XIV. ének 3-ik versszakában még mindig található kihagyás ötletéből felemlítettem azt az irodalmi curiosumot, mely garral leczkéztetett meg annak idején engem, az első kiadásnak Szemlebeli bírálóját az Ábrányi-féle *Pesti Naplónak* egy egész tárczája, a miért ama kihagyott részben előfordul s a halálra vonatkozó e kifejezést: *font of eternity* öröklét *forrásának* fordítottam Gildemeisterrel és a szótárak alapján, nem pedig öröklét *keresztelőmedenczjének*.

Az érintett tárcza írója jónak látta erre most újra megszólalni, ezuttal a *Budapesti Naplóban*, melynek illető (febr. 19-iki) közleményét csak a minap juttatta tudomásomra baráti szívesség. A *Pesti Napló* tárczája miatt akkortájt nem kívántam válaszolással fárasztani tisztelt szerkesztő úrnak és olvasóinak türelmét: bocsánat, ha nem hagyom minden szó nélkül az újabbik, egész

hasábra terjedő támadást, melynek írója Bodrogi Lajos, Kecskemétről.

Két passusra kívánok reflektálni, mint a melyek érdekes adaléku szolgálhatnak irodalmi viszonyaink jellemzéséhez.

Az egyik így szól:

«Byron a XIV. ének 3-ik versszakában a szkepsziszről beszél. Azt mondja, hogy csak arról vagyunk bizonyosak, hogy a halálra születünk. És ekkor így folytatja:

An age may come, font of eternity,
When nothing shall be either old or new.*)

Itt tehát már nincs halálról szó, hanem egy korról (age), a mikor semmi sem lesz többé régi vagy új. És a költő ezt a kort (nem a halált) font eternity-nek nevezi. Vagyis ez a kor ép úgy lesz megújítója az örökkévalóságnak, a melyet az érzéki élet csak ideiglenesen és látszólagosan szakít meg, mint a hogy a keresztség új életre avatja az eredendő bűntől megtisztult lelket. Ezért lesz ez a kor az örökkévalóság keresztelőmedenczéje, melyből az öröklétbe repül a bilincseitől megszabadult lélek.»

Tehát nem a halálról beszél ott Byron, hanem egy oly korról, melyben immár semmi sem lesz többé új vagy régi, mely az örökkévalóság megújítója és melylyel az öröklétbe repül a megszabadult lélek. Nos mit tesz ez egyebet, mint hogy ez a kor = a halál? A fontoskodó logikai érvekkel argumentálgatás itt nem egyéb,

*) Alljon itt az egész ide vonatkozó rész, hadd láthassa teljes kapcsolatban olvasónk Byron gondolatmenetét:

. . . and what know you,
Except perhaps that you were born to die?
And both may after all turn out untrue.
An age may come, font of eternity,
When nothing shall be either old or new.
Death, so call'd, is a thing which makes men weep,
And yet a third of life is pass'd in sleep.

E sorok közül a 2-ikban s a 6-ikban a halálról beszél Byron. (A következő versszak is e szavakkal kezdődik: «A sleep without dreams.) Nem beszél a 4-ikben sem másról, sőt a «*death, so call'd*» egyenesen az «an age» appositíója.

mint az az eléggé ismert irodalmi tintahal-módszer, mely arra használja a tintanedvet, hogy maga körül zavarosságot idézzen elő. A ki e zavarosságon keresztül bír látni, látja, hogy végelemzésben mégis csak oda lyukad ki a dolog, hogy age = a halál, az élet utáni lét. Így aztán midőn a cikk végül ezt a nagy ütőkártyát is kijátsza érvei közül: «Ennek: *örökkévalóság forrása* nincs is értelme; a hol forrás vagyis kezdet van, ott nem is lehet örökkévalóság», már tisztában lehet mindenki e mélységes philosophálás értékével, mely tiltakozik az ellen, hogy azt mondjuk: a halállal öröklét kezdődik ránk nézve, a halállal belelépünk *vagyis* visszamerülünk az örökkévalóságba, s ugyanakkor feltétlenül szabatosnak és logikusnak tartja az *örökkévalóság megújításáról*, az *öröklétbe röpülésről* beszélni.

Ebből az egész homályos fejtegetésből egy világos: törik-szakad védeni az egyszer elkövetett tévedést. Vitatni tüzen-vizen át, hogy Byron ily erőltetett, facsaros metaphorát használt: az öröklét *keresztelőmedenczéje*, nem pedig öröklét *forrását* mondott, mint Gildemeister is fordította, a ki tán tudott úgy angolul, mint cikkíró. Én különben jegyzetemben kiemelttem, hogy Gildemeistert tekintélyes szótárírókkal ellenőrizve követtem. Kategorikusan állítottam az utóbbiak alapján, hogy font angolban forrást is jelent. A cikkíró éppen oly kategorikusan tagadja ezt most:

«*Valaminthogy a jó szótárírók is tudják, hogy forrás = fountain, well, source és spring, de sohasem font.*»

A cikknek ez a passusa az, a melyikért tulajdonképen véltem szükségesnek reflectálni az egész cikkre. Formális kétségbevonása igazmondásomnak. Kénytelen vagyok tehát bizonyítani állításom igazságát. Idézhetném Smartet, kinél font-nak: fount, well, spring-, Flügelt, kinél ugyanezen szónak Quelle jelentése is található; de elég lesz a legismertebb tekintélyekre, a legnevesebb angol szótárírók egyikére, Websterre és a legjobb internationalis angol szótárra, a Muretéra hivatkoznom. *Websternél* ez áll: *font* = 1. a *fountain*, a *spring*, a *source*; 2. a basin or stone of vessel stb. *Muretnél* ez: *font*: 1. Taufstein, Taufbecken. 2. = *fountain*.

Merészen tagadni valamit, a nélkül, hogy fáradságot vennénk magunknak arra, hogy utána járjunk a dolgoknak, ez is egyik szintén ismert irodalmi módszer ma és bizonyára még graválóbb, mint a fentebb érintett.

A tán szintén graválónak mondhatót a kérdéses cikkben, mely tulajdonképpen hozzám intézett és személyemet apostropháló nyílt levél, a csufondáros, fitymáló hangot, melyre cikkíró

velem szemben feljogosítva vélte magát, izlésem tiltja szóvá tenni. Elvégre kinek milyen kalapja van, olyannal köszön.

Kolozsvár, 1900 márczius 3.

Haraszi Gyula.

II.

Válaszúl Alexander B. úr nyilt levelére.

Alexander B. úr nyilt levelében nem ismeri el, hogy őt jogosan lehetne megróvni azért, hogy egyes ígéreteket tett, kötelezettségeket vállalt az irodalom terén, s azokat nem siet beváltani. Én fölhoztam erre példának Diderot műveinek fordítását, melyet a cím-lap szerint *ő látott el bevezetéssel*, bár abban *schol sincs* bevezetés; erre ő azt feleli, hogy a tartalomjegyzék szerint a következő kötet *fogja hozni Diderot életrajzát*. Hisz' ép az a baj, hogy a *bevezetés* 5—10 év múlva következik *a munka után!* Fölhoztam, hogy Kant-ról szóló művének legfontosabb részét, melyhez az I. rész csak keret, a Kant philosophiájának ismertetését és méltatását 19 év óta hiába várja tőle és az akadémiától a közönség; mit szól erre? — semmit! Fölhoztam, hogy amaz I. kötet forrásait sem közli az Iva-sóval; itt rám czáfol, hogy de igen, három helyen is közli azokat. Különböztessünk egy kissé. Ma egy történeti múnél (s ama Kant-mű nagyobb részében az) nem tartjuk elegendőnek, hogy az író summárisan, műve végén sorolja föl a forrásokat, hanem azt is megvárjuk, hogy egyes fontosabb kérdésekben való állásfoglalásánál, vagy új adatok fölállításánál, új vélemények kifejtésénél indokolja meg álláspontját, a forrásoktól vagy más történetíróktól való eltérését. Mint-hogy Kant életében többször akad homályos adat, többféleképen értelmezhető tény, s minthogy Alexander urat lelkiismeretes írónak tartom, joggal hihettem, hogy nem fogadja el vaktában az eddigi életrajzírók adatait, hanem meglátolja, összeveti, tisztázza azokat, s esetleg a régi adatokból új következtetésekre jut. Ezen eljárásának megvilágítását, igazolását vártam én tőle a jegyzetekben, annyival inkább, mert műve 158. lapján azt mondja, hogy «a források *részletes idézése* rendkívül megnehezítette volna az előadást»; erre magyaráltam én előszavának eme szavait: «a Kant-szótár, mint a mű indexe, azt is fogja tartalmazni, a mi ilyenemű művekben *jegyzetek* formájában, nehézkessé tenné az előadást». Jogos volt-e ez a várakozásom Alexander úrral szemben, ítéljék meg e folyóirat t. olvasói.

Végül megjegyzem, hogy fölszólalásomat nem annyira gán-

csolás, mint inkább ösztönzés, úgyszólván ráerőszakolás czéljából írtam, s jobb szerettem volna, ha nem szóval, hanem tettel czáfol rám.

L.—s.

Angol kritikák Jókai regényeiről.

Az *Athenacum* című angol hetilap ez idei január 6-iki és február 3-iki számai Jókai két regényének angol fordításáról emlékeznek meg. Az angol kritikus megjegyzéseiből idézzük a következőket:

«A névtelen vár. Magyarból fordította S. E. Boggs a szerző felügyelete alatt.— «Jókai regényei egymásután jelennek meg angol nyelven. Néhány kifejezés után ítélve, hajlandók vagyunk azt hinni, hogy amerikai fordítással van dolgunk. Már az előző alkalomkor elmondottuk véleményünket Jókairól e hasábokon. Ügyesen szerkeszti meséit, leírásai festőiek és elbeszélései mulattatók. Ennél többet nem mondhatunk, ha csak még hozzá nem tesszük azt, hogy pompázó keleti stilje van. Ez elbeszélés Párisban kezdődik, hol csodálatos társaságba jutunk, melyet Cythera csapatjának nevezett női kémek alkotnak; de az elbeszélés nagyobb részének színhelye Magyarországon egy vár a Fertő tavának partján, hol egy titokzatos ember él, még titokzatosabb kis leánynyal együtt. Olvasóinkra bizzuk, hogy magok fejtsék föl a mese szálait; mert az ily fajta regényekben, ha előre tudjuk a történetet, nincs mit olvasnunk többé. Végtevére, a főbb személyek halála után, maga a vár is elmerül a tóban, mely már régebb idő óta lassanként elnyelte a környező szárazföldet». Az angol kritikus azt hiszi, hogy a fokonként elmerülő vár gondolatát Jókai talán Poe Edgártól kölcsönözte.

Kedvezőtlenebbül nyilatkozik az angol lap a *Szegény Gazdagokról*. (Nisbeth Bain fordítása.) Jókai e regényben egészen Harrison Ainsworthra emlékezteti, a kit a kritikus nem sokra becsül. «Ugyanaz a virágos és pompázó leírás, ugyanazok a lehetetlen hősök, ugyanazok a titokzatos kastélyok, és ugyanazok a sokat szenvedő hősnők». . . . «Szívesen elismerjük, hogy Jókai ügyesen szerkeszti meséit, de írói gépezetének minden egyéb része szörnyű. A rablókkal és a hamis pénzcsinálókkal titkos barlangjaikban vívott harcok ismeretes részletek. Már évekkal ezelőtt megismerkedtünk velök». Következik azután néhány megjegyzés a magyar-román viszonyokról. Végül azt mondja a kritikus: «A regény talán mulattatni fogja az angol olvasókat, de bajosan tekinthető értékes irodalmi műnek».

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. A század gyermekei. Tizenöt elbeszélés. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. 220 l.) 2 kor. 50 fill.

Alföldy Dénes dr. A meteorologiai műszerek és elemek. Átvizsgálta Hegyfoky Kabos. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. XIV, 194 l.) 4 kor. 60 fill.

Baksay Sándor. Dáma. Történeti korkép. Kimmach László eredeti rajzaival. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. 300 l.) 3 kor. 20 fill.

Baumgarten Izidor dr. Irománygyűjtemény a bűnvádi perrendtartáshoz. A kir. járásbiróságok és kir. törvényszékek számára. A magyar kir. igazságügyminister megbízásából. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (4-r. 160 l.) 10 kor.

Blum Bruno. Pénzgazdaságunk és a vidéki intézetek. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. 29 l.) 1 kor.

Csehov Antal. Az én életem. Egy vidéki ember elbeszélése. (Legjobb könyvek. III. évf. 19. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrády testv. (8-r. 168 l.) 1 kor.

Czuczor Gergely összes költői művei. Első teljes kiadás. Életrajzzal és jegyzetekkel ellátva. Sajtó alá rendezte Zoltványi Irén. 3 kötet. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. 331, 298, 335 l.) 12 kor.

Diesener H. Költségvetéstan a magas építmények köréből, az építőanyagok és munkák leírásával, melyeknek ismerete a költségvetés elkészítéséhez szükséges. A 2. jav. kiadás után fordította és magyar viszonyokra alkalmazta Ritter Ignác. Buda-Pest, 1899. Krausz H. (8-r. VII, 211 l.) 9 kor.

Érdújhelyi Menyhért. A kalocsai érsekség a renaissance-korban. Zenta, 1899. (8-r. 288 l.) 7 kor.

Gerlóczy Zsigmond dr. Ragadós fertőző betegségek korai fölismerése. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 162 l.) 1 kor.

György Aladár. A föld és népei. Népszerű földrajzi és népismereti kézikönyv. 2. újból írt kiadás. III. kötet. Ázsia és Ausztrália földrajzi és népismereti leírása. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. 489 l.) 15 kor.

Laufenauer Károly dr. Előadások az idegélet világából. Buda-Pest, 1899 Lampel R. (8-r. VIII, 235 l.) 4 kor.

Malonyay Dezső. Judith könyve. Elbeszélések. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 163 l.) 2 kor. 40 fill.

Martos Ferencz. Mariette. Regény. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 158 l.) 2 kor. 80 fill.

Németh Péter. Magyar anyagi büntető jog. Az érvényben levő, 1900-ig hozott törvényekben foglalt anyagi büntetőjogi szabályok összeállítása az 1880-tól kifejített judicatura feltüntetésével. Együttal mutató az «Büntetőjog tára» 38 kötetéhez. Buda-Pest, 1900. Pfeifer F. (8-r. 584 l.) 8 kor.

Popper Vilma. Különös emberek. Elbeszélések. Németből. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. 172 l.) 2 kor.

Reismann Henrik. Versek. Beregszász, 1900. Farkas J. (32-r. 128 l.) 1 kor.

Somogyi Géza. Nagy-Britannia közoktatásügye. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 111 l.) 1 kor.

Szabó Endre. Négy orosz költő. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. 267 l.) 3 kor.

Szerény. Az ország és fővárosunk idegenforgalma. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 78 l.) 2 kor.

Szigeti Gusztáv dr. Kozmetika. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. 162 l.) 1 kor.

Tinseau Léonde. Az eskü. (Bouche chose). Regény. 1. 2. köt. (Legjobb könyvek. III. évf. 17. 18. köt.) Buda-Pest, 1899. Légrády t. (8-r. 158, 164 l.) Kötetje 1 kor.

Tomka Sándor. A fejlődő átalakulás. Természeti létünk főbb mozzanatainak népszerű modorban való rövid, vázlatos ismertetése az evolucionismus alapján. 5. kiad. Buda-Pest, 1900. Kilián Fr. (8-r. 168 l.) 1 frt.

Tormay Béla. Mezőgazdasági vezérfonál néptanítók számára. 3. jav. és bőv. kiadás. A földművelésügyi m. k. miniszter megbízásából. Buda-Pest, 1899. Eggenberger. (8-r. XVI, 352 l.) 1 frt.

Vámbéry Rusztem dr. Kézikönyv az esküdtek számára. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. IX, 178 l.) 2 kor.

Verne Gyula. Az úszó város. Az ostromzáron keresztül! Francziából Zigány Árpád. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 234 l.) 1 frt.

Versényi György. Száll az ének. Költe 1899. (8-r. 327 l.) 4 kor.

Vértessy Arnold. Előre. Regény. (Athenæum olvasótára. VII. évf. 6. köt.) Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 171 l.) 50 kr.

A BORGIA-SZOBÁK A VATIKÁNBAN.

XIII. Leo pápának a vatikáni palota különböző részeiben véghezvitt nevezetes alkotásaihoz és helyreállításaihoz méltóan sorakozik, sőt talán valamennyinél jelentékenyebb az, a melynek a Cortile del Belvedere — a Belvedereről nevezett udvar — déli, keskeny oldalán végigvonuló szabálytalan épülettömb első emeletén levő úgynevezett Borgia-szobák eredeti állapotának visszaállítását és azoknak a közönség számára való megnyitását köszönhetjük.

Elfogulatlan történelmi fölfogás volt az, a mely a nagyszű és a művészet iránti szeretetének számtalan jelét adó pápát arra indította, hogy az «Appartamento Borgia»-t visszaadott régi fényében a közönségnek hozzáférhetővé tegye. Mert a kor, a melyet ezek a szobák oly megragadó élénkséggel varázsolnak elénk, a pápai uralom legsötétebb időszakai közé tartozik, a melyre csak a művészet buzgó pártolása és a magas műveltség finomult ízlése vet némi enyhítő világot; a szörnyűségek, a melyeket nagyrészt ezekben a szobákban terveztek vagy hajtottak végre, ma történelmi tényeknek tekinthetők, a melyeket az egyház iránt legbarátságosabb szellemű írók sem igyekeznek tagadásba vonni. De a történelmi megismerés rendelkezésre álló eszközeit semmiféle leplező, vagy elfeledtető törekvés érdekében sem szabad eltüntetni; s másrészt ha van valami, a mi az engesztelés szellemét képes azon kor megítélésénél fölidézni, az csakis művészete lehet, mely itt is megnyilatkozik. Ezekből a szempontokból tekintve, a történelem és a művészet minden igaz barátja csak elismeréssel és örömmel fogadhatta az okos és nemes elhatározást, mely a sötét emlékezetű termek korjellemező és művészi becsét a nagy közönség közjavává tette.

Az «Appartamento Borgia» neve alatt ismeretes hat vatikáni terem — melyhez most a Museo Chiaramonti és Museo Lapidario hosszú folyósóján keresztül, a Giovanni da Udine frescóival díszített úgynevezett Loggia di Bramante bejáratánál jut a látogató, — évszázadokon át a Vatikán belső, az udvari szolgálathoz tartozó helyiségei közé sorolva, elhanyagolt állapotra miatt csak ritkán volt használva. E század elején rövid ideig a vatikáni képtár, majd meg a szoborművek egy része s vegyes muzeumi tárgyak kaptak bennök elhelyezést; ennek a rendeltetésnek a termek eredeti kinézéséből, sőt művészi díszéből is sokat föl kellett áldozni s még így sem felelvén meg a célnak, előbb csak a két utolsó, magasabban fekvő termet, később valamennyit a vatikáni könyvtárhoz csatolták, mi által azok egészen el voltak vonva a közönség szemléletétől.

A mikor XIII. Leo a vatikáni könyvtár új helyiségeit, az úgynevezett «Bibliotheka Leoniná»-t rendeltetésének átadta, az «Appartamento Borgia»-ban fölhalmozott könyvanyag is új és jobb elhelyezést kaphatott; a termek kiürültek, a korszerű helyreállítás kiváló szakértők vezetése alatt megindult, a pótolhatók pótolva lettek, s így — a mennyire a megelőző értelmetlen és rossz restaurációk el nem rontották a szobák díszét, — azokat 1897 tavaszán abban az alakjokban pillantotta meg a közönség, a melyben négyszáz évvel előbb VI. Sándor pápa — családi nevén Rodrigo Borgia — magánlakásául s részben szertartási helyiségeiül is szolgáltak.

Igaz, hogy a Borgia-szobáknak még mai, gondosan restaurált állapotában is, sokat kell a meglevőhöz hozzáképzelnünk és sokat mellőznünk, ha a négyszáz év előtti képet a maga teljességében akarjuk visszanyerni.

Először is nem szabad felednünk, hogy az egész Vatikánpalota külső alkata, terjedelme s ehhez képest a szobák környéke is egészen más volt a VI. Sándor idejében, mint most. Az úgynevezett Cortile di San Damasót befogó háromszögű épületszárny, mely ma a Szent Péter piacának éjszakai colonnadeja fölött emelkedik s a melyben most a pápa lakosztálya van, akkor nem létezett; a még régi alakjában fönnállott Szent-Péter-Basilikához közvetlenül csatlakozó palotának azt a legrégebbi tömbjét, a melynek közepét a Cortile del Papagallo — a papagáj-udvar — alkotja, abban az időben csak egy

kertszerű udvar választotta el a Piazzától s az első Borgia-szoba, a «Sala dei Pontefici» a palota szögletét foglalta el; belőle a Camera dell'udienzával kezdődő szobasoron át ahhoz a nyitott loggiához lehetett jutni, a melyről a pápa családja tagjainak, különösen Cesarenak és Lucreziának különböző ünnepélyes fölvonulásait érkezésökor és távozásukkor nézni szerette. Hasonlóképen nem létezett még az a két hosszú épületszárny, a mely mai nap a régi palotát az éjszakra fekvő Belvederével összeköti s a melyben most a különböző múzeumok vannak elhelyezve; természetesen még kevésbé az úgynevezett Braccio Nuovo és a vele párhuzamos Bibliotheka, melyek a két hosszú szárnyat összekötik s a Cortile del Belvedere-t a Giardino della Pignától elválasztják. A Belvedere, a melynek kedves kis nyolekszögű, ugrókutas udvara körül a szögletfülkében ma a vatikáni gyűjtemény néhány legértékesebb kincse — többek között az ismeretes belvederei Apollo és a még híresebb Laokoon-csoport — van fölállítva, a VI. Sándor idejében egy, a vatikáni terület végbástyájául szolgáló s a Campagnára lenéző kis vár volt, egyúttal a pápák nyaraló kertilaka, melynek felső részéből az egyház feje, mint Róma ura élvezte a körültekintést az örök város fölött, míg alsó részének tömlöczeiben a világi politika időnkinti áldozatai sóvárogtak.

A Vatikán-palotának ilyen alkatából következik, hogy a Borgia-szobák ablakai akkor nagy, szabad területre nyíltak, a pápai vignákra vagyis szőlőkertekre, melyek fölött éjszakon a Belvedere s még feljebb a Monte Mario magaslatai voltak láthatók. Habár tehát a szobákba — éjszaki fekvésök miatt — a napfény akkor is kevésbé hatolhatott be, mindenesetre világosabbak és barátságosabbak lehettek, mint most.

Az Appartamento Borgia négy első szobáját magában foglaló épületrész alkotója tulajdonképen V. Miklós pápa volt, az első humanista a pápai széken, kinek trónfoglalása a renaissance teljes uralomra jutásával volt egyértelmű s kinek fölfogása szerint az egyház az ő napjaiban befejezván küzdelme korát és diadala korszakába lépván, ő rögtön nagyszabású alkotásokhoz fogott s tervbe vette a pápák vatikáni palotájának a föld legnagyobb fejedelmi várakává való kiépítését. De az ő terveinek kivitelét is — mint a renaissance-kor legtöbb pápájáét — nagyrészt meggyőzték uralkodásának

rövid ideje s utódjainak eltérő eszméi; e két körülmény, a mely tulajdonképeni okozója lett a Vatikán rendszertelenül tagolt, szinte labirinthyszerű építési módjának. II. Pál építette föl a Szent Péter-térre néző loggiát, IV. Sixtus a Sixtina-kápolnát és VIII. Innocentius a Belvederét. Ezután következett VI. Sándor a maga fényűző építkezéseivel, a melyek közé tartozott az Angyalvárnak az akkori fogalmak szerinti hatalmas erőddé alakítása és belső kidiszítése, a Vatikán és Angyalvár közötti folyosó helyreállítása, a Belvedere és a mai Appartamento Borgia négy termének művészi díszítése s ez utóbbiaknak megtoldása még két szobával, vagyis az úgynevezett «torre Borgiá»-val, — Borgia-toronnyal — a mely akkoriban a vatikáni épületek végső kiszögellése volt éjszaknyugat felé, s melynek várszerű párkányoromzatából egy darab még ma is látható. Ez az egész épületszárny már akkor kétemeletes volt; földszintjén volt a IV. Sixtus könyvtára, első emeletén a pápai lakosztály, második emeletén pedig a Borgia Cæsar lakása római időzése alatt, ugyanazokban a szobákban, a melyek ma mint a Ráfael stanzái ismeretesek. Az Appartamento szomszédságában levő papagájszobában — a melynek elnevezése valószínűleg valami falfestménytől vagy szőnyegképtől eredett s a mellette fekvő udvar megjelölésére is szolgált — öltötte magára a Borgiák idejében a pápa egyházi öltönyeit s a Sala Ducalén és Sala Regián át vonult a Sixtina-kápolnába, mely már akkor is az egyházi szertartások és ünnepélyek legnagyobb részének, sőt a conclavéknak színhelye volt.

A német származású Burchard, a ki VI. Sándornak is főszertartásmestere volt s a ki e minőségben négy pápát végigszolgált, a vatikáni könyvtárban őrzött híres Diariumában a rideg közöny hangján, de hűségesen és részletesen írta meg a korabeli pápai udvar naplóját, úgy hogy följegyzései még a pápai lakosztály berendezéséről is kimerítő képet nyújtanak és legbecsesebb útmutatásul szolgáltak a korszerű helyreállítás munkájánál.

Az Appartamento termeinek elnevezése is akkori följegyzéseken alapul s a legtöbben még most is láthatók azok a fali képek, melyektől a név ered. A Loggia di Bramante felől jövet, első s valamennyi közt legnagyobb a «Sala dei Pontefici», a pápák terme; azután jön a «Mária életének» vagy a «mysteriumoknak» terme; ezt követi a «szentek életé»-ről

nevezett, a melyből a «hét szabad művészet» — septem artes liberales — termébe lépünk; innen néhány fokból álló keskeny márványlépcső vezet föl a torre Borgiába, mely az előbbi négy szoba vonalából kiszögellik s melynek első terme a Credo-ról, másodika a Sibyllákról van elnevezve. A pápák terméből van a bejárás a «Camera dell'udienza» felé, a hét szabad művészet terméből pedig abba a szobába, mely a VI. Sándor hálószobája volt s mely most a nemes testőrök helyiségeihez tartozik.

A szobák egyikének sincs szabályos négyszög-formája; az elsőnek kivételével valamennyit magas, íves boltozat borítja. Az elsőnek lapos boltozata legújabb; ugyanis a terem eredeti gerendamennyezete az 1500-ik jubiláris év egy zivataros nyári napján, mialatt VI. Sándor pápa trónszékében ülve kihallgatást adott, egy a vihartól ledöntött kémény súlya alatt beszakadt és maga alá temette a pápát, kit egy félig fönnakadt gerenda esodálatos módon mentett meg a haláltól, melynek ez alkalommal többen áldozatul estek. Ez a terem azután a leszakadt mennyezet helyébe a mai lapos boltozatot kapta, melyet már csak X. Leo idejében festettek be frescóikkal Ráfael szellemében Giovanni da Udine és Pierin del Vaga; Pinturicchio, a kitől a többi termék híres falfestései származnak, ebben valószínűleg semmi munkát sem végzett.

Valamennyi szoba ajtóí és ablakai szépen faragott márványkeretekbe vannak helyezve; a legtöbb szobát — nagysága ellenére — csak egy ablak világítja meg, mely mélyen benn fekszik a vastag falban, fülkéjébe mindkét oldalról kecses kis oszlopokon nyugvó márvány-ülőkék vannak egymással szembe helyezve, melyek szinte kínálkozni látszanak a bizalmas társalgásra. Majdnem mindegyik szobában megújították a márványból faragott kandallókat is, a melyek a szobafenékben, szemben az ablakkal vannak fölállítva; gondosan van a megmaradt töredékek nyomán megújítva a majolikapadló is, mely többnyire díszítményes kockákból áll.

Nagy szerepet visznek az Appartamento művészi díszítésében a czimerek; az első teremben még találkozunk az V. Miklós pápa egyszerű czimerével is, mely csak a pápák közös jelvényéből, a «claves colorum», vagyis az egek kulcsaiból állott, nemkülönbben a X. Leora emlékeztető jól ismert Medici-golyókkal, de a mit a többi termekben, a boltozatok alatti frizek,

a lapos falpillérek s az ajtóívek domborműveibe, sőt még a lunettek és boltozatok frescóiába is mindenütt belészöve látnunk, az a sugárzó korona mellett a Borgiák czímerállatának, a bikának mindenféle plastikus és festett ábrázolása. Elkezdve a szigoruan heraldikus, arany mezőben legelő állattól egészen a «Capo di bove»-ig, a bikakoponyáig, a melyet kétségtelenül nemcsak a hekatombékra emlékeztető kedvelt antik dombormű-motivum fölújításaképen, hanem a Borgia-czímerrel való rokonsága miatt is alkalmaztak itt oly előszeretettel — a Borgiák bikája megszámlálhatatlan változatokban ötlük mindenütt szemünkbe; sőt még az egyiptomi apis alakját is itt látjuk, az Osiris és Isis mythosában — kétségtelenül csak a bálványozott bikának s a Borgiák czímerállatának véletlen vonatkozása miatt.

A padlótól a frizig terjedő falrészek eredeti festése és plastikai dísze csak a második és negyedik teremben volt korhűen megújítható; a többi terméké annyira meg volt rongálva, hogy jobbnak találták azokat a padló- és a mennyezet-festések színéhez alkalmazott szövetkárpitokkal vonni be. Imitt-amott néhány, nem mindig a szobák régi rendeltetésére emlékeztető butordarabot, díszedényt és fegyvertropheumot is állítottak föl az «Appartamento»-ban, egy pár szőnyegkép és festmény is függ a falakon, de ezek a tárgyak inkább egy fejlődése kezdetén levő museum, mintsem egy lakosztály berendezésének benyomását gyakorolják. Az első teremben, — melynek főfalát XIII. Leo pápa márvány mellszobra díszíti — több vértzet is van fölállítva, vagy fölfüggesztve, köztök egy, melyet állítólag II. Julius pápa viselt Mirandola ostrománál; ez az állítás azonban kissé merésznek látszik, mert a harcziás pápa vezényelt ugyan személyesen hadat, de arra nincs komoly történeti adat, hogy maga valamikor páncélt öltött volna.

A második teremttől kezdve az utolsóig valamennyi festői díszét Pinturicchio saját kezének, vagy legalább az ő vezetése alatt működött tanítványainak és segédeinek köszönheti; a Borgia-termek fal- és mennyezeti frescói a sienai dóm libreriájának festményeivel együtt leghíresebb művei az umbriai mesternek, a ki a XV. század végén és a XVI. elején sokat időzött Rómában s IV. Sixtustól II. Juliusig nem kevesebb mint négy pápának állott egymásután szolgálatában.

Bernardino Betti, a ki magát szívesen nevezte művészi néven Pinturicchiónak, — vagy latinosan Bernardinus Pictoricus Perusinusnak — a kortársak tanúsága szerint nem épen vonzó arczvonásait és alakját működésének majdnem minden helyén beleszötte képeibe. Valószínűleg huszonhat éves korában jött Rómába, mint a Perugino segédje s a Sixtina-kápolna frescóinak festésénél még alárendelt szerepet vitt mestere mellett, bár az egyik kép ma majdnem egészen az ő alkotásának van elismerve. Ezután következtek frescói az Araceli-templom Buffalini-kápolnájában s a Colonna-palotában és a Palazzo dei Penitenzieriben, úgy, hogy művészi képességei már eléggé ismertek voltak Rómában, a mikor VI. Sándor őt vatikáni termeinek kifestésével megbízta.

A körülbelül három évre terjedt munka külső történetét illetőleg meg van állapítva annyi, hogy a mester legutóljára fogott hozzá az úgynevezett Borgia-torony két szobájának a festéséhez, mert ezt a tornyot csak Sándor pápa építtette akkor, a mikor már a többi termék művészi díszítése megindult; kétségtelen az is, hogy Pinturicchio segédekkel és tanítványokkal dolgozott s magának csak a compositiót, a vezetést és a legfontosabb alakok megfestését tartotta fönn; legkevesébbé mutatnak az ő személyes munkájára a torre Borgia két szobájának festményei. Művészettörténeti szempontból nem érdektelenek a meglevő okmányok, melyek a művész tiszteletdíját határozzák meg. Ezek szerint Pinturicchio a mű befejezésekor két toscanai birtok bérletét kapta a pápától 29 évre, évi harmincz kosár gabona szolgáltatása ellenében. Azonban a fényűzést a takarékosággal sajátságosan egyesítő pápa is elismerte, hogy ezzel a javadalommal a festő kifizetve nincs, s el is engedte neki később a gabona-szolgálmányt és mindig pénztára szükös állapotára hivatkozott annak igazolásául, hogy többet nem adhat. Nem tudható, mennyit kapott a művész munkája folyamában, de valószínűleg nem keveset, mert abban az időben szokásban volt a használandó festőanyagok mennyiségét is kialakadni; különösen az ultramarin-kék és az arany szín játszanak nagy szerepet az ilyen alkuvásoknál, valószínűleg mert legdrágábbak voltak s épen ezért bőséges alkalmazásukat a legnagyobb fényűzésnek tekintették; és tényleg föltünő épen e két színnek pazar alkalmazása az Appartamento festésein. A mi ez

utóbbiakat a festési technika szempontjából még különösen jellemzi, az a kiemelni kívánt élettelen tárgyak körvonalainak, sőt néha anyagának is plastikus kidomborítása aranyozott stucco-anyaggal, egyenes léczek vagy fénylő gombok alakjában. A festői hatás fokozásának ezt a kétes értékű segédeszközét a quattrocento művészei talán seholsem alkalmazták oly mértékben mint itt; maga Pinturicchio is a sienai librerriában már valamivel mérsékeltebben használja ezt a kedvelt ábrázolási módszerét.

Egyébként a hat terem frescói compositio tekintetében egészen a Pinturicchio által is híven képviselt umbriai iskola fölfogásának keretében mozognak; az umbriai mesterek az olasz quattrocento lyrikusai voltak, csak az egyetlen Luca Signorelli szakadt el ettől az iránytól, az ő határozottan drámai erejével. A többiek, s így Bernardino mester is és a hozzá legközelebb álló Perugino és Fiorenzo di Lorenzo, tulajdonképen sohasem ábrázoltak cselekményeket, mindig csak helyzeteket, állapotokat, vagy még helyesebben megjelölve: helyzetekben, állapotokban, mozdulatokban és taglejtésekben kifejezett érzelmeket. Pinturicchio talán valamivel kevésbé érzelgős mint egykori mestere, Perugino, bár ugyanannyival kevésbé költői is; realistikusabb emménél, de azért az élet heves lüktetésének kifejezésében épen oly tehetetlen, tehetetlenebb mint a minő az őt több mint egy évszázaddal megelőző Giotto minden kezdetlegessége mellett volt. Viszont egészen mesterének befolyására vall az az intim, naiv báj, a mely a női szentek némelyikét s a «hét szabad művészet» allegorikus alakjait jellemzi.

Az Appartamento frescóiinak egyik főjelentősége kétség-telenül a tájképfestésben rejlik, a mely itt legelső diadalait ünnepli, bár természetesen itt is alárendelt szerepet juttattak neki, mint az ábrázolt jelenetek háttérének; mégis gondos és ügyes kivitelök, decoratív hatásuk és határozott hangulatuk, a Pinturicchio itteni tájképeit magasan előzőinek alkotásai fölébe emeli.

Egy másik érdeme a Borgia-szobák frescóiinak: a decoratív hatás öntudatos alkalmazása a helyiség rendeltetéséhez. Pinturicchio szintén nem tudott kiszabadulni a festői compositio tárgyainak abból a szűkre szabott köréből, a melyben a quattrocento művészei egytől-egyig mozogtak: ó-testamen-

tomni történetek, a szentek élete, különösen a boldogságos szűz, a próféták és a sibyllák, másrészt a renaissance szabadabb fölfogásától földiesőített tudományok és művészetek symbolikus alakjai: ezek azok a tárgyak, a melyeket neki éppen úgy választania kellett, mint előtte és utána Peruginónak, a florenczi quattrocentistáknak, Melozzo da Forlinak, sőt már jóval régebben Niccola Pisanónak és Giottonak s még később is Ráfaelnek és Michel Angelónak. De ő volt talán az első, a ki e tárgyak kezelésénél azt a szempontot is figyelembe vette, hogy ezekben a szobákban nem fognak az emberek szükségkép mindig ájtatoskodni vagy tudományos értekezéseket folytatni, de hogy azokban egy, egyházi jellege mellett mégis egészen világias fejedelmi udvar zajos, ragyogó, többnyire vidám élete fog hullámsani, a mely az őt környező disztől hangulatának nem megzavarását, hanem fokozását várja. Ezért a Pinturicchio jeleneteiben az erkölcsi és bölcséleti eszmék úgyszólván szerényen elrejtőznek annak az egykorú életnek festői pompája mögé, a melytől a művész alakjai legtöbbször kölcsönöztek; a hol pedig a tárgy a vidító decoratív hatásnak ezt az eszközt csak korlátolt mértékben juttatta érvényre, ott a tájképnek kellett kiegészítenie s hogy a kívánt hatás valamiképp mégis el ne maradhasson, a nagyobb compositiók mellé odasorolta a művész a festett ornamentikának egy oly nemét, a melyet lehet mondani, hogy ily gazdagságban s ily öntudatos fölhasználással ő hozott be a renaissance disztől művészetébe: a groteskeket.

A XV. század végén kezdték a díszítésnek azt a nemét, a mely különböző élő lények, növények és élettelen tárgyaknak szeszélyes, játékszerű összevegyítéséből, egymásba fonásából és önkényes elváltoztatásaiból áll, és a melyet azon kor a kiásott római épületek falain és mennyezetein ismert meg, a földalatti lelhelyek — grották — után grotesk ornamentikának nevezni. A szó később tágabb körű alkalmazást kapott az æsthetikában, de igazi lényegét talán legáltalában Ruskin fejezte ki, mondván, hogy a grotesk a pihenő komoly elmének öntudatos játéka a félelmesnek fogalmával, vagyis oly fogalmakkal és alakokkal, a melyeknek természetök szerint félelmeseknek kellene lenniök, s a melyeket e szellemi játék arra használ föl, hogy tréfásaknak, furcsáknak tünjenek föl. A grotesk elnevezés először a sienai libreria kifestésére vonat-

kozólag Pinturicchióval kötött szerződésben fordul elő, ott folytatta ő azt az ornamentikai irányt, a melyet az Appartamento Borgiaiban kifejtett, a melyre nézve az újabb kor művészetében határozottan övé a kezdeményezés érdeme, s a melyet az ő nyomán fejlesztettek tovább még szellemesebben s még nemesebb művészi ízléssel Ráfael és tanítványai a vatikáni stanzákban és loggiákban.

A Pinturicchio nagyobbszabású figurális festései a Borgia-szobákban egy nemét az élénk sajnálatnak is keltik föl a nézőben; sajnálatot a fölött, hogy oly kevés biztos tudomásunk van róla: kiknek képmásaival állunk itt szemben? Mert hogy a «Mysteriumok», a «Szentek élete», és a «Hét szabad művészet» terméinek nagy frescói majdnem csupa arczképet foglalnak magokban, az kétségtelennek látszik nemcsak a festő korának megfelelő öltözetek, hanem a rendkívüli realismussal és egyéni jelleggel megfestett arczok után ítélve is. Bosszantó játéka a véletlennek, hogy míg a Pinturicchio később keletkezett angyalvári és belvederei falfestéseinek, melyek egytől egyig elpusztultak, egykorú pontos leírásait ismerjük, melyek felsorolják a római Borgia-korszak mindazon szereplőinek a neveit, a kiket az umbriai mester ott lefestett, addig az épen fönmaradt Appartamento-beli frescók alakjainak kilétére csak Vasari néhány szűkszavú följegyzéséből és összehasonlításokból vonhatunk következtetést. Pedig majdnem bizonyos, hogy ugyanazoknak a képmásai néznek le ezekről a falakról reánk, a kik a VI. Sándor uralkodása idejében ezekben a fényes termekben leggyakrabban fordultak meg, a kiknek neveivel legsűrűbben találkozunk azon kor krónikáiban.

Legnagyobb bizonyossággal állapítható meg a mysteriumok termében, a belépővel szemben levő ajtó fölötti lunette képen, mely a föltámadást ábrázolja, a térdeplő és imádkozó pápa alakjának azonossága VI. Sándorral, kinek ez a leghitelesebb arczképe. Előkelő és bizalomteljes nyugalommal néz a sirjából fölszálló megváltóra az ő földi helytartója, a pontifex maximus teljes egyházi díszében, de födetlen, egész kopasz fővel, gyűrűs kezeit imára téve össze. Az arczkép, mely csak kevéssé van megrongálva, nyilván pápasága első idejében ábrázolja Sándort, tehát 62—63 éves korában és teljes mértékben kifejezi azt a kellemes méltóságot és derült nyájassá-

got, melyet, mint külsejének jellemző sajátságait, trónraléptekor nem győztek dicsérni a pápa kortársai.

Általában, ha a Borgia Rodrigo történeti alakját ezekben, az ő mindennapi életéről tanuskodó termekben épen úgy magunk elé akarjuk állítani, mint a hogy külső megjelenését élénk állítja a Pinturicchio frescója, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy bármily köztudomásúak voltak a tisztátalan eszközök, a melyeknek ez a férfiú emelkedését köszönhetette, s kicsapongó előélete, melyet egyízben II. Pius pápa is megróni volt kénytelen, vajmi csekély volt azoknak a száma, a kik az életkedvelő, fényűző Borgia bibornokban a későbbi VI. Sándor tulajdonait sejtették. Rómában s a külföld legtöbb helyén is 1492-ben az új pápa megválasztatását kitörő örömmel üdvözölték s uralkodásához a legvérmesebb reményeket fűzték. Nagy része volt ebben annak a körülménynek, hogy Rodrigo Borgiának még bűnei is csak magasabb fokozatai voltak az olaszországi renaissance társadalmában uralkodó hajlamoknak, s azért kortársainak nemcsak elnézésével, hanem rokonszenvével is találkoztak. Másik oka ennek a kedvező fogadtatásnak kétségtelenül az új pápa megnyerő, és épen az ő kora szemében megnyerő tulajdonságaiban rejlett. Ékesszólása, heves vérmérséklete, nyájas modora, érzékies természete, pompaszeretete mind egyaránt alkalmasak voltak a renaissance embereit megvesztegetni és érthetővé teszik az elragadtatást, melylyel némely egykorú író ecseteli a minduntalan megújuló díszes fölvonulásokat s azok állandó központját, a pápát, a mint «hófehér lovon ül, derült homlokkal, parancsoló méltósággal. Mikor a néptömeget megáldja, minden szem reá irányul és minden szív örvend. Minő csodálatra méltó arcának kegyes nyugodtsága! minő nemesek vonásai! minő szabad tekintete! Megjelenése tiszteletet gerjeszt s mennyire fokozza ezt termete, magatartása, szépsége és erőteljes egészsége!» A panegyristák csodálata annyira ment, hogy VI. Sándort «egész testének hősiek szépségénél fogva» alkalmasnak tartották arra, hogy «Isten helyett diszítse az apostolok trónját földöntúli alakjával!»

Az egykorú krónikások többnyire csak az ünnepélyeket és vigalmakat jegyezték föl, a melyek az Appartamento Borgiaiban végbementek; a fondorlatok suttogását, a szenvedély kitöréseit, az atya és démoni fia, Cesare között lefolyt heves

jeleneteket, a melyek mindig a fiú akaratának győzelmével végződtek, és a melyeket ugyanezek a falak hallottak, csak úgy hozzá kell képzelnünk amazokhoz.

Tudjuk, hogy a Sala dei Pontefici volt a titkos consistoriumok terme s az a hely, a melyen a husvéti bárányok szentelése végbement. Itt fogadta Sándor pápa VIII. Károly francia király hódolatát, miután soká zárkózott el előle az Angyalvárba, nem annyira a hódító királytól, mint inkább egy egybehivandó zsinat gondolatától rettegve. Bizonyára itt folyt le az a nevezetes consistorium is, a melyben Sándor a tomboló jajveszékelés és fájdalmas kábultság napjai után hírül adta udvarának legidősebb fia, Gandia herczegének halálát. «Ha hét pápasággal bírnék — úgymond — mind odaadnám a herczeg életeért!» Ez volt az első vérfagyasztó jelenet a Borgiaék rettentő családi drámájában. A huszonnégy éves herczeget kilencz sebből vérezve holtan húzták ki egy napon a Tiberisből és rövid időn nyílt titokká vált, hogy gyilkosa senki más, mint saját testvéröccse, Cæsar.

Ugyanez a «pápák terme» volt a ferrarai követ jelentése szerint azon fényes ünnepélyek nagy részének színhelye, a melyekkel Madonna Lucrezia és Alfonso estei herczeg házasságát ülték megja pápai udvarnál. A papagáj-teremben előadott comœdiák után itt tánczolták a «Moresca»-t, alacsony, lombokkal diszített színpadon, fáklyák fényénél; föllépett benne Cesare is, álarczban, de rögtön fölismerhető alakban. A tánczot tamburínok tompa zenéje kísérte, csak a változásokat jelezte trombitahang; végül a pápa kívánatára Madonna Lucreziának is be kellett mutatnia ügyességét a táncz művészetében, a mivel néha atyjának azt a tréfás dicséretét aratta, hogy a herczegnő ugyancsak nem sánta! Az ilyen ünnepélyeken fesztelenül vegyültek össze a pápa körül udvari emberei, családja tagjai, a bibornokok, a követek és Róma előkelő hölgyei, s a vigalom egész éjen át eltartott, majdnem a hajnali órákig. Hogy mennyire világias volt ez az élet, legjobban bizonyítja, hogy a pápa maga is vadászatokra járt, s hölgyek kíséretében olykor díszes spanyol öltözékben jelent meg, magas csizmában, oldalán törrel, fején tetszetős bársonybarrettel.

Pinturicelio frescói is beszélnek a viseletnek és divatnak azokról a sajátságos jelenségeiről, a melyeket Byzancz

eleste óta, tehát a XV. század második felében néhány keleti menekült vegyített Róma előkelő társadalmának képébe. A szentek életének termében az ablak fölébe festett és Szent Sebestyén vértanúságát ábrázoló csoportban, valamint azzal szemben, a főfalon, a Szent Katalin vitatkozásának pompás szertartásképén nem egy turbános vagy kucsmás török vagy görög alakkal találkozunk. Ezek között szemünk főképp Dsem herceget keresi s talán föl is találja a fehér lovon ülő török főúr képében, a kinek arczéle föltünően hasonlít a hódító II. Mohamed szultánhoz s a kinek óriási fehér turbánja emlékeztetünkbe juttatja Mantegna leírását, mely szerint a száműzött török trónkövetelő 30,000 rőf vásznat viselt fején.

Ennek a Dsemnek történeti alakja, mint a középkor végén uralkodott európai politika játéklabdája a mi hazai történelmünkbe is beléjátszik. Tudvalevőleg őt II. Mohamed halála után testvére, Bajazet legyőzván, számkivetésbe kellett mennie; életben maradása s igénye a trónra folytonos veszélyként nehezedett a Bajazet uralkodására, ki viszont hódítási terveivel egész Európát rettegésben tartotta, miért is az európai fejedelmek szívesen ajánlkoztak Dsem börtönöreiül, a szultántól húzott dús bér fejében. Mátyás király folytonosan alkudozott még Innocentius pápával, a VI. Sándor elődjével, Dsem átengedése iránt, kire rokonság czímén is igényt tartott s kit Bajazet elleni küzdelmében fölhasználhatni remélt, de a török herceg, vagy «szultán» mint nevezték, «il gran Turco» Rómában maradt, a hol fejedelmi dísz környezte, s a világ bámulva láthatott ugyanabban a palotában székelni egy pápát és egy szultánt. VI. Sándor udvara annyira kitüntette Dsemet, hogy tiszteletére s kíséretében időnkint a pápai hercegek is törökös ruhát öltöttek; mikor azonban a pápa a drága foglyot VIII. Károlynak volt kénytelen átengedni s így életben maradása többé Róma érdekében nem állott, a szegény trónját vesztett szultán csakhamar más világra költözött - közhiedelem szerint méreg segítségével.

Egy másik ilyen exotikus alakjára nézve a Szent Katalin legendáját ábrázoló képnek szintén meglehetősen meg egyeznek a vélemények, abban Palæologus András képmását vélvén föltalálni; ez a tróntól balra álló alak, melynek tartásában, arczában, öltözékében van valami magyaros vonás. Ez a Palæolog unokaöccse volt a szerencsétlen Constantinnak,

az utolsó byzanci császárnak és fia annak a Palæolog Tamásnak, ki, miután a keletrómai birodalom utolsó maradványából, Moreából is kiűzték, a Szent András apostol koponyájával, mint az elpusztult császárság legbecsesebb ereklyéjével, átmenekült Rómába s még II. Pál pápa idejében meghalt. András úgy látszik túlélte VI. Sándort is és mindenfelé barangolt, trónöröklési igényeit hol ennek, hol annak a királynak ajánlva föl; nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy a Borgiák római udvarának is gyakran látott alakja volt.

A mögötte álló alakok egyikéről az a hit, hogy Pinturicchiót ábrázolja, a ki valahol bizonyosan itt is talált helyet a maga képmása számára, szomszédja pedig alighanem a Torre Borgia építészé, a kinek személye azonban biztosan meg nem állapítható. Kevesebb a valószínűsége annak a föltevésnek, mely a trón másik oldalán álló turbános alakban Juan, gándiai hercegre, a legidősebb Borgia-fiúra vél ráismerhetni. Némelyek véleménye szerint a mysteriumok termének Assumptio-képében a boldogságos szűz előtt térdeplő főpap is egyike a legjellemzőbben és leggondosabban megfestett alakoknak – a Borgia-család egyik tagját ábrázolja: Ferencz teanoi püspököt és későbbi bibornokot.

Az Appartamento látogatója könnyen megmagyarázható érdeklődéssel keresi ezeken a falfestményeken a VI. Sándor udvarának nőalakjait is. Nem szívesen adunk hitelt a Vasari állításának, melyből azt következtették, hogy a «Szentek életé»-nek termében az ajtó fölött levő kerek kép gyönyörű Máriaja a Rodrigo Borgia utolsó szerelmének, a hirhedt Giulia Farnesének vonásait viseli; ha igaz volna, ez volna talán a legnagyobb blasphemia, mely a Borgia-névhez fűződik.

Pater Ehrle, a Borgia-szobákról szóló hivatalos monographia kitünő írója, önkényes föltevésnek mondja azt is, hogy a «Disputa di Santa Caterina» főalakja, maga Szent Katalin Borgia Lucrezia arcképe volna s utal arra, hogy Lucrezia a kép festése idejében legfőlebb 14 éves lehetett. Nézetem szerint a gyöngéd, majdnem gyermekded termet, melyet Pinturicchio Szent Katalinjának adott s másrészt az olasz nők ismeretes korai fejlettsége megengedik azt a következtetést, melynek valószínűségét minden egyéb körülmény támogatja.

Először is a Szent Katalin képe hasonlít Lucrezia hite-

Ies arczképéhez ; másodszer ez az alak a legelőkelőbb helyet foglalja el az egész teremben, ha tehát arczkép, akkor csak valami kiváló személyiség képmása lehetett ; végül az a czélatosság, a melylyel a Katalin szöke haja fölbontva borúl szét alakjára — a mit itt nem igazol oly heves mozdulat, mint a másik képen a menekülő Szent Borbálánál — önkénytelenül eszünkbe juttatja azt a cultust, a melyet a római udvarnál a Madonna Lucrezia híres szöke hajával üztek.

A szöke haj a renaissance-kori olasz nőknél általában kedvelt divat volt, a melyet a ki természettől nem birt, mesterségesen igyekezett elérni — épen úgy mint napjainkban ; Borgia Lucreziának szöke haja azonban alighanem természeti adomány volt s csakugyan rendkívül szép lehetett, a miért nem is átallotta annak dús voltát szinte fitogtatni. Utolsó egybekelése alkalmával, mikor zenekisérettel jelent meg a közeli Santa Maria in Porticu-ról nevezett palotájából jövet a Vatikánban, a ferrarai követ leírása szerint «aranybrokát ruhát viselt, melynek uszályát fiatal udvarhölgyek vitték, arany színű, vállára hulló haját csak keskeny fekete selyem szalag tartotta össze, míg szép nyakát gyöngysor ékesítette».

Lucrezia Borgia mindaddig, míg végre Ferrara hercegnőjévé lett, a VI. Sándor s még inkább a Cesare Borgia nagyra-vágyó terveinek kedvencz eszköze volt s mint ilyennek kellett már gyermekkorában eljegyeztetnie és huszonegy éves koráig háromszor férjhezmennie. Első férjét, Giovanni Sforzát, kinek tizennégy éves korában lett nejévé, elválasztották tőle, a másodikat, Bisceglie herceget, úgy szólván az ő jelenlétében gyilkoltatta meg testvére, Cæsar, és Lucrezia e két szomorú véget ért házasságnak majdnem egész ideje alatt és azután harmadik férjhez menetelég változatlanul a pápai udvar tündöklő és mosolygó bálványa maradt : szemefénye atyjának, a kit szépségével és tánczával gyönyörködtetett, olykor — s ez az, a mi legmesésebben hangzik — távolléte alatt helyettese a kormányzati ügyekben, ki a bibornokok előterjesztéseit fogadta, főszereplője az udvari ünnepélyeknek és lovas fölvonulásoknak, melyeknél árnyékként eltűnő férjei vagy rettentő testvérbátyja oldalán jelent meg, s minden bizonynyal mintaképe és hangadója a renaissance női divatának, a mely szerepét azonban a bájaiért nem kevésbé megcsodált Giulia Farnesével kellett megosztania.

Csak az látszik érthetetlennek a fölületes szemlélő előtt, hogy az Appartamento összes frescóin nem lehet találni egy alakot, a mely némi valószínűséggel volna a Borgiák nevérol nevezhető véres korszak tulajdonképeni mozgó erejével: Cesareval azonosítható. Voltak, a kik a Szent Katalin legendájának képén trónon ülő Maximinus császárt tartották a Borgia Cäsar arczképének, a miatt a csekély hasonlatosság miatt, mely a hosszukás szakállú, nemes arczélú császár és a Cesare ismeretes képmásai között fölfedezhető. Ez a hasonlatosság azonban igazán csak esetleges, mert 1494-ben, a mikor Pinturicchio az Appartamento régibb termeinek festését minden valószínűség szerint befejezte, Cesare legfölebb tizenhét éves ifjú volt, s ilyen férfias kinézése még nem lehetett. Épen ezért egy újabb mütörténeti író, Steinmann, a föltámadási kép alabárdos, térdeplő katonájában, ebben a szép, még bajusztalan, lengő hajfürtű ifjában, ki ruháján a Borgiák családi színeit viseli, keresi a «romagnai és valencei herceg» ifjúkori képmását. Ezt a föltevést megezáfolni épen oly kevésbé lehet, mint bebizonyítani, a történelmi adatok egybevetése azonban arról gyöz meg, hogy Borgia Cäsar tulajdonképeni szereplésének kezdete jóval későbbi időbe esik, mint a Pinturicchio működése az Appartamento kidiszítése körül és így könnyen elképzelhető az, hogy az akkor még bátyja, Juan mellett háttérbe szoruló ifjabb Borgia-fiú alakja a frescókon semmi, vagy csak alárendelt helyet kapott.

Cesare Borgiát tudvalevőleg eredetileg a papi pályára szánta atyja; tizenhat éves korában lett valenciai érsek és egy évvel később bibornok, a mi azonban az akkori idők szokása szerint csak az egyházi javadalom elnyerését, s az úgynevezett «első tonsurá»-ban való részesedést jelentette, az egyházi rend fölvétele nélkül. Miután testvérbátyját, Juan gandiai herceget, kit nyilván irigyelt világi méltóságaiért, eltétette lába alól, 1498-ban levetette a bíhort, megvált a papi pályától, s a pápa minden tartózkodás nélkül ruházta már most ő reá a meggyilkolt Gandia szerepét. Franciaországba küldte követkepen, de egyúttal házassági tervekkel; ott Cäsar a valencei hercegséget kapta, mely után az olaszok «Valentino» hercegnek nevezték, hitvesül pedig egy francia királyi vérből származó hercegnöt; és mindezeneken felül kapott sereget, a melyet saját zsoldos csapataival egyesítvén, a pápával

és Velenczével szövetségre lépett francia király támogatásával hozzáláthatott most már tulajdonképeni föladatához: a Romagna apró kényurainak leigázásához s az egész tengerparti tartomány meghódításához, a mi másfél év alatt sikerült is neki. Alig négy évre terjed az az idő, mely alatt Borgia Césár a Romagna urává lett, ott meglehetősen jó közigazgatást alapított, újabb hadi műveletekbe fogott, bérhadvezéreinek pártütését elnyomta, a nevéhez fűződő, szinte közmondásossá vált kegyetlenségek egész sorozatát követte el s mint az «egyház főzászlósura» a pápai hatalmat is a maga szolgálatába hajtván, már-már Olaszország leendő királyának képzelhette magát, mikor a vak sors, mely fölemelte, egy váratlan fordulattal semmivé tette őt.

Cesare Borgia összes kortársainak tanúsága szerint rendkívüli testi és szellemi adományokkal megáldott ember volt; «un uomo singolare», mint a hogy az olasz renaissance korában szerették mondani, abban a korban, a mely a legkisebb súlyt fektette annak megkülönböztetésére, vajon valaki jóban vagy rosszban volt-e rendkívüli. Föltűnően szép férfi volt és herculesi erejű, egy bikaviadal alkalmával a szent Péter-templom udvarán a bikának egy csapással kettévágta a koponyáját; valami rejtélyes, delejes erő adott neki szinte ellenállhatatlan hatalmat nemcsak a nők szívei, hanem a férfiak akarateréje fölött is. Minden egyesült benne, a mi a korabeli zsarnok kényurak mintaképéhez hozzátartozott: hideg, számító ész, vas akarat, önuralom, szemfényvesztő képmutatás és rábeszélési képesség, a hol ezekre volt szükség, könyörméklküli kegyetlenség, a hol ellenállást kellett leküzdeni; a megvetés, melylyel az emberek iránt általában viseltetett, lehetetlenné tette, hogy valaki megcsalja bizalmát s a lelkiismeret és erkölcsi érzés teljes hiánya soha egy perczig sem engedte habozni valamely célravezető út vagy eszköz választásánál. Macchiavelli, a ki többször érintkezett vele, el volt ragadtatva személyétől s tulajdonképen őt állította föl még bukása után is ideálul a *Princíp*ben összefoglalt politikai utasításainál; egyaránt magasztalta bátorságát, fáradhatatlanságát, ügyességét és gyorsaságát a cselekvésben, valamint szerencsését, mely vállalkozásainál soká el nem hagyta. Úgy látszik, Lionardo da Vinci sem vonhatta ki magát egészen a Borgia Césár egyéniségének varázshatása alól s szívesen tett neki

mint mérnök és építész szolgálatokat. A Rómában járt követe-
 tek egyenesen lángésznek mondták a fiatal herceget, s bizal-
 mas jelentéseikben is, melyeknél hízélgési szándék föl nem
 tétélezhető, dicsérték lényének előkelőségét, derült vidám-
 ságát, hősiés bátorságát, nemes becsvágyát s mindezek mellett
 szerénységét, mely tulajdonai — följegyzések szerint — elő-
 nyösen különböztették meg őt bátyjától, a gandiai hercegtől.
 Hogy pályáján politikai eredményeket is ért el, az kétség-
 telen, mert, bár hódításait megtartani nem tudta, s azok
 tulajdonképen akarata ellenére mentek át a következő pápa
 birtokába, ő mégis a pápai állam egységes egyeduralmi meg-
 alkotása körül ugyanazt a szerepet vitte kicsiben és hitvá-
 nyabb eszközökkel, a melyet XI. Lajos vitt Franciaországban
 és Corvin Mátyás Magyarországon. Hangsúlyoznunk kell
 azonban az eszközök hitványságát, mert Borgia Cæsar, a ki fő-
 hadvezérnek nevezetett, egyetlenegy győztes csatát sem vívott,
 hanem hódításait egytől egyig vesztegetésnek, cselszövény-
 nek, hitszegésnek és gyilkosságnak köszönhette. Meggyilkol-
 tatta testvérbátyját, hogy hivatalaiba beülhessen, meggyilkol-
 tatta — a hagyomány szerint itt, a Borgia-szobák ötö-
 dikében, a mely a Credoról van elnevezve — sógorát, aragó-
 niai Alfonsot, azért, hogy hűgát, Lucreziát politikai czéljainak
 jobban megfelelő házasság kötésére használhassa fel. Meg-
 gyilkolta sajátkezüleg — valószínűleg itt a Borgia-szobák-
 ban — a pápa kedvencz kamarását, Pietro Caldes-t, úgy hogy
 ennek vére a pápa talárjára ömlött: azért, hogy atyját meg-
 rémitse s ezáltal akarata rabjává tegye; meggyilkoltatta a
 meghódított városok kényurainak ivadékaikat is, serdülő gyer-
 mekeket, azért, hogy öröklési követelésekkel elő ne állhassan-
 nak. Kivégeztette saját parancsainak végrehajtóját, Ramiro
 d'Orcot, azért, hogy Cesena népét kiengesztelje az ő rende-
 letére elkövetett kegyetlenségekért, és megöletett még titok-
 ban, orozva, ki tudja hány embert, azért, hogy kincseinek
 birtokába jusson; mert a hivatalok árúba bocsátása mellett
 a bebörtönözés és azután a méregital volt egyik elfogadott
 módja a Borgiák családi vagyona gyarapításának.

Római időzése alatt, mikor mindennapi látogatója volt
 a Borgia-szobáknak, a romagnai herceg ép oly fényűző, mint
 kicsapongó és különcz életet élt. Nagy tévedés volna megjelené-
 sét, viselkedését, életmódját oly színekben képzelnünk el, a

minőkben történeti szereplésének vampyrszerű rémessége tünteti őt föl előttünk. Kifelé szeretett bizonyos komoly, sötét, titokzatos látszatot ölteni magára, de társalgásban és ünnepélyeknél határt nem ismert szilaj élénksége és mulatozó vig-sága; gyakran a pápa is panaszkodott miatta, hogy a herezeg éjjel mulat és nappal alszik; az egész éjtszakán át tartó táncz olykor úgy kifárasztotta, hogy a tisztelgő követeknek ágyán fekvé adott kihallgatást. Mikor Franciaországba vonúlt, elindulásánál Rómából mesés pompát fejtett ki; több száz öszvér vitte utána 200,000 arany értékű kincseit; ő maga pedig ezüst patkós gyönyörű ménen ült, arany szegélyes, ékszerekkel megrakott fehér damaszt dolmányban, fekete bársony köpenyben, tollas süveggel fején, egészen francia divat szerint; ellenben mikor Forli bevétele után mint győztes vonúlt be Rómába, tiszta fekete bársonyt öltött, csak nyakán viselt arany lánczot, még csatlósait is feketébe öltöztette. Különben Róma utczáin, sőt néha még az ünnepélyeken is legjobban szeretett álarczosan jelenni meg; ez a kedvtelése oly ismeretes volt, hogy Gonzaga Izabella egy alkalommal kedveskedni akarván neki, nem kevesebb mint száz álarczot küldött ajándécul; Cesare megköszönte s megígérte, hogy használni fogja a küldeményt.

Az 1503-ik év nyarának derekán, abban az időben, a mikor Róma éghajlata legsűrűbben termi a maláriát, a pápa és a herezeg egy Hadrián cornetói bibornoknál a vatikáni szőlőkertekben elköltött estebéd után, egyidejűleg, hirtelen és súlyosan megbetegedtek. VI. Sándor néhány nap múlva meghalt; Cæsar a halállal vivódott, de erős természete és fiatalsága megmentette. Az általános hit, mely megdöntetlen bizonyítékokkal megezáfolva ma sincs, az volt, hogy a gazdag bibornoknak, kinél az emlékezetes ebédet ették, méregital volt szánva s a szolgák tévedésből vagy megvesztegetés következtében elcserélték az italt, úgy hogy a mérget a pápa és a herezeg itták meg; de valószínűbb, hogy a betegség a római nyár fojtó levegőjének miasmáiból eredett. A néphantasiája általában rémes színekben festette le a VI. Sándor halálának körülményeit: a pápa szóváltását az ördöggel, hullájának elváltozását s a koporsóbatétel iszonyait; mindebből a Borgia-szobákra vonatkozólag csak az érdemel hitelt, hogy Sándort az «Artes liberales» termében -- mely hálószobájával szomszédos volt s valószínűleg dolgozószobájául szolgált --

öltöztették fel halotti pompába, s az összes termeken keresztül vitték a Camera del Papagallo-ba, a hol ravatalra helyezték. Hogy nem áldás és nem kegyelet kísérte utolsó útján, az bizonyos, hisz saját utódja a szent Péter székében, II. Julius, a legkeményebb ítéletet mondta róla bulláiban.

A Borgia-szobák történeti szerepe azonban nem ért véget alkofőjök halálával.

Cesare, a ki maga bevallotta, hogy minden esélyt számításba vett, csak azt az egyet nem, hogy atyja halálakor ő is tehetetlenül ágyhoz legyen kötve, betegágyán is birt annyi elszántsággal, hogy intézkedéseit a maga módja szerint megtegye. Pribékje, Don Micheletto, a pápának még ki sem hült teteme előtt törét Casanova bibornok mellének szegezve kicsikarta tőle a pápai kincstár kulcsát. Minden aranyat és ezüstöt Caesarhoz vittek, a pápa lakószobáit pedig a szolgák úgy kifosztották, hogy a krónikások állítása szerint csak a falak kárpitjai maradtak meg bennök.

A sors fordulata és betegsége ellenére még hatalom volt Caesar, a melyvel számolni, sőt alkudozni kellett. Csak hosszú tárgyalások után tudták eltávolítani Rómából, hogy a conclave összeüljön és átmeneti pápául megválasszon egy halálosan beteg embert, Francesco Piccolominit, a híres Aeneas Sylvius unokaöccsét, a ki nagybátyja tiszteletére a III. Pius nevet vette föl, de már koronáztatásakor oly gyenge volt, hogy trónszékéről fölkelni nem bírt, s tíz nappal később meghalt. Ez a pápa uralkodásának rövid ideje alatt alig hagyta el az «Artes liberales» termét, őt is ebben öltöztették ravatali díszbe.

Most azután elkövetkezett annak a férfiúnak a napja, a kire már évek sora óta mindenki úgy tekintett, mint a jövő emberére, a ki a VI. Sándor fenyegető hatalma elől Franciaországba menekült, ott csodálatos módon épen Borgia Caesar törekvéseit mozdította elő s most is tulajdonképen az ő támogatása mellett lépett a conclaveba. A Borgiák bikájától lelegelt mezőn másodszer hajtott ki a Della Roverék tölgyfája: az egyház új feje az ebből a liguriai családból származó Giuliano bibornok lett, a IV. Sixtus unokaöccsese, a ki mint II. Julius egyike lőn a leghatalmasabb és legnagyobb pápáknak.

Nagy talán nem volt abban az értelemben, a mely a lelkek üdvét munkáló egyház legnemesebb földadataiból szár-

maztatható le; azt a legendaszerű kort, a melyben a papok kelyhei fából, ellenben sziveik aranyból voltak, ő sem igyekezett visszahozni; de nagy volt mint uralkodó, mint egy minden ízében királynak termett ember, a ki jellemileg is magasan állott elődei fölött, s a kiben volt szívósság és erély a pápai hatalom megszilárdítására, még fegyveres kézzel is, s volt lángész és lelkesedés arra, hogy a művészeteknek egy évszázadokat bevilágító aranykorát teremtsé meg.

Ő is a renaissance gyermeke volt minden gondolatában és minden tétében; rendkívülisége mellett egyúttal rettentés; szenvedélyes és bosszúálló, harczias és könyörtelen; «il pontefice terribile», a «köpönyeges ember», mint a hogy a vele mindig perlekedő, de mindig az ő eszmeinek szolgáló Michel Angelo elnevezte; egy pápa, a ki még azzal is ámulatba ejtette korát, hogy téli hadjárata alkalmával bekövetkezett betegsége óta meg hagyta nőni ősz szakállát, s a világnak megszerezte egy szakállas pápa szokatlan látványát, a melyet majdnem az egész középkor nélkülözött s a mi később, mintegy másfél évszázadon át divattá vált a papoknál.

Borgia Cæsar eleinte jó barátságban élt az új pápával s remélhette, hogy a dolgok új rendjében is megtartja befolyása s hatalma egy részét; de az elkerülhetetlen meghasonlás nem soká késelt s Romagna egykori ura egy napon fogolyként ült abban a Borgia-toronyban, a melyet atyja épített, a hová Orsini bibornokot csukták, ugyanabban a Credoról nevezett szobában, a melyben Bisceglie hercege az ő bakói-nak kezei alatt lehelte ki lelkét. Csak azért szabadult ki onnan, hogy mint teljesen bukott ember visszatérjen abba az országba, a honnan családja alig több mint egy félszázaddal előbb kiindult: Spanyolhonba, s ott mások katonai szolgálatában haljon vitéli halált még csak harminczegy éves korában.

Julius pápa egyideig elviselte a Borgia-szobák festéseinek látását, bár azok folyton emlékeztették arra a gyűlölt elődjére, a kinek még keresztyén származását is tagadásba szerette vonni; és valóban szerencse, hogy ezeket a festéseket le nem üttette a falakról úgy, mint a Borgiák czimereit a középületekről. Nemsokára azonban felköltözött az Appartamentóból a barátságosabb felső emeletbe, a hol, lakószobáinak szomszédságában, a «Stanzák»-ban, az ő parancsára csakhamar megkezdte világhírű frescóinak megalkotását az

urbinói Ráfael, míg ugyanakkor, csak egy pár fallal tovább, éjt-napot egybevetve, cyklopsként, homlokára függesztett mécsessel dolgozott a türelmetlen pápa számára a Sixtina mennyezetén a florenczi Michel Angelo.

A művészettörténetnek, az emberi lélek történetének micsoda bűbajos perspectivája nyílik meg előttünk, mikor a cinquecento első évtizedeiben a Vatikánban ezen a két helyén egyidejűleg folyó munkára és a két munkásra gondolunk!

Amott egy fiatal lángszellem, a melynek rövid földi pályája alatt megadatott nemcsak az a boldogság, a melyet a szeretettel és csodálattal feléje hajló szívek nyújtani képesek, de az is, a mely a könnyű és gyönyörteljes alkotás, a teremtő ösztön és az eredmény közötti összhang örömeiben rejlik. Ennek a boldogságnak a derüje ömlik el minden művén, fiatalságtól, erőtől, szépségtől és boldogságtól sugárzó alakjain épen úgy, mint compositióiban föltáruuló világnézletén, mely az emberiség iránti fenséges szeretettel és nagylelkűséggel tudja kibékíteni és egyesíteni az emberi szív minden ideáljait: a classikus ókorét a keresztyénségével, a philosphiaét a vallásával.

Emitt egy, a világtól elforduló, mindenkitől került és mindenkit kerülő magányos töprengő, a ki örökké küzd valódi vagy képzelt ellenségek ellen, küzd az anyaggal, küzd saját lelkével és az őt megszálló eszmékkal, nehéz vajudások közt alkotja műveit, mint a beteg kagyló gyöngyeit, beléjük lehelve lelke fájdalmát, világgyűlöletét, sötét sejtelmeit, hogy azok mégis magasztos kifejezéseivé váljanak az egész emberiség szenvedéseinek és küzdelmeinek, fölemeljenek a lelki tisztulásnak azokba a fenséges, de hideg régióiba, a melyekben sem öröm, sem remény nem terem többé.

Ráfael és Michel Angelo azt a két elvet látszanak képviselni, a melynek uralma mint a nap és az éj váltakozik az ember lelki élete fölött; öröm és bánat, meglegedés és teljesíthetetlen vágy, engesztelődés és elkeseredés, szeretet és gyűlölet, remény és lemondás: mindezek az érzelmek két táborra látszottak oszlani, hogy beléköltözvén az egyik és a másik művész kedélyvilágába, az ő alkotásaikban megkapják saját ellentétes képmásaikat.

A mit ez a két, egymással annyira ellenkező s egymással nagyságra mégis oly rokon szellem versenyezve, de egy-

mást soha le nem győzve alkotott a Vatikánban, az oly tündöklő fényt árasztott Róma művészetére az újkor elején, hogy mellette hosszú időre — évszázadokra — homály, sőt majdnem feledés borúlt a Pinturicchio megelőző alkotásaira a pápai palota Borgia-termeiben.

Jönnie kellett egy kornak, a melyben az emberi lélek, miután mindent átélvezett és mindent megutált, visszasír a maga elveszett első, szüzi fiatalsága után. Ennek a kornak természetes gyümölcse lett a művészeti izlésben a primitiviek iránti előszeretet. Ennek a kornak a gyermekei mintha majdnem szivesebben időznének a Pinturicchiók, mint a Ráfaelek alkotásai előtt; mintha erősebben vonzaná őket a renaissance-művészet geniusának még bátortalan, tétovázó, alantas röpte, mint kifejlett erejének égbetörő, hatalmas szárnyalása.

BERZEVICZY ALBERT.

A VESZETTSÉG MAGYARORSZÁGON.*)

A mióta az orvosi tudományokban a megfigyelés ősrégi módszeréhez a kísérleti kutatás társult, a kór-oktani gyógyítás azelőtt nem is remélt sikereket mutat föl. Pasteur tervszerű kísérleteivel a betegségek egész sorozatára megállapította azon módszert, melynek segítségével a szervezetet a fertőzés ellen mentessé, ellentállóvá lehet tenni. Jennernek a hólyagos himlő ellen ajánlott, pontos megfigyelésein alapuló, áldásos védő oltásai óta majdnem egy századnak kellett eltelni, hogy az immunitás mesterséges előidézése kiterjedtebb alkalmazást nyerjen. Jenner az utókornak két természeti törvény ismeretét hagyta örökül: az egyik a fertőző anyag mérgeességének változandósága, a másik, hogy a gyöngébb erejű fertőzés megvédi a szervezetet az erősebb fertőzés veszélyeitől. A törvények alkalmazása Pasteur lányszének maradt fönntartva. E tan úgy az emberi betegségek, mint az állatjárványok ellen való küzdelemben máris nagy sikereket képes fölmutatni s a jövőre az eddiginél még nagyobb eredmények elérésére biztat. Azon betegségek közé, a melyek ellen a szervezet ellentállóvá tétele máris biztonsággal sikerül, tartozik a veszettség. A dolgozat, melyet Högyes Endre a magyar tudományos akadémia III-ik osztályában bemutatott, nemcsak azért érdemel szélesebb körben ismertetést, mert a tudományos vizsgálódás módszerének példáját s a kísérleti kutatás eredményességének meggyőző bizonyítékát adja, hanem azért

*) *A veszettség elterjedéséről és annak gyógyításáról Magyarországon.* — A budapesti Pasteur-intézet tíz évi tapasztalatai alapján közli Högyes Endre egyetemi tanár, a budapesti egyetem általános kórtani intézetével kapcsolatos Pasteur-intézet igazgatója. *Magyar Orvosi Archivum.* 1900. 1.

is, mert a veszettség kitörésének megakadályozására irányuló eljárás, melyet Pasteur kezdett, épen Hőgyes Endre munkássága által nyert jelentékeny tökéletesedést. Hogy e bántalomnak milyen nagy jelentősége van, azt a következő néhány adat jól igazolja: Magyarországon évente átlag 1170 veszett állat fordul elő, melyek 1128 embert fertőznek meg. S ha most még számba vesszük, hogy a kitört veszettség gyógyíthatatlan s néhány nap alatt biztosan halált okoz, érthető azon fáradhatatlan buzgóság, a melylyel a legkitűnőbb elmék módot kerestek arra, hogy a baj kifejlődését megakadályozzák.

A veszettség fertőző betegség, melyet az állatok, legtöbbször a kutyák harapás által az emberbe oltanak. Az átvitel idejétől számított 20—60-ik napon az emberek egy részén kitör a veszettség, mely a központi idegrendszer izgalmai s utóbb annak kimerülése tüneteivel jár s rendszeren három nap alatt halált okoz. E bántalmat már az ó-korban ismerték s Celsus és Galenus kimerítő leírását is adják, de az ellene való sikeres védekezés lehetősége Pasteur egyik elévülhetetlen érdeme. A kutyák számának korlátozása, felügyeletök szigorítása, a szájkosárkényszer a bántalom gyakoriságát csökkentik ugyan, különösen olyan államokban, a melyekben a közigazgatás fejlett, mint Németországban, — de ilyen módon kiirtani sehol sem sikerült, legkevésbé Magyarországon. Épen így eredménytelen azon igyekezet, hogy a megmart egyéneken a veszettség mérget a seb kiégetése által elpusztítsák. De annál nagyobb sikereket mutathat föl Pasteur eljárása, mely a szervezetet védőoltásokkal a veszettség mérge ellen immunissá, ellentállóvá teszi. Ez eljárást tökéletesítette Hőgyes Endre, ki most tiz évi személyes tapasztalatainak gazdag anyagát adja át a nyilvánosságnak. Jelentésének főbb adatai (nagyjára Hőgyes Endre szövegezésében) a következők:

A budapesti Pasteur-intézet a budapesti egyetemi általános kór- és gyógytani intézet mellett berendezett szolgálat (service) a veszettségellenes védőoltások végzésére 1890 április 15-dikén kezdte meg működését Hőgyes Endre tervezete alapján, a melyet a közoktatásügyi miniszter 1890 január hóban hagyott jóvá; azóta az intézet megszakítás nélkül folytonosan működik. Ez intézet fölállítását az általános kór- és gyógytani intézetben több évre (1885—1889) terjedő állatkísérleti tanulmányok előzték meg, melyeknek folyamán meg-

ismételte mindazon fontosabb állatkísérleteket, a melyekkel Pasteur a veszettség prophylactikus gyógyítását megállapította. Önállólag előállította a védőoltásokhoz szükséges fix veszettségvirust. Kísérleti vizsgálat alá vette, mennyire lehet a kutyákat a veszettség kitörése ellen mentessé tenni a) előleges védoltásokkal egy utólagos veszettségfertőzés esetére, b) utólagos védoltásokkal egy előleges fertőzés után.

Lényegökben e kísérletek következő eredményre vezettek. Sem az egyszerű, sem az intensiv Pasteur-féle «száritott velő módszerrel» nem sikerült a kutyákat és nyulakat immunnissá tenni egy utólagos utcai veszettség virus agyhártya alá jutó fertőzése ellen, de sikerült a fix virust tartalmazó velő higitásoknak a hígabb dilutióktól a sűrűbbekig történő higitások bőr alá fecskendezésével, a legerősebb utólagos fertőzést, a koponya üri infectiót is. E dilutiók successiv bőr alá fecskendezésével szintén sikerült az is, hogy veszett ebmarta kutyákat a megharaptatás után is meg lehetett menteni a veszettség kitörésétől. A fix virust tartalmazó velő higitásoknak a hígabb dilutióktól a legsűrűbbekig történő successiv bőr alá fecskendése egészséges kutyákra mindig veszélytelennek mutatkozott, több mint 70 kutya lett ily módon beoltva, a nélkül, hogy közülök valamelyiknek a beoltás következtében valami baja támadt volna.

E kísérletek tehát bebizonyították azt, hogy a veszettségellenes védoltásoknak biztos állatkísérleti alapja van.

Ez előleges állatkísérletezés után 1888-ban meglátogatta a párisi Pasteur-intézetet, Pasteur engedelmével kijegyezte az intézeti naplóból az ott az intézet működésének kezdetétől (1886) veszettség ellen védoltott magyarországi ebmarotak névjegyzékét és visszajövet hivatalosan beszerezte azok hogyanlétének adatait. Kiderült, hogy a három év folyamán Párisban védoltatott hatvan magyarországi veszett ebmarta egyén közül egy sem kapta meg a veszettséget. Lelkiismeretes utánjárás után statistikailag is bebizonyította, hogy a veszettségellenes védoltások, veszett kutya marás után, az emberi veszettség kitörésének megakadályozására is értékesek.

A gróf Csáky Albin közoktatásügyi minister által 1890 elejétől létesített veszettség ellen védoltó-intézet ideiglenesen az üllői-úti orvosklinikai telepen van elhelyezve, a hol néhány helyiség áll rendelkezésére a védoltó anyag ter-

melésére, elkészítésére, továbbá a beoltandók várakozó és oltószobájául; administratiója és évi dotatiója az egyetem általános kór- és gyógytani intézetével áll kapcsolatban. Van egy igazgatója, egy segédje, egy præparatora és két szolgálja, kik közül az egyik a védoltásokhoz szükséges nyulak tenyésztésével is foglalkozik.

A védoltások az intézetben ingyenesek. Sőt hogy az ország szegény népének veszett ebmarta egyénei azokat korlátlanul igénybe vehessék, az illető miniszteriumok és Budapest fő- és székváros törvényhatósága kedvezményeket nyujtanak az ország e szerencsétlenül járt lakóinak.

A védoltásokra fölvetett egyének orvoslása 2—3 hétig tart. A megmárt egyének vagy magánlakásaikról, vagy a közkórházból járnak be az intézetbe. A védoltások befejeztével az orvoslás megtörténtéről bizonyítványt állítanak ki. Valamennyi védoltott egészségi állapotáról pedig három hónap elteltével hatósági úton hivatalos tudósítást szednek be. E nyilvántartáshoz az 1892—1897. folyamán hozzájárult még az is, hogy Magyarország minden törvényhatóságának physikusa minden évben külön kérdőíven jelentést tartozott tenni a belügyminiszterium útján az intézetnek arról, hogy hány veszett vagy veszettségre gyanus ebmarás fordult elő törvényhatósága területén? Hány küldetett föl ezek közül a Pasteur-intézetbe? Hány maradt otthon? Hányan és kik haltak el veszettségben a védoltottak és hányan és kik haltak el a védoltás nélkül maradtak közül? Ez utóbbi részletes nyilvántartás a nem magyarországi ebmarottakon természetesen nem vihető ki, azonban a védoltottak egészségbeli állapota egy év folyamán azokra nézve is nyilvántartatik.

A védoltások az intézet főnnállása első éveiben a Pasteur-féle eredeti szárított velő módszer szerint történtek: az úgynevezett egyszerű és intensiv orvoslásnak az esetek súlyosságához mért különböző módosításaival,

Fölbátorítva azon kísérleti tapasztalat által, hogy a fix vírus dilutióknak a higabbaktól a sűrűbbekig való alkalmazása hetven kutyánál egy esetben sem idézett elő semmi bajt, már az első években megpróbálta az oltás e módját embe-
reken is. A tapasztalat azt mutatta, hogy embernél is minden baj nélkül alkalmazható e módszer, mely több szempontból előnyösebb mint a Pasteur-féle szárított velő módszer. Neve-

zetesen: 1. a vírus-adagolás szabatosabb mint annál; 2. mindig egész friss velőt alkalmazván a dilutiók készítésére, az esetleges mellékfertőzés lehetősége csekélyebb mint annál; 3. e módszer egyszerűbb, mert a védoltó folyadékok friss velőből készülvén, elesik a velőszáritás bonyolódottabb menete, nincs szükség egyenletes hőmérsékű száritó sötét szobára és száritó palaczkokra; 4. a védoltóanyag föntartására e módszernél kevesebb állat elegendő; 5. a gerinczvelőnek a gerincoszlopból való kivételére ninesen szükség, mert nagyszámú marott számára elég anyagot ad egy veszett nyúlnek nyúlt-agya is, sőt esetleg a nagy agy is fölhasználható, a mely körülmény a módszer mindennapi gyakorlati alkalmazásában sok idő- és állatmegtakarítással jár.

A budapesti Pasteur-intézetben 1895 május elseje óta kizárólag a higitott fix virus emulsióval történik a védoltás.

* * *

Az intézetet mindjárt az első években számos ebmarott egyén kereste föl. A védoltásra fölvettek száma az első négy évben 5—700 között ingadozott, 1894-ben felszökött 1200-ra, azóta évről-évre szaporodik; az 1899. évben pedig már meghaladta a 2000-et, úgy hogy lehet mondani, hogy jelenleg a legnagyobb forgalmú ilyenmü intézetek közé tartozik. E folytonos szaporodás részint onnan magyarázható, hogy a veszettség elleni védoltások iránti bizalom folyton nő az országban, úgy hogy a veszett ebmarta egyének közül mind több-több egyén veszi igénybe az intézet segélyét, részint onnan, hogy a szomszédországokban is mindig jobban-jobban terjed a hirt és azokból is évről-évre többen fordulnak hozzá segélyért.

Az intézet fölállításától kezdve, tehát nyolcz év nyolcz és fél hó óta 10,127 védoltott egyén közül összesen 76 kapta meg a teljes védoltás ellenére a veszettséget, mely számban azonban ismert, a párisi Pasteur-intézet által kifejtett és valamennyi Pasteur-intézet részéről elfogadott okokból nem foglaltatnak benn azok, a kik a védoltások folyama alatt és az utolsó védoltás után tizenöt napon belül kapták meg a veszettséget. A két utóbbiaknak száma 1898 végéig szintén 76-ra ment, így ezekkel együtt az összes védoltásban részesültek száma tehát 10,203-ra rugott.

Az egyetemes halálozás-arány tehát teljes reductio mel-

lett: 0·75-re, az utóbbiak reductiója nélkül pedig 1·48%-ra vehető.

Az egymásután következő évek lyssa halálozását tekintve, föltűnő az 1894-dik évi nagy halálszám, a mely 4-10-szerre múlja fölül a többi évek halálozás-számaait és a mely sem az azelőtti, sem az azután következő években nem mutatkozott, noha a gyógyításra jelentkezettek száma az utóbbi években tetemesen meghaladta az 1894-diki létszámot.

E föltűnő nagy halálozás az 1894-diki védoltottak között arra vezethető vissza, hogy ez évben az intézetben jelentkezők száma az előbbi évekhez képest 700-ról 1200-ra, tehát 71%-kal emelkedett. Miután e rohamos emelkedés előrelátható nem volt, a «száritott velő»-készlettel, különösen a nyári hónapokban, midőn az intézetbe tódulás hirtelen fölszállott, nagyon gazdálkodni kellett s e miatt egy nagy része a védoltottaknak — mint utólag kiderült — a viszonyok kényszerítő hatása miatt csak hiányos gyógyításban részesült. Különösen e körülmény nyomása alatt határozta el magát arra, hogy az eredeti Pasteur-féle «száritott velő» módszert a gyógyításnál abbahagyja és kizárólag a saját «diluáló» módszerét alkalmazza, melynek alkalmazhatóságát az első évek folyamán már különben emberekben is kipróbálta és a Pasteur-féle száritott velővel való védoltást részint kegyelethől tartotta fönn, részint azért, mert a személyzet annak technikájában már jól be volt gyakorolva. E «diluáló» módszernek egyéb előnyei mellett az az előnye is megvan, hogy ilyen zavarok, tudniillik hogy az intézetnek elég védoltó anyag ne álljon rendelkezésre, nem igen támadhatnak, miután egyetlen fix virus veszettségben elhalt nyúlnak agy- és nyúltveleje illetően módon diluálva több száz egyén védoltására elegendő.

Az 1894-dik év adatait tehát, mint tökéletlen gyógyítás évét, a gyógymód értékességének meghatározására szolgáló statistikai összeállításból tulajdonképen ki kell hagyni: a midőn az egyetemes halálozásra a következő statistikai végeredmény támad: az 1890, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98-dik év folyamán védoltást nyert 8927 egyén közül veszettségben elhalt 42 egyén: azaz az egyetemes halálozás-arány 0·47%.

Högyes tapasztalatai azt mutatták, hogy 1890—1898-ig a veszett ebmarottaknak a párisi «száritott velő módszer»-rel való védoltások alkalmazásával 0·76%-át, a budapesti «fix

virus diluáló» módszer alkalmazásával pedig 0·37%-át vesztette el.

E tapasztalatok tehát teljesen megfeleltek az előző állatkísérleteknek. A fix virus diluáló módszer emberekre nézve is bevált és azon számos előnyénél és egyszerűségénél fogva, a melylyel az a szárított velő módszer fölött rendelkezik, — ha a különböző Pasteur-intézetek főnökei azt megismerik, azt az intézeteikben végzendő emberi veszettség orvoslására bizonyára alkalmazni fogják.

A statisztikai adatokból kitűnik, hogy :

1. kor szerint a 6—15. év között levő egyének voltak leginkább kitéve a veszett vagy veszettségre gyanus ebmarásnak ;

2. nemre nézve a megmart férfinem száma még egyszer akkora volt, mint a megmart nőké ;

3. foglalkozásra nézve a földmivesek, eselédek és iparosok száma volt legnagyobb, azaz Magyarországon és a szomszéd országokban az 1890—1898-dik évek folyamán a földművelők és iparosoknak, valamint eselédeknek 5—15 éves fiúgyermekei voltak leginkább kitéve a veszett vagy veszettségre gyanus ebmarásnak.

Kitűnik továbbá, hogy Magyarországon és a szomszédos országokban átlag véve legtöbb veszett vagy veszettségre gyanus állatmarás-eset fordul elő júliusban és augusztusban, legkevesebb pedig novemberben.

A veszettség-fertőzés elterjedése felől Magyarországon a veszettségellenes védoltási kísérletek megkezdése óta pontosabb statisztikai adatokkal rendelkezünk. Már a budapesti királyi orvosegyesületnek egy a veszettség tanulmányozására még 1886-ban kiküldött bizottsága összegyűjtötte az idevonatkozó korábbi gyér statisztikai adatokat. A földművelésügyi miniszterium pedig 1886 óta az általa kiadott *Állategészségügyi évkönyvekben*, 1889 óta pedig a *Földművelési Értesítőben* közli az állati veszettségre vonatkozó évi, illetőleg heti statisztikai adatokat. Ez adatok kiegészítéseül szolgálnak az emberi veszettségre vonatkozólag a Pasteur-intézet évi kimutatásai 1890-től kezdve, melyek pontosan föltüntetik az intézetben védoltásra megjelenő veszett állat marta egyének számát. Az 1892., 1893., 1894., 1895., 1896., 1897-dik évekre pedig hivatalos statisztikai adatok birtokában vagyunk, nemesak a véd-

oltásokra megjelent veszett állat-marta egyénekről, hanem azokról is — még pedig egyenkint — a kiket veszett vagy veszettségre gyanús állat vagy ember fertőzött meg, de védoltásra nem jelentkeztek az intézetben és ismerjük úgy a védoltottak, valamint a védoltatlanul maradtak lyssahalál eseteit: így az 1894-dik évet a főntebb ismertetett okokból kihagyva a számításból, az 1892., 1893., 1895., 1896., 1897-dik évekről, tehát öt évnek adataiból megállapíthatjuk concrete Magyarországra azt, hogy milyen a veszettség-halálozás a nem gyógyított és a gyógyított veszett ebmarta egyének között.

E különböző forrásokból összeállított és lehetőleg gondosan rectificált statisztikai adatok megerősítik azon régi tapasztalatot, hogy a veszettség főfőterjesztője a kutyamarás, messze mögötte marad a macskamarás (13-szorta kevesebb), míg egyéb állatok alig jönnek számításba a veszettség terjesztésében.

E tapasztalatok azt a szomorú tényt is mutatják, hogy Magyarországnak majdnem minden megyéje állandóan fertőzve van veszettséggel. E körülmény kétségenkívül kapcsolatban van azzal, hogy az ország legnagyobb része földművelő területekből áll és a gazdaságokban, kisebb helységekben majdnem korlátlan a kutyáknak szaporodása. Törvényeink és szabályrendeleteink a veszettség-fertőzés korlátozására csaknem szósz szerint ugyanazonosok ugyan a német törvényekkel és szabályrendeletekkel, de azon üdvös eredményt a veszettség csökkentésére nem eredményezték mint Németországban, mert végrehajtásuk hiányos és noha már tiz éve érvényben vannak a veszettség elterjedésének csökkentésére, még eddig úgyszáma szólva semmit sem eredményeztek; sőt a veszettség-esetek évről-évre szaporodni látszik, a mi azonban valószínűleg inkább a statisztikai adatok pontosabb beszolgáltatására, mint a baj tényleges növekedésére vezethető vissza.

A főntebbiekben föl volt tüntetve, hogy a budapesti Pasteur-intézetben 1890—1898 végeig gyógyított 10,127 egyén közül 76 egyén, azaz 0.75% kapta meg a veszettséget. A különböző észlelők és statisztikusok részéről különböző számú észleletekből elvont halálozási százalékot a veszett-ebmarta egyénekre nézve átlag 13—16%-ra tehetjük. E számot véve közép halálozási arányul, mondhatjuk, hogy a budapesti Pasteur-intézetben az antirabikus védoltások a lyssa-halálozást a

veszett vagy veszettségre gyanus ebmarta egyének között nyolcz év és nyolcz hónapi tapasztalat szerint 15—16%-ról leszállította 0·75%-ra.

Gondos statisztikai analysis következtében egy minimalis és maximalis halálozási arány jön ki úgy a védoltásban részesültekre, valamint azokra, a kik védoltatlanul maradtak. A maximalis halálozási százalék a védoltottakra 1·55%, a minimalis 0·85%, a maximalis halálozási százalék a védoltatlanul maradtakra 14·14%, a minimalis 11·10%. Így még ha fölvennénk is azt, hogy a nem teljes védoltást kapott lyssások közül azoknak egy részét, a kik a védoltások befejezése után tizenöt napon belül kapták meg a veszettséget, a védoltások értékességi fokának megállapításánál nem lehet beszámítani a védoltások javára: mondhatjuk, hogy a védoltatlanul maradtak valódi halálozás aránya az 1890—1897-diki veszett ebmarta egyénekre nézve 11·10—14·14% közé, a védoltásban részesülteké pedig 0·85—1·55% közé esett.

A veszettség elterjedését és a veszettségellenes gyógyítás eredményeit graphikonokon mutatja be, melynek adatai a következőkben foglalhatók össze: a veszettség ellen a védoltás Magyarországon 13·91%-ról 0·41%-ra szállította le a veszett állatmarta egyének halálozási arányszámát, a gyógyulás arányszámát pedig 86·09%-ról 99·59%-ra emelte. A 117 védoltott lyssa-haláleset azonban nem valamennyi számít a védoltások rovására, mert közöttte van a teljes és befejezett védoltásban részesült 64 eseten kívül a 22 olyan eset, melyben a védoltások folyamán és 31 olyan eset, melyben a védoltás befejezése után tizenöt napon belül tört ki a veszettség az illetőkön. E két utóbbi categoriáját a lyssásoknak (tehát 53 esetet) — a fönnebbiek szerint pedig — nem irhatjuk föl a védoltások rovására, úgy hogy tulajdonképen csak a 64 védoltott lyssás eset áll szemben a 166 védoltatlannal. Ez a következő arányviszonynak felel meg 27·83% : 72·17%. Ha az 53 esetet pedig olyannak tekintjük, mintha azok nem lettek volna oltva, akkor azok a védoltatlanokhoz csatolva a védoltott 64 lyssás halott, 219 védoltatlannal marad szemben, a mi 22·62% : 77·38%-kal aránynak felel meg.

A Magyarországon 1890—97. évek folyamán elhalt összes lyssa-eseteknek 72·17%—77·38%-a olyan volt, a melyben védoltatlanul maradtak az illetők és csak 22·62%—

27·83%-a volt olyan, a melyben antirabikus védőoltásban részesültek.

A statisztikai adatok általában véve megegyeznek az eddigi adatokkal.

A 444 lyssa-esetben 283 esetben (63·5%) a marás után 21—60 nap között tört ki a veszettség.

Új adatok merülnek föl a statisztikai kimutatásban, ha összehasonlítjuk a párisi és budapesti antirabikus védőoltást nyert lyssások incubatiójának időbeli viszonyait.

Kiderült ugyanis, a mint azt az állatkísérletek is jelezték, hogy a magyarországi utcai veszettség vírusa jóval erősebb, mint a francia utcai veszettség-vírus.

Értékes adatok merülnek föl a magyarországi védoltott és védoltatlanul maradt és a franciaországi védoltott lyssa-esetek analysise alkalmával az incubatio tartamának változására a sebhelyek szerint.

Egészben véve kiderül, hogy 414 összegyűjtött lyssa-esetben az incubatio átlag 63 nap volt; hogy ebből 165 fej- és arczebes lyssa-eset incubatiója átlag 52 napig tartott, szemben a 184 kézsebes 84 napos és a 65 törzs és végtagon marottak 55 napos incubatiójával. Ez újabb adatok tehát megerősítik a régi tételt, hogy a fej- és arczmarások után gyorsabban tör ki a veszettség, mint a kéz- és a törzs-marások után.

Érdekes különbség jön ki, ha a magyarországi és a francia lyssás esetek időtartamait vetjük egybe. A 246 magyarországi lyssás eset közül legtöbbször (97-nél = 49·43%) a harmadik napon, 105 francia esetben legtöbbször (29 = 27·61%) a negyedik napon történt az elhalálozás. Ez újból bizonyítja azt, hogy Magyarországon az utcai veszettség vírus virulenciája mérgezősége erősebb mint Franciaországban.

* * *

A fönnebb közölt adatok és eredmények jelentékeny tudományos és közgazdasági sikert bizonyítanak s mondhatni, hogy aránylag csekély eszközökkel. Ha megtekintjük az egyetem Pasteur intézetét, annak szűk helyiségeit, szegényes berendezését, a folyosókon ácsorgó s beoltásra várakozó elhanyagolt külsejű megmart emberek tömegét, tisztelettel kell meghajolnunk az elért sikerek s eredmények előtt. A tudomá-

nyos buvárlásra kedvezőtlen viszonyok, a gyógyításra alkalmatlan helyiségek fönnen hirdetik, hogy a tudományos siker legelső föltétele a tudós képessége! Viszont kétségtelen, hogy kedvezőbb viszonyok mellett a többi fertőző betegségek ellen való küzdelemben is tevékenyebb részt vehettünk volna. Nem ok nélkül sürgeti Högyes Endre évek, immár évtizedek óta egy kísérleti kórtani intézet fölépítését és fölszerelését. Hogy az immunitás eszközei s módszerei itthon is előállíthatók, sőt fejleszthetők, be van bizonyítva, csak módot s alkalmat kell adni a kiterjedtebb működésre. Az ország a kiegyezés óta tudományos intézeteinkre óriás összegeket áldozott ugyan s akkor, a' midőn századok¹ mulasztásait kellett évek alatt pótolni, nem esoda, ha berendezkedésünk aránytalan s helyenkint a tervszerűtlenség jellegét viseli magán, de most elérkezett az ideje, hogy a még mindig hiányzó tudományos intézetek létesüljenek. S ezek között első helyen áll a kísérleti kórtani tanszék kedvezőbb elhelyezése. Az új tan: a védőoltások, az immunizálás, a serotherapie rohamosan halad; minden újabb siker alkalmából a közvélemény fölzúdul s erélyesen követeli, hogy a mi nemzetünk is élvezhesse annak áldását, de feledik, hogy a mint az ipar haladásának forrása a vegytani laboratorium, épen úgy az orvosi tudomány sikereinek műhelye az élettani s kórtani intézetekben van. Ha tehát a magyar tudományosság újabb áldozatokat kér az államtól, a befektetések a betegségek ellen való küzdelem győzelmeiben gazdag kamatot hoznak. A sikerre annál biztosabban számíthatunk, mivel a kért műhely számára megvan a kipróbált munkásunk.

GRÓSZ EMIL.

VERSEGHY ÉS A NYELVUJÍTÁS.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

Verseghy és a veszprémiek. Az *Értekezések* által akarja elveit terjeszteni. A szókönyv készítése. Verseghy és a régiség. Telegdi orthographiája. A szókönyv első része elkészül.

Az *Egyházi Értekezések* lelkes társasága Verseghy nyelvészi tekintélye előtt föltétlenül meghódolt. Volt tehát mégis legalább egy kör, melyben hangja irányadó volt, melyben ő a szó legszorosabb értelmében uralkodott. Horváth az összes hozzá beküldött cikkeket Verseghy példája szerint kijavítja. «Talán e folyóírás által — írja — fölserkentetnek papjaink a buzgóbb olvasásra, mely nélkül őket bizonyos megvetés fenyegeti, s talán nyelvünk is nyer, irásunk módja meghatároztatik: eltökéltem magamban, hogy én, a mennyire cselekedhetem, a küldendő darabokat Urambátyám példájához igyengetem».**) Ez a munkája nagy fáradsággal jár. Ezért kiált föl egyik későbbi levelében: «Istenem! mért nem vagyunk olyan magyarok, mint Verseghy! Mikor teszszük már egyszer tulajdonunkká azt, a mit ő oly sikeresen és szépen tett!»***)

Horváth ezen törekvésére nézve Verseghy a következőkben teszi meg észrevételeit: «A mi fő igyekezetünk legyen az, hogy az *Egyházi Értekezések*, kivált eleinte, a mely közönsegesebben csak emberiképen lehetséges és minden legkisebb részeskedés nélkül szerencsésen elterjesztessenek és megkedvel-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 281. számában.

***) 1819. 11. sz. l.

****) 1820. 39. sz. l.

tessenek. Ennek Scyllája, kivált azoknál, kik a tiszta magyarságnak előmenetelét buzgóbban és bizonyára nem helyes okok nélkül kívánják, az volna, ha a *Tudományos Gyűjteménynek* helybenhagyhatatlan példája szerint Főtisztelendő Úr nyilván azt ajánlaná, hogy a beküldendő munkáknak nyelvkorcsait és orthographiabeli tarkaságait szentül meghagyja. Charybdise pedig az, ha nyilván kimondaná, hogy e fogyatkozásokat a beküldendő darabokban megegyengeti. Hallja meg Főtisztelendő úr ez iránt szivem érzeméneit és tegyen azután róluk böles ítéletet. Ha talán szó történe az első kötetben a magyar nyelvről . . . és ennek regularitása és magasabb csinósítása a tagoknak ajánlatna, nem mondom, hogy grammatikámról és kivált *Feleletemről* melleleg egy-két jó szót nem lehet, vagy talán — meggyőződésből, nem pedig negédből mondom — kellene is ejteni; a nélkül mindazáltal, hogy azokból valamely, bármely kis erőltetést is gyanítani lehessen.» Azt a módot ajánlja a továbbiakban grammatikai és helyesírási elveinek terjesztésére, hogy mindenekelőtt Horváth maga alkalmazkodjék azokhoz saját munkáiban; de meg ezután bírja rá közelebbi ismerőseit is erre. Egy csöppet sem kételkedik, hogy így a többi írók is előveszik majdán munkáit, azoknak imitt-amott gyarlóságból ejtett hibáit megegyengetik és a hosszas nyomozások által kifejtett reguláit híven követik. «Így lassanként írja gutta cavabit lapidem, non vi, sed saepe cadendo és idővel, ha én meg nem élem is, a naspolya is megéri. Csak az irigységnek ne adjunk táplálékot, se a pártoskodásra alkalmatosságot. Én részemről tökéletesen megelégszek azzal, ha egynéhány jobb és bölesebbek munkáimat meg nem vetik, sőt ezek helybenhagyása nélkül a többi községnek közönséges dicsőítésétől még rettegek is, mint bizonyos jelétől annak, hogy messze vetettem a kalapács nyelét, mikor magamnak előre ily koporsóverset irtam:

A sors elfojtván zöld rügyét
Sirjában kezdi életét!*)

Szóval: elveinek terjesztésében az óvatosságot ajánlja mindenekfölött. Az elhamarkodás nagyon sokat árthat az ügynek, mert neki sok az ellensége. Közben-közben azonban, ha

*) 1819. 12. sz. 1.

hibákat vesz észre az *Értekezések*nek egyes cikkeiben, azokra nézve megteszi megjegyzéseit, melyeket Horváth mindig köszönettel fogad. «Én mindenkor szófogadóbb leszek, mint Telemachus Mentora iránt volt» írja. «Tanulni holtomig sohasem szegyenlek. Innen urambátyámnak szép munkáit holtomig terjeszteni és megkedveltetni iparkodok. De tudja azt, hogy a megrögzött szokást nem könnyű letenni, azért mély bölcseséggel van írva: «argue, obsecra, increpa in omni patientia et doctrina.»*) Versegly megjegyzései azonban sohasem illetik az orthographiát vagy a harmadik formát, csak akkor szólal föl, ha a syntaxis ellen talál vétségeket.

Hogy ily körülmények között a szökönyv elkészítésére vonatkozó regulákat (leszámítva a purismusra tett megjegyzést) a veszprémiek lelkesedéssel fogadják el, azt talán mondani is fölösleges. A munka tehát a regulák szerint szakadatlanul foly. Versegly megkapja a régi írókból kiszedett szavakat, azokat azután megítéli, földolgozza. A régi egyházi írók munkáival foglalkozván azonban, a főczélon kívül még más hasznot is akar húzni a dologból. Ismeretes az ő fölfogása a régiséget illetőleg. A régiség szerinte nem lehet grammatikai kérdésekben döntő, mert «a nyelv a culturával majdnem minden században érezhetőképen megváltozott.»**) Most is mind-

*) 1820. I. sz. I.

**) Egy tréfás munkájában (*Nagy nevezetű és nagy tekintetű Kolomposi Szarvas Gergely urak . . . rég élete és nevetséges vélekedései* I. Pesten 1804. II. u. ott. 1804. a III. kötet kéziratban) egy párbeszédet közöl, melyben szó van a többek között a régiség kérdésétől is. (I. k. 75. l.)

C) De csak nem tagadhatjuk kedves Professor Uram! hogy a régi magyar könyvekben leljük meg leghamarább az igaz és sikeres magyarságot?

B) Az aranyat sok szemet közt. A gyökér szókat és az akkori ideáknak magyaros kifejezését a régi magyar könyveknek köszönöm én is. De ezért a kincsért a háladatosságot nem üzöm annyira, hogy azokban még a helytelen formátiókat és declinatióbéli vagy conjugatióbéli hibákat is imádjam. Eleink ezekről és több efféle, kivált syntaxisbéli regulákról nem is gondolkodtak, megelégedvén azzal, ha tárgyaikat kimeríthették és vélekedéseiket helyes okokkal támogathták. A mi régi Poétáinknál épen könnyen állott az új szóknak szokatlan és helytelen formátiója. Az első vers végén e szó állván: *Jeküszik*, a másikén pedig: *esküszik* s a Poéta egész nyelvünkben nem találván több hasonló végzésű helyes és szokott szavakat, a cadentia kedvéért, mert akkor mind négysorú versekben írtak, csak

járt a szógyűjtés munkájának elején a következő dologra hívja föl a gyűjtők figyelmét: «A példákban, melyeket e könyvekből (tudniillik a régi egyházi írókból) kiírnak, az auctorok orthographiáját pontosan megtartsák. Szeretném bizonyosan tudni, hogy ezt eddig is különös figyelmetességgel megtették-e már, vagy sem? A munka közt tudniillik eszembe jutott, hogy az időrend szerint elintézett auctoroknak régiebb munkáiból fölötte könnyű lesz nekem oly jegyzéseket és észrevételeket gyűjtögetni, melyek nyelvünknek historiáját és változásait kellemetesen megvilágosítják».¹⁾

Horváth maga is egyike a legbuzgóbb szógyűjtőknek. Verseghy figyelmeztetését megszivelve, nagy figyelemmel van különösen a régi írók orthographiájára. Ságynak ezt írja: «Mondd meg Verseghynek, hogy már 16 drb. régi könyvre tettem szert. Azokban az ő orthographiája tökéletesen meg van erősítve és így, ha okokkal nem, tekintettel el lehet hallgattatni a jottistákat».²⁾ Verseghy, ki egyik munkájában becsmérőleg nyilatkozik a régiek orthographiájáról,³⁾ kapva-kap most a régi írók műveiből merített argumentumokon, melyek az ő orthographiáját támogatják. Tudomásul véve ugyanis a Ságynak írt levél tartalmát, annak őt érdeklő szavait idézve, így folytatja: «De én reményelem, hogy e könyvekből nemcsak a jottistákat, hanem általában a kálvinistas magyarságnak és írásmódnak katolikus bajnokait is megnémíthatjuk».⁴⁾ Épen ezért kéri Horváthot, hogy mikor majd többször említett ér-

oda mázolta a *vénhűszik*, *dühöszik*, *szélhűszik* s több efféle szavakat a törvényes *vénül*, *dühödik* és *szédül* helyett.

A) Az igaz! A helyett, hogy e jó őseink tisztogatták volna nyelvünket, beszemeteték inkább az efféle csinálmányokkal!

¹⁾ 1819. 17. sz. l.

²⁾ 1819. 76. sz. l.

³⁾ Ugyancsak *Kolomposi Szarvas Gergely*ben (76. l.) mondja ezeket: «Mit gondoltak ők (tudniillik az ősök) az orthographiával? Ezt nemcsak az akkori, hanem a mostani tudósok is oly kicsinységnek tartják, mely csak a könyvnyomtatókat illeti. Ezekre bízták a régiek a nyomtatásbéli hibáknak egész jobbítását; és mink most sok régi német könyvnyomtatóknak írásbéli tévelygéseit törvényeknek nézzük? Fel mernék fogadni, hogy ők voltak az efféle szavakban, mint: *nudja*, *tudja*, *tolja*, *tanulja* stb. a *j* betűvel való helytelen lésnek atyái. Csuda, hogy az *ő* és *ü* betűk helyett is *e* és *i* vocálisokat nem nyomtak. stb.

⁴⁾ 1819. 25. sz. l.

tekezése a biblia magyar fordításáról megjelenik, csillag alatt tegyén egy jegyzést, melyben az illető 16 könyvből való példák legyenek felsorolva. Fölötte kívánatos dolog és a tiszta magyar írásmód fölségítésében nagy és nevezetes ugrás volna szerinte, ha e példák a jótának helytelenségén kívül azt is megmutatnák egyszersmind, hogy: *a)* a *cz* és *cs* vagy leginkább a *ch* uralkodik bennök; ¹⁾ *b)* hogy a harmadik forma habzik; *c)* hogy a genitivalis dativusok után, ha többesszámuk is, nem áll mindig plurale possessivum, hanem singulare is. Valamint hogy Káldi mindjárt a *Genesis* elején így beszél: «Azért elvégeztetének az egek és föld és azoknak minden ékessége» nem pedig: ékességek, mint most helytelenül írják.²⁾ — Ezt a megjegyzést azon esetre is kéri, ha említett értekezése a folyóiratból kimaradna. Azt már tudjuk, hogy bármennyire szerette volna is Verseghy, ez értekezése, mely első nyilvános támadása lett volna a kálvinisták ellen, nem jelent meg. Azonban a kívánt megjegyzést beigtatta Horváth az *Értekezések* 1820-iki második kötetébe, a melyben Telegdi egy munkájából közöl mutatványt az *Egyházi régiségek* című rovatban.³⁾ Telegdi orthographiájáról beszélvén, kiemeli azon dolgokat, melyek Verseghy orthographiáját megerősítik, a nélkül azonban, hogy reá egy szóval is hivatkoznék.⁴⁾ Így elmondja, hogy Telegdi a *j* mássalhangzót a nyomosító birtokosképző characteristicájának nem tartotta. Mert az ilyen nyomósítást részszerint a végbetűnek duplázásával, részszerint lágyulásával, vagy mind a kettővel öszvevévén gyakorolja. Például: *attyá, annya, akarattyá, láttjátok, elhaggya* stb. Ámde Verseghy óhajára, nemcsak a jottisták ellen hoz fel példákat, hanem azt is fölemlíti, hogy a *cs* helyett *ts*-et sohasem használ Telegdi, hanem következetesen *ch*-t (*chak, chelekedet, dichőség*), valamint *cz* helyett *tz*-t sohasem ír; fölemlíti továbbá, hogy a többes dativusok után a birtokot majd többes, majd egyes számba teszi (például: olvastade az eretnekeknek írásokat; másutt: szükölködő felebarátidnak segítésére); végül hozza

¹⁾ És nem a Tsétsitől származó: *tz* és *ts*.

²⁾ 1819. 25. sz. 1.

³⁾ *Egyh. Értek.* 1820. II. k. 195. l.

⁴⁾ Általában az *Értekezésekben* még a czikkírók nevei is e vannak hallgatva. Vannak, a kik ezért nem dolgoznak számára.

adja, hogy a kérdező *ë* magánhangzót Telegdi mindig a szóhoz írja, melyre vonatkozik (például: *voltále, akartále* stb.) E csillag alatt közölt megjegyzésének szövegét előre elküldi Verseglynek és egyúttal ezeket írja neki: «Urambátyámnak minden állítását hasonló jegyzésekkel fogom támogatni. De, hogy a philologiai harcza ne keveredjünk, csak a maga helyén. Csöpögtetve, hintegetve mélyebbre hatunk. Mert az akár világosság, akár víz legyen, árjától kiki irtózik, az egyes sugárok ellenben szemünket, s a harmatnak keblünket is örömmel megnyitjuk. A mit mink tökéletességre nem vihetünk, a jövendő nyom fogja elvégezni!»¹⁾

Versegly nagy meglepéssel olvassa Horváth megjegyzését. «Teljes meglepéssel olvastam Telegdi orthographiájának rövid, de nyomatékos előadását. Ily jegyzések által bizonyos, hogy az olvasó publicum legalább csak kételkedni kezd mégis a Tsétsitől kigondolt és a mostaniaktól fölkapott írásmód helyességén».²⁾ Ime, hogy becsüli Versegly a régiséget, mikor malmára hajtja a vizet!

A lexikon első részéről, az *ész tudományos lexiconról* (logicum lexidion) 1820 márczius 25-éről keltezett levelében írja először Versegly, hogy immár készen van, csak két vocabulariumot kell még hozzá készítenie. Ezt Schmid német szótárának³⁾ definiíciói alapján készítette. Utána — mint igéri a régi és újabb magyar könyvekben előkerülő mesterszavaknak megítélését és meghatározását fogja leírni tisztára, melyek közül szintén sok fog még az *ész tudományos lexiconba* tartozni. A többiek a terv szerint, melyet már szintén kidolgozott és a kész részlet elé függesztett, a nagy lexikonnak többi részei között oszlanak majd el.⁴⁾ A Veszprémbe elküldött első részhez magyar és német indiculust is készít. «A német annak tesz szolgálatot, ki az efféle tárgyakról német könyvekből kíván valamit fordítani».⁵⁾

¹⁾ 1820. 1. sz. 1.

²⁾ 1820. 10. sz. 1.

³⁾ Schmid: *Wörterbuch*, zum leichtern Gebrauch der Kantischen Schriften. Jena, 1795.

⁴⁾ 1820. 13. sz. 1.

⁵⁾ 1820. 14. sz. 1.

V.

Versegly ellenségei. Horváth István. Az ékesenszólásról való tanácskozások. Kulesár. Hogyan akar Versegly Kulesár támadásai ellen védekezni? — Előtudósítás a szókönyvről és ennek hatása. Újabb czivódások.

Többször említettük már, hogy Versegly ellenségeiről beszél, kik minden igyekezetének útját állják. Ez ellenségek sorában első természetesen a régi Boldogréti Vig László: Horvát István. Hogy mire vitte Horvát Istvánt a gyűlölködés, arra nézve érdekes dolgot olvasunk Versegly egyik levelében. 1820-ban ezeket írja: «Csak két esztendő előtt is, minekutánna grammaticám az oskolák számára kijött és a benne fölállított principiumok bővebb fejtegetése végett a nyilván tett ígéret szerint *Analyticámnak* *) első része a prés alatt volt, a reformátusok ágense és a deformált magyar nyelvnek imádója, Horvát István úr, a nemzeti múzeum egyik őrzője és ő excellentiájának Ürményi úrnak secretariususa, azt ígérte a királyi typographiának kéz alatt, hogy *Analyticámnak* kinyomtatott árkusait megfizeti (kálvinista pénzzel) úgy, a mint kívánják, hogy az egész munkát elnyomják.»**)

Egy alkalommal a pesti Trattner, «a magyar kálvinisták könyvnyomtatója», megküldi neki Horváth Ádámnak megjutalmazott feleletét a magyar dialectusokról. Nem fogadja el, visszaküldi azon üzenettel, hogy ha szüksége lesz rá, majd megszerzi ő azt magának pénzért. Aznap meglátogatja Ságly, a ki meghallván az esetet, azt mondja, hogy kár volt a könyvet visszaküldeni, mert ő Horvát Istvántól hallotta, hogy ez Verseglynek mint magyar tudósnak ex officio küldetett meg a Múzeum részéről. «Nem volt kár, édes barátom! mondtam én viszontag folytatja Versegly sőt kérem, hogy Horváthnak et Compagnie deklarálja nevemmel ezeket: Ha nekem a Múzeum ex officio akar valamit küldeni, akkor küldje maga,

*) *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae. Pars I. Etymologia Linguae Hung.* Budae, 1816. — Pars II. *Syntaxis Linguae Hung.* Budae, 1817. — Pars III. (két kötet) *Usus aestheticus Linguae Hung.* Budae, 1817.

**) 1820. 11. sz. l.

küldje saját nevével, ne pedig Trattnerével. Azonkívül mondja meg nekik azt is, hogy valahányszor még ünnepet tartott a Múzeum Marczibányi költségére, mindannyiszor földicsekedett vele, hogy a pesti és budai tudós urakat ez ünnepre személyek szerint invitálta. De én egyszer sem voltam olyan szerencsés, hogy akár szóval, akár czédelával invitáltattam volna, a miből azt kellett kihoznom, hogy a Múzeum nem számlál a magyar tudósok közé. Így hát én most is megmaradok e mellett, csakhogy a botot megfordítom és azt declarálom, hogy én viszontag magamat a pesti magyar tudósok közé számlálni teljességgel nem akarom.»¹⁾

De voltak Verseglynek ez időben még más ellenségei is. Legnevezetesebb közöttök Kulcsár István, az 1806-ban megindult *Hazai Tudósítások* szerkesztője. Versegly a veszprémi *Értekezések* 1820-iki második kötetében egy cikksorozatot kezdett a következő czimmel: *Barátságos tanácskozások az egyházi magyar ékesenszólásról.*²⁾ Mikor ebből az első részletet elküldi Veszprémbe, Horváth így ír róla: «Az ékesenszólásról való tanácskozásnak Főtisztelendő Kiss Ferenc kanonok úr, megyebeli könyvvizsgálónk igen örült és classicitást tulajdonita neki. Tartsa Isten kedves Urambátyámat az Egyházi Rend ékesítésére!»³⁾ Ugyanerre vonatkozólag írja: «A nagy haszon, mely abból a lelkipásztorokra háramlik, sietteti annak közrebocsajtását. Általa a nyelv bővül és az írásmód igazodik».⁴⁾ Kulcsár ezért az értekezésért megtámadja Verseglyt. «A kálvinisták magyar ujságírója Kulcsár úr sem szenvedhette el a veszprémi értekezések második kötetében, hogy az egyházi ékesszólás a grammatika, syntaxis és euphonia szerint való helyes szólásra építtessen. Pedig ezt ő *Analyticámnak* harmadik részében, melyből az egyházi ékesszólást az *Értekezések* számára készítettem és készíteni fogom, a nélkül, hogy akkor grammatikabéli jegyzéseknek ócsárolta volna, elszivlelte, sőt magyarul olvasni kívánta. Méltó erről megtekinteni Böjt-Elő-Hava 7-ik napján 1818. a 87. oldalt, hol e munkát személyemmel együtt nagyon is magasztalja.

¹⁾ 1821. 27. sz. 1.

²⁾ L. *Egyházi Értekezések*, 1820. II. k. 153. l.

³⁾ 1819. 11. sz. 1.

⁴⁾ 1820. 1. sz. 1.

Két esztendő alatt mindazáltal, a mint látom, nagyon megváltozott ezen recensensemnek az esze. De én ötöt régtől fogva jól ismerem és csak azt sajnálom, hogy az én nevetlen*) munkáimnak kisebbitésével az *Egyházi Értekezésekre* akar árnyéket vetni, melyekre ő és társai úgy tekintenek, mint a *Tudományos Gyűjteménynek* antagonistáira. De hagyjuk ezt a gvülőletes tárgyat! . . . Tudom, hogy csak veszprémi cenzoraim lehetnek munkáimnak competens bírói, nem pedig egy olyan ujságíró, ki az egész világ tudtára, egy bizonyos felekezethez fizetett szolgája!»**) Horváth sincs valami jó véleménynyel Kulcsár személyéről. Azt mondja róla, hogy az *Egyházi Értekezések* társaságának rágalmazói között első helyen áll. «Kulcsár úr — írja az *Egyházi Értekezések* két darabját már balul bírálja, midőn a *Tudományos Gyűjteményre*, noha tömve van silány darabokkal, általában való dicséreteket halmoz, foga fejérét eléggé kimutatta, s hogy igyekezniüknek elnyomására törekszik, kételkedni nem lehet. Mit gondol kedves Urambátyám, tovább is garázdálkodni hagyjuk ő kelmét, vagy bedugjuk, becsapjuk a száját?»***) Versegly felel ezen levélre. Szerinte Kulcsár azon van, hogy őt a veszprémiektől, a veszprémieket tőle elszakítsa. Nem ajánlja, hogy vele nyilt harczot kezdjenek az *Egyházi Értekezésekben*. «Mentsen meg az Isten minket attól, hogy mi az *Értekezésekből* czivakodó piaczt csináljunk. Ez e munkának felséges czélját nagyon elhomályosítaná. Kulcsárnak czélja csupán csak én vagyok, jóllehet titkos szándéka oda is igyekszik, hogy engem szerszámul vegyen az *Értekezéseknek* lenyomására. Kihirdette mindjárt elejénte Főtisztelendő Úr, hogy a helyes recensiót köszönettel veszi, a helyteleneket pedig elhallgatja, megveti. Ne tegyük meg tehát Kulcsárnak azt a becsületet, hogy recensióját ellene szögezett czáfolásunkkal a helytelenek számából kivegyük. De legfontosabb okom arra, hogy Kulcsárnak garázdálkodásiról a mi *Értekezéseinkben* legkisebb említés se tétessen, az, hogy őt más útra hozni lehetetlen, akármit csináljunk vele és így kárt tenni, ha lehet, sohasem szünik meg . . . De hát így csak békével türjük-e Kulcsár-

*) Az *Értekezések* a szerzők neveit nem közlik.

***) 1920. 17. sz. l.

****) 1820. 22. sz. l.

nak piszkolódásait? Hideg vérrel nézzük, hogy szent igyekezetünk ellen támad és munkáinktól az olvasókat elidegeníti? Nem! Kedves Barátom Uram, mi ezt lelkiismeretünk sérelme nélkül nem cselekedhetjük. Ámde mivel mink nem magunkért, hanem Hazánk és Anyaszentegyházunk javáért dolgozunk, ő kelme ellen, úgy mint a közjónak szembetünő gátlója ellen anyaszentegyházunk főpásztora által Hazánk fejlődelméhez kell folyamodnunk az ide zárt deák irással, melyet Főtisztelendő Úr a Primásnak, mint kinevezett Redactor az öszvedolgozó tagoknak nevében benyújtani ne terheltesen». ¹⁾

Az a latin írás, melyre Versegly czéloz, nem egyéb, mint egy folyamodvány a censura megszigorításáért. Tiltásék meg az újságíróknak, hogy egyházi tárgyú dolgokat kritizáljanak. Ime, Versegly ezt gondolja ki Kulcsár elhallgattatására, pedig hát tudjuk, hogy annak éles criticája tulajdonképen nem az egyházi író, hanem a nyelvész ellen irányult! Persze ez a dolog titokban marad.

Jóllehet Versegly maga tanácsolta, hogy az *Értekezéseket* ne változtassák át czivakodó piaczczá, mégis az ékeszláslról való negyedik tanácskozásában «nyaka közé akar vágni Kulcsárnak». ²⁾ A veszprémi censor, Kiss, inti, hogy az erősebb kifejezéseket hagyja ki, ³⁾ a mibe azután Versegly bele is nyugszik. Folytatja tovább a megkezdett tanácskozásokat. Az 1821-ik évi első kötetből azonban Horváth egyéb tárgyak halmaza miatt a soron lévő darabot ki akarja hagyni. ⁴⁾ Ez Verseglyt nagyon bántja. Arra kéri, hogy legalább néhány paragraphust okvetetlen szoritson bele az első kötetbe, mert különben «Kulcsár és socii, hogyha nem nyomtatott munkáikban, legalább fonszóval az egész magyar világnál azt hirdetik, hogy recenzióik által a veszprémieket az egyházi ékesenszláslról való tanácskozások folytatásától elijesztették, vagy legalább eltérítették», ⁵⁾ a mi neki becsületére nem válnék. Horváth hajol e kérésre és egy részlet megjelenik a munkából.

Hogy mi lett az eredménye a primáshoz Kulcsár ellen

¹⁾ 1820. 23. sz. 1.

²⁾ 1820. 28. sz. 1.

³⁾ 1820. 31. sz. 1.

⁴⁾ 1820. 44. sz. 1.

⁵⁾ 1820. 45. sz. 1.

fölterjesztett folyamodásnak, azt nem tudjuk. Horváth egyik levelében ezt mondja: «Én úgy gyanítom, hogy ő hercegsége (a primás) mind Kulesárt, mind a *Tudományos Gyűjteménynek* redactióját megintette, mert a stílust és köpönyeget egészen megfordították, a mint azt a *Hazai és Külföldi Tudósításoknak* 41-dik darabjából, mind a *Tudományos Gyűjteménynek* XI. kötetéből láthatni. Emez . . . e szavakra fakad: «Elég az, hogy ezen értekezések közül (az *Egyházi Értekezésekről* van szó) némelyek valóban remekek, s hogy ezeknek olvasása az evangélikus tudósoknak is jó lélekkel ajánlható». ¹⁾ Kulesár is hirdeti az *Értekezéseket*. ²⁾

Ezenközben Versegly személyesen megfordulván Veszprémben, barátaival való megbeszélése eredményeképen megírja a lexikonról szóló *Előtudósítást* és elküldi Horváthnak. ³⁾ Ez az 1821. harmadik kötettel szét is küldi. E jelentést, mint Versegly Ságlytól hallja, a magyar tudósok nem értik. Ságly egy társaságban fordult meg és ott találta «Horvát Pistát, a M. Muzeumnak őrző angyalát is», ki azt mondotta, hogy e jelentésen nem tud elmenni, nem érti. ⁴⁾ «Egyik azt hozta ki belőle, hogy az *Értekezések* ára két forinttal többre emeltetett, a másik pedig azt neveltségesnek találta, hogy a praenumeratio a harmadik kötetnek kiadása előtt kívántatik, melylyel ide érkezett». Ezen Versegly nagyon föliundul. Azt mondja, hogy nem akarják megérteni. «És ilyen emberek bírószekéhez kellett volna Lexikonunkat küldeni írja ha az Úr változást nem tett volna!» ⁵⁾

De nemcsak ez a dolog bántja Verseglyt. Kulesár ismét megtámadja. «Utolsó mérgét köpi ki ellenem írja ezen támadás hatása alatt — mert én ugyan nem adok nekik többé alkalmatosságot, hogy belém kapjanak.» Abban akarja hagyni az ékesenszólásról való tanácskozásokat, sőt mi több, még ilyen hangokat is penget: «Kérem Főtisztelendő Barátom Uramat,

¹⁾ 1820. 58. sz. l.

²⁾ 1821. 13. sz. l.

³⁾ 1821. 24. sz. l. (Ez *Előtudósítás* a később megjelent *Mesterszökönyvben* is befoglaltatik.)

⁴⁾ Ságly Trenka censornál volt. «Egy tót jezsuita azt mondja, hogy nem érti és két extanítványa mindjárt térdet-fejet hajt, hogy ők sem értik!» írja Versegly. (L. 1821. 28. sz. l.)

⁵⁾ A bekövetkezett censor változást érti.

fontolja meg jól a mi lexikonunknak kiadását is, mert hogy azt is meg ne támadják a magyar literaturának pesti dictátorai, nem reménylem, kivált mihelyt észreveszik, hogy az én munkám, a mi pedig már előttük Vitkovics által tudva is van. Hogy sem pedig azután az ő kedvéért, vagy tőlük való félelemből félbehagyjuk, jobb talán belé sem kezdenünk».¹⁾ -- Ennek az elcsüggedésnek tulajdonképen -- mint a levél hangjából kitünik -- az volt az oka, hogy Versegly Horváth részéről nem tapasztalt eddigelé semmi védelmet támadói ellen. «Hogy a munkát abban kell hagynom, arról nem én tehetek» írja. Horváth megérti. Először is megdorgálja válaszában, hogy «egy nagylelkű férfiú, ki a sorsnak sanyarúbb balságai között sem csügged el, egy dölfös toll szurására meg akar futamodni». Igéri, hogy majd fölveszi ő a keztyűt, majd megtanítja ő a vakmerő körmölöt. «Nem, nem egyedül az ékesenszólás, hanem általában az *Egyházi Értekezések* szurják az ő kaján szemeit! — írja. — Azért mivel azt mondja az öreg Hárfás²⁾: «Én nem tehetek róla!» majd hát teszek én róla!»³⁾ Versegly erre a biztatásra egy verssel felel:

«Megállj, kiáltja jó barátom,
Ne fuss a csürhe nép elől!
Van nékem ellenek kész gátom
Mely ostromokra el nem dől.
Kiállván türelmességgel
A sorsnak nagy balságait,
Ne fájlald kicsiny szívűséggel
Egy tollnak vak szurásait!»
Csak ostromit bölcs írástoknak
Kivántam én elfojtani,
Mert nem érezvén társatoknak
Azt tán nem fognák bántani.
Jónásnak sorsát választottam
A mély magányban értetek,
De móta szavadat hallottam.
Im, hozzád visszasietek!⁴⁾

Nyugalma azonban nem sokáig tart. Mikor Horváth azt írja neki, hogy a protestansok sok munkával halmozzák el az

¹⁾ 1821. 28. sz. l.

²⁾ Gyakori megszólítás a levelekben, mert Versegly barátait hárfajátékával szokta gyönyörködtetni.

³⁾ 1821. 29. sz. l.

⁴⁾ 1821. 31. sz. l.

Értekezéseket,¹⁾ ebből az ő gyanakodásra hajló, beteges lelke mindjárt azt hozza ki, hogy ime, őt most ily módon akarják onnan kiszorítani! Ismét elhatározza, hogy nem dolgozik többet.²⁾ Horváth erre megint vigasztalja. Azt látja, hogy szívének sebe, melyet Kulcsár ütött rajta, még nem hegedt be. «Nem, nekünk a tollat letennünk nem szabad!» írja. Annál kevésbbé lehet ezt most már megtenniök, mert maga a nádor is úgy nyilatkozott, hogy folyóiratuk nélkülözhetetlen.³⁾ Ezenközben az 1822-ik évi második kötetben beváltja Horváth Verseglynek megvédelmezésére vonatkozó ígérését. Verseglynek ez jól esik; meg is köszöni. «Hogy a vastagabb végét fogta Főtisztelendő Barátom Uram a pesti Tudományosok (tudniillik *Tudományos Gyűjtemény*) és *Hirmondók* (Kulcsár) ellen, sok becsületes katolikus ember tudom teljes meglepéssel fogadja, én pedig a mellettem írt Apologéát szívesen köszönöm». ⁴⁾ Majd a következő levelében ezeket írja: «A pesti litterator uraknak hársártoskodásait . . . szelidséggel fogadni föltte vétkes üdötlenség volna. Ők e szelidséget, vagy néma hallgatást részint ostobaságnak, részint félénkségnek nézik és a helyett, hogy emberségeskedésünk által megjuhászodván, magukba szálljanak, vérszemek inkább egészen a vakmerőség és gorombaságig emelkedik». ⁵⁾

Ily harcok között foly Versegly élete. Dolgozni azonban nem szünik meg. A szókönyv folytatásán, az *Egyházi Értekezések* számára írt czikkeken, zsoltárfordításokon, egyházi énekeken kívül nagy buzgalommal fordít egyes részleteket a szentírásból a primás számára. Azt akarja elérni, hogy a kilátásba helyezett nemzeti zsinat őt bizza meg Káldi fordításának kijavításával.

¹⁾ 1822. 1. sz. 1.

²⁾ 1822. 2. sz. 1.

³⁾ 1822. 3. sz. 1.

⁴⁾ 1822. 7. sz. 1.

⁵⁾ 1822. 8. sz. 1.

VI.

Verseghy sürgeti a szókönyv megjelenését. Elfoglaltsága. Betegsége és halála. A szókönyv sorsa.

Verseghy kíváncsian és türelmetlenül várja, hogy mi lesz sorsa a lexikon első részének, mely már régóta várja Veszprémben a bírálatot. Többször kérdezősködik is felőle. A második részt csak akkor akarja bevégezni, ha az elsőnek hirdetését látja, s azontúl azután semmi bírhatja rá többé, hogy a munkát félbeszakítsa, «a veszprémi vetőt kivéve».*) Nagyon kívánná már látni, hogy vajon miképen fogadja e hirdetést a magyar közönség? Hornyik kanonoknak, ki úgy lát-szik a veszprémiek közül legjobban és legtürelmetlenebbül óhajtja a lexikon megjelenését, ki addig nem akar meghalni (pedig már öreg ember), míg az meg nem jelenik, ezeket írja: «A mi különösen az *Egyházi Lexikont* illeti, szentül fogadom Főtisztelendő Úrnak, hogy mihelyt ez első szakasznak nyomtatása kihirdettetik, én a másodikat azonnal befejezem, melyből csak öt betű van még hátra; és így könnyen végbeviszem, hogy engemet e könyvnyomtatás utól ne érjen s a munkának folyton folyó kiadása én rajtam legkisebbet se muljon. Régi szokás az már nálam, hogy mikor valamily munkának nyomtatása okadásom nélkül megakad, én azonban a többi munkának folytatásához fordulok».***) Tehát addig, míg nem látja a szókönyv kiadásának megvalósulását, nem akar többet rajta dolgozni. Munkája különben van a nélkül is elég. Elkészítette már eddig a primás és a nemzeti zsinat számára értekezését a biblia magyar fordításairól. Próbaképen lefordított *Mózes I. könyvéből* 20 részt, *Szent Máté evangéliumából* a négy első részt és szorosan a zsidó szöveg szerint lefordított 20 zsoltárt «számtalan jegyzésekkel, melyek az új fordításnak majdnem versenkint okait adják».***) Mindezekon kívül a zsinatig mutatóba le akarja még fordítani *Jób könyvét*, az *Apostolok Cselekedeteit*, azután «ha ideje engedi és ereje lesz hozzá» a *Böl-*

*) 1821. 28. sz. l.

***) 1821. 37. sz. l.

***) U. o.

cseség¹⁾ könyvét, Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levelét.¹⁾ E munkája mellett, jöllehet gyengélkedő, elkészítette *Wagner Phraseológiájának* magyar kiadását az iskolák számára.²⁾ Számítsuk ezekhez még értekezéseit, melyeket időről-időre készített a veszprémiak számára.

1822 április 8-án³⁾ írja Horváth, hogy a lexikon reviziójához immár testestől-lelkestől hozzáfogtak és az ez évi harmadik kötettel ki fogják hirdetni.⁴⁾ Versegly azt mondja, hogy őt ugyan ezzel meg nem ijesztik. Wagner *Phraseológiája* az ő részéről kész, a Bibliából a primásnak még csak kilencz fejezettel adós, ha ezeket elvégezte, visszatér a lexikonhoz.⁵⁾ Juliusban ismét ezt írja: «Főtisztelendő Urnak megigérttem és most is újra szentül ígérem, hogy mihelyt az első résznek kiadása az *Értekezésekben* ki lesz hirdetve, én a második részt azonnal végrehajtom, melyből csak egynéhány betű van még hátra.»⁶⁾ Megjelenik a harmadik kötet, de a várva-várt hirtetést Versegly ebben sem találja meg. Hogy mi lehetett oka ennek a húzás-halasztásnak, mely Verseglynek oly annyira nehezére esett és veszprémi barátai iránt szívét egy kissé elhidegítette, még csak el sem gondolhatjuk.⁷⁾

Versegly folyton-folyvást betegeskedik. Betegsége egyre súlyosabb lesz. Sokszor panaszkodik e miatt leveleiben. De nem is vigyáz eléggé magára és ezért Horváth meg is feddi őt. «Nem kellene-e szem előtt tartania - mondja - mely szükséges a magyar Szentegyháznak?»⁸⁾ Versegly szívesen fogadja a feddést. «A munkához való buzgóság szokott engem sokszor úgy elragadni, hogy a mik körülöttem történnek, észre sem veszem. Ezentúl fejemben függendő barometrum nélkül még csak a kertbe sem megyek, mert látom, hogy nemcsak vénül, hanem még gyengül is a legény».⁹⁾ Ezentúl leveleiben

¹⁾ 1821. 15. sz. l.

²⁾ 1821. 37. sz. l.

³⁾ Tehát két évvel azután, hogy Versegly munkáját beküldötte!

⁴⁾ Horváthnak e levele nincs meg. Tartalmát Versegly válaszából sejthetjük.

⁵⁾ 1822. 8. sz. l.

⁶⁾ 1822. 14. sz. l.

⁷⁾ A később (V. halála után) megjelent *Mesterszókönyv* sem mond erre nézve semmit.

⁸⁾ 1822. 12. sz. l.; 1822. 17. sz. l.

⁹⁾ 1822. 13. sz. l.

egyre csak testi baját emlegeti. Ez azonban korántsem töri meg munkás lelkének erejét. «De Isten neki! — végzi egyik panaszkodását csak a fejemmel dolgozhatnék! De ez még nagyon gyenge, talán mivel erőmben nagyon megfogyatkoztam: csak a csont és bőr rajtam.»*)

Nem érthette meg azt az örömet, hogy sok fáradságának gyümölesét, a lexikont, melyről szerette azt hinni, hogy egész munkás életének legnőltőbb koronája lesz, csak legalább részben is, nyomtatásban megláthatta volna. Tudjuk, hogy ez nem rajta mult. 1822 december hó 15-én meghalt. Utolsó levelét négy nappal előbb, 11-én írja Horváthhoz. Remegő kézzel, s nagy testi kintől gyötörtetve írhatta, mert alig lehet elolvasni. Az orvosok biztatják és a biztatás jól esik ugyan neki, de mégis az forog fejében, hogy ha még több esztendő t él is, kevés hasznot hajthat már a világnak. «Nem reméllem, hogy egészen kidőljek a szép igyekezetnek bármely csekély előmozdításából; de ha még kevesebbet tehetnék is, mint eddig, ne vonja meg tőlem kérem szives barátságát és atyafiságos szeretetét.»**) Bizony nem tehetett ő már szegény semmit.

Mi lett a lexikon sorsa? Versegly, mint plánumából kitetszik, a következő öt részben óhajtotta kidolgozni:

- I. *Lexicon Logicum et Psychologicum.*
- II. *Lexicon Theologicum* (v. Dogmaticum) *et Exegeticum.*
- III. *Lexicon Morale, Patrologicum et Liturgicum.*
- IV. *Lexicon juris Patrio-Canonici.*
- V. *Lexicon Rhetorico-Aestheticum.*

Ez volt a magyar nyelv érdekében, annak bővítésére kezdett nagy munkának terve. Az első résznek, melyet Veszprémbe elküldött, a következő czímet adta Versegly: «*Lexidion Logicum*, avagy az észtudományhoz tartozó Mesterszavaknak Magyarítása Schmid Károly értelemlhatározásai szerint». Fönmaradt tőle még egy másik darab is, a következő czímmel: «*A régi és újabb Magyar könyvekben előkerülő Mesterszavaknak tudományos Megitélése és Meghatározása.*»

1826-ban Horváth hozzájárulásával az egyetemi nyomda a fönmaradt kész részletet, miután a veszprémiek megbírálták, egybeolvasztva kiadta a következő czím alatt: «*Lexicon*

*) 1822. 16. sz. 1.

**) 1822. 20. sz. 1.

terminorum technicorum, azaz: Tudományos Mesterszókönnyv. Próbaképen készíték némely nyelvszeretők.» A kiadó elhatározását e szavakkal indokolja benne: «ne hogy e szép törekedés a Magyar Haza előtt ösméretlen maradjon, vagy épen füstbe menjen.»

Tehát csak törekvés maradt, de nyelvünk érdekét szolgáló nemes törekvés, mely méltó az emlékezetre.

*

Ily módon vett részt Versegly abban a nagy mozgalomban, mely nyelvünk megújítására irányult. Kifogásolhatunk sok dolgot elveiben, az ő sajátságos fölfogásában, egyet azonban el kell ismernünk: szerette és szeretetből művelte nyelvünket s foglalkozásai mellett is sok oly dolgot hangoztatott a nyelvújítás forrongásainak közepette, melyekben most utólag elismeréssel adunk igazat neki.

MADARÁSZ FLÓRIS.

RUSKIN.

«Mit keressetek a holtak között az élőt?» (Lukács ev. XXIV. 5.)

I.

Rövid londoni távirat adta hírül, hogy Ruskin író január 20-án Conistonban meghalt. Az ujságírónak, a ki ezt a táviratot a könyvnyomtatásból átvette, nem volt hozzátenni-valója. És az olvasóközönség túlnyomó részének ez a hír nagyon keveset jelentett.

Csak a szedőfiú gondolkozott azon, mialatt a betűket összerakta, hogy Ruskin halála minő nagy veszteség az emberiségre nézve. Mert a munkáslapokban nemcsak újdonságokról, hanem komoly dolgokról is van szó; azok olvasói előtt nem maradhatott ismeretlen az, a ki több mint negyven évvel ezelőtt kezdte hirdetni, hogy a társadalom legelső kötelessége a munkások ügyével való jóindulatú foglalkozás, s a ki bámulatos írói tehetségével Nagy-Britannia és Észak-Amerika közvéleményét eszméi számára meghódította. Valószínű, hogy a szedőfiú azon nyomdáról is olvasott, a hol a Ruskin könyveit nyomtatják, Orpingtonban, azért nem Londonban, hogy a munkások a nyomdában töltött időn kívül a szabad természetet élvezhessék. Mert Ruskin, a ki elveit nemcsak hirdette, hanem maga is követte, nem elégedhetett meg azzal, hogy munkáiban védte a munkások igazát, hanem gondoskodott arról, hogy azok, a kiket ő foglalkoztat, jólétben, megelégedésben, egészségesen élhessenek.

A nagy közönség egész mostanig, a midőn Ruskin halála alkalmából egynéhány lap az ő munkáiról és jelentőségéről méltóan megemlékezett, semmit sem hallott róla.

Nemcsak Magyarországon volt ez így. A francziák számára csak rövid idővel ezelőtt fedezte föl Ruskint Paul de la Sizeranne; s a németek leginkább csak néhány, az ő műveiből vett szemelvényeket tartalmazó kötetből ismerik valamennyire.*)

A mikor lépten-nyomon dicsekszünk, hogy a közlekedés módjainak újabb nagyszerű fejlődése a távolságokat elenyésztette, meglepő, hogy az európai szárazföld művelt közönsége a halála alkalmával megjelent necrologokból tudja meg, hogy néhány nappal ezelőtt élt egy nagy ember, a ki a művészeteket, a nemzetgazdaságtant, a társadalmi életet új útra vezette, a kinek a nevéhez fűződik majdnem minden, a mi hazája műveltségének legújabb haladását olyan igen becessé teszi. Hogy ő az apja sok nagy eszmének, a melyek hódító útjokat már megkezdték közöttünk és még többnek, a melyek eddig még el sem értek hozzánk. Szinte hihetetlen ez utóbbi, hogy nagy eszmék ne tudnák megtenni az utat, a csatornán át, a mikor nem történhetik olyan léhaság Londonban, olyan botrány vagy büntény, a melyet a táviró hírül ne adna. Pedig úgy van. A közlekedés újabb fejlődése csak az értéktelen dolgok szállításában hoz létre oly óriási változást. Az arany, a drágakövek, a vas s a történelemelőtti időkben a kova és a borostyánkő és a búza bámulatos távolságokon át, a világ minden részébe eljutottak, közlekedési eszközök, sőt utak nélkül. A nagy eszméket sem tudta föltartóztatni a távolság és a közlekedés nehézsége, a táviró nem ezeket terjeszti.

A mit Lord Bacon a történelemről mondott: hogy az olyan, mint a folyam, a melyben minden, a minek súlya van, elmerül s felszínén úszva csak a szemét marad, semmire sem illik úgy, mint a napisajtóra. Nem a sajtó hibája ez, mert azt természetes fejlődése utalja arra, hogy a politikával és a múltó értékű, de a mára nézve jelentős események hírüladásával foglalkozzék, de nemzeti szerencsétlenség, ha a közönség ezzel nincs tisztában és azt hiszi, hogy az ujságolvasás a művelődés többi eszközeit fölöslegessé teszi.

*) Ruskin. *Wege zur Kunst. — Aphorismen zur Lebensweisheit.* — *Wie wir arbeiten und wirtschaften sollen.* Megjelentek Strassburgban. J. H. E. Heitz kiadásában.

II.

Ruskin János 1819 február 8-án született Londonban. Ő maga *Praeterita* című könyvében, a melynek utolsó kötete közvetlenül halála előtt jelent meg, elmondta életének nevezetesebb eseményeit. E följegyzéseknek nagy része már előbb is, főként a munkásokhoz írt leveleiben -- *Fors Clavigera* -- napvilágot látott, de kapcsolat nélkül, elszórtan, míg itt kiegészítve és egymáshoz fűzve, megkapó hű képet adnak Ruskin életének különösen gyermek és ifjú éveiről.

A *Praeteritában* Ruskin méltán bámult írói képességének minden jelessége teljes mértékben érvényesül. Mindazt, a miről szól, élve állítja elénk. Csodás finom elemzőképességével mindennek mélyére hat. A lényegtelennek látszó dolgok igazi jelentőségét s az egymástól távol álló események belső kapcsolatát világosan tárja föl előttünk. Érzéseiben magával ragad. Lélek a lélekhez nem szólhat közvetlenebbül, mint Ruskin a *Praeteritában*.

Bizonyos az, hogy nemcsak a környezettől és a külső eseményektől függ az, hogy kiből mi lesz, hanem veleszületett tulajdonságoktól is. A hogy Carlyle mondja, az egyik növénycsemetéből tölgy lesz, a másikból káposzta; a kertész ezen nem változtathat.

De hogy a meglévő tehetségek miként fejlődjenek ki, abban döntő szerepe van annak, a mit nevelésnek nevezünk, ide számítva nemcsak azt, a mi ebben öntudatos cselekvés, hanem mindent, a mi a fejlődésben lévő emberre hat.

Ruskin a *Fors Clavigerában* (XXXIII. levél) kifejtette, hogy a külső viszonyoknak a gyermek lelkére való befolyása sokkal korábban kezdődik, semmint a hogy azt általában hiszik. «A hathónapos gyermek már a mosolygó arczra visszamosolyog és a türelmetlen bánásmód miatt elveszti türelmét.» Nem ok nélkül kezdi a *Praeteritában* saját élete történetének vázolását legelső éveivel. Az ő egész életén át végig követhetjük gyermekkorá benyomásainak hatását.

Nincs itt helye annak, hogy Ruskin gyermekkorával részletesen foglalkozzunk, a mikor az ő hosszúra terjedt tartalmas életét, sokat felölelő, mindennek a mélyére ható szellemét, céljaiban és eredményeiben egyaránt nagy arányú munkál-

kodását főbb vonásaiban is alig lehet vázolni egy rövid tanulmány keretében.

Pedig Ruskin azt a házat, a melyben született, majd szüleinek második, Herne Hillen fekvő házat, a hol négy éves korától kezdve gyermekéveit töltötte, azokat, a kik között élt, az eseményeket, a melyek történtek és mindezeknek az ő fejlődő lelkében való visszatükröződését leírja, olyan megkapóan, hogy nehezen válunk meg ez olvasmánytól, azt újra kezünkbe véve, mindegyre jobban megszeretjük s érezzük, hogy minden Ruskinról szóló beszédnél többet érne az ő szavait idézni bő kivonatban. Vagy inkább a mikor az ő mondatai gyöngysorfüzéréből olyan bajos valamit kihagyni - az első sortól kezdve véges végig, ha vissza nem riasztana a fordítás nehézsége. Mert alig kétséges, hogy Ruskin munkáinak idegen nyelveken való terjedését igen nagy mértékben akadályozza nyelvének mesteri tökéletessége. A ki annak báját érezni tudja, nem igen mer ahhoz fogni, hogy lefordítsa.

Ruskin apja londoni borkereskedő volt, társtulajdonosa és feje egy spanyol bor behozatalával foglalkozó üzletnek, a mely vezetése alatt igen fölvirágzott és őt jelentékeny vagyonhoz juttatta.

Az a kép, a melyet Ruskin rajzol róla, arról tanúskodik, hogy szellemi képességeit, műveltségét, a szépirodalom és a művészetek, különösen a festészet iránt való érzékét tekintve, magasan fölülemelkedett az előkelő kereskedők átlagának színvonalán. Szeretett utazni és üzlete érdekében tett útjai alatt is éles szemmel és fogékony lélekkel figyelte és élvezte a természet szépségeit és kereste azokat a műélvezeteket, a melyeket az útjába eső angol főúri kastélyok műkincseinek megtekintése kínált.

Ruskin műérzékének korán való nyilvánulását kétségtelenül jelentékenyen előmozdította apjának befolyása. De szellemi képességeinek és jellemének kifejlesztésében a döntő szerep anyjáé volt, a ki fiának nevelését úgy, mint az egész háztartás vezetését, teljesen kezeiben tartotta.

A puritán angol asszonynak valóságos mintaképe volt Ruskin anyja. Minden cselekedetében öntudatos, következetes, igaz. Fiát már megszületése előtt «Isten szolgálatára» szánva, egész nevelését ennek megfelelően vezette. A bibliaolvasás volt az első, igen nagy gonddal és kitartással folyta-

tott tanulmány. A vasárnapot az egész család a legnagyobb szigorúsággal ülte meg. És épen ezek, a miktől Ruskin anyja azt várta, hogy fiát a papi pályára fogják terelni, akadályozták meg e vágya teljesülését az által, hogy a fiú élénk lelkében erős visszahatást költöttek föl. A vasárnap, a mikor nélkülöznie kellett kedves olvasmányait s ott kellett csendesen ülnie anyja mellett a templomban, olyan keserves nap volt, a melynek közeledtét már pénteken érezte. Az ő skót nagynénjénél pedig, a kinek házához különben gyermekkorra legrózsásabb emlékei vannak kötve, vasárnap hideg ürösült került az asztalra, a melyet ő nem szeretett. Így az a fogalom, a mit Istenről magának először alkotott, e benyomásokon épült föl, a melyekben a legkiemelkedőbb az volt, hogy az Isten könyve igen unalmas és az ő szolgálata kellemetlen dolgokból áll.

De ha épenséggel nem érte is el célját ez a nevelésmód Ruskin pályaválasztását tekintve, mégis ez adta meg az irányt egész életére nézve. Be kell látnunk, hogy igaza van, a mikor azt mondja, hogy összes egyéb tanulmányainál többet ért ez a szentírásnak anyja vezetése alatt való olvasása. Az élet legválságosabb fordulóinál irányt, a legnehezebb megpróbáltatásokban erőt és a legsötétebb gyász idején vigasztalást azokból a sok fáradsággal könyv nélkül megtanult bibliaversekből merített. A szentírás tanulmányozása adta a kezébe azt az eszközt is, a melynek munkái sikerét köszönheti: tiszta, erőteljes, hatalmas irányt.

Mint egyetlen gyermek, szülei önföläldzó szeretetének központja volt. Életöknek nem volt egyéb célja, mint fiok boldogságának biztosítása. Egész háztartásuk minden berendezése csak arra szolgált, hogy távol tartson tőle minden ártalmat. Törekedtek arra és anyagi helyzetök ezt lehetővé tette, hogy megszerezzenek mindent, a mit a korán nagy reményekre jogosító fiú fejlődésére nézve előnyösnek tartottak. És bár igen odaadó volt ez a szülői szeretet, még sem fajult oktalan majomszeretetté s a fiú neveléséből a szigorúság nem hiányzott.

Mégis, a mikor Ruskin 66 éves korában gyermekéveire visszatekint, úgy találja, hogy azzal szülei csak annyiban tudták elérni céljokat, hogy minden veszedelemtől megőrizték, de jelleme és képességei kifejlődését ez az igen gondos nevelés, épen túlságos gondosságával, inkább akadályozta, sem-

mint hogy előmozdította volna. Nem adott alkalmat arra, hogy a gyermek a jó és rossz között való választásban önálló ítéletet gyakorolja, hogy idejekorán megtanulja azt, miként kell a nehézségeket legyőzni.

Az a valami, a mi által a tölgyesemetéből tölgyfa lesz, mégis érvényesült. «Az elkényeztetett alkalmatlankodó kis majom»-ból – így jellemzi Ruskin magát, midőn a *Prætoritibus*-ban hat éves koráról szól – nagy ember lett, kiváló mindazokban a tulajdonságokban, a melyek az ember valóságos értékét megadják.

Nem pap ugyan, a minnek anyja szánta, de az evangéliumnak igazibb és sikeresebb hirdetője, mint sok fölszentelt pap.

Ruskin az igaz ember nélkülözhetetlen jellemvonásai-ként a következőket sorolta fel: hogy tud gyönyörködni a szépben és megbecsüli azt, a mi az emberben becsülésre méltó; hogy tud szeretni és hogy az emberiség javát szolgáló munka sikerében bízik. Az ő jellemében épen ezek a legfőbb vonások. Ezek vitték őt arra a pályára, a melyhez igazi hivatása volt és ezek szereztek meg számára a győzelem babériját.

Első irodalmi kísérleteit, a költeményeket, a melyekkel valóságos csodagyermek hírébe jutott, s egyetemi pályáján, mint a Newdigate-díj nyertese, kitünt, kétségtelen értékek ellenére nem helyes az ő későbbi munkásságához foglalni. Az inkább játék volt. Igazi pályáján Ruskin akkor indult meg, a mikor azért fogott tollat, hogy Turner megtámadott igazát megvédje.

III.

A londoni National Gallery egyik szöglettermében Turner képei között ott van a festő palettája is, ereklyeképen megőrizve. Jele ez annak, hogy Turnert Angliában milyen nagyra becsülik. A National Galleryben egy más festő sem részesült ugyanolyan megtiszteltetésben, mint ő.

Turner számára ezt az elismerést Ruskin tolla küzdötte ki. Ezért az angol nemzetnek ez a hódolata Turner művészetének nagysága előtt Ruskin erejének is szól. És az az igazságtalan támadás, a melyet a *Blackwood's Magazine* 1836 októberi számában Turner ellen intéztek, nagy szolgálatot tett

az emberi művelődésnek, sokkal nagyobb, mint a minő szerzőjétől kitelt volna akkor, ha minden tudását összeszedve, a legnagyobb odaadással törekedett volna az igazságot hirdetni. Mert az a fölháborodás, a melyet e támadás Ruskinben fölidézett, vezette őt arra az útra, a melyen haladva, a világirodalom legkiválóbb nagyjainak társaságába érkezett.

Hiábavaló, sőt nevetséges arról okoskodni, hogy ha valami, a mi megtörtént, elmaradt volna, akkor az azzal kapcsolatos események hogyan alakultak volna. Mert a lehetőségek sora végtelen. De az bizonyos, hogy Ruskin pályája már igen határozott iránynyal megindult volt akkor, a midőn őt a Turner védelme letéritette.

Hat éves korában már jól gördülő verseket írt. Szülői és a Ruskin-család barátai fényes jövőt ígérő tehetség fölcsilánglásának tekintették e korai szárnypróbálgatásokat. Úgy látszott, hogy a további fejlődés teljesen igazolja e hitet. A kilencz éves fiú versei között már olyanok vannak, a melyek nagyobb igényeket is kielégítenek. Tizenöt éves korában lett a Smith és Elder cég kiadásában megjelenő *Friendship's Offering* című szépirodalmi évkönyv állandó munkatársa. Oxfordban *Salsette and Elephant* című költeményével elnyeri a Newdigate-pályadíjat.

De a költészettel való foglalkozás Ruskin túlszigorú ítélete szerint *poetry without ideas* csaknem teljesen megszakad, a mint a *Modern Painters* írásához fog.

Wordsworth e mondatán: *Live by admiration, hope, and love* épült Ruskin életbölcsélete, a mit tanított és a mit maga is követett.

Az az őszinte bámulat, a melylyel Turnerre tekintett, s a melynél fogva a Turner ellen intézett támadás egészen fölháborította (The review rised me to the height of black anger' in which I have remained pretty nearly ever since. *Praeterita*. I. 332. t.) terelte igaz hivatására.

A *Blackwood's Magazine* bírálatára választ írt, a melyet apja Turnernek elküldött, hogy a közzétételhez engedélyét kérje. Turner szíves levélben köszönte meg a jóakaratot, de a cikk közzétételéhez nem járult hozzá. El volt kedvetlenedve, nem akart küzdeni.

Ruskin meghajolt Turner akarata előtt, annyiban, hogy a *Blackwood's Magazine*-be nem küldte be a bírálatra vála-

szoló megjegyzéseit, hanem elhatározta, hogy alaposan ki fogja fejteni a festészetre vonatkozó elveit, a melyek Turner igazát bizonyítják. Így született meg a *Modern Painters* terve.

A könyv érdekében tanulmányútra indult Olaszországba, részint a képtárak kedvéért, de legfőképen azért, hogy bejárja azokat a helyeket, a hol Turner tájképeit festette. Olaszországban Ruskin különben már előbb két ízben járt. Akkor is a műremekeket tanulmányozta és a természet szépségében gyönyörködött, azt festette, de nem ily rendszeresen és határozott czéllal. És nem is olyan nagy technikai készséggel. Az utolsó évben Copley Fieldingtől tanult festeni és vízfestményei föl-tünést keltettek.

Olaszországi és svájci, két évre terjedő útja után pár hónapot Walesben töltött, a szabad természetet tanulmányozva, majd újra Svájcba ment.

A *Modern Painters* első kötete 1843-ban jelent meg. Ebben Ruskin a szépművészetek, s első sorban a festészet alap-gondolatait s a festészetben nyilvánuló igazságot fejtegette.

Az a fogadtatás, a melyben a könyv a különböző körökben részesült, igen különböző volt. Bátorsága, melylyel az egész közvéleménnyel és valamennyi elismert műbírálóval szemben Turner védelmére kelt, őt az élő festőművészek között a legmagasabbra, sőt a régi nagy mesterek fölé helyezte, mindenütt föltünést keltett. De a *Blackwood's Magazine* bírálója nem talált az egész könyvben, sem a tartalmában, sem a tárgyalás módjában semmi helybenhagyhatót. Kicsinyléssel, gúnyosan szólt róla.

A nagy közönséget a mű ragyogó stilusa meghódította. A könyv igen kapós lett, úgy, hogy már a következő évben második kiadásban, 1846-ban harmadik, 1848-ban negyedik kiadásban jelent meg.

A festők és műbírálok véleménye nagyon megoszlott.

Ruskin fölfogása sokkal merészebb és újabb volt, sem-hogy azok, a kik a régi iskolák tanítása alatt nőttek fel, azt egykönnyen elfogadhatták volna. Természetes, hogy azok az elismert nagy művészek, a kiknek irányát a könyv hibáztatta, nem rakták le a fegyvert a névtelen «*A Graduate of Oxford*» előtt. De még azok sem voltak megelégedve a könyvvel, a kiket teljes elismeréssel halmozott el. Voltak, a kiket bántott az, hogy Turnert annyira kiemelte. Samuel Prout, az angol

tájképfestők egyik legnagyobbika, a kiról Ruskin igen melegen írt, a mások ellen intézett éles támadást ítélte el, egyszerűsmind azonban kifejezte reményét, hogy a szerző «hatalmas, angyalitiszta tehetsége» jobb útra térve nagy szolgálatokat fog tenni a művészet és a művészek ügyének.

De nem hiányzott a teljes elismerés sem. Sydney Smith, a kiváló író, mindjárt a *Modern Painters* első kötetének megjelenésekor úgy nyilatkozott, hogy az ismeretlen szerző kétségtelenül igen nagy tehetség, a kinek a legnagyobb mértékben eredeti gondolatai vannak, irálya rendkívül szép és erőteljes s hivatott arra, hogy a művészi ízlést egészen újra te-reintse.

Ruskin, a kinek fejét a siker legkevésebbé sem zavarta meg, s a kit az ellenpárt ereje és tekintélye nem csüggesztett el, egész odaadással dolgozott tovább. A munka második kötetete 1846-ban jelent meg, és ez a teljes győzelmet Turnernek és a könyv szerzőjének kétségtelenül biztosította. És megszerezte Ruskin számára a legnagyobb jutalmat, a mi csak lehető volt: meleg köszönő levelet Turnertől, a kit ő teljes odaadó bámulással kora egyik legnagyobb emberének, Isten küldötte prófétának tekintett, a ki azért jött, hogy az embereket a természet szépségében való gyönyörködésre megtanítsa. Ez időtől kezdve az ősz mester és fiatal tisztelője között a legbensőbb barátság meg nem szakadt Turner haláláig. S Turner évenként, Ruskin születése napján, Ruskinék házánál ebédelt, ezt a napot igazi ünneppé téve.

A *Modern Painters* további kötetei még évekre terjedő munkát adtak Ruskinnek. A befejező, ötödik kötet 1860-ban jelent meg. A megelőző kötetek azalatt új és új kiadást értek, s azóta is az egész mű számos új kiadása jelent meg.

Ruskinnek a művészetekkel foglalkozó munkái közül *The Poetry of Architecture* London *Architectural Magazine*-jében a *Modern Painters* első kötetete előtt látott napvilágot, 1837-ben. Később külön könyv alakjában is megjelent. Különösen azért igen érdekes ez a munkája, hogy a tizennyolcz éves ifjú a természet szépségeinek az építészetben való visszatükrözését, azt a befolyást, a melyet a vidék geológiai alkata és a növényzet, különösen az erdő minősége az építkezési stílusokra gyakorolt, teljesen fölismerete és világosan kifejtette.

Az építészettel Ruskin ezenkívül a *Seven Lamps of*

Architecture, a magyar fordításban is megjelent *Stones of Venice*, *St. Mark's Rest*, *The Bible of Amiens* című nagyobb és sok kisebb munkáiban foglalkozik. A festészetről szóló munkái közül a *Modern Painters* mellett nevezetesebbek: *Pre-Raphaëlitisan*, *The National Gallery*, *Gioto and his Works*, *The elements of Drawing*, *The Art of England*; a szobrászattal foglalkozik *Aratra Pentelici* című kötete, a fa, aczél és rézmetszessel: *Ariadne Florentina*; a képzőművészetekkel általában *The Eagle's Nest*, *Val d'Arno*, *The Two Paths*, *Lectures on Art* című könyvei.

Ez a névsor még távolról sem meríti ki a művészetekre vonatkozó munkáit, s figyelemre méltó, hogy munkái között egy sincs olyan, a melyik elavult volna, hanem mind új és új kiadással születik újra.

Ilyen kiterjedt munkásságnak néhány sorban jellemzését adni nem lehet, nem, különösen a Ruskinének, a mely a legszélesebb alapfogalmaktól a technika egészen aprólékos kérdéseiig mindennel és mindig önállóan foglalkozik. Az ő munkáiban egész kincstára van a nagy igazságoknak, a melyek ma már csak azért nem újak, mert az ő tanítása útján bejutottak a közfölfogásba.

A nemes művészet lényegét Ruskin abban látja, hogy az az emberi elme közreműködésével az igazságot szemlélhető alakban tünteti föl. A kézi munkában csak a kéz ügyességére van szükség. A mikor a kezekkel együtt működik az elme: a művészet áll elő. A szépművészetben ezenkívül még a művész szívének is van szerepe. Tökéletes művek megteremtésénél a művész elméje a szíve alá van rendelve, s a kéz azokat így szolgálja.

Az igazság szeretete, a természethűségre való törekvés lényeges sajátása minden igazán helyes művészeti iránynak, mondja Ruskin. De figyelmeztet arra is, hogy a művész föladata a természetet interpretálni, s nem imitálni. A kép nem akkor jó, ha a tárgyakat úgy mutatja, mint a tükör. A művész lelkének is nyilatkoznia kell benne.

Mind a három nagy művészeti iskola, a melyeket Ruskin ilyenekül elismer: az athéni, a florenczi, hova számítja Raphaelt, Leonardót és Michael Angelót és a velencei, az igazságra törekedett. Az atheniek az emberi test alakjának hű ábrázolására, a florencziek az emberi lélek kifejezésére s a

velenceziek a színhátások visszaadására fektették a fősúlyt. Ezért a British Muzeum Elgin-gyűjteményében lévő úgynevezett Theseus-szobrot, Raphael *Disputa del Sacramento*ját és Paolo Veronesenek a Louvrebán lévő *Kanai menyegző*jét tartja a három iskola legjellemzőbb alkotásának. De ugyanez a törekvés ez iskolák kisebb jelentőségű műveiben is megvan és azokat értékessé teszi. Mert az igazság keresése maga is életet ad.

Ezzel, az igazság keresésével kezdet fogva kell járnia annak, hogy a művésznek azzal, a mit előnkbe állít, mondani-valója legyen. Hogy tárgya megválasztásában, annak elrendezésében, előtüntetése módjában nemes motívumok vezessék.

Igazi műremek csak úgy jöhet létre, ha a festő a képet nem a kép, hanem tárgya kedvéért festi; ha maga is lelkesedik azért, a mit képén vissza akar adni.

Az olasz festőkre nézve Ruskin Velasquez ítéletét fogadja el: «*Tizian ze quel che porta la bandiera.*» Az angol festők között a legmagasabbra Turnert helyezi. E két mestert állítja mintául oda, mint a kiktől csak jót lehet tanulni.

IV.

Ruskin új és új kiadásban megjelenő könyvei, oxfordi előadásai, a lapokhoz küldött levelei, valóban úgy, a hogy Sidney Smith megjósolta, Angliában a művészeti izlést újratemtették.

Teljesen meghódoltak előtte. A mikor a *preraphaeliták*: Danta Gabriel Rossetti, William és Holman Hunt, John Millais, Edward Burne Jones, ma az angol festészet világszerte elismert kitünőségei, fölléptek, minden oldalról gúnnyal és elítéléssel fogadták új irányukat. De a mint Ruskin kedvezően nyilatkozott rólok, egyszerre megfordult az egész közvélemény és diadaluk teljes lett. A londoni képtárak évenkénti tárlatairól rendszeresen megjelent bírálataival Ruskin minden festő sorsát teljesen kezeiben tartotta. A kit ő megdicsért, annak jövője meg volt alapítva, s addig elismert festők Ruskin elítélő bírálata után nem tudtak többé képeiken túladni.

Ekkor Ruskin, 1860 körül, azzal lepte meg a világot, hogy a műbírálathoz terét csaknem teljesen odahagyva, egész

más szakmához fogott s abban indított erőteljes reformáló mozgalmat. Ettől kezdve ideje és ereje javát ez: a közgazdaságtan, különösen a munkásügy vette igénybe.

E lépését épen úgy, mint azt, a mikor Turner védelméhez fogott, mindenki hibáztatta. A legjobban azok, a kik hozzá legközelebb állottak és őt a legjobban szerették. És neki megint alkalma volt meggyőződni arról, hogy az emberek rendesen akkor vannak a legteljesebben egy véleményen, a mikor nincs igazuk.

A diplomájoknál fogva szakértő nemzetgazdák megbotráncozással fogadták a műbírálnak, a ki ennél fogva már szükségképen nem érthet a közgazdasághoz, hivatlan betolakodását. Ki hitte volna akkor el, hogy Ruskin halálakor az orthodox nemzetgazdaságtan szolgálatában álló *Times* necrologja Ruskin műbíráloi működésénél is többre becsülje azt, a mit a közgazdaságtan terén kifejtett és elismerje, hogy a modern közgazdaságtan sok gondolatot vett át Ruskin műveiből.

Ruskinat meleg szíve és mindenek a mélyre ható elméje a művészetektől nagyon egyenes úton vezette át a közgazdasági kérdésekkel való foglalkozáshoz.

A *Fors Clavigerában* (XXXVII. levél) írja:

«Múlt év november havának egy napján Oxfordban, a mint az egyetemi képtár ajtaján be akartam lépni, hogy a flórenczi szépművészetről tartandó előadásomra siessek, egy pillanatra föltartóztatott egy szép kis leány, a ki a kövezetten pörgettyűjét csapdosta egy ostorral. Föltűnő szép gyermek volt, egész boldogan örült a játékszernek és az ostornak; de nem tudta teljes ügyességét kifejteni a játékban, mert lábain felnőtt asszony elnyűtt nagy czipői voltak, lábacskaín elől és hátul messze nyúlva. A bokáin megerősített czipőkben ügyes csuszkálással jární csak lehetett valahogy, de már a pörgettyű kergetése igen bajosan ment.

«Előkelő hallgatóságom volt és azt hiszem, ez az előadásom a legsikerültebbek közé tartozott. A mit a hatszáz év előtti flórenczi művészetről előadtam, az megbízható és igaz volt. De az egész előadás alatt azon gondolkoztam, hogy nincs annak semmi haszna, a mit a művészetről beszélünk. Mert nem a régi Flórencz, hanem a mai Oxford művészete az, a mivel foglalkoznunk kellene és hogy az, hogy a mai Oxfordban a művészetek életre ébredhessenek, ennek a kérdésnek a

megoldásától függ, a mit az előadáson lévők meghallgatni sem lettek volna hajlandók: «Miért járnak azok a kis leányok olyan nagy cipőkben?»

Már 1849-ben, midőn a *Modern Painters* negyedik kötetén dolgozott, az Alpok közt jártában fogamzott meg benne a munkások életviszonyainak javítására *St. George's Guild* eszméje. «Ifjú korom boldog napjainak ezzel az atyám társágában St. Martinben tett sétával mindörökre vége szakadt: az igazi munka ideje következett számomra, az, a miért érdemes élni». (*Praeterita*.)

Azokat az eszméket, a melyek ezentúl vezették, gyönyörűen fejti ki Bradfordban 1859 márczius 1-én tartott előadásában.

«A történelem nagy tanuságai szerint eddig a szép művészeteket mindig az előkelő osztályok önző hatalma tartotta fenn és azok sohasem érték el a nép zöméig, hogy annak is öröme és javára legyenek. Az ilyen módon gyakorolt és így irányban fejlett művészetek az állam elpusztulását csak sietteték, — úgy hogy minden országban akkor, a midőn legnagyobb művészei diadalaik tetőpontján tündököltek: a sülyedés bekövetkezett. A nagy festők neve, mint megannyi harangszó: Velasquez nevében Spanyolország bukását halljuk, Titianéban Velenczéét, Leonardóban Milanoét, Raphaelében Rómaét. És mély igazság van ebben, mert minél nagyobb erő az, a mit elvesztegetnek vagy rossz célra használnak, annál nagyobb bűn ez, s eddig épen a legmagasabb fokon álló művészet mindig vagy a hiúság fölékesítésére vagy érzékiség felköltésére szolgált. Más út az, a mi előttünk nyilik. A fiatal Itália pompájának és bájának elérését nem remélhetjük, vagy, ha jobban tetszik e kifejezés, az abban rejlő kísértés nem fenyeget. A márványtrónok, az aranyos mennyezetek nem nekünk valók, de a miénk az a magasztosabb és kedvesebb hivatás, hogy a művészet hatalmát és bájait az alázatosak és a szegények számára is elérhetővé tegyük, — hogy a míg a mult fényes művészetének szűkkörűsége és gőgje miatt el kellett pusztulnia, a miénk általános volta és a benne lakozó szeretet által örök életet nyerjen». (*The Two Paths*. 126-127. l.)

Hazája jövőjére nézve Ruskin azt tűzte ki a törekvés céljául, hogy azt ne árasztják el a gyárak, sem a kastélyok.

Hogy a szabad természet szépsége érintetlenül maradjon; hogy a kunyhókban is boldogság üssön tanyát, — s a művészetek az emberiség egyetemét öleljék át.

Tudta, hogy kortársainak túlnyomó többsége ezt a vágyat elérhetetlennek tartja. «Justice and happiness have at this day become in England «romantic impossibilities». De ő élő hittel bizott az igazság uralmában és az emberiségnek a boldogságra való jogában.

Living by admiration, hope and love: a mint előbb Turner iránt érzett bánulata tette nagy íróvá, most az emberiség jobb jövőjében bizó reménye adott irányt neki és eiőt útján, mely a halhatatlanság felé vezetett.

1860-ban a *Cornhill Magazine*-ben megjelent első nemzetgazdasági munkája *Unto this Last* (címet Máté evangéliuma XX. rész 13 verse sugalmazta) épen abban a sorsban részesült, mint Carlyle híres *Sartor Resartusa*. Az olvasó közönség megbotránkozva szólította föl a kiadót, hogy ilyen cikkeknek ne közöljön. A következő években a *Fraser's Magazine*-ben közölte a *Munera Pulveris* néhány fejezetét. Ezt is csakhamar megszüntette a kiadó.

Jelenleg a *Munera Pulveris* negyedik, az *Unto This Last* tizedik kiadása van forgalomban és előre látható, hogy e könyvek népszerűsége még ezentúl is növekedni fog. És az a befolyás, a melyet ezek az angol nyelven beszélő világ-részek művelt lakosságának gondolkozásmódjára kifejtettek, megmérhetetlen. Angol írók munkáiban lépten-nyomon élvezhetjük a Ruskin munkáiból kisugárzó fény visszaverődését.

E két könyv tartalmazza Ruskin nemzetgazdasági elveinek rendszeres összefoglalását. De ezenkívül még a közlemények egész hosszú sorában fejtegette ezeket. Ezek közül a *Crown of the Wild Olive* című kötete s a leányokhoz intézet *Sesame and Lilies*, a mely az amerikai jogosulatlan kiadásokat nem tekintve, több mint százezer példányban van eddig is elterjedve, — a társadalom előkelő osztályaihoz szól és azoknak kötelességeit fejtegeti. De legmagasabbra Ruskin apostoli működése a munkásokhoz írt leveleiben emelkedett, — a melyek *Time and Tide* című kötetben és az eredetileg külön füzetekben, majd együtt nyolcz kötetben megjelent *Fors Clavigerában* vannak letéve. Az előadás közvetlensége, a nyelv bája, a tartalom gazdagsága és beese eze-

ket az angol prósa irodalom legjelesebb remekművei közzé emeli.

V.

A munkásosztályok szegénységében a legnagyobb bajnak nem azt látja, hogy nélkülözniök kell, hanem azt, hogy a nyomor erkölceiket is lealjasítja és elzárja a lelki jó tulajdonságok kifejlődésének lehetőségét.

A munkásokat kizsákmányolóik nemcsak a kenyértől fosztják meg, hanem lehetetlenné teszik nekik a philosophiához, az erényhez, az idvezüléshez való eljutást is. Az elárvult nyáj elől nemcsak a legelő van elzárva, e pásztorát se eresztik hozzá. Ne csak a gazdagok asztalának morzsáihoz való igényöket hangoztassák, hanem még inkább az erényes, tökéletes, tiszta élethez való jogukat. (*Unto This Last* 79. §.)

A bűnösök élettörténetéből meg lehet győződni arról, hogy a gonosztevőket a társadalom mesterségesen gyártja. A mai közgazdaságtani elvekben van a legnagyobb ösztön erre. És ez mutatja helytelen voltát. Olyan rendszer után kellene néznünk, a mely előmozdítja azt, hogy az emberek becsületesek maradhassanak. Fontosabb ez, mint az a tudomány, hogy miként lehet az elzülött embereket jól kihasználni. Reformáljuk iskoláinkat, úgy hogy kevesebbet kelljen a börtönügy reformjával törődnünk. (*Unto This Last*. 31. §. jegyzet.)

Az angol jólékonyságnak és igazságszolgáltatásnak más irányba kellene térnie. Ne a betegek ápolása, hanem az egészség megtartásának elősegítése legyen a cél. Nem annyira a bűnösök megbüntetése, mint az erény jutalmazása. Több játszóteret építsünk, hogy kevesebb kórházra, — több ipariskolát, hogy kevesebb szegényházra legyen szükség. (*Fors Clavigera*. IX. levél.)

Nem lehet valami egyszerre olyan szomorú és nevetéses, mint az, hogy miként szoktak ma a munkások erkölceiről beszélni. Ha arról van szó, hogy a munkásoknak minő kilátása van az életben, hallgatólagosan azt teszszük föl, hogy benne Sokrates erénye Plato philosophiájával és Epaminondas hősiességével társul. «Legyen nyugodt, barátom — így szólok vele beszélni, — ha maga egész életén át naponként tíz

órát dolgozik, csak vizet, vagy kevés sört iszik, egyszerűen táplálkozik, higgadtan él, minden vasárnap templomba megy, sorsával, a hova a Gondviselés helyezte, megelégszik, nem zsörtölődik, nem káromkodik, tisztességesen öltözködik, mindig korán kel és minden a javulásra való alkalmat megragad, akkor jó dolga lesz és öreg korára nem fog a szegényházba kerülni.»

Mindez tökéletesen igaz, de mielőtt e tanácsosal ennyire készen volnánk, magunknak is meg kellene próbálnunk egy-két évet valami nem nagyon mulatságos testi munkában -- minő például a földművelés -- úgy tölteni, hogy az italunk egy kevéske sör, az ebédünk sajt és kenyér; hogy ne legyen reggeli kávénk és ahhoz újságunk, sem az esti pihenésünkhöz kényelmes nyugvó hely és jó olvasmány; — a konyha és a szalon együtt egyetlen kis helyiségben legyen, a mit egészen megtölt a nagy család. Ha azt hisszük, hogy mi magunk ilyen körülmények között Sokrates és Epaminondas módjára tudnánk élni, akkor adjuk azt a jó tanácsot szegényebb embertársainknak. De előbb gondoljuk meg, hogy nem méltatlanság-e a szegényektől ilyen sokat kívánni.

Bizonyos, hogy mindig lesznek a szegények között olyanok, a kik nem állják ki ezt a próbát. Dologtalanok, vagy részegesek, tékozlók stb. Ezek azok, a kiket ki lehet zsákmányolni. És a kik őket kizsákmányolják, nyugodt lélekkel teszik, arra hivatkozva, hogy a saját hibáik miatt bűnhődnek.

A szentírás úgy jellemzi a hamis embert, hogy ő örvend, ha a szegény az ő hálójába kerül. A saját oktalansága, hibája miatt került belé; a ki a hálót kivetette, csak arra ügyel, hogy jól kihasználja ezt a baját. A mikor tudatlansága vagy hibája előre várható következménye itt van: a nyomor, mi nem segítségére, de kifosztására sietünk. A ki a más nyomorát arra használja föl, hogy annak javait olcsóbban vegye meg, vagy hogy munkabérért leszállítsa, azt megrabolja. Az útonálló rablólovagoknál nem különb, csak aljasabb, gyávább és kegyetlenebb. Kegyetlenebb, mert azok inkább a gazdag emberektől raboltak, a kiknek még maradt vagyonuk; mi a szegényeket fosztjuk ki. Még imádságos könyveink aranyozása is gyermekek és beteg emberek kizsarolt munkája. (*The Two Paths*. 185—186. §.)

Ez a néhány kiszemelt rész némi fogalmat ad arról,

hogy mire és hogyan tanította Ruskin a társadalom vezető osztályait; de ez ismertetés keretébe nem fér bele az ő nemzetgazdasági nézeteinek vázolása. Annak alapeszméje az, hogy a társadalom legjobbjai és leghatalmasabbjai arra hivatvák, hogy a gyengébbek vezetői legyenek. Ebben Carlyle nyomdokait követi, a kire mint mesterére hivatkozik.

A régebbi nemzetgazdasági iskola tanait végtelen elemző erejű elméjével valósággal szétmarczangolja. Tagadja, hogy a meggazdagodásra való törekvés becsületes lehetne. Azt kívánja, hogy a békés foglalkozások, így a kereskedelem, ipar ugyanazon az erkölcsi alapon szervezkedjék, mint a katonai szolgálat, a hol nem nyereségvágy, hanem a kötelesség teljesítése a vezető elv. A mint a hadvezér nem akar meggazdagodni hadserege győzelmeiből, az ipar és kereskedelem vezetőinek sem lehet az az igazi hivatásuk. Ha ők ezt fölismerik és így, önzetlenül fognak hivatásuknak élni, akkor a polgári foglalkozásokat csak úgy meg fogja becsülni a társadalom, mint a katonait. De előbb azt nem is teheti.

Ezek a gondolatok első hallásra nagyon idegenszerűek. Az *Unto this Last*, a *Munera pulveris* vagy a *Crown of the Wild Olive* átolvasása után sokkal kevésbé maradnak ilyenek. És ebben a Ruskin megragadó ékesszólásán kívül a tanításában rejlő igazságnak is nagy része van.

Nézetei és a socialismus között Ruskin az elválasztó vonalat igen találóan vonja meg. «A socialista, látva, hogy az erős ember a gyengét bántalmazza, így kiált föl: «Törjétek össze a karját.» Én azt mondom: «Tanítsuk meg arra, hogy erejét jobb célra használja». (*Unto this Last*, 79. §. jegyzet.)

A munkásoknak szóló tanítása jellemzéseül álljon itt a *Fors Clavigera* és *Time and Tide* gazdag kincstárából találmokra kivett egynéhány sor.

Tapasztalt kereskedőink és gazdáink arra tanítanak, hogy «az idő pénz». De azt hiszem egy sem vallotta, a mikor napjai vége felé járt, azt, hogy a «pénz idő». És végül jobban jártak volna, ha nem váltották volna be pénzre minden idejüket, még az örökkévalóságot is! Más dolog is van, a mi épen ilyen értelemben, csakúgy pénz mint az idő: a hogy azt szintűgy pénzzé lehet tenni. Az egészség is pénz, az ész is pénz, a tudomány is pénz; minden egészségünket, eszünket, tudományunkat beválthatjuk pénzre; -- elérhetjük így szerencsés-

sen célunkat: a beteges, esztelen, vak öregkort; de pénzért sem egészséget, sem észet nem vehetünk magunknak.

«Az idő pénz». Ezek a szavak úgy csengenek a fülemben, hogy nem hagynak irni. Hát csak pénz volna az idő, és semmi jobb? Nem többet érne-e, ha föl tudnók fogni, hogy az idő, maga magában, micsoda? Hogy olyan valami, a minek az elvesztése vagy megnyerése tökéletes nyereség és helyrehozhatatlan veszteség. És hogy, a mennyiben lehet pénzért egészséget vagy tudományt venni, az igen kívánatos; de azokat pénzért elvesztegetni épen nem az.

«És hogy az élet elején ezeket pénzzel megszerezhetjük. Az élet végén már nem. S ha magunk számára nem is, másoknak mindig szerezhetünk pénzünkkel egészséget és tudományt, az utca elhagyott gyermekeinek.

«De hát ez nem tartozik a közgazdaságtanhoz». Bocsánatot kérek, a mindenre illő közmondás, a «ki mint vet úgy arat», betűszerint igaz a nevelésben. Sehol sem ad olyan biztos és gazdag termést a reá fordított pénz. Csakhogy az itt elvetett magra még jobban igaz, mint a valódi gabonára vonatkozólag az Irás szava: A vetőmagnak «hogy kicsirázhasson, meg kell hálnia». A nevelésre adott pénzt egészen arra kell szánni, úgy kell nevelni, hogy a nevelés legyen az igazi és egyetlen cél, — másként a jó szándékból csak baj származik s az arra fordított pénznek semmi haszna sem lesz.

«A közoktatásügyben eddig előfordult balsikereknek ez volt az oka. Akár felülről, akár alólról indult ki a kezdeményezés, — a szándék nem volt egyenes. Az alsóbb osztályok csak annyiban vágytak nevelésre, mert azt hitték, hogy az őket egyszerre felülre segíti. Sajátszerű, hogy a nép — és minden népszónok vele együtt — azt hiszi, hogy lehet olyan rend, a hol mindenki legfelül van, vagy legalább olyan zűrzavar, a hol bárki felülre juthat. S hogy ha egy fiú jó nevelésben részesült, annak fogatja is kell hogy legyen (arra, hogy az inasok és kocsisok kikkől fognak kerülni, senkisem gondolván). És én higgadtan azt mondom, hogy inkább ne tanuljanak az emberek olvasni, sem mint hogy ahhoz ilyen igényekkel fogjanak.

A közoktatás haszna ott kezdődik, a mint az emberek belátják, hogy az nem az előmenetel céljával történik, hanem azért, hogy mindenki a maga helyzetében boldog lehessen.

Azért az állam által adott nevelést úgy kell berendezni, hogy az mindenkire nézve előnyös legyen. Hogy minden e szigetországban született gyermek a legutolsótól az elsőig részesüljön az égi bölcsesség és a földi hatalom keresztségében.

E nevelés, melyet az állam mindenkinek megadjon, a következőkből álljon:

Először, az arról való gondoskodásból, hogy a test a gyermekkorban, tekintet nélkül a későbbi hivatásra, teljes szépségében és tökéletességében zavartalanul fejlődhessen ki. Ha olyan pályára fog is lépni később, a mely testét elnyomóritja, életét megrövidíti (én ugyan azt mondom, hogy az ilyen pályákat ki kellene küszöbölni), ha már ennek így kell lenni, adjátok meg neki legalább azt, hogy az az élő teremtés, a kit halálra szántatok, legalább az ifjúság szépségét és erejét élvezhesse. Ha meg akarjátok mérgezni, azután tegyétek azt. Így gazdasági szempontból is előnyösebb, mert tovább el fog tartani, több munkát vehettek ki belőle s így a költség visszatérül.

«Ezért, a hogy az *Unto this Last* előszavában megírtam, mindenekelőtt tanítsunk meg mindenkit az egészséges élet módjára és ennek örömeire. E cézből az iskola szabadban, friss levegőben, nagy játszótér közepén álljon. Tanuljanak meg lovagolni, futni, birkózni és énekelni, zenélni.

«Másodszor: a test fejlesztése mellett legyen gond a nevelésben a tisztelet és a részvét érzésének kifejlesztésére: nem mintha ezeket tanítani lehetne, mert ezek velünk születnek, de reájok fordított figyelem és gyakorlás által fejleszthetők. A tisztelet érzésére nézve a földolog az, hogy megtanulják azt, hogy ebben az arra érdemes embereket és dolgokat részesítsék. Ezért mindenekelőtt olyan tanítókról gondoskodjunk számukra, a kiket igazán szeretniök és tisztelniök kelljen. Azután ismertessük meg őket a múlt történetében mindazzal, a mi tiszteletreméltó. És végül saját erejük és tudásuk csekély voltának érzésére vezessük őket.

«A részvét fejlesztése érdekében arra tanítsuk őket, hogy a becsületnek a bátorság mellett ez is elengedhetetlen kelléke. Hogy az iskola növendékei előtt minden kegyetlen tett épen úgy, mint minden gyávaság szégyenletes legyen».

Nehezemre esik itt, a rendelkezéseimre álló térszűke miatt, bezárni az idézetet. De abban a reményben, hogy nem

minden olvasó fogja olyan képtelennek tartani, mint a minőnek első pillanatban látszik, azt a gondolatot, hogy egy hatalmas és gazdag nemzet ne sajnálja az áldozatot arra, hogy minden fiából embert neveljen, — röviden megemlítem azt, hogy mi az, a mit Ruskin mindenki számára szükségesnek tart, - a már említettek mellett. Ez: az igazság szeretete, mi szükségessé teszi, hogy a gyermek semmi olyat se tanuljon, a miről később azt kell megtudnia, hogy nem igaz. Ezért a történet mellett a fő tantárgyakat a természettudományok és a számtan tegyék. A falusi gyermekek tanulják meg a madarak, rovarok, növények természetrajzát és a földművelést. És minden gyermek valamely kenyeret adó foglalkozást.

VI.

Wordsworth versére emlékezve, lehetetlen, hogy azt a kérdést föl ne tegyük, szeretett-e Ruskin, és hogyan?

Praeteritájában leírja első izzó szerelmét, a melyet Domecq Adèle, atyja üzlettársának leánya iránt érzett. Gyermekkorában kezdődött az, éveken át tartott, viszonzás nélkül, Ruskint az örülethez közel hajtva. Egynéhány hirtelen támadt s nagyobb nyomok nélkül elmúlt szerelméről még említést tesz. De arról, a melyik életének nagy tragédiája volt, hallgat.

Mint egy sóhajlás, a melyben az égető fájdalom kínja érzik, van egy pár sor a *Praeteritában*, a mi nyilván erre vonatkozik: «Azokat, a kik a legmagasztosabb szerelemre képesek, ez tűzhullámokon dobálja. Más fajta emberek azok, a kiket az meg nem éget, a kik elé mint sima tenger táruł».

Ruskin életrői sem szólhatnak most még erről. Csak a *British Peerage*, mely az egyesült királyságok nemesi családjaira vonatkozó hiteles adatokat sorolja föl s nem hallgathat el semmit, a Royal Academy tavaly elhunyt elnöke, a préraphaelita iskola nagy mestere, Sir John Everest Millais özvegyéről ezt jegyzi föl: Euphemia Chalmers, eldest daughter of George Gray of Bowerswell, Pertshire North Britain, previously wife of John Ruskin.

A válást nem előzte meg botrányos válóper. Ruskin, mikor észrevette, hogy bájos fiatal felesége és ifjú lánglelkű

tanítványa között szerelem kezd ébredni, belátta, hogy az ő boldogsága már elveszett, de amazoké az ő kezében van: nejének följajánlotta a válást.

S a mikor az ő munkás barátainak a «legmagasabb és legtisztább emberi boldogság forrását, a lelket megtisztító szerelmet» akarta jellemezni (*Time and Tide*. 53. §.) Patmore *Angel in the House* című költeményét idézi, a melyben e sorok vannak,

«... I never would blend,
With my delight in her, a dream
‘Twould change her deek to comprehend;
And, if she wished it, would preferred
Another’s to my own success».

Ruskin úgy tett, a hogy a költő megirta; a saját boldogságát áldozta föl, hogy a kit szeretett, annak a boldogsága útjában ne álljon semmi akadály.

Mert költő képzelete nem alkothat semmi olyan magasztosat, a mi az Isten világának valóságai fölé emelkedhetnék. És természetes, hogy az, a ki egész életében olyan tiszta, nemes: a legnagyobb a szerelmében volt. Az életnek az a tetőpontja. Úgy, a hogy Ruskin mondta: «Gyümölcs, mag, minden, az egész azért van, hogy a fák virágozhassanak.»

FARKAS JENŐ. *)

*) Épen a revisio-ivet akartuk megküldeni dolgozó társunknak, midőn egyik legjobb barátjától, dr. Schächter Miksa úrtól, a következő levelet vettük: «Dr. Farkas Jenő ma (ápril 1.) virradóra meghalt, 35-ik évében. Benne Farkas Gusztáv, Borsodmegye nyugalmazott árvaszéki ülnöke, fiát siratja. 1888-ban a budapesti egyetemen nyert orvosi oklevelet. Ezután a bonczteni intézetben, belgyógyászati és sebészeti klinikákon a Vörös Kereszt kórházában, mint gyakornok, tanársegéd működött négy éven át. Majd Angliában töltött egy évet, hol sebészeti tanulmányokkal foglalkozott; végre 1894-ben mint egészségügyi felügyelő nyert alkalmazást. Másfél év előtt súlyos betegségre, mint Heinét, matrácz-sírba temette. Itt írta ez utolsó tanulmányát is. Orvosi tanulmányait társadalmiakkal kapcsolta össze. A munkásnép egészségének, emberhez illő életének és fejlődésének előmozdítása lebegett előtte s mintegy hivatva volt e téren nálunk mozgalmat indítani és vezetni. Béke poraira!» Szerk.

SOKRATES ÉS PLATON.

I.

A görög philosophia, úgy látszik, örök időkre nevelője és táplálója lesz a tudományos gondolkodásnak. Nemcsak nevelője; mert hisz ki ne tudná, hogy fogalmaink osztályozása, itéleteink, következtetéseink és egész nagy módszereink érintetlen örökségkép szállottak ránk tőle. De táplálója is egyúttal; a természettudományok megannyi újnak vélt fölfedezése hever a görög philosophusok töredékei között, mélyen eltemetve a feledés dombja alá. Csak néha a véletlen veti fölszínre e gyermekes naivságukban is oly merész, fönséges hypothesiseket s akkor csodálkozva látjuk, hogy imé — ezt az elméletet is a mi korunk diadalmas előrenyomulásának tekintettük.

Kétségtelen, hogy az egész görög philosophia hatása nem ér föl magának Aristotelesnek hatásával. Oly mély ez, oly egyetemes, hogy többé alig ösmerhető föl. Az oxygen éltető hatását érzi minden élő, de elemezni csak az képes, a kit erre a természettudomány megtanított. A kis diák, a ki természetes logikájával a grammatikát egyeztetni akarja és próbálgatja, a tudomány elemeivel foglalkozó tanító, a ki a tárgyra vonatkozó összes ösmereteit még egy definitióban igyekszik biztosítani: ők mind mind Aristotelesnek tudattalan tanítványai.

És mégis elképzelhető oly tudományos forradalom, mely Aristoteles hatását ha meg nem semmisíti is, de meggyengíti. Vizsgáljuk szorgalommal verulami Bacon lord pályáját s törekvéseit, és azt fogjuk állíthatni, hogy e lángelme más körülmények között megdöntheti vala végkép a stagirainak uralmát az elméken. Kisérjük figyelemmel a philosophiában mutatkozó új mozgalmakat, s ha már elvetettük a lélektannak pusztán speculativ, metaphysikai művelését és Fechner, Weber, Dubois-

Raymond és Wundt természettudományi módszere döntő sikerűnek mutatkozott ez egy ágában a philosophiának: mi választ el attól, hogy e természettudományi, tehát inductiv eljárás úrrá legyen a tudás egész roppant birodalmában? Ez pedig egyértelmű lenne Aristoteles hatásának csaknem teljes elenyésztével.

De nem képzelhető forradalom, mely Sokratest és Platont megfoszthatná jelentőségöktől. Egészen másnemű e jelentőség, az emberléleknek másfajta talajába bocsájtotta le gyökereit. Sokrates, a nemes gondolkodó, az első valódi ethikus, az ifjúság lángelméjű tanítója, és Platon, a költő, az álmódzó, kinek agyában költeménynyé válik az elvont eszme, ők bennünket egyéniségökkel és egyéniségökből kisugárzó alkotásaikkal kötnek le. Hatásuk nem imperatív, mint Aristotelesé; szívesen engedjük át magunkat Sokrates csillogó szellemének, caustikus beszédmódjának, szelíd gúnyjának és együtt álmodjuk Platonnal a törvények uralmának országát és az ő köztársaságát.

Sokrates és Platon méltatása roppant könyvtárt töltene meg. Nagyon különböző értékű elmék, változatos képzettségű férfiak próbálkoztak meg e két nagy hölcselő magyarázatával. Oly sok, oly vegyes becsű ez irodalom, hogy maholnap csak egy módja lesz Sokrates és Platon zavartalan megértésének: ha visszatérünk a forrásokhoz, Platonnak és Xenophonnak műveihez. Egy részben, sajnos, e művek sem szolgáltatnak kellő fölvilágosítást, holott reá sok szempontból égető szükség volna: minő volt a személyes viszony mester és tanítvány, Sokrates és Platon között?

E viszony lehető földerítését tűzi ki czélul a nagy összefoglaló munkák közül egyike a legújabbaknak, Pfeiderer könyve.*) E hatalmas kötet természetesen kiterjeszkedik mindarra, a mit tárgyáról különösen újabban hypothesisként vagy egész bizonyosságnak formájában kimondottak; de még így is tartania kellett volna a szerzőnek attól — mint előszavában jelzi — hogy már föltálat dolgokat csak más szavakba öltöztet; ha nem hívná segítségül a módszer, az anyagrendezés s a polemia eszközeit.

*) *Sokrates und Plato*. Dargestellt von Edmund Pfeiderer in Tübingen. Tübingen H. Laupp. 1896. 8° 921. l.

Módszere eltérő az eddigiektől, a mennyiben ő Plato életét fejlődésben, munkáit pedig e fejlődő folyamat eredményeként mutatja be. Ehhez képest meg kell változtatnia a művek tárgyalásának sorrendét, s e megszokott egymásutának, e hagyományos rendnek megbontását igazolnia kell.

II.

Perikles ragyogó korszaka hozza be Anaxagoras személyében az eddig ion földeken kóborló philosophiát Athén falai közé. Akkor már Athén hatalmának, dicsőségének tetőpontján áll. Diadalmasan kerül ki a maroknyi nép az óriási perzsa ellenséggel való küzdelemből, s nemcsak a győzelem bérét élvezi: látköre tágul, önérzete emelkedik, a közszellem fölébred és megerősödik. A nagy Perikles épen arra született, hogy oly városban, mint Athén, a lendület korszakát fölhasználja és még ragyogóbbá tegye. Gyöngéden megőrzi a soloni alkotmányt s a nép uralmának látszatát, valósággal pedig ő maga a király; mint Thukydides, a nagy férfiú nagy kortársa és történetírója mondja: «névleg democratia, valóságban pedig az első ember uralma.»

E korszakot nagyon szépen jellemzi Pffeiderer könyvének kezdetén:

«A külső hegemoniára való törekvés ugyan csakhamar meghiusult, ahhoz Athennek sem képessége, sem világtörténeti hivatása nem volt. Hanem a helyett genialis vezetője ez önmagában jogos törekvést a belső, szellemi életre irányította és Pallas Athene városát Görögország gondolkodó fejévé tette. Csaknem lázas tevékenységben, mintha sejtette volna, mily rövid ideig tart a valódi virágzás kora, képes volt Perikles az összes erőket élénk versenyre gyűjteni együvé, a honiakat és idegeneket egyaránt... mintha mesterséges oxygént bocsátának a lángra. Ebből aztán ragyogó, de rettenetesen gyors lefolyása támadt a periklesi aranykornak két sarkával s határkövével, a perzsa napok fehér s a peloponnesosi háború fekete határjelzőjével. Mert hisz kétségkívül már kezdet óta sok konkoly vala a búzában, s Platonnak kevésbé kedvező ítélete (a *Gorgias*-ban 515. l.) bizonyára jogosult, mely szerint maga Perikles sok részben elvetette a romlás magvát.»

Ez a hirtelen támadt s az eddigi philosophiától csak kevésbé előkészített fölvilágosodás átjárta az egész népet. A művészetek, a szónoklat, a költés iránt való érdeklődés e democrata világban nem lehetett kiváltsága a felsőbb osztálynak, mint a hogy politikai jogok és polgári kötelességek dolgában semmi választófal közte s a «nép» közt fönn nem állott. Ezt a népet egységes és egyetemes, mindenekre kiható szellem vezette; a mi áldás van rajta, a mi átok kelt nyomán: ezé a szellemé.

Ez a vezető szellem az ötödik évszázadnak periklesi tizeideiben a sophistika. Ellentétben az eddigi speclativ és természettudományi bölcselkedéssel a sophista az önérzetes, diadalmaskodó, érvényre jutott embert teszi mindennek középpontjává, mértékévé. Sem a hatalmas világegyetem, sem az örök istenség nem szab törvényt többé az embernek. Les dieux s'en vont: elköltöztek az istenek. Aischylos óriási istenalakjaitól Euripides szenvedélyes, ember módra vétkező és meghaló istenéig hosszú az út, de a görög nép következetesen és félelem nélkül tette meg. A lelánczolt Prometheus titáni menydörgésétől az «aulisi Iphigenia» siránkozó, gyenge Agamemnonáig mi mélyen kelle sülyednie a görög nép hitének a hősökben és félistenekben! Itt van, e pontban a népszellem átalakulásának titka, minden dicsőségével, minden kárhozatával.

E skepsissel együtt jár az állami törvények mindenhatóságában és bölcsességében való kételkedés is. Megcsendül hangja már Sophokles *Antigonéjában* is, ki merészen száll szembe a zsarnok Kreonnal, az államhatalom képviselőjével. De mind határozottabban jut kifejezésre a sophistáknál, míg végre Platon *Respublicájában* kimondja, hogy a törvény csak megegyezés a jogtalanságot elkövetők s elszenvedők között.

Mind ennek okvetetlenül hatással kell lennie az egyes ember erkölcsi életére is. És ebben rejlik a sophistika nagy veszedelme. Isten és törvény nem szent előttünk többé, az *én* jutott döntő uralomra. Semmi sem gonosz, ha elkövetője nem tekinti annak. «Az egyetlen valóság az érzéki gyönyör, mely a jövőre nem gondolva, szabadon tudja élvezni a pillanatot», mondja Aristippos.

S ha már most meggondoljuk, hogy a görög ifjúság e tanokról nem elvétve és szórványosan értesül, hanem napról-napra a piacon, az iskolában, az utcán hallotta böbeszedű

és tolakodó mesterektől; hogy e sophisták beszédeivel tele volt a levegő s azt be nem szívni lehetetlenség vala azon kor serdülő gyermekének és politikai jogait gyakorló férfiának: akkor elképzelhetjük, mi mélynek és mégis mi egyetemesnek kellett ez átalakító hatásnak lennie Hellas azon nemzedékeire.

És e hatást a pénzért tanító vándormesterek érték el! Pflaiderer meleg védelemmel háritja el róluk az évezredes meggyalázást, mely még Platon elitélő szavaiból fakadt. De sophista fogással áthelyezi őket a mi korszakunkba, mikor a tanítás mesterség és épen úgy kijár érte a díjazás, mint a kézművesnek. Már akár mint van a dolog, egy bizonyos. Magában a pénzért tanításban a bölcselkedésnek lealázása rejlett. A királyi Herakleitos, a fenséges Empedokles utódai házról-házra jártak és eladták tanításaikat, mint a ki szerelmet árul pénzért. Hogy ezt választották élethivatásukul és nem volt módjokban rabszolgákkal végeztetni a munka rájuk eső részét, az a periklesi Athén korában nem mentség. Mennyivel kevésbé mentő az a szerencsétlen gondolat, melylyel Pflaiderer védelmökre kél, hogy «nem az a fontos, mit tanítottak, hanem hogy' tanítottak.»

Ideje volt, hogy a görög nép szerencséjére oly férfiú támadjon, kiből mély erkölcsi erő lakott és hatalmas áttekintő és összefoglaló elme. A sophistikának áldásos működését tovább fejlesztette, skepsisét tudományos kritikává tette, az istenségtől való elszakadásért kárpótlásul nagyszerű etikát hirdetett, és végre a szavakkal való csillogó játék helyébe megkezdte a megösmerés módszereit tenni. Ez a férfiú Sokrates.

III.

Alacsony rendű szüléktől származott Sokrates, de a korának áldása reá épen úgy kiáradt, mint a legelső családok gyermekeire: műveltség, tudás, szépérzék gazdagon jutottak az ő szegénységének is. Életének apró viszonyai ösmeretlenek, sőt valódi jelleme iránt is kétségek és ellentétes nézetek uralkodnak. Némelyek egyszerűen népphilosophusnak hajlandók tekinteni, az elmélet rideg ellenségének. S ebben Xenophonnak és Platonnak nem egy helye támogatja őket. Mások — mint Schleiermacher is — épen séggel szaktudósnak itélik s e néze-

tükben azon adatokra támaszkodnak, melyek szerint a természetbölcselek műveit tanulmányozta.

Pfleiderer ki akarja békíteni a két ellentétes nézetet s ekként formulazza Sokrates jelentőségét: «A helyes tehát az, hogy Sokrates a szó tágabb értelmében magas bölcselek szellemét a maga egészében az életre s az élet sürgös követelményeire vetette, nagyszabású tanító volt, ki a sophistáktól már fölfogott szükségletét a kornak egész máskép s mélyebben értette át s vállalta el. S a történet akkori fokán épen ily emberre volt szükség, kinek elve volt: non scholæ, sed vitæ. Aristoteles szellemi nagysága és tudományossága ellenére sem lett volna akkoriban helyén»...

A bölcselek szellem az élet szolgálatában — íme így egyesítik a szavak az egyesíthetetlen fogalmakat. Csodálatos törekvés ez napjaink történetíróinál, hogy a világért semminemű szélsőséget el nem fogadnak, hanem mindenütt compromissumokat keresnek. Igaz, gyakorta e compromissumokban rejlik mind az, a mi újat mondhatnak. De föl is áldozzák érte a józanságot, a kritikát, sőt a történet tanúságtételét is.

Mert mit mond Xenophon az *Apomnemoneumatáknak* kezdő fejezetében?

«Soha senki sem látta, hogy valami istentelent vagy szentségtörőt tett volna s nem hallotta, hogy mondott volna. Úgy sem beszélt, mint a legtöbbben, a mindenség természetéről, hogy kutatta volna, miként támadt a sophistáktól Kosmos-nak nevezett világegyetem s minő szükségyszerű törvények szerint folynak le amaz égi jelenségek; sőt épen reájok sütötte balgaságuk bélyegét, a kik ilyesmivel foglalkodtak.»

Mem. I. 1., 15.

A mily téves tehát Schleiermacher nézete, ki Sokratest szakszerű philosophusnak tartja, épen oly helytelen minden olyan jellemzés, mely Sokratest az ion vagy eleai természet-philosophusok utódjának festi. A nagy philosophusnak senki egyébbel nincs szerves kapcsolata, mint a sophistákkal.

Pfleiderernek sokkal jobban sikerül az ember jellemzése, ez önzetlen, hősies, elszánt és elveihez mindhalálig hű férfiú és philosophusé, a ki gazdag ifjaktól körülvéve mindig szerény igényű maradt, állhatatos a kisértésekkel szemben, félelem nélkül minden fenyegetés ellen. S a mellett ember egészen,

nem ment az emberi gyöngeségektől, a ki a symposionokon leíta valamennyit (Platon *Symp.* 223. d.), a nemi dolgokban naivul romlott, mint egész kora.

IV.

Γνωθι σεαυτόν! Ösmerd meg tenmagadat, e mondással kezdődik Sokrates tanítása, s e jelszó untalan ismétlődik nála. Mit értsünk e rövid jelszón, Delphi Apollon-templomának híres föliratán? Pusztán a népies, együgyű magába szállást? minnagunknak vizsgálatát, hogy vajon eleget tettünk-e valóságos és erkölcsi kötelemünknek? Vagy éppen ellenkezőleg e triviális értelmezéssel fogjuk föl intelemként, hogy az eddigi természetphilosophiáról lemondva az ember saját szellemének világába mélyedjen el?

Goethe nagyon helyesen fogja föl e mondás értelmét:

«A régiek különböző mondásainak, melyeket gyakrabban ismételtünk, egészen más jelentésük volt, mint a minőt későbbi időben tulajdonítanak nekik. Vegyük azon jelentős igét: ösmerd meg tenmagadat; nem szabad ezt askéta értelemben magyarázni. Semmiesetre sem a mi hypochondereinknek, humoristáinknak és «heautontimorumenos»-ainknak önismerete ez, hanem egész egyszerűn ennyi: vigyázz magadra némileg, kísérd figyelemmel magad, hogy észrevedd, minő viszonyban állasz a hozzád hasonlókkal. Ehhez nincs szükség bölcselkedő önkínzásra; minden jóra való ember tudja és tapasztalja, mit jelent ez. Jó tanács ez, mely a gyakorlati életben mindenkinek csak hasznára van.»

Pfleiderer magyarázata, hogy e mondásnak gyakorlati és elméleti értelme van, ismét megbízhatatlan: oly jelentőséget tulajdonít neki, annyit foglal ez egyszerű jelmondatba, a mennyit Sokrates soha el se gondolhatott. A commentator itt nem Sokratesből, hanem önmagából meríti a mély bölcseségeket, melyeket aztán a legtermészetesebb hangon ró föl a görög philosophusnak.

Ez az eljárás végigvonúl a Sokratesről szóló egész könyvön. Elég világosan s határozottan áll előttünk Sokrates népszerű alakja: a nagyelméjű és tisztaszívű tanítóé, apostolé. Miért kell jellemzését elhomályosítania szántszándékkal éppen

annak, ki e könyvében a szaktudósok homályossága ellen anynyit szónokol, azt föl nem érijük észszel.

Die negativ-positiv Hinführung zur Denkklarheit, e czimet adja egyik fejezetének: ez a stíl Pfliedereré valósággal, azé a Pfliedereré, ki a Kohelethben kereste Herakleitos nyomait s a mysteriumok hatását kutatta az ephesosira, szóval mindig oly themákat keresett, melyek homályos voltokkal tág teret nyújtanak a tudós phantasiának.

De Sokratesszel szemben e költőknél oly becses tulajdonságnak semmi értéke nincsen. Igaz, a nagy philosophusra vonatkozó anyag gyér is és oly különböző természetű a két legnagyobb forrásműben, Platon és Xenophon írásaiban, hogy ez ellenmondások kiegyeztetése nagy erőfeszítésbe kerül. De e pontban az úgynevezett divinatio egészen helytelen, s a mit adatokból nem merithetünk, azt hasztalan igyekszünk magunk megszerkeszteni.

V.

Sokrates nagysága egyként tükrözik logikai gondolkodásában és erkölcsi fölfogásában. A fogalom nála erősödik meg és válik ki tisztán a kapcsolatos képzetekből, s a mint a fogalom megszületik e szigorú és rendszeres gondolkodásban: nyomon kíséri a természet rendje szerint ítélet és következtetés. Így a syllogismus élesen és határozottan föllép már a sokratikus gondolkodásban is.

A gondolkodásnak rendszerét megállapítván, egy lépéssel tovább megy. Ellentétben az eddigi aristocrata philosophokkal, a tudást gyakorlati értékének szempontjából fogja föl, mint Bacon. Maga a tudás nála egy az erénnyel. A tudatlanság minden gonoszság szülő anyja. «Senki sem tudatosan gonosz, hanem csak a jónak nem ösmerése miatt.» Sokrates e merőben gyakorlati fölfogásnál megállapodott, a nélkül, hogy mélyebb következményeire gondolt volna. De Platon tovább fűzi a gondolatsort *Protagoras*ában. A ki gonoszt cselekszik, tudattalanul teszi. S ez az elv egyértelmű az akarat szabadságának determinálásával.

Így olvad nála egységbe tudás és erény; ez az összekötő kapocs logikája és ethikája között. A mennyiben ez absolut tudás és erény azonban nem egyeztethető meg a mindennapi

élet követelményeivel, Sokrates, a gyakorlat embere, igyekszik leszállítani mértékét s ezért gyakorta meg is vádolják. Holott az ő módszerénél e megalkuvás csak igen természetes. Hisz tudnivaló, hogy ő beszélgetéseiben mindig mesteri tapintattal alkalmazkodik azon nagyon is különböző értelmű és erkölcsű férfiakhoz, kikkel szóba állott.

Az utilitarizmusnak e fölületes vádját elnémitja az a nagyszerű rendszer, melybe ő isteneket és embereket foglalt. Az istenség helyét a természet fölé utalja, az embereket pedig jól berendezett, állami és társadalmi tekintetben egyként helyesen tagolt életre utalja, kit-kit a maga helyére, melyet legjobban képes betölteni. Minden munkát egyaránt becsesnek és emberére megtisztelőnek itél, ha a lehető legjobban végzik el. Azt mondja Hesiodosszal, hogy semmi munka sem szégyen, csak a tétlenség megalázó. De míg egyfelől így a munka értékét elősmeri, óv az egyoldalúságtól, szóba áll munkással, művészzel, katonával, hogy előítéleteiktől megszabadítsa és egyetemesebb, emberibb gondolkodásra nevelje őket.

Ez a nevelő tevékenység, mely az egyént minden osztályban, rangban, foglalkozásban megfigyeli, gyámolítja, természetesen átöleli az egészet is. És az államnak reformálásában tetőződik Sokrates életének munkája. Követeli, hogy a polgárok érdeklődjenek az állam ügyei iránt, de mielőtt velök foglalkoznának, szerezzék meg a bennök való jártasságot. Ha már az egészen jelentéktelen mesterség gyakorlására tanulás szükséges, mennyivel inkább a legnehezebb művészetére, a polgárok összességének, az államnak kormányzására? S ezért minden embert itt is, és itt első sorban, a maga helyére kell állítani, nem oda, a hova a buta sorshúzás rendeli.

Így építette ő ki, kezdve a legkisebben, az egész ideális állam épületét, melyben tudás és erény, e kettős egység az úr, melyben mindenki azon van, hogy embertársának javára szolgáljon és közös munkában tiszteletet szerezzen a józan, igazságos törvényeknek.

S e férfiút ítélte halálra az athéni nép azért, hogy megrontja az ifjúságot s kiirtja belőle a tiszteletet istenek és törvények iránt. De halála csak növeli életének becsét. Úgy élt, mint az emberiség mestere. Úgy halt meg, mint az emberiség megváltója.

VI.

Pfleiderer könyvének kilencz tizedrésze Platonnal foglalkozik. A nagy költő és philosophus nem őt foglalkoztatja először ily tüzetesen s nem is ő az utolsó a Platon-magyarázók sorában. De könyvének van egy föltünő érdeme, melyet igaztalanság volna elhallgatni. Platon nagy útat tett meg fejlődésének első éveitől haláláig. Ez út minden állomása szerető gonddal van kiderítve és megvilágítva Pfleiderer könyvében. Itt is sok helyütt fölötlik a szerző jól ösmert-sajátsága, melyet benne a philosophusnak és philologusnak meghasonlása idéz elő. Sok a tárgyától messze térő és teljességgel nem történeti speculatio e fejezetekben. Viszont azonban a gazdag részletek e hatalmas műben oly szigorú rendszerességgel vannak összeállítva, hogy a műnek elolvasása után aligha tisztább nem lesz a nyert kép Platon nagyszerű és bonyolult egyéniségéről, mint akár Zeller ábrázolásából.

Három korszakra osztja Pfleiderer Platon fejlődését. Az elsőben teljesen Sokrates tanítványa még, tovább munkál mestere rendszerének kiépítésén. Per eminentiam gyakorlati irányú lévén mesterének oktatása, Platon működésének is ez időpontban realistikus színezete van. E korszak két legfényesebb alkotása a *Protagoras*, e ragyogó párbeszéd, mely a sophistika ellen van intézve és a *Közvélemény*, a nagy philosophus legösmertebb munkája.

De Platonnak meg kellett érnie a legkeserűbb csalódást, hogy polgártársai gyakorlati tanácsait elvetették, mesterét és ideálját igaztalan ítélettel meggyilkolták. Elkeseredve vonul vissza az élettől, hogy az elvontabb tudományban találjon vigasztalást. E második korszak főalkotásai *Phaedrus*, *Gorgias*, *Sophistes*, *Parmenides* és *Philosophos*.

De ez alapján egészséges lelkű férfiúnak, a böles életű Sokrates tanítványának ki kellett gyógyulnia ebből az embergyűlöletből, mely már-már a mysticismus karjai közé vetette. A gyógyulás tüneteit mutatja két legszebb műve: a *Phaidon* és a *Symposion*. Magának a harmadik korszaknak, az idealismus és realismus harmonikus kibékülésének legszebb terméke a *Timaios*, *Philebos* és a *Nomoi* (törvények).

S így a fejlődésnek e három fokán úgy ment keresztül

Platon, mint a dráma hőse; életének eseményeit szoros kapcsolatban kísérik elvei, nézetei s az őket kinyilatkoztató írások.

VII.

Nem követhetjük a könyv szerzőjét részletes és minden kicsiségre kiterjeszkedő fejtegetéseiben. Elegendőnek tartjuk, ha a nagy philosophus három korszakának egy-két főművében mutatjuk meg fejlődését.

Az első korszakban Platonnak törekvése azonos mesterének, Sokratesnek, czéljával, hogy azonosítsa a logikát és etnikát és kimutassa a tudás és erkölcs közös törvényszerűségét. E korszak minden nagy eredményét a *Protagoras* című párbeszédbe tette le. A sophistika bírálata e mű, melyet maró gúny, fényes szellem, az alakok túlzó, de rendkívül humoros festése tesz becsessé, mint műalkotást is. Elsőben elítéli a sophisták módszerét, kik hosszadalmas, dagályos beszédekkel fárasztják tanítványaikat és magasztalja mesterének módját, kinek rövid kérdései, lakonikus feleletei folytonos gondolkodásra ösztönöznek.

A párbeszéd további folyamán eztán kifejti a már említett sokratesi elvet, hogy tudás és erény azonos.

«Hogyan gondolkodol a tudásról? Neked is az róla a nézeted, a mi az emberek többségének, vagy más? A többség nézete a tudásról olyféle, hogy az nem hatalmas, nem vezető, nem parancsoló. Nem ilyennek nézik, hanem fölteszik, hogy a kiben van tudás, mégsem az vezeti őt, hanem valami egyéb, majd szenvedély, majd kedv vagy kedvetlenség, néha szeretet, gyakorta félelem, magát a tudást pedig alárendeltnek tekintik, mintegy a többi lelkiállapottól magával vonszoltnak. Ez hát a te véleményed is a tudásról, vagy szépnek tartod, képesnek az ember vezetésére, hiszed-e, hogy a ki megösméri, mi a jó, mi a rossz, azt a tudás kényszerítheti, hogy ne tegyen mást, mint a mit ő parancsol?» (*Protag.* 352. b.)

Ez az *epistémé* nemcsak a rideg értelem, hanem a szív és kedély együttes tudása az észszel: a jónak, a gyakorlati és erkölcsi jónak fölismerése.

Platon fejlődésének első korszakában, mikor még a gyakorlati szellemű Sokrates közvetlen befolyása alatt áll, nem

lehet ez az egyénített logika és ethika önczél. Az erénynek és tudásnak bizonyos eszme szolgálatában kell lennie, az egyén jóságának és nemességének a köz javára kell válnia. Ez a köz a Platon állama, melynek képét talán leghiresebb művében, a *Politeia* (Respublica) első részében festette meg. E könyv bírálata az athéni közviszonyoknak és egyúttal telve van a legfönségesebb reform-tervekkel. Mert Thukydidés ugyan a híres periklesi gyászbeszédben dicséretekkel árasztja el a szabad és törvénytisztelő államot, de Athén erkölcei a peloponnesosi háborúk óta igen megromlottak és magának Periklesnek ragyogó színei sem mindenben hívek a valósághoz. Az államnak egyik főbaja a *πολυπραγμοσύνη*, hogy tudniillik mindenki mindenhez akar érteni; sors vagy megvesztegetett választás útján értelmetlen emberek oly hivatalokat töltenek be, melyek nagy gyakorlatot és sokágú ösmereteket követelnek. A másik már ennek következménye: a hallatlan önzés, melylyel hivatalokra vadásznak és saját érdekeik kielégítésére törnek.

E szégyenletes állapotok orvoslására Platon azt követeli, hogy szűnjék meg e democrata zürzavar és váljanak szét hivatal, érték, munkaképesség szerint a társadalom osztályai. A harmadik rend a földmivelőké és mesterembereké; a második az öröké (*φύλακες*), kiknek föladatuk, hogy az állam szabadságán őrködjenek külső ellenség és belső rendbontók ellen; e rendbe sorozza a katonákat s a rendőri szolgálatot teljesítőket. Az első rendbe tartoznak az *ἄρχοντες*, a kik az örök sorából hosszú élet becsületes munkájával, tántoríthatatlan bátorsággal kiemelkedtek.

De ezzel még csak az első bajon segítettek, a *πολυπραγμοσύνη*-n. Nem elég, hogy mindenkit a maga helyére állítanak. Gondoskodni kell arról is, hogy megszűnjék az államban a nemtelen versengés, az önérdekek szennyes harcza és helyreálljon a teljes egyetértés a polgárok között, melyet később Aristoteles kitünően találó szóval «politikai jóindulat»-nak nevez (*φιλία πολιτική*). Ehhez képest el kell törölni minden magánvagyonot és az államnak kell a két felsőbb rend részére mérsékelt díjazást kiutalványoznia. A költségeket viselje a harmadik rend. Így az állam hivatalnokai egész létökkel, minden érdekekkel föntartójokhoz vannak fűzve és tudnak lelkesedni és munkálni érte.

De a magánvagyon, bármily fontos rugója egyébként

különösen a görög népnél az önző gondolkodásmodnának, még nem minden. Ha megmarad a külön családi élet, vele együtt megmarad a gyűlölködés és viszály főforrása is. Azért törvénynyé kell tenni az asszonyok és gyermekek közösségét is. Legyen az állam egyetlen nagy család, melynek minden egyes tagja úgy működik össze, mint a test egyes részei. Ez teszi egyúttal lehetővé a platoni állam folytonosságát, a mennyiben az ifjú nemzedéket előkészíti a felnőttek közös állami életére.

Az állam válogatja össze a házasulandókat bizonyos szigorún megállapított rend szerint, mely szorgosan tekintetben tartja a kort, hajlamokat. Csak a törvényes gyermeknek van joga az életre, a törvényteleneket ki kell tenni. Ha már a nemzés ily lelkiismeretes fölügyelet alatt van, természetes, hogy a nevelés teljesen az államérdek szempontjából történik. A gyermeket óvóintézetben táplálják a dajkák, míg az anyák lassankint elvesztik őket szemök elől. A mint a gyermek a valódi nevelésre megérett, eltérőleg az eddigi szokástól és minden spártai és athéni hagyomány ellenére, új rend áll elő: fiúk és leányok együtt maradnak. Platon nem ösmeri el, hogy a nőknek ne volna joguk ugyanoly nevelésre, mint a férfiaknak.

Szemben az eddigi tanulmányokkal, melyek főtárgya az epikai, lyrai és drámai költészet volt, Platon utal azokra a veszedelmekre, melyek vallási és erkölcsi szempontból Homerosban és Aischylosban rejlenek. A gyermek föltétlen higyzen az istenség jóságában s ha tőle bármí rossz eredt, tartsa üdvös leczkének. Nagy súlyt vet ő is a zenére, mint az egész görögség. Sparta példáján lelkesedve magasztalja a testgyakorlást, és kellő összhangba igyekszik hozni a szellemi neveléssel.

Az ekkép nevelt ifjúság méltó és képes is lesz rá, hogy hordozójává legyen az ideális államnak, melyben bölcsesség, vitézség, önuralom és igazságosság az uralkodók.

Hogy a maga idején nagy föltűnést keltett e munka, az, úgy hiszszük, természetes. Hisz oly eszmékkal állott elő, melyek e korban tökéletesen ösmeretlenek voltak. De nincs Platonnak egyetlenegy oly műve sem, melynek főgondolatai annyira érdekesek és megszívlelendők volnának a jelenben és oly nagyszerű ujjmutatásokkal szolgálnának a jövőre, mint a *Politeia*. Hiszen két nagy eszméje közül az egyik, a nőkérdés, ma is élénken foglalkoztatja a művelt világot, sőt élénkebben, mint valaha: a másik, a communistikus állam esz-

méje pedig föl-fölmerül minden utópiában, melyet a legkülönbözőbb hitvallású reformerek alkotnak.

VIII.

Sokratesnek ki kelle ürítenie a méregpohárt és Platon mély haraggal, keserőséggel fordult el az igaztalan nép gyáva biráitól. Még jobban fáj neki azonban szeretett és sokratartott művének, a *Respublicának* kudarcza. A teljes diadalra jutott demagógia az ötödik század fordulóján halállal sújt minden újításra törekvőt. Valóságos csoda, hogy Platon nem jut mesterének sorsára.

Most hát a philosophus lelkében beáll a nagy fordulat. Irói és philosophusi fejlődésének első korszaka merőben gyakorlati termékenységben telik le, és teljesen igazat kell adnunk Pfleiderernek abban, hogy a Platonra alkalmazott triviális jelző, idealista, épen oly kevésbé jellemző, mint az Aristotelest ékesítő realista melléknév. A ki a fennálló társadalmi és állami intézmények javítására positiv indítvánnyal lép föl, azt nem lehet a gyakorlati élet ellenségének tekinteni, épen oly kevésbé, mint a hogy nem illeti meg a realista jelző Aristotelest, a ki Platonban oly elvetendőnek itéli az újításokra való törekvést.

De a gyakorlati élet iránt kedvét szegték kudarczai és most belső evolutióként ki kell fejlődnie annak a philosophusnak, kit leginkább ösmer és legtöbbre tart a Platont követő s érte lelkesedő világ. Visszavonultan minden concret életviszonytól az eszme, «idea» kifejtésén dolgozik és költői, fontos gondolatmenete itt aztán egészen eszményi magasságokba emeli.

Megundorodva az itteni léttől, hol észnek és szellemnek nincs meg méltó helye, keres egy jobb világot, mely egyúttal a tiszta tudásnak is színhelye, melyben tehát logika és ethika egyesülten jutnak uralomra. Ez a világ a platonikus eszme világa. De ez az eszme már eredeténél fogva magában hordozza minden eddigi philosophia átkát, a dualismust. Mint Pfleiderer merész képen fejezi ki, az eszme atyja a sokratesi logika, anyja a platoni szív és kedély, nevelője a pythagoreus iskola számelmélete, Herakleitos és Elea bölcsesége. S azért e

fogalom nem is egységes, megállapodott, oszthatatlan, s az őt jelző szó, εἶδος és ἰδέα nem is alkalmaztatik következetesen.

Az eszme először a híres *Phaidros*-ban lép föl. «A halhatatlan lélek régebbi jobb időkben az istenek kíséretében látta az ég fölötti teret, melyet soha költő e földön meg nem énekelt, nem is fog méltón megénekelni soha. Az igazság mezején él a szín és alak nélkül való, érinthetetlen valóságos Lét, melyet csak akkor láthatunk, ha az értelem vezet el lelkünket. Meglátjuk magát az igazságosságot, meglátjuk a meggondolást és tudást, nem azt, mely a fejlődéssel van egybekötve, sem a változást észlelő tudást, melyet most meglevőnek tekintünk, hanem azt, a mely a valóban meglevőt észleli. Csak saját bűneink következtében esett el lelkünk azon jobb boldog Lét-től, elvesztette szárnyait, melyekkel egykoron istenek kíséretében szállongott. Ám ha földi szépet lát, ez emlékezteti azon valódi szépségre. Szárnyai kinőnek és vágya kél, hogy fölrepjen. De mivel fölszállani mégsem tud, fölveti szemét, mint a madárka, nem gondol azzal, a mi e földön van s el kell viselnie az örültség vadját. S mikor az ember, különösen pedig a philosopháló ez állapotában nem veszi tekintetbe az emberi törekvéseket, a nagy tömeg rendre utasítja, mintha örült volna s nem veszi észre, hogy eltelt az istenséggel.»

Ez az a honvággy a fény és magasság után, mely mindenkit eltölt, ha képes kiemelkedni a közlelkek sorából. Az eszmék folytonos megszakítatlan láncolata új fölfogáshoz vezetik az emberi lelket illetőleg. E lélek halhatatlan, élt, mielőtt az emberbe került a végzet rendelése következtében, élni fog, ha elhagyja a testet. A lélekvándorlás tekintetében nem kellett előzmények nélkül tapogatóznia; Kelet felől régóta beszivárgott e szent hit és kifejezést talált Pythagorasnál, Herakleitosnál és Empedoklesnél. De a mit ezek dadogó ajakkal, inkább vallásos hittel, mint logikai meggyőződésből hirdettek, azt Platon pszichológiájának egyik sarkalatos törvényévé teszi. «A valódi philosophus törekvése semmi egyébire nem irányul, minthogy meghaljon és halott legyen.» Mit hirdet extatikus rajongásban a költő és philosophus egy személyben? Az élet javainak megvetését, lemondással teljes askesist, közeledést a lélekvándorlás során a jobb és tisztább világ felé.

IX.

Így csapott át lassan-lassan a költő egészen ellentétes irányba, mint a melyben pályája kezdetén megindult volt. Fölemelkedvén a legtisztább magasságokba, egyszerre fájdalommal kellett észrevennie, hogy mily hideg, lelketlen, üres a tér, hova jutott s mint Ádám a légürből visszakiváncozik a földre, hogy oda lenn újra küzdjön és harcoljon, úgy tér meg ismét fokozatosan Platon is embergyűlöletéből, asketismusából és elvont gondolkodásából.

Újra érdeklődni kezd az állam iránt, mint *Politikós*ából kiderül; fölállítja elméletét a *Respublicáról* szóló második könyvében az egyedül helyes államformáról, melynek feje a «philosophus-király». Az embergyűlölet, a kétségek, a benső disharmonia nehéz óráiban ismét visszafordul mesteréhez és megdöbbenve látja, mily hosszú és áldástalan volt hűtlenségének útja.

«Mint a költeményben az egykor gyermeki örömben eltölt husvétii ünnep harangja Faust fülét megüti, épen mikor a halálosan ímegváltó üveget megragadja, úgy érik a való életben Platon füleit ifjúkori hangok a szeretett mesterrel való társalkodás szép napjaiból és óráiból.» Sokrates tanítványa lassankint újra ébred benne és «a földé lett újra.»

Sokrates tanítványa egész szívvel és egész lélekkel az, a ki a híres *Symposiont* írta. Elfordulván a nagy philosophus halálának megdöbbenő jeleneitől, el a kedveszett, önkínzó szomorúságtól s a túlvilági élet után való vágyódástól, Platon ismét visszatér az élethez. S az vezeti vissza, a ki ifjúságának küszöbén bevezette: Sokrates. Az egész munkát kedves, derült humor, játszi életkedv és nemes mulatni vágyás teszi kellemessé. Átdorbézolt éjtszaka után együtt mulatnak Athén szellemes férfiai; mind elgyengült, elernyed, érzi a korhelyek másnapi hangulatát, csak Sokrates áll köztük ép kedvvel és ép gyomorral. Őt még ittasnak soha sem látta senki. S a *Symposion* Sokratese valóban olyan, minőnek őt leghívebb tanítványa legszebb emlékiratában ábrázolta s minőnek mi ez ábrázolás nyomán ösmerjük: mintája az életben gyökeredző s az életre ható erénynek.

A *Symposion* tanítása a szeretet (ἔρως), eszményi lelke-

sedés minden szépért, igazért és jóért. A szeretetről való e tanítás már előbbi munkáiban is föllhangzik, de majd hideg barátság, majd a szenvedély (*παρρησία*) formáiban. Tisztult alakban itt tűnik elénk a lakmározóik beszédeiből, kik versenyt magasztalják az erost, s első sorban Sokrates gyönyörű elmélkedéséből.

E merőben emberi érzést fölemeli Platon a metaphysikai magasztalokig és uralkodó elvévé teszi etikájának. S ha már most meggondoljuk, mennyire való s az élethez fűzött, az életből táplálkozó ez érzés, akkor be fogjuk látni, mily nagy utat tett meg a philosophus második korszakától a végsőig. A *Symposion*t követő művek, *Philebos*, *Timaios* és a *Nomoi* (törvények) az élet és philosophia megalkuvásának nyomait hordják magukon. Megszelidült formában jelentkeznek itt az eszmékről, a lélek halhatatlanságáról, a boldogabb túlvilági lét-ről való tanok, melyeket a második korszak philosophusa oly engesztelhetetlen, imperativ formában hirdetett. Egyúttal e két első könyvébe tette le természettudományi elméleteit és tapasztalatait is, melyeket a Sokrates előtti physicali philosophia nevelt és saját, mélyreható tanulmányai gyarapítottak. Másfelől az államra vonatkozó észleleteit és reformterveit utolsó és legterjedelmesb munkájában, a *Törvényekben* foglalta össze. Nem vonja vissza könyvében azt, a mit a *Respublicában* hirdetett, csak kiegészíti új szempontokkal és végre is, illőn korának megállapodott bölcseségéhez, kiengesztelődik szülővárosával.

S e mű valóban méltó arra, hogy e nagyszerű irói pályát bezárja. Az aggkor küszöbét átlépve, összefoglalja tapasztalatait az emberi élet legmagasabb és legbonyolultabb nyilvánulásáról, az állami életről. Minden ágának nem szentel egyenlő gondot és figyelmet, de érintetlenül egyiket sem hagyja. S jegyezzük meg itt az igazság kedvéért, hogy Pflaiderer oly gondal és szeretettel ösmerteti e könyvet, mint előtte senki. Ha ismét felé fog fordulni a figyelem e nagy munkának, melynek megannyi fejezete ihletett jóslatnak tetszhetik, abban a lelkes és tudós szerzőnek kétségtelen a része.

*

Csak igen vázlatosan lehetett e sorokban ösmertetnem a nagy, csaknem ezer lapra terjedő munkát: de a mi fontos és

új benne: a két philosophus fejlődésének csaknem drámai lefolyása, azt úgy hiszem, sikerült kellőképen kiemelniem.

E könyvet Németországban nem fogadták azzal a méltánnyal, melyre Pflaiderer ezúttal igazán rászolgált. Megszokták, hogy e tudós a kelleténél bővebb beszédű és gazdagabb képzelő erejű. De nekünk ez elfogultságra semmi okunk sincs. Épen ellenkezőleg jó lélekkel ajánlhatjuk a nagy és ropant szorgalomról tanúskodó munkát nemcsak a szakembereknek, hanem mindazoknak is, kik az emberiség egyik legnagyobb gondolkodója és íróművésze iránt érdeklődnek.

SEBESTYÉN KÁROLY.

SZERELEM.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

VI.

- Pavlovna Nagyezsda valósággal egy kérdőjel benyomását tette reám — mondotta Kurbatov Szergejevics Sándor, mikor anyjának elbeszélte jurenjevcai kirándulásának eredményét. — Más körülmények közt, az igaz, nem igen tetszett volna nekem az az éles hang, a melyen férjével beszélt, de miután abban a perczben magam is föl voltam indulva ellene, szövetséges társnőmet láttam benne. Annyi bizonyos, hogy az az asszony keres valamit, s az is kétségtelen, hogy korántsem oly korlátolt és üres, a minőnek mi hittük.

— És te azt hiszed, hogy rászánja magát és eljön hozzánk? — kérdezte Nikolajevna Zsófia.

— Hogy rászánja-e magát? Hát te azt hiszed, hogy hozzánk jönni valami olyan rendkívüli dolog, a mire rá kell szánnia az embernek magát? Aglajev mindennap itt van nálunk.

— Bizony az ő részéről kétségtelenül szükség van elszánt-ságra. Hiszen ő az első asszonynak tartja magát a környéken és alkalmasint azt hiszi, mindenkinek előbb őt kell meglátogatnia. Hiszen ő igazi nagyvilági hölgy.

— Én sokkal kevesebb ideig figyelhettem meg őt, sem hogy ilyen határozott ítéletet mondhatnék róla. De nekem úgy tetszik, hogy ez az elnevezés nem illik rá, vagy ha igen, akkor

*) Lásd az előbbeni közleményeket a *Budapesti Szemle* 279. és 280. számában.

is csak bizonyos föltételek és megszorítások mellett. Most meg kell mondanom, hogy ne fogják ki a lovakat. Átmegyek a faluba, hogy közöljem a parasztokkal látogatásom eredményét.

— Persze nem egyezett bele?

— Nem. S én ezt előre tudtam. Ő ezt a dolgot kapcsolathozza az ő irányelveivel. Ez mindennapi fogás: megtagadni egy méltányos kérés teljesítését és azt mondani, azért tagadom meg, mert nekem mások az irányelveim. Ez nem egyezik meg az én elveimmel. Csak azt nem értem, hogy tisztelhet az ember olyan elveket, a melyekkel a nagylelkűség és a méltányosság nem egyeztethető össze . . .

Kiment a pitvarba és bepillantott a kertbe. Nem messze egy csoport leány állt, valamire várva.

— Lipa - kiáltott föl áthajolva a korlátan, Szergejevics Olympiada szobájának nyitott ablaka felé — ez a te iskolád! Téged várnak.

— Igen — hallatszott az ablak mögül — én mondtam nekik, hogy várjanak.

Vagy két percz múlva Szergejevics Olympiada az erkélyen át kijött a pitvarba, bement a kertbe, hol a leányok minden oldalon utat nyitottak neki, azután csakhamar valamenyenyen eltűntek a fák között.

Kurbatov kiáltott a kocsisnak, hogy álljon elő a hintóval, de ebben a pillanatban a kertfal mögül valami olyasféle robogás hallatszott, a minővel a körorvos szekere szokott jelentkezni.

— Űgy tetszik, Aglajev jön — mondotta Szergejevics Sándor az erkély felé közeledve, a hol Nikolajevna Zsófia ült.

— Nincs maradása sehol! — felelt emez.

De mikor a szekér föltűnt az úton, mely a nyílt kapun át egyenesen odalátszott, Kurbatov összenézett az anyjával.

— De nincs ám egyedül, mama — mondotta, merően bámulva kifelé.

— Hát kivel?

— Egy hölgygyel.

— Csak nem szedte föl valahol az állomáson Vjerocskát? Lám, nemsokára neki is meg kell érkeznie.

— Lehet.

Ekkorra a szekér már bejött a kapun, Kurbatov a pitvarból gyorsan kiment az erkélyre és gyorsan odasugta :

— Baszonova! Pavlovna Nagyezsda, Aglajévvvel. Ime a beszélgetésünk eldöntése! — tette hozzá.

Nikolajevna Zsófia csodálkozással húzta föl a szemöldökeit.

— Ilyen gyorsan? No ebben a sietségben van valami rejtélyes. Akárhova teszszük is, itt lappang valami!

— Azt ugyan ki nem találjuk, mama!

Ezzel kiment az udvarra. Aglajev leugrott a kocsiról, és féloldalt fordulva Kurbatov felé, az ő szokott tréfás modorában így szólt:

— Ime Pavlovna Nagyezsda részesített abban a nagy tisztességben, hogy kísérijéül engem, közlekedési eszközül pedig az én szekeremet választotta, hogy Jurenyevkából idejőjön . . .

Ekközben lesegítette Pavlovna Nagyezsdát a földre.

— No lássa — mondotta kissé zavartan — megmondottam, hogy mindenesetre eljövök, és ime, eljöttem.

Sápadt orcáin halvány rózsaszínű foltocskák jelentek meg, melyek elárulták izgatottságát. Kurbatov észrevette ezt és tüstént olyan fordulatot adott a beszélgetésnek, mintha ezen semmi különöset sem találna.

No ennél okosabbat sem tehetett volna Pavlovna Nagyezsda! — mondotta egyszerű közvetlenséggel. — Menjünk föl ide az erkélyre, hadd mutassam meg az édes anyámat.

Miután üdvözölték egymást, fölmentek a pitvarba, majd pedig az erkélyre.

Kérem, ne ítéljen el — szólt Pavlovna Nagyezsda, Nikolajevna Zsófia felé fordulva — jól tudom, hogy az én helyemben senki sem cselekedett volna így.

— Kérem, csak minden teketória nélkül — felelt Nikolajevna Zsófia mosolyogva, s e mellett merően nézte vendégét.

Tüstént észrevette, hogy Pavlovna Nagyezsda erősen zavartan van, és elgondolta:

«No ez jó jel. Tehát éppenséggel nem olyan elbizakodott.»

Egyáltalában Pavlovna Nagyezsda az első pillanatra teljesen kedvező benyomást tett rá. Az az őszinteség és mesterkéletlenség, mely szavain és mozdulatain átesillámlott, különösen olyankor nyilatkozott benne, mikor zavartnak és ügyet-

lennek érezte magát és épen ez volt az, a mi Kurbatovának rajta annyira megtetszett.

Szergejevics Sándor nem akart neki időt engedni ahhoz, hogy a kényelmetlenség érzésébe elmerülhessen, a mi első találkozás alkalmával csak természetes. Ilyen esetekben föltétlenül szükség van az ide-odamozgásra, mindaddig, míg az ember új környezetébe beletalálja magát. Azért elvezette őt a kertbe, a folyóhoz, és egész idő alatt közönyös tárgyakról folyt köztök a beszéd.

— Nálunk nincs folyó! — mondotta Pavlovna Nagyezsda a sajnálkozás hangján.

— De van helyette tó! — jegyezte meg Szergejevics Sándor.

— Oh, csakhogy ez nem mindegy ám. A tó olyan mozdulatlanul áll ott, s mikor az ember nézi, akkor gondolatai és érzései is szinte megállanak, megmerevednek. A folyó, az mindig a távolba igyekszik, s az ember is szeretne vele-menni . . .

Pavlovna Nagyezsda megnézte a kertet, de a gazdálkodásnak és a kihasználásnak semmi jelét sem fődözte föl benne. Jurenyevkában nem is beszéltek egyébről, mint a jövedelem fokozását célzó munkákról, az ágyakról, a főzelékekről, a trágyázásról, az öntözésről. Minderről itt szó sem volt.

A kert kizárólag a sétára volt rendelve; sok volt benne az árnyék, de egyes helyek teljesen el voltak hanyagolva, el voltak vadulva, mert ezt a háziak szépnek találták.

— Igazán mondom, ez nekem jobban tetszik! — mondotta Pavlovna Nagyezsda Kurbatovnak. — Nálunk mindentől kiérzik az üzlet és valósággal ellenszenves a kertben járni.

— Igen felelt Kurbatov — mi meghagytunk egy kis költészetet is. Az igaz, hogy ez a költészet volt az oka a nemesi birtokok hanyatlásának. A mi őseink nagyon szerették a költészetet és meg is adták az árát.

— Ugyan hát Isten nevében hagyják csak hanyatlani! — kiáltott föl Pavlovna Nagyezsda.

Hát kegyed ezt nem tartja fontosnak?

— Legkevesbbé sem.

— Hát mit tart akkor fontosnak?

— Azt magam sem tudom, de ezt semmiesetre.

«Magam sem tudom!» — gondolta Kurbatov. Ez jel-

lemző felelet. Oroszországban sok az olyan asszony, a ki ezekkel a szavakkal jellemezheti magát: «magam sem tudom.»

VII.

Mindaz, a mit Pavlovna Nagyvezsda Kurbatovéknál látott, a meglepetésnek azt az érzését keltette föl benne, a melyet az emberben valami, nem az eredetiségével és szokatlanságával, hanem épen ellenkezőleg túlságos egyszerűségével és megszokottságával ébreszt. Lehet, hogy ez az érzés onnét támadt benne, hogy Kurbatovékat hosszú ideig egészen másoknak képzelte. Figyelemmel nézett körül Nikolajevna Zsófiánál és gyönyörködött nem mindennapi nyugalmban és közvetlenségében. Az öreg asszony ugyanazon a hangon beszélt vele, mint a fiával. Csak olyankor mosolygott, mikor ezt a beszélgetés igazolta és nem pazarolt a vendégeire conventionalis mosolyokat.

Szergejevics Sándor csakhamar megbarátkozván látogatásának váratlanságával, leültette Pavlovna Nagyvezsdát az erkélyen, maga is leült egy hintaszékre és előbb engedélyt kérve tőle, szivarra gyújtott. Aglajev lement a kertbe Lipát fölkeresni.

— Nekem annyira tetszik itt önöknél! — kiáltott föl Pavlovna Nagyvezsda őszinte elragadtatással. — Igazán örülök, hogy eljöttem . . . Hálás vagyok érte Aglajevnek.

— Ugyan mi tetszhetik kegyednek itt olyan nagyon? — kérdezte Szergejevics Sándor.

— Hogy mi, azt nem tudom, csak annyit tudok, hogy itt nagyon szép. Úgy érzem itt magamat, mintha már vagy száz év óta ismernők egymást.

— No akkor csak sajnálhatjuk, hogy már előbb nem jött el hozzánk! — mondotta Nikolajevna Zsófia.

— Bizony, s mindennek az én ostoba előítéletem az oka. Én önöket szigorúaknak, ridegeknek képzeltem. De ime belátom . . . hogy rászorulok szives elnézésökre . . . Önök pedig . . . egyébiránt én magam sem tudom megmondani, hogy mi az . . . Talán ön, Szergejevics Sándor, jobban tudja, hogy miért érzem én itt jól magamat?

— Én azt hiszem, Pavlovna Nagyvezsda, hogy ezt kegyed-

nek inkább kellene tudnia . . . Egyébiránt lehet talán, hogy azért, hogy mi egyszerű emberek vagyunk . . . Egyszerű emberekkel jobban érezheti magát az ember. Lássa, mi is úgy jártunk önnel, mert olyan gögösnek, olyan feszesnek képzeltük . . .

— Ugyan milyennek képzelték engem ? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda különös kíváncsisággal.

— Miután ez már elmúlt, remélem nem fogja sértve érezni magát, — mondotta Kurbatov. — Mi önt nagyvilági hölgynek, valóságos arszlánónak képzeltük, a ki meg van róla győződve, hogy mindenkinek bódolattal kell közelednie feléje . . .

— Istenem !

— No de ez már elmúlt, Pavlovna Nagyezsda. Ön tévedt bennünk, mi pedig önben, — s ez mindannyiunkat kielégíthet.

— Én nem értem, — szólalt meg Nikolajevna Zsófia, — miért ülünk mi itt, mikor a kertben olyan szép . . .

— Ez azért van, mert senki sem kerget bennünket oda, — felelt Szergejevics Sándor. — Egyébiránt az igaz, hogy ott szebb.

— Maguk menjenek és keressék meg Lipát és a doktort, én addig elkészítem a théát. Pavlovna Nagyezsda, úgy-e ma nálunk is ebédel ?

— Itt is ebédelek, meg itt is vacsorázom ! — felelt Pavlovna Nagyezsda vidáman és fesztelenül, de egyszeriben elpirult és hozzátette — ha nem vagyok terhőkre, természetesen.

— No Szasa, mondj hamar egy bókot, — szólott mosolyogva Nikolajevna Zsófia.

— Nem, ne mosolyogjanak rajtam. Én komolyan félek tőle, hogy hamarosan betelnek velem. Már most gyötör az a gondolat.

— No jó, — szólott Nikolajevna Zsófia — akkor hát nyiltan kimondom: nem, nem telünk be vele. Ön olyan élénk és olyan érdekes, hogy még ha akarnánk sem tudnánk betelni vele.

— Nos hát akkor . . . itt is vacsorálok . . .

Szergejevics Sándorral együtt lementek a kertbe s elindultak a nagy fasor felé, hogy fölkeressék Lipát. Jó messzire

kellett elmenniök. Az út a folyóval párhuzamosan vezetett, mely mint valami fényes sáv csillogott keresztül az út két oldalát szegélyező nyárfák ágain. Egy darabig hallgattak.

— Igaz ni, — szólalt meg Pavlovna Nagyvezsda: — miről is beszéltek a férjemmel?

— Mikor kegyed ott ült a lugasban? — kérdezte Kurbatov finom mosolylyal.

— Igen . . . elképzelem, mennyire meg voltak lepetve, mikor én ott egyszerre előbujtam a földből. Még bocsánatot is kell kérnem öntől azért, hogy bár akaratlanul, de végig-hallgattam beszélgetésöket. Egyébiránt nem sokat értettem belőle.

— Nem voltak titkaink, Pavlovna Nagyvezsda. Az itteni parasztok kívánták, hogy járjak közben Andrejevics Mihálynál. Az önök birtokán van egy kis pusztta, mely ez időszerint parlagon hever. Az igaz, hogy Andrejevics Mihálynak messze-menő tervei vannak vele, de ez még a jövőben van, s ezek a tervek meg is változhatnak . . . Ő maga mondotta nekem, hogy most még nincsenek meg az eszközei hozzá, hogy elkezdhetné a munkát.

— Igen, igen, most már emlékszem . . . hogy valami pusztáról beszéltek.

— Az itteni parasztok pedig — folytatta Kurbatov — nagyon szűken vannak. Kevés a földjük, úgy, hogy nincsen elég kenyerek. Még mikor jó is a termés, kénytelenek kenyeret vásárolni . . . Arra kérték tehát, adja el nekik a pusztát, igen magas áron.

— De ha annyira szegények, honnan veszik akkor a pénzt?

— A népbank segíti őket, — felelt Kurbatov. — Egyébiránt egyes emberek is. Van egy ilyen . . .

— Ez alkalmasint ön.

— Én is, bár nem vagyok magam, — felelt Kurbatov egyszerűen, s legkevésbé sem jött zavarba. — Nos tehát én ezzel a kéréssel fordultam a kegyed férjéhez, a ki azonban a kérdéses földet semmi áron sem akarja eladni.

— Tehát ön azt mondja, hogy nekik erre a földre nagy szükségök van? — kérdezte Pavlovna Nagyvezsda.

— Föltétlenül szükségök van. Én szívesen eladnék valamit nekik az enyémből, de nekem nagyon kevés földem van,

azután meg az én földeimet amúgy is elég kedvező föltételek mellett birják.

— De azt hiszem, ha én megkérném. . . .

— Nem, — vágott közbe Kurbatov. — Pavlovna Nagyvezsda, ezt én nem szeretném, sőt kérem is, hogy ne tegye.

— Miért?

— Lássa, az már olyan erőszakféle volna. . . . Az bizonyos, hogy Andrejevics Mihály öntől nem tagadná meg, de miután tőlem megtagadta, ez mutatja, hogy fontos oka van reá.

— Alkalmasint. . . . De én azt hallottam, — tette hozzá rövid hallgatás után, — hogy ön valami különös módon rendezkedett be a paraszttal. Ön nagy barátságban van velök, nemde?

— Igen, jó barátságban, vagy mint mondani szokás, jó szomszédságban élünk.

— Ön egyáltalában nem úgy él, mint mások élnek. . . .

— De hiszen láthatja, hogyan élünk. Talán bizony talált valami különöset a mi életünkben? Az egészben az a fő, hogy mi is éljünk, de mást is élni hagyjunk.

— Mondja csak. . . . Én nem sokat értek ehhez. . . . De ön. . . . ügyebár, ön Tolsztoj követője?

Kurbatov elmosolyodott.

— Miért épen Tolsztoj követője? Nálunk mindenkit, a ki nem úgy él mint mások, Tolsztoj követői közé soroznak. Senki sem mondaná azt, hogy egyszerűen él, hanem hogy: Tolsztoj követője. Én egyszerűen — Kurbatov követője vagyok. Mi az ízlésünk és igényeink szerint élünk. Annyit már eddig is láthatott, hogy semmi szükségést, sőt még kevésbé szükségést sem vonunk meg magunktól. Tisztességes lovakon járok, s a mint láthatja, szivart szivok, bár nem valami drágát, de mégis csak szivart. Ebédre három-négy tál ételt eszünk és jó bort iszunk. Nem kaffában és orosz ingben, hanem, a mint láthatja, európai ruhában járunk. Szóval élünk úgy, a hogy a kedvünk tartja, de e mellett a lehetőséghez képest másokat is engedünk élni, — ennyi az egész. Nem engedünk meg magunknak fölösleges és költséges fényűzést, egyszerűen azért, mert nincs kedvünk hozzá. Én például igen szeretek a paraszton hol ebben, hol abban segíteni. Nincs kórházok, rossz és szük az iskolájok, kevés a földjök. Ha nagy vagyonom volna,

mindenkor segítenék a bajukon. De az én vagyonom jelentéktelen, s ezt nem áldozom föl nekik, mert a nélkül magam is semmire sem volnék való. A munkámmal sem bírok annyit keresni, a mennyire szükségem van. S éppen azért önző módra, — a mint láthatja — a magam kedvére élek . . . Ugyanez a húgom fölfogása is, az anyám pedig, bár kissé csodálkozik a mi nézeteinken, mégis megengedi, hogy úgy éljünk, a mint kedvünk tartja. Először is ezt azért teszi, mert tudja, hogy nem vagyunk rosszak, azután meg szeret is bennünket. Ő valamikor igen nagyúri lábon élt, de most irántunk való szeretetből, sőt lehet, hogy veleszületett nemeslelkűségénél fogva, éppen olyan szerényen él, mint mi. A mostani idők, Pavlovna Nagyezsda, olyanok, hogy csakis szerényen lehet élni . . . Csak a legcsekélyebb fölöslegest engedje meg az ember magának, bizton megadja az árát . . . De itt van Aglajev és a húgom . . .

— És azok miféle gyerekek? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda.

— Ezek, falusiak. A húgom szeret játszani velök.

Aglajev ott ült a pázsiton. Egy hosszú inges, hétéves fiúcska ott állt előre nyújtott lábai előtt és a kezeibe fogózott. Aglajev ügyesen átvette őt a fején.

— Nagyon ügyesen volt, doktor, ha csak nem ficzamosdott ki a nyaka! — kiáltott föl Kurbatov a távolból.

— És ha kificzamosdott volna is, tüstént helyrezökken tettem volna! — felelt Aglajev. — Hiszen az ördögbe is, csak kell az embernek egy kissé gyakorolnia magát a sebeszetben.

A gyerekek látva, hogy Kurbatovval új személyiség közeledik, tüstént félrehúzódtak s csakhamar eltűntek a cserjék sűrűjében. Pavlovna Nagyezsda megismerkedett Lipával és valamennyien elindultak visszafelé.

Nem messze a háztól, lombos fa alatt egy gondosan sepert tisztáson ott állt már a fehérén leterített hosszú asztal; rajta ott duruzsolt a szamovár és Nikolajevna Zsófia ott ült az asztalfőn, éppen a fa leghosszabb ága alatt. Itt azután szinte észrevétlenül elbeszélgettek néhány órát . . .

Már jócskán sötétedni kezdett, mikor Aglajev odafordult Pavlovna Nagyezsdához :

Tudja-e édes asszonykám, hogy mi magával itt nagyon

is elüldögéltünk. Jurenyevkában majd azt hiszik, hogy én magát útközben megtámadtam, megöltem, a holttestét pedig a folyóba dobtam . . . Az ilyesmi pedig nekem, mint körorvosnak, nem valami nagy hasznomra lehet.

— Hallgasson, Aglajev, én itt jól érzem magamat! — felelt neki Pavlovna Nagyezsda.

— Tudom, tudom, én sem érzem rosszul magamat, de . . .

Kurbatovék elkezdtek bizonyítgatni, hogy még korán van, hogy az éjjel világos és holdas, és végre hogy Pavlovna Nagyezsda az ő hintajukon mehet haza, a melynek lámpái is vannak. Aglajev megnyugodott s így még vagy két óra hosszat ott maradtak.

Pavlovna Nagyezsda csak úgy tizenegy óra tájban vetett egy fájdalmas pillantást Aglajevre és így szólt: — No most már csakugyan ideje! — és fölkel.

Ebben a pillanatban egy kocsí robogott a kapu elé, valaki gyorsan kiugrott belőle és ügyet sem vetve a kutyák rettenetes ugatására, bement az udvarba. Az erkélyen megdöbbsentek. Szergejevics Sándor elébe ment az érkezőnek.

— Ki az? — kérdezte.

— Matrenyev, Jurenyevkából! — Itt van a mi asszonyunk?

— Itt, itt.

— No hála Istennek, nálunk meg otthon valóságos fölfordulás van. Andrejevics Mihály is nyugtalan, de különösen Szergejevics Pavel egész lázban van. Azt hitték, hogy az Isten tudja mi történt.

— Maga az, Matrenyev? — kiáltott föl Pavlovna Nagyezsda. — Semmi bajom sincsen. Épen jó, magával majd elmegyek haza.

— És engem talán itt szándékozik felejtetni? — kérdezte Aglajev.

— Ön itt marad nálunk éjjelre, — mondotta Kurbatov.

— No nem, Pavlovna Nagyezsdat már nem eresztem el egyedül. Én hoztam el, nekem kell visszavinnem. A szekere met itt hagyom önöknél, de azzal a kéréssel, hogy holnap reggel küldjék utánam Jurenyevkába. Ma éjjel már csak ott pihentetem ki hosszú csontjaimat.

Elkezdtek búcsúzni. Kurbatovék mindenképen hívták Pavlovna Nagyezsdat, hogy látogassa meg őket.

— Már a mint gondolják, — mondotta Pavlovna Nagyezsda, — de most azután igazán be fognak ám telni velem. Csak azután önök se feledkezzenek meg én rólam.

Elmentek.

VIII.

Jurenyevkában különös kép tárult eléjük. Senkisémet fekiüdt le aludni. A kormányzósági tisztviselők, a kiket az egész napi tétlenség kifárasztott, ásitóztak, de azért kötelességöknek tartották az általános nyughatatlanságban résztvenni. Pasának álmos volt az arca. Szergejevics Pavel valósággal magánkívül volt, szidta a jurenyevkai állapotokat és szidta Pavlovna Nagyezsdat a meggondolatlanságáért.

Andrejevics Mihály összeránczott szemöldökökkel hallgatott. Valamennyien a vacsora-asztalnál ültek. Egy darabig várták Pavlovna Nagyezsdat, de azután elkezdtek enni. Akkorra persze már rég megvacsoráltak és az esettel kapcsolatos dolgokról beszélgettek. Jurenyev rettenetes dolgokat emlegetett. Negyven esztendővel azelőtt ezen a vidéken útonállások és gyilkosságok is történtek. Megfeledkezett róla, hogy azóta a körülmények lényegesen változtak.

Legkevesebbet gondolt ilyen borzalmas eshetőségekre Andrejevics Mihály. Nem nagyította a veszedelmet, jól tudván, hogy Pavlovna Nagyezsdat nem eresztik el egyedül Kurbatovéktól. De meg hiszen Aglajev amúgy is vele volt. Az ő nyughatatlansága egészen más forrásból fakadt. Milyen rövid volt ezúttal az időköz a kiábrándulás és a remény közt. Sokkal jobban ismerte Pavlovna Nagyezsdat, semhogy tévedhetett volna, Zarjeczkijt megelévelte, de nem maradhatott soká újabb kaland nélkül. A szíve nem bírja el a pusztaságot, s íme megjelent a színen Kurbatov, a kit azelőtt észre sem vett s a kiről eddig tudni sem akart. Elég volt egy jelentéktelen dolog, valami különösebb árnyalat a hangjában, hogy fölkeltse maga iránt az érdeklődését. Ez elég volt ahhoz, hogy minden illendőségről megfeledkezve, hanyatt homlok-rohanjon hozzá. Különös egy asszony!

Itt eszébe jutott az a régi kimagyarázás, még akkor, mikor első ízben hazatérve faluról, Péterváron olyan megváltozott körülményeket talált.

«Nyugodt lehet az iránt, hogy a becsülete tisztán és érintetlenül marad» — mondotta volt akkor neki. Csodálatos, hogy ellenére folytonos izgalmainak és aggodalmainak, ellenére Nagyezsda tapintatlanságának, szeleburdiságának, az illendőség szabályai iránt tanusított fesztelenségének és teljes cselekvési szabadságának, ebben sohasem kételkedett. Nemcsak szerette őt, hanem bízott is benne. De hát mire való mindez, és mikor lesz mind ennek vége? Ő öntudatosan játszsza az egészben a férj szálnalmas szerepét, a kit sértően kutyába sem vesznek, s ezt még az első jött-mentek előtt sem iparkodnak még csak leplezni sem. Nagyezsda pedig mindebből nem vesz észre semmit, sőt talán még örömét is leli benne.

Egyszerre kocsizörgés hallatszott. Mind fölálltak és elkezdtek hallgatózni. Pavlovna Nagyezsda csengő hangja és vidám kacagása, a melylyel Aglajevnek valami tréfáját fogadta, megnyugtatta őt is, meg a többieket is. De arca e mellett még sötétebbé lett.

Nagyezsda élénken, derülten és ragyogó arcczal lépett az ebédlőbe, s nyugtalanságuk miatt valamennyiöket kikapta, Jurenyevnek gyöngéden megveregette a vállát.

— Magának, papa, nem is árt, ha néha egy kis ijedséget él át . . . Mert különben mindig ott gunyasztana az odujában. Ez csak javára van.

Azután minden tartózkodás nélkül kifejezést adott Kurbatovék iránt érzett elragadtatásának. Milyen csodálatos emberek! Hogy föllélekzik az ember a körükben!

— Ah, én ma szerelmes vagyok, — kiáltott föl. — De önök alkalmasint az Isten tudja mire gondolnak, — szerelmes vagyok egy szürke fejbe. Elragadó egy öreg asszony . . .

És szinte vég nélkül beszélt Nikolajevna Zsófiáról, bámulatos szemeiről, jelleméről, megjelenéséről, s az ő hangulatának a hatása alatt valamennyien fölélenkültek és nem is gondoltak többé az alvásra. Jurenyev megfélekedett aggodalmáról, Pasának fölesillantak a szemei.

Pavlovna Nagyezsda csodálatos elevenséggel, — mely Aglajev előtt szinte betegesnek látszott, — beszélt Kurbatovékról, beszélt látszólag jelentéktelen dolgokat, melyek azonban elragadtatásának csillogó színeivel voltak fölékesítve. Mert hiszen Kurbatovék is csak úgy élnek mint mások, esznek, isznak, sétálnak a kertjökben, olvasnak és beszélgetnek.

— De hát mi van rajtok olyan különös? — kérdezte Jurenjev. — Annyit látok, hogy kedves emberek, a miben egyébiránt nem is kételkedtem, egyébként azonban annyira hasonlók mihozzánk és másokhoz, mint vízsepp a víz-csepphez.

— Igaz, nincsen bennök semmi különös, — felelt Pavlovna Nagyvezsda, — és mégis, csak annyira hasonlatosak mihozzánk, mint az ég a földhöz.

— De hát hogyan, miért?

Hogy miért, azt magam sem tudom. Nekem úgy tetszik, hogy az ő életökben van tartalom.

— Édesem, csak magadról ítélj, — jegyezte meg Szergejevics Pavel — Te szeleburdi vagy és a te cselekedeteidben ugyan hasztalan keresne az ember tartalmat. De vedd Andrejevics Mihályt, — a ki reggeltől estig, nyakig ül a munkában. Öt év alatt valóságos csodákat művelt itt Jurenjevkában... Azt hiszem, ebben több tartalom van, mint Kurbatovék életében, a kik, a mennyire én tudom, bizony meglehetősen könnyelműen viszik a gazdaságukat.

Könnyed, alig észrevehető árny siklott át Pavlovna Nagyvezsda arcán.

— Papa, hagyjuk az összehasonlítást. Ez sohasem vezet semmire.

S mindannyian észrevették, hogy Andrejevics Mihály, a ki mindaddig némán ült ott és egy szóval sem vett részt a társalgásban, idegesen fölkel és kiment az erkélyre. Ez volt a jel az általános szétozásra. Pavlovna Nagyvezsda élénksége alábbhagyott, kezdett vontatottan beszélni, majd ásitozni és végre kijelentette, hogy aludni megy. Alig tíz percz múlva mind szétozlottak.

De Pavlovna Nagyvezsda nem aludt. Különös természete ez este sokkal nagyobb erővel nyilatkozott, mint addig bármikor. Andrejevics Mihálynak igaza volt, mikor azt hitte, hogy a szíve nem maradhat sokáig üresen. Ilyen napokon különösen nyomasztóan nehezedett rá a magány gyötrelmes érzése; szálnalmasnak, tehetetlennek és fölöslegesnek érezte magát, s az élet oly hitványnak tünt föl előtte, a melyért kár magát a legkevésbé is megerőltetnie. És mikor valami új személyiség tünt föl a színen, elegendő volt egy jelentéktelen kis vonás, mely újnak tetszett előtte, s mely fölkelte

rokonszenvét, a többit azután elvégezte képzelete. A szive elkezdett hevesebben dobogni, egyszeriben erőt vett rajta a fölbuzdulás, s életét megint érdekesnek és becsesnek látta.

Nem engedett időt magának a megfigyelésre, a várakozásra, a tisztábajövetelre. Az első kellemes benyomás után jött az erős hit, hogy az egész ember olyan. A szive megkivánta a fölbuzdulást, s mikor a további érintkezés leplezte előtte az illetőt, a ki épen oly hitványnak bizonyult, mint a többi, akkor beállott a mélységes kiábrándulás és a kétségbeesés.

Alig pár nap múlt el azóta, hogy Zarjeckijvel szakított, s ez a nyugalom, ez a nyugodt, egyenletes szívverés máris fárasztani kezdte. De annál nagyobb erővel és annál sebesebben dobogott a szive most, az új ismeretség hatása alatt. Az az erkölcsi üresség, mely őt körülvette, egyszeriben mintha betelt volna. Mivel? Mi volt hát benne, ebben a Kurbatovban? Elég volt az, hogy egy kellemes napot töltött velök, hogy pár órán keresztül olyan szabadon érezte magát velök, s egy pillanatra sem tapasztalt kényelmetlenséget, feszességet és mesterkéeltséget.

Érzelmait átvitte a Kurbatov család minden tagjára. Az igaz, hogy semmi oka sem volt rá, hogy valamelyikökkel kivélt tegyen. Talán az egy Lipa, — ő kissé tartózkodóan viselte magát, mintha közönyös lett volna iránta. Az anya és a fiú egyszeriben meggyőzték őt őszinteségökről és egyszerűségökről, de Lipa hosszabb ideig befolyása alatt maradt azoknak a legendáknak, melyek látogatását megelőzték. Az igaz, hogy azok a legendák borzasztóak is voltak. Talán azt is beszélték róla, hogy valóságos tigris, a mely fölfalja a tisztelői szívét. Pétervári életmódja bizonyára nem volt titok előttök. Ha Aglajev tudta, miért ne tudhatták volna ők is? Ezek után nem volt csoda, ha őt üres nagyvilági asszonynak tartották, a ki mint valami művészetet űzte a szerelmet pusztá unalomból. Oh ha tudnák, hogy mennyi gyötrelmet szerzett neki ez a művészet! Ha valaki úgy belepillanthatott volna a lelkébe a kiábrándulások időszakában. De hát vajon hibás-e ő azért, hogy szeretni akar és nem tud élni a nélkül, hogy a szívét és az életét osztatlanul, korlátlanul oda ne adja valakinek? Nem különös-e az, hogy már most arról ábrándozik, hogy minél előbb megint elmehessen Kurbatovékhoz és ott élvezhesse azt

a csöndes fölbuzdulást, a melyen ma keresztülment? Épen olyan volt az, mint mikor tikkasztó, forró nyári nap után hűvös és illatos fürdőbe lép az ember. Annyi bizonyos, hogy azt fogják mondani, nagy tapintatlanság valakihez másodszor is elmenni, be sem várva, hogy első látogatását viszonozzák. A férje is, az apja is ezt fogják mondani. De mit törődik ő ezzel? Ha egyszer olyan emberekre bukkant, a kikkel jól érzi magát, mi köze neki a tapintathoz és az illedelemhez? Micsoda alávalóság leülni és várni a látogatást, mikor az embert a szive úgy vonzza feléjük, mikor ott olyan édes pihenés esik a körükben?

Egész éjjel nem aludt s már korán reggel fölkelte. Kilépvé a kertbe, látta, a mint Andrejevics Mihály megjelent a kerek asztalnál, kiadta az utasításait Matrenyevnek, azután lóra pattant és elvágatott. Arra nem is gondolt, hogy vajon ő aludt-e az éjjel vagy sem. Nem is sejtette, hogy milyen szenvedéseket élt át és milyen döntő beszélgetésre készült. Ő egyszer és mindenkorra megalkotta magának a véleményét róla, hogy olyan ember, a ki megtalálta a hivatását abban, hogy a birtokot nagyobbítsa és a tőkét gyarapítsa. Annyi bizonyos, hogy nagyon gazdag ember lesz belőle, a ki őt is gazdaggá fogja tenni. Csak az a baj, hogy ő ezzel, Andrejevics Mihály pedig semmi egyébbe nem törődik. Ha olyan pillanatokban, a mikor ő váratlanul, a logika ellenére, szeleburdi módon és tapintatlanul járt el, haragudott és elő is állt egy-egy futó megjegyzéssel, csak a férfi sértett büszkesége beszélt belőle, semmi egyéb. Lehet, hogy ő nem is hagyta volna számitáson kívül a büszkeséget, de hiszen olyan fényes jutalma volt neki amúgy is a gazdaság pompás menetében. Ez oly nagy megnyugvás lehet reá nézve. E mellett mi az, elviselni ezeket az apró kellemetlenségeket . . .

Pedig Andrejevics Mihálynak gyötrelmes éjtszakája volt. Az a megfejthetetlen kérdés bántotta: ugyan miért töri és zúzza magát? mi lesz mindennek a vége? Átgondolta az életének minden körülményét, de semmi olyat nem talált, a mi igazolhatta volna Pavlovna Nagyezsda eljárását. Tiszta lelkiismerettel elmondhatta, hogy minden erejét az ő érette való munkára fordította. Rosszul esett neki látni, hogy ő, a ki olyan szép, ragyogó és finom ízlésű asszony, minden léptenyomon kénytelen volt egy-egy apróbb kedvteléséről is lemondani.

dani, mikor pedig joga volt hozzá, hogy csillogjon, s minden legcsekélyebb vágyát is kielégíthesse. S ekkor elkezdett módot keresni rá, hogy javítson a helyzetén. Akkor jutott eszébe szétnézni itt Jurenjevkan. Itt pusztulást talált, s fölébredt benne a gyakorlati hajlam, melyet alkalmasint apjától örökölt, a ki olyan szépen intézte a Szumszkij hercegek ügyeit. Egyszeriben fölismerte, hogy Jurenjevka még korán sincs elveszve, hogy még tömérdek gazdagság rejlik benne, és eltökélte, hogy ez lesz az út, a melyen megadja feleségének a lehetőséget arra, hogy nagy lábon élhessen. Neki nem az volt a terve, hogy a birtokot a végtelenségig nagyobbítsa és tőkét tőkére halmozzon. S annak hogy még nem állt meg, sőt hogy néha rossz szemmel nézte Pavlovna Nagyezsdának fölösleges költségeit, a mikor például a szabóját túlfizette, annak csak az volt az oka, hogy még nem látta elérkezettnek az időt. A jurenjevka-i gazdaság szépen megindult, de még mindig volt szükség rendkívüli kiadásokra, de eljön majd az idő, a mikor megállapodik és azt fogja mondani: nos hát, én megtettem mindent, a mit akartam, most itt van, élvezd az életedet. Ilyen volt az ő terve, a melynek kifogástalanságáról meg volt győződve. Annyi bizonyos, hogy őt magát nem igen csábítgatta a gazdagság kilátása. Őt az élet nem valami nagyon kényeztette el, úgy hogy már megszokta kevéssel beérni. Mindent, a mit tett, ő érette tett. Ezt neki éreznie kellett volna, ezt el kellett volna ismernie. Erre azonban, úgy látszik, sohase fog rákerülni a sor. Behúnyt szemekkel nézte az ő munkáját. Sőt olykor úgy tetszett neki, mintha ez a munka valami megvetésfélét is ébresztett volna föl benne iránta.

De ha csakugyan úgy van, minek akkor folytatni? Meg kell végre beszélni ezt a dolgot. Lehet, azzal, hogy hasznot akar neki csinálni, csak boszantja őt. Ha pedig csakugyan úgy van, akkor milyen szerep vár rá itt ebben a házban? Nem ideje-e végre tisztába jönni a szereppel, és így vagy amúgy elintézni a dolgot?

Lám ilyen gondolatok rajzottak a fejében egész éjjel. Le sem feküdt, hanem föl és alá járt a szobájában, minduntalan halántékaihoz kapva, a melyekben gyötrő fájdalmat érzett.

Mikor pirkadni kezdett s eljött az ideje, hogy a földekre menjen, a hol most lázasan folyt a munka, Jurenjevkaiban

való gazdálkodása óta talán először fölmerült a lelkében mind e munkák haszontalanságának a gondolata, és nem érezte magában a gazdaembernek azt a szokott erélyét, a mellyel a napjai rendesen kezdődni szoktak. Összes éjtszakai tőprengéseiből egy világos és logikus következtetés maradt meg a fejében: nincs miért dolgoznia, ha erre senkinek szüksége nincs. Neki nincs rá szüksége, mert hiszen nem magának, hanem neki dolgozik. Nagyvezsdának nincs reá szüksége, mert hiszen nem tudja megbecsülni az ő munkájának az értékét és pénz dolgában úgy él mint a madár. Soha eszébe sem jut neki megkérdezni, hogy mennek a dolgok, van-e jövedelem, és ha igen, mennyi. Kisül, hogy az ő munkájára egyedül csak Szergejevics Pavelnek van szüksége, a ki szívesen összeszedné akár az egész jövedelmet és elvinné Párisba, hogy ott még pár évig győzze a lóversenyeket és más ehhez hasonló szórakozásokat. S ezért vajon érdemes volna-e dolgozni?

Lustaságot és közönyösséget kezdett érezni szokott elfoglaltsága iránt. Miért is nem megy el most mindjárt hozzá, hogy reggel, a mint fölkel, határozott és őszinte fölvilágosítást kérjen tőle és ha csakugyan úgy van minden, a mint gondolja, egyszeriben véget vessen az egésznek.

Ebben a perczben odavezették fölnyergelt lovát, mely a friss reggeli levegőtől, a széna és a mezei virágok illatától fölbuzdulva idegesen kaparta a földet. Az ablakra pillantott és meglátta a lovat, meg Szenkát, a lovászgyereket, a ki a kantárnál fogva tartotta a toporzékoló állatot. Egyszeriben elképzelte, hogy mi történik ott künn, ha ő nem lesz ott, — s fölbredt benne a gazda, a ki már hozzászoktatta magát a munkához és ahhoz, hogy minden munka az általa megállapított következetességgel és céltudatossággal hajtassék végre. Szinte öntudatlanul békésebb gondolatok támadtak a fejében: «Elvégre is még nem tudok semmit, nincs elég alapom hozzá, hogy olyan határozott ítéletet mondhassak. Lehet, hogy csakugyan annyira a szívéhez nőtt a Kurbatovék családja. Ki tudja, megeshetik, hogy épen ez az igazán nemeslelkű öreg asszony jó hatással lesz rá és lassankint lecsillapítja benne ezt a lázas keresését . . . lehet, hogy az ideálnak, de azért lehet hogy egyszerűen az újszerűségnek és a változatosságnak. Várni kell . . . Várni kell addig, míg minden kiderül . . .»

Kilépett a pitvarba, lement az udvarra, megtette a szük-

séges intézkedéseket és lóra ült. A következő pillanatban már vígan vágatott künn a földeken.

IX.

Az álmatlanul eltöltött éjszaka semmi hatással sem volt Pavlovna Nagyezsda külső megjelenésére. Épen olyan élénken, épen olyan piros arczzal jelent meg a reggeli theánál, mint a hogy tegnap este az ebédlőbe lépett.

— Maga talán bizony aludt? — kérdezte Aglajevet, kivel a kertben találkozott. — Én egész éjjel be sem húnytam a szememet.

— Hm . . . ön először is nincsen szolgálatban, s így nem kénytelen járni-kelni a kerületben, másodszor asszony, harmadszor pedig nagyon is lázas természetű. Egyébiránt van még negyedszer is: az a mi önnek újság, az énnálam megszokott dolog és a gyönyörűségnek állandó forrása.

— Hallja, mikor visz el megint oda?

— Hát már kívánczik? — kérdezte Aglajev.

— Feleljen a kérdésemre . . .

— A mikor önnek tetszik, akár mindjárt. Csakhogy ezúttal akkor ott hagyom önt egyedül. Fülíg vagyok a munkában. Tulajdonképen tegnap sem lett volna szabad olyan sokáig elüldögélnem. De persze a mint az ember összeadja magát húgomasszonyával, tüstént kijön a rendes kerékvágásból . . . Igazán még azt hihetik, hogy udvarlója vagyok önnek.

— Hát mért is ne lehetne?

— Nem érdemes. Mindegy, úgy se vezet semmire. Ön igen nagy kaliberű egyéniség. És a mi a fő, nem érek rá. Ahhoz, hogy önnek udvaroljak, sutba kellene dobnom a körörvosságot, s mindig ott ülni ön mellett. Hiszen ön még lélezgethez sem engedi jutni azt, a ki önnek udvarol.

— Ugyan ne csacsogjon. Mondja csak, ha én csakugyan fognám magamat és elmennék hozzájuk ma is, nem néznének furcsa szemmel reám?

— Ugyan már miért néznének?

— No hát ez már olyan kullanszkodás . . .

— Nem olyan emberek azok, Pavlovna Nagyezsda. Ha elmegy hozzájuk, ez annyit tesz, hogy jól érzi magát náluk.

Ennyi az egész. Hiszen épen abban különböznek ők másoktól, s ez épen a fő dolog, hogy mindent úgy vesznek, a mint van. No de ön, annyi bizonyos, hogy felbuzdult rajtok . . . Csak azt szeretném tudni, hogy melyiken a három közül?

— Valamennyin. De különösen Nikolajevna Zsófián.

— No ez nem igen hasonlít önhöz. Félek tőle, nem csak lépcső ez valami máshoz.

— És miért fél? Mitől fél?

— Mitől? Hát tudja attól, hogy a kasza esetleg követ ér. Egyébiránt ez nem tartozik a körorvos hatáskörébe. Nézze csak, hogy üdvözlik önt az Ajaxok, vagyis a kormányzósági tisztviselő urak. Úgy hajlonganak, s ön észre sem veszi őket.

Az erkélyen ott álltak Naszturcziev és Sztrizsnyev s hatalmasan integettek kalapjaikkal Pavlovna Nagyezsda felé.

— Jó reggelt, jó reggelt! — kiáltottak csodálatosan vidám hangon.

Úgy látszik az egész házban ezek ketten érezték magukat legjobban.

— Jó reggelt, urak! — felelt nekik végre Pavlovna Nagyezsda és az orvossal együtt fölment az erkélyre.

Theázás alatt Pavlovna Nagyezsda valósággal meglepett mindenkit élénkségével és bőbeszédűségével. Ott ült Pasa mellett, átkarolta a derekát és váltig erősítgette, hogy ma föl-tünően szép.

Ha én a maga helyén volnék, Pasa, ezek az urak csupa féltékenységből már rég megölték volna egymást. Maga nagyon is leereszkedő irántok, — tette hozzá.

— Hogy-hogy? — kérdezte Naszturcziev tréfás nehezte-léssel.

— Nagyon egyszerű. Pasa megengedi önöknek, hogy az ő jelenlétében társalogjanak, pedig szépen a hátsó lábaikon kellene állniok és várni az ő parancsait.

— Mi úgy is készek vagyunk Andrejevna Praszkovja parancsait teljesíteni, — mondotta Sztrizsnyev udvariasan.

— Nem igen veszem észre! — szólt Pasa kissé elpirulva.

— No majd én megtanítom őket erre a mesterségre.

— Persze, hiszen ön mester ezen a téren! — jegyezte meg Naszturcziev.

— Hallja-e, Naszturcziev, tud ön fára mászni?

No semmiesetre sem ez a hivatásom.

Hát van önnek hivatása is?

— Hogyne! Pompás szivarokról gondoskodik a kormányzó úr ő excellentiájának, — jegyezte meg Sztrizsnyev nem minden gúny nélkül.

— Nem, Sztrizsnyev, maga meg szegényekről gondoskodik a kormányzó úr jótékonysága számára! — felelt Naszturcziev fokozott gúnnyal.

— Uraim, ez az önök házi ügye, ez mi reánk nem tartozik . . . Meg vagyok győződve róla, hogy nem teljesítik az én kérésemet.

— Akkor csak tessék kérés helyett parancsolni! — szólt Naszturcziev.

— No jó, hát én szeretném, ha fölmásznának arra a fára, ott az erkély előtt.

— Hogy kitörjük a nyakunkat?

— Lehet. Hát mi érdekes volna akkor a dologban, ha semmit sem kockáztatnának?

— Parancsolja?

— Igen.

Naszturcziev zavartan nézett Sztrizsnyevre és fölkelt.

— Akkor hát én megyek. De jegyezze meg, hogy életemben most mászom először fára.

Elindult az ajtó felé és kiment. Sztrizsnyev követte.

— Lám, ilyen bolondságokat csinál, Pavlovna Nagyezsda! — jegyezte meg Aglajev. — Már bocsásson meg, de ez még csak nem is elmés.

— Hát van arra szükség, hogy elmés legyen? Hiszen ő nekik ez tökéletesen mindegy.

— Csak ne felejtse el, hogy ha önnek eszébe jutna nekem ilyes valamit parancsolni, én bizony, minden tisztelem mellett, a melylyel ön iránt viseltetem, nem mozdulnék a helyemről.

— Lássá, önnek nem is mondanék ilyet, de ezeknek csak kell gondoskodni valami foglalkozásról. Hiszen belehalnak itt a tétlenségbe. Egyébiránt, uraim, jöjjenek vissza. Az orvos úgy találja, hogy ez nem elmés. Uraim, menjünk át inkább Kurbatovékhoz.

A kormányzósági tisztviselők keserű arcczal siettek vissza az ebédlőbe. Naszturcziev így szólt:

- Ez annyi, mintha elmennék a német templomba prédikációt hallgatni.

Akkor hát magam megyek. Akár önt is itt hagyom, orvos, ha terhére van.

Most mindjárt? — kérdezte Aglajev.

- Persze, hogy most mindjárt! Dunyasa, fogass be . . . Aglajev csóválta a fejét, de nem szólt semmit.

Hát ön már egy perczig sem akar velünk lenni? — kérdezte Naszturciev.

De mikor önök, uraim, olyan halálosan egyhangúak és unalmasok! felelt Pavlovna Nagyezsda. — Hiszen én már előre tudom, hogy önök mikor és mit mondanak, s szinte már könyv nélkül tudom önöket, mint akár egy könnyű, kétsoros leczkét.

Önt elkényeztették a fővárosban, Pavlovna Nagyezsda. Egy kormányzósági városban egészen mások az igények.

Oh igen, tudom, sokkal szerényebbek. Meglesz-e már, Dunyasa?

Fölkelt.

Bemegyek a szobába az ernyőmért.

Kiment. Aglajev utána sietett.

- Hát csakugyan, komolyan, Pavlovna Nagyezsda? — kérdezte.

Ön talán ezt különösnek, nevetségesnek, vagy illetlennek találja? Mit csináljunk, már én ilyen vagyok, engem nem fog megváltoztatni. Én ott jól éreztem magamat, tehát visszavágyom oda. De ön, úgy látszik, egyáltalában nem ismer engem orvos? Nem helyesli talán.

Eh, nem arról van szó . . . De lám, ez mind csak láz, láz és láz . . . semmi egyéb.

De hát mit csináljak ezzel a lázzal? Talán lefeküdjem az ágyba és meghaljak?

Isten ments. De hát le kellene kissé szállítani azt a magas hőfokot. Csillapító szerekre volna szüksége . . .

— Ilyen kiállhatatlan tanácsokat ad maga, orvos.

Olyanokat, a milyeneket egy körorvos és egy olyan ember adhat, a ki az életének a felét, de lehet, hogy már a két harmadrészét is leélte.

Ez azért van, mert maga engem soha sem vett komolyan . . .

— Én önt nagyon is komolyan veszem, de egyelőre csak nem komoly dolgokat, lázas ötleteket látok . . .

— Igen, lázas ötleteket, azért, mert én csak olyasmi iránt tudok érdeklődni, a min föllekesülök. Abból, a miért nem lelkesedem, a sír lehellete csap ki felém. Félig lelkesedni, föllekesülni ma, és azután megállni s azt mondani várjunk, a míg az illendőség minden követelményeinek elég van téve . . . ehhez én nem értek, és ha ez csakugyan nevetséges, akkor én teljes életemen keresztül nevetséges leszek, ha pedig ön továbbra is kacagni fog rajtam és csillapitgatni próbál engem, akkor én önt gyűlölni fogom.

— Isten őrizzen meg ilyen végtől! — kiáltott föl Aglajev. — De nézze csak, ki az? Önhöz jön valaki.

Pavlovna Nagyzezsda a kapu felé nézett, a melyen keresztül kilátott az útra és földerült az arcza.

— Orvos, ezek ők, ezek ők! Gyerünk oda. Menjünk eléjük! No lássa, egy illemkérdéssel kevesebb.

Gyorsan odafutott a kapuhoz. Aglajev utána. A Kurbatovék fogata volt. Nikolajevna Zsófia és Lipa jöttek rajta.

— A mint láthatja, nem sokáig váratunk magunkra! — szólt Nikolajevna Zsófia.

Pavlovna Nagyzezsda lóhalálában odafutott hozzá és összecsókolta őt, a mire az öreg asszony nyilván nem számított. Lipának azonban csak a kezét nyújtotta, azt is némi tartózkodással.

— Jaj de örülök, hogy eljöttek! — kiáltott föl örömtől sugárzó arczczal. — Higyjék el, ha most nem jöttek volna . . .

— Akkor többé felénk sem nézett volna? — szakította félbe Nikolajevna Zsófia. — Ön annyira szigorú?

— Oh igen. — Elmosolyodott. — Épen azért már be is fogattam, hogy átmenjek önökhöz.

— Igazán?

— Aglajev, tanuskodjék . . .

— Becsületemre! — felelt Aglajev a szívére tett kézzel.

— Oh milyen kedves ez öntől!

— De éhesek, úgy-e bár? Mondják meg őszintén!

— Legkevésbé sem. Épen most theáztunk.

Pavlovna Nagyzezsda, csakhogy azt nem mondta: «nagyon örülök rajta.» Nem szerette volna a vendégeit bevezetni az ebédlőbe. Mikor elképzelte Naszturczievét és Sztrizsnyevét

Kurbatovék társaságában, a restelkedés érzése lopózott a szívébe. Azelőtt ezt észre sem vette, vagy legalább is nem vette valami különösen figyelembe. Akkor nem volt őket kihez hasonlítani. De egyáltalában, Zarjeczkiivel lévén elfoglalva, másra sem hederített, és Jurenevka minden más lakójában csak élettelen díszleteket látott.

Akkor hát menjünk egyenesen a kertbe, majd megmutatom önöknek a legszebbet, a mink van: a mi tavunkat . . . Ez igazán szép.

Karonfogta Nikolajevna Zsófiát és elvezette. Izgatottságában és fölhevülésében nem tudott lassan menni, teljesen megfélekedzvéen róla, hogy az öreg asszony talán nem bírja.

Nem tudok ám utána menni, ön olyan eleven! . . . mondotta neki Nikolajevna Zsófia. — De lássa, ön fiatal, én meg öreg vagyok.

Oh, ön fiatalabb valamenynyiünknél . . . Olyan fiatalok a szemei. Remélem, orvos, most nem fog sietni.

Ellenkezőleg, most még jobban sietek, de látom már, hogy nem lesz belőle semmi — felelt Aglajev. — Oh, oh! A mint az ember összeadja magát a szép nimmel, egyszeriben még az állását is elveszti.

Pavlovna Nagyezsda elvezette őket a tópartra, oda, a hol a hidhoz ki volt kötve a ladik. Aglajev Szergejevna Olympiádát vezette karonfogva. Ők ketten jóval hátramaradtak.

Nos hát, nem szidnak engem, Szergejevna Olympiada? — kérdezte Aglajev.

Miért?

Az új ismeretségért.

Pavlovna Nagyezsda meglepett mindannyiunkat . . . Ha csakugyan olyan kedves, mint a milyennek látszik, úgy ez volt az utolsó eset, hogy én a szóbeszédre s az úgynevezett «hírnév»-re valamit adtam.

Bevallom — mondotta Aglajev — kezdetben magam is csak óvatosan közeledtem hozzá . . . De azt igazán nem hittem volna, Szergejevna Olympiada, hogy ön is annyira skeptikus. Ön olyan hideg iránta, mint az északi sark.

Ez azért van, mert még mindig rejtély előtttem. Ő épen-séggel nem az, a kinek én hittem és én még most sem tudom magamnak megmagyarázni az ő természetének a ruganyosságát.

— Csodaszép nyárfák! Nézd csak, Lipa, milyen gyönyörűek! — szólt hátra Nikolajevna Zsófia. — No minálunk ilyenek nincsenek.

— Ez az egyetlen dolog, a mi megmaradt a régi Jurenyevkából! — szólt Aglajev.

— Én csakis ezt a helyet szeretem — mondotta Pavlovna Nagyezsda. — A tavat és ezeket a nyárfákat . . . Csak azt sajnálom, hogy a tó ki van tisztítva. Azelőtt tele volt hínárral. Akkor volt igazán szép . . . A többi . . . ezek a virágágyak, utak, kutak . . . az mind új és unalmas.

— Ni-ni, nézzék csak, ott jön a remete! — kiáltott föl Aglajev a tóra mutatva.

Mind odanéztek. A tavon egy fehér vitorlás keskeny kis ladikon siklott a hid felé egy ember, széles, egyenes karimájú sipkában. Hosszú köpenye alúl kikandikált a közepén övvel átkötött darócz-inge. Aggodalmasan nézett előre, összehúzta a szemeit, és nagy megerőltetéssel evezett egyetlen evezőjével hol a jobb, hol a bal oldalon.

— Ez Paszohov! — mondotta Lipa. — Milyen borzas lett!

Hja ez elv kérdése nála — jegyezte meg Aglajev — mert a nyiratkozás eltávolítja az embert a természettől.

— Önök mindenfélét kigondolnak rá — mondotta Nikolajevna Zsófia. — Egyszerűen nem foglalkozik a külsejével, ennyi az egész.

— No, nem csak ennyi . . . Ő semmit sem tesz egyszerűen. Neki mindenben elvei vannak. Én például este azért fekszem le aludni, mert fáradt vagyok, s mert aludni akarok. Ő azonban egészen különös módon azért, mert az éjjel arra van rendelve, hogy a természetben minden fölfrissítse a tevékenységhez szükséges erőit. — Hová, háová, tengerész barátom? — kérdezte Aglajev hangosan Paszohovtól, a ki feléjük közeledett.

— Magához! — felelt amaz rendkívül szelid hangon.

— Épen én hozzám?

— Igen, épen magához, orvosi segélyért. Megtudtam, hogy itt van.

— Hát mi a baja?

— Nekem semmi, én egészséges vagyok. De más . . .

A ladik odaérkezett a hidhoz. Középtermetű, de széles-

vállú és szikár alak volt. Épenséggel nem egészséges színű arcza csakugyan tele volt szürkés szakállerdővel. Arczvonásai valósággal belefűltek a szakállnak ebbe a tengerébe. A hidhoz érkezve levette a sapkáját. Kissé göndör haja a nyakáig lecsüggött. A homloka elég széles volt, de a szemei merevek és kifejezéstelenek. Mikor megérkezett, akkor tűnt ki, hogy a daróc-íng tulajdonképen köntös volt, s ezért látszott olyan otrombának és furcsának. Otthon mindig csak ingben járt, de mikor Baszonovékhoz ment, a hol hölgyek is vannak s a hol egyáltalában tisztességesen öltözködnek, kötelességnek tartotta a vászon köntösét is magára venni.

Adjon Isten - mondotta. -- Önt nem is ismerem meg, Szergejevna Olympiada, de önt igen, Nikolajevna Zsófia.

Talán bizony annyira megváltoztam? - kérdezte Lipa.

Nem, de lássa, vak vagyok. Két lépésnyire sem tudom az arczokat megkülönböztetni.

Szemüveget kellene viselnie! - - - mondotta Aglajev.

Nem, minek? Az fölösleges . . .

Kikötötte a ladikját a hidhoz, azután fölmászott a hidra, kijött a partra és sorjában mindenkinek kezét nyújtott.

Ott egy asszonyt megmárt valami pók - - - mondotta, Aglajev felé fordulva - - kérem, jöjjön velem; csak úgy ordít fájdalmában.

— Hm! . . . Hát mit csináljak vele? - kérdezte Aglajev.

— Oh a szegény! - szólalt meg Pavlovna Nagyezsdá részvétellel és egészen elszomorodott az arcza. — Menjen csak, Aglajev . . . nem szegényli magát, hogy habozik?

— Hiszen én egyáltalában nem habozom . . . De semmi sincsen nálam.

Rendesen ki szokták égetni — jegyezte meg Paszohov. — De most éppen nincs ott az a vén asszony, a ki ezzel foglalkozni szokott, más pedig nem ért hozzá.

No tudja, én nem vagyok barátja ennek a barbár gyógyításnak.

Menjen már, Aglajev - - ismételte Pavlovna Nagyezsdá. — Menjen, menjen, valamit mégis csak tehet vele.

De hát hogyan menjek? Talán csak nem ezen a Charon ladikján? Ha ez fölfordul velem, tüstént alámerülök, mint a fejsze.

Hát oldja el a mi ladikunkat . . .

No ez meg egész komédiával jár. El kell menni a kulcsért, mert lakat van rajta.

- Menjen hát Paszohovval -- folytatta Pavlovna Nagyvezsda türelmetlenül.

- A tó fenekére? Köszönöm szépen.

Hallja, Aglajev -- mondotta Pavlovna Nagyvezsda reszkető hangon -- tudja, hogy én őszintén szoktam beszélni . . . Ha nem megy tüstént, ebben a pillanatban . . . én nem fogom magát többé becsülni . . .

Nikolajevna Zsófia és Lipa egyszerre ránéztek. Ilyen beszédet még nem hallottak tőle; a halántékai reszkettek, szemöldökei idegesen rángatóztak. Arcza halvány volt és szemében nagy izgatottság tükröződött.

Aglajev kissé elkomolyodott, de nem szólt többé egy szót sem, hanem odament a hidhoz, elszántan bele lépett Paszohov lélekvesztőjébe, mely hatalmasan megingott. A szélei szinte egy vonalban voltak a vízzel. Aglajev leült a közepén lévő padra és a mellén keresztbetette kezeit. Elkezdett szavalni.

-- No én csakugyan vak vagyok, de nem sors, hanem Paszohov! -- mondotta Paszohov és óvatosan elfoglalta a helyet a kormánynál.

A kérdés annyira az élére volt állítva, hogy én kockára teszem az életemet! -- mondotta Aglajev.

A ladik elindult és nesztelenül siklott tova a tavon.

Mi pedig . . . talán nem lesz ellenökre, menjünk oda gyalog? Mindössze csak meg kell kerülnünk a tavat, egy negyedóra járás az egész! -- szólt Pavlovna Nagyvezsda izgatottan a vendégeihez.

-- Ön annyira izgatott, Pavlovna Nagyvezsda . . . Menynyire impressionista! -- szólt Nikolajevna Zsófia.

-- Tudja, én már láttam egyszer ilyet. Ez rettenetes fájdalom. Gyerünk gyorsan.

Lipa odament hozzá és karonfogta. Ezután a jelenet után egyszerre valami meleg érzés öntötte el a szívét Pavlovna Nagyvezsda iránt, s az előbbi óvatosság és kételkedés egyszerre rokonszenvvé változott.

-- Gyerünk! -- mondotta.

Pavlovna Nagyvezsda megérezte ezt az átalakulást, vagy

lehet, hogy kihallotta hangjának új árnyalataiból. Csendesen magához szorította a karját, s úgy mentek előre. Nikolajevna Zsófia iparkodott a nyomukban maradni.

X.

Paszohov kis tanyája szinte hozzásimult a jurenyevkai kerthez, a melytől egy alig másfélszáz rőfnyi széles nádas választotta el. A tavon át, ladikon alig két perc alatt oda lehetett jutni. Minden oldalról magas nyárfák környékezték ezt a tavat és Paszohov portáját eltakarták a jurenyevkaiak elöl. Ez egy ócska, egyemeletes ház volt, néhány jelentéktelen gazdasági épülettel, kis kerteskével, a melynek a közepén volt a kút. Itt soha sem ment valami nagyban a gazdaság, a mint hogy nem is mehetett, mert Paszohovnak mindössze csak vagy ötven deszjátin földje volt. A tanyához simulva vagy tíz paraszt viskó szerénykedett. A kertben lévő kút vizét az egész kis község használhatta. Ugyancsak belőle öntözték a kertet is. Szegénység ritt le úgy a viskókról, mint a gazda házáról is.

Paszohovot magát mindenki furcsa embernek tartotta. Teljes visszavonultságban élt és nem érintkezett senkivel sem. A városba nem igen járt, s így úgyszólván senki sem érdeklődött iránta. Vagy húsz esztendővel azelőtt a kormányzósági gymnasiumba járt, de nem fejezte be, s így tovább nem is jutott. Csendben, teljes észrevétlenségben élt. A természettől korlátolt és igénytelen lévén, soha semmire sem volt valami különös hajlama, nem igen foglalkozott semmiféle kérdésekkel és úgy látszik nem igen volt képessége arra, hogy valamin fölbuzduljon, vagy kutasson. De volt egy szokása, a melyet némileg megmagyarázott a magány unalma és a falusi benyomások szürkesége. Szeretett könyveket vásárolni, és az idejét velök megrövidíteni. A könyvei jobbra gyakorlati tartalmuak voltak s a mezőgazdaságra vagy az orvosi tudományra vonatkoztak. De ezenkívül egy lapot is járatott, a melyhez állandóan hű maradt.

És ime pár évvel ezelőtt, mikor mindenfelé egy új irányról kezdtek beszélni, Paszohovban fölébredt a hivatás iránta, csatlakozott hozzá és rajongó prozelitájává lön. Attól fogva

az élete szinte nem változott. A szokásai azelőtt is egyszerűek, kedvtelésesei durvák és szeszélyesek voltak. Szerény anyagi viszonyai következtében már azelőtt is egyszerűen öltözködött, és csaknem kizárólag a saját kertjének a termékeiből élt. De most mindenre valami különös magyarázatot talált és mind azt, a mit azelőtt kénytelenségből csinált, most elvből csinálta. Ettől az időtől kezdve Paszohov neve a kerületben bizonyos hírre tett szert, legalább ismerték őt, és mindenféle adomákat hoztak forgalomba róla. Azt beszéltek róla, hogy maga tapasztja a parasztházak falait, maga varrja a csizmáit, csak növényáplálékkal él, s ennek következtében elnevezték Tol-sztoj követőjének.

Az utóbbi időben csakugyan különös dolog történt Paszohovval. El akart venni egy közönséges, egyszerű leányt, s már készülődni is kezdett hozzá, mikor egyszerre az utolsó pillanatban, valami cikknek a hatása alatt, habozni kezdett és most maga sem tudta, mit csináljon. Jellemére nézve jólelkű, szelid, senkinek kárt nem okozó ember volt, a kiből más emberek fájdalomra nagy viszhangra talált. Kurbatovék szívesen fogadták, bár korlátolt és együgyű embernek tartották. Jurenyevkában csak nagy ritkán, csak olyankor mutatkozott, a mikor el nem kerülhetett. Itt csak úgy félvállról, szinte gúnyosan néztek rá.

A Paszohovhoz vezető út sűrű cserjékkel volt benöve, úgy hogy kerülő utat kellett választani. A hölgyek teleszedték a ruhájokat bogáncscsal, de végre odaértek. Az, a kit a pók megcsipett, már nem kiabált. Aglajev még idejekorán érkezett oda, a mikor még nem volt késő a sebet kiegészíteni, a mit más alkalmas eszköz hiányában valami ár-félével hajtott végre, s a mi miatt azután valósággal gúnyt üzött magából.

Igazán -- mondotta -- előbb-utóbb abban hagyom az orvoskodást és ráadom magamat a kuruzslásra. Az árt pompásan kezelem, most ha még betanulok néhány mondást, a minőt ilyenkor el kell suttogni, nem lesz az a boszorkány, a ki versenyezhetne velem.

A hölgyek beléptek a viskóba és kikérdezték a beteget a végzetes pókcsipés körülményeiről. Kisült, hogy az ilyen esetek igen gyakoriak és hogy az áron és néhány nagyjelentőségű mondáson kívül nincs ellenük más mentség. Aglajev azt mondotta, hogy a beteg föl fog gyógyulni.

Legyen szerencsém, kerüljenek beljebb nálam! — ajánlotta Paszohov. — De megvendégelni nincs ám mivel.

A megvendégelésről lemondtak, de azért betértek Paszohovhoz. Pavlovna Nagyzezsda nagy figyelemmel nézett körül a lakáson, mely igen különös benyomást tett rá. Nem is olyan régen még nehéz, régi butor állott benne: kényelmes pamlag, öblös karosszékek, egy erősen befutott tükör, művészi virágokkal ékesített ismeretlen eredetű vázák. Most mindezt kihordották a pajtába. Paszohov kiválasztott magának egy szobát, orosz kemenczét állíttatott föl benne, meg valami deszka-állványfélét, a melyen aludt. Ezenkívül ott állott a szobában néhány alacsony szék, egy széles és nehéz, felső lapján szépen legyalult és kicsiszolt fatörzs, mely a csizmadia szerszámok állványául szolgált, ott hányódott néhány bördarab, ár, dikics és más egyéb kellék.

— Ön tud csizmát varrni? — kérdezte Pavlovna Nagyzezsda.

— Még nagyon rosszul. Csak most tanulok — felelt Paszohov.

— Önnek tehát tetszik ez a foglalkozás?

— Ugyan mi tetszhetnék rajta? Nem, egyszerűen csak annyira akarom vinni, hogy magamnak egy pár csizmát varrthassak.

— De hiszen könnyebb megvenni . . .

— Még pedig mennyivel! Könnyebb lopni a pénzt mint becsülettel megszerezni, de azért mi mégis csak inkább megszerezzük. Mindenkinek magának kell dolgozni magáért; mindenki maga szolgálja és maga öltöztesse magát. — Tessék helyet foglalni! — fordult oda a hölgyekhez, két székre s egy padocskára mutatva.

A hölgyek végignéztek ezeken a butorokon. Meglehetősen piszkosak voltak és nem keltettek valami nagy bizalmat.

— Köszönjük, hiszen már megyünk! — felelt Nikolajevna Zsófia.

De Lipa abban a hitben, hogy ez sérthetné a házigazdát, egy pillanatra leült.

— Annakelőtte itt más butor állott, emlékszem — mondotta Nikolajevna Zsófia.

— Az most a pajtában van . . . Kihordattam innen.

— Ez talán kényelmesebb?

— Izlés dolga. Azon minden fölösleges volt, ez pedig mind szükséges. Theával szolgálhatok — tette hozzá s utána akart látni. De a vendégek visszatartották és azt mondták neki, hogy ideje menniök. Nemsokára elbucsúztak és ugyanazon az úton visszamentek. Most Aglajev is velök volt.

Ime a csodabogár! — mondotta. — De igazán mondom, nekem rokonszenves. Egy nagy hibája van: ostoba . . . De ezzel sok esztendeig és boldogan élélhet.

— Nagyon unalmas és nagyon nehéz lehet az élete — jegyezte meg Pavlovna Nagyezsda.

— Ellenkezőleg, ellenkezőleg. Sokkal vígabban él, mint mi valamennyien. Hiszen ő minden lépésénél isteni tiszteletet tart. Ez az ő vallása. Már pedig a vallásra, ilyen vagy olyan formában, de mindenkinek szüksége van. Az asszonyokban megvan a szeretet vallása, a különféle szereteté: az egyéni és az általános emberi szereteté, a férfiakban — a tevékenység vallása. Paszohov — bálványimádó. Mit gondolnak, az a fatörzs, az a dikics, ár, fonál, az a daróczing és azok a csizmák mik ezek? Bálványok. Ezeket tiszteli és ezeknek hozza az áldozatait. S annyi bizonyos, miután szüntelenül a bálványai társaságában van, mérhetetlenül boldogabb mint mi. Lássá, Pavlovna Nagyezsda, mi ketten sehogy sem tudjuk megtalálni a bálványainkat.

— De hiszen önnek van bálványa, Aglajev — mondotta Lipa.

— A cognacos palaczkra czéloz?

— Oh nem, az semmi. De hiszen egy egész kerülete van, a mely minden idejét elnyeli . . .

— No tudja, ezt a bálványt édes örömet átengedném önnek.

Pavlovna Nagyezsda az egész beszélgetés alatt hallgatott. Valahogyan bevésődtek az emlékezetébe és gondolkodóba ejtették ezek a szavak: «Lássá, mi ketten sehogy sem tudjuk megtalálni a bálványainkat». Későbbben is nem egyszer visszatért ezekre a szavakra.

Ismét benn voltak a kertben s egy keskeny úton mentek. A nagy fasorból beszélgetés hallatszott. A kormányzósági tisztviselők Pasa vezetése mellett a tóhoz mentek. Pavlovna Nagyezsdának úgy tetszett, mintha egy negyedik is lett volna velök és mikor a ház felé közeledtek, megpil-

lantották Zarjeczki csinos kis hintáját. Kurbatovék elkezdtek bucsuzni.

— Hát ön mikor jön hozzánk? --- kérdezte Nikolajevna Zsófia. — Mi már annyira megszerettük!

Pavlovna Nagyezsda szemei fölcillantak és szenvedélyesen megölelte Nikolajevna Zsófiát. --- Vigyenek el magokkal! --- kiáltott föl.

— Pompás, menjünk.

Én majd meghagyom, hogy jöjjenek értem.

Minek? Majd hazaküldjük mi, a mi lovainkon.

— Annál jobb. Én teljesen kész vagyok, csak kalapot és ernyőt veszek.

— Tehát én szabad vagyok? -- kérdezte Aglajev tréfásan meghajolva előtte.

Igen, ha hivatalos körútjait szabadságnak veszi.

Pavlovna Nagyezsda lehozatta a kalapját és az ernyőjét s azután mindhárman elhelyezkedtek Kurbatov kényelmes fogatában és elmentek Visenkába.

PATAPENKO N. J. után, oroszról,

AMBROZOVICS DEZSŐ.

GERNYESZEGEN.

(1897.)

Maros, Maros s te vén kastély a dombon,
Látlak megint hát oly sok év után!
A régi nyárfák még mind ott virúlnak,
De hajh, ti már nem ismertek reám;
Ifjú helyett, a kit ti ismerétek,
Előttetek most egy agg férfi áll.
Járjak be újra minden régi helyet,
A húnó emlék végsugarínál!

Megismerém a lépcsőt csarnokával,
A kis szobát, a tölgyfa ablakot;
Hányszor keltett föl, hányszor ringatott el
Nem messze a malom zugása ott.
Hányszor bolyongtam a nagy árnyas kertben.
A rigó füttye most is üdvözel,
S a rózsza, jázmin bokra hosszú sorban
Lehajlik hozzám s mintegy átölel.

Oh ifjuság korán hervadt virági,
Emléketök nem örömet fakaszt!
Akkor hazám halálos sebbe' vérzett,
Zord tél követte a rövid tavaszt.
Hű gyermekként virasztottam felette,
És mardosott kegyetlen fájdalom,
Mindent, de mindent végkép veszni hittem,
S el-elsiratta bús-komor dalom.

De vígasztalt a kastély grófja gyakran,
 Tanúm reá ez a tágas terem,
 Ez asztalnál, ha későn fenmaradtunk,
 Hazánk ügyéről elbeszélte velem.
 «Bízz' a jövőben --- mondogatta többször ---
 Nagyobb vést is már átküzdött hazánk;
 Ha hű marad a nemzet önmagához,
 Egy újabb hajnal fog derülni ráuk.»

És úgy történt. Maga is küzdött híven,
 Ki nem fáradva, a míg csak lehelt.
 Bort adjatok, bort, Czelná ó borából,
 Üritsem emlékére a kehelyt!
 Oly honfi volt, milyen kevés van köztünk,
 A kit nem önzés, hiúság vezet,
 Hanem az erkölcs és a kötelesség;
 Őrizze sírját hű emlékezet!

Ti unokái, szép reményű ifjak,
 Haladjatok mindig az ő nyomán,
 Gonddal nevelt föl erre jó anyátok,
 A fenkölt lelkű, ritka honleány.
 Még egy kehelyt! Hadd üritsem reátok!
 A múlt s jövőt im egybe foglalom,
 Olvadjon össze folyton újabb fényben . . .
 Sok nem lehet, mit értetök iszom,

S te vén kastély, maradj, állj fenn sokáig!
 Kinek kitártad egykor kebeled,
 Az ifju, mint agg, újra látni vágyott,
 Hálás szívével. Hajh, Isten veled!
 Vaj' látlak-é még? . . . Már kevés időm van,
 Érzem, közelget síri éjjelem;
 De emléked, mélyen szívembe vésve,
 Holtig kísér s a sírba száll velem.

A GÓLYA.

«Gólya koma, mindhiába!
 Nem bocsátom a szobába.
 Elég volt az ajándéka,
 Sívó-rívó kis portéka.
 Oly keserves idők járnak,
 Kenyér se' jut annyi szájnak!»

A gólya csak kelepelget,
 Nem helyesli ezt az elvet.
 «Sajnálom, mert épen mostan
 Gyönyörű kis példányt hoztam.
 Mutatóba elfogadja?
 Ha nem tetszik, visszaadja.»

Már az asszony bebocsátja;
 S a kis angyalt hogy meglátja,
 Csókjának nincs vége-hossza:
 «Szivem, dehogy adlak vissza!»
 És a gólya csacska csőre
 Csattog: «Tudtam ezt előre!»

Cseh népdal után

GÁBOR IGNÁCZ.

ENDRŐDI SÁNDOR KÖLTEMÉNYEI.★)

Költemények négy terjedelmes kötetben. Magára vonja figyelmünket már tömegével, magára szemünket külső tarka öltönyével, színes borítékával, melynek egyik oldaláról a másikra áthajló rózsagaly, kinyílt és bimbó rózsáival, a könyvet mintegy átöleli. De érdeklődünk a szerző iránt is, a ki költői irodalmunk egyik legszorgalmasabb munkása. Nem a legújabb kor lantosa, nem is épen a legrégibbé. Évtizedek óta sűrűn találkozik nevével az olvasó közönség. Olykor, alkalmoszerűleg, kisebb-nagyobb körre szorítkozó zajos méltánylásban is részesült. Helyet foglal szépirodalmi társulataink kebelében s mai napig csüggedetlenül törekszik előre a Parnassuson.

Szinte szeretnénk fölkiáltani : oh boldog poéta ! a ki felett ily dús eredménynyel suhannak el a rohanó évek. A kit úgy zaklatott a Múza ösztöne, hogy talán egy napot sem engedett elmúlni lantpengetés nélkül. Dalra készte minden tárgy, mely szemébe ötlött s mely mellett mások talán közönyösen haladtak el. Versben buzgott ki nála minden csekély ötlet, eszme, vagy érzelem, melylyel lelkét megtestesültnek hitte s melynek kiöntése által jól eső könnyebbülést remélt. Szinte Memnonszobornak vélte magát, melynek minden szellő vagy sugár érintésére zendülnie kell. A körülte lezajló, közérdekű események nem kevésbé hatottak rá, mint egyéni életének körülményei. Itt és amott a költészet varázsa vette körül, az vonta csábító-ámító fénybe egész légkörén, az tette nyugtalanná éjjelét, nappalát s mint a kagyló mesés fájdalomának a gyöngy, a költő sok évi nyugtalan törekvésének gyümölcse íme a négy kötet vers is.

Maga mondja Előszavában, hogy harminczévi költői műkö-

*) *Endrődi Sándor összegyűjtött költeményei.* 1867—1897. Négy kötet. Budapest, az Athenaeum irodalmi és nyomdai r. t. kiadása. 1898. A négy kötet ára füzve 8 frt, díszkötésben 12 frt.

désének java részét gyűjtötte össze ebben a négy kötetben. Hihető, hogy a nem java része is ily mennyiségben maradt otthon s akkor valóban csudálnunk kell a rendkívüli termékenységet, melyhez hasonlót lyrai költészetünk csakugyan nem mutathat. Ez az Előszó különben olyan önvallomásképe bevezetés. Némi kétkedéssel teszi azt az észrevételt, hogy napjainkban a versről mint fölösleges fényűzésről kezdenek beszélni. Hol, ki beszél így s minő értelmi súlylyal? nem tudjuk. De azt látjuk, hogy habár a politika, ez a szívtelen Astarót, az irodalom mezején is különböző irányban pusztít, a lyrai költészetnek, még ha a politika szolgálatába nem szegődik is, megvan a maga becse és kelendősége. Igaz, hogy az magában nem lehet nálunk a megélhetés vagy éppen meggazdagodás forrása. Az is igaz, hogy a lyra, még ha maradandó belbecs támogatja, sem lehet az olvasó nagyközönségnek oly mindennapi tápláléka, mint a regény. De ki tagadhatná azért, hogy koronként mégis gyönyört, üdülést s gyakran nemes tanulságot merít abból az emberi lélek? Részvétlenség miatt sohasem hallgatott s nem is fog elhallgatni a lyrai költészet igazán ihletett műsája. Csakhogy a mit aztán nyújt, legyen valóban isteni adomány, megszívelhető, szívből fakadt, szívhez szóló.

«Különben — úgymond az Előszó — olvassák, nem olvassák a verseket, nem az én dolgom. Nekem gyönyörűség volt megfutni pályámat a *szép* szolgálatában s gyűjteményem nem akar egyéb lenni, mint egyszerű beszámolás. Itt van az egész életem rímekben.» Tehát a *szép* szolgálatában megfutott, de még be nem végzett pályá, s egy rímekbe foglalt egész élet képe áll előttünk. Nekünk azonban úgy látszik, hogy az olvasó nem igen fogja ezekben azt a gyönyörűséget érezni, melyet a szerző a *szép* szolgálatában érzett, se azt, hogy ez a szolgálat valóban szépen sikerült.

Mily kitartó hűséggel csüggött a költészetben, annak kézzelfogható bizonyossága ez a terjedelmes gyűjtemény, melyet mennyiségileg kielégítő beszámolásnak is elfogadhat az eltöltött időről mind maga az író, mind az olvasó. Hiszszük, hogy őszinte az a vallomás, melyet bevezető első versében a költészethez intéz, elmondván, hogy «sok ezer vadság, durvaság között gyengéd és hű maradt ahhoz az ő szíve; már mint gyermek rajongott érte; utána tört az egekbe minden keserven, poklokon át; abban látta az igazságot; egész szívét átadta annak; csókjától édenné lett előtte a zord sivatag» stb. «Édes, vigasztaló ígézet, Oh gyönyör, üdv! maradj velem. Ha csillagod vagyok s lehullok, Ragyogd be örök éjjelem!» És a szépen megírt strophák vissza-visszatérő két végső sora: «Nekem nem voltál soha

játék, mindig szentnek tartottalak», mintegy mondani akarván, hogy komolyan vette foglalkozását, hogy tollát nem pusztá időtöltés vagy kedvtelés vezette, hanem őszinte, mély hódolat a múzsa iránt, vagy, mondjuk, ellenállhatatlan ösztön.

De vajon érezte-e hát igazán, mélyen, őszintén mindazt, a mit subjectiv költeményeiben mintegy szívvilágának alkotó részeit állít előnkbe? vajon teremtő ihletének tégelyében át bírta-e olvasítani s eredeti vonásokkal sajátjává tenni mindazon tárgyakat, képeket, jeleneteket, melyek lantpengetésre hangolták? Tudta-e dalban zengeni örömét, fájdalmát oly egyszerű természetes közvetlenséggel és megfelelő alakban, hogy azzal a mi szívünket is a maga bújának és örömeinek részesévé hódítsa? E kérdésekre a felelet, véleményünk szerint, nem lehet kedvező. A költemények nagy tömegében csak elvétve találunk részleteket, melyek úgyszólván, szerencsés csillagzat alatt születtek s zavartalan gyönyörrel kínálnak bennünket. A legtöbb alkotásnál szendergett Apollo, vagy épen igen távol járt attól. Úgy érezzük magunkat a terjedelmes gyűjtemény olvasása közben, mint valamely fényesen díszített bálteremben, hol minden ragyogni akar, hol a legcsekélyebb tárgy is cifra színnel vagy aranyfüsttel van bevonva, hol tárgyak és alakok nem a magok igazi mivoltában tűnnek föl előttünk. Ez a zaj, ez a csengés-bongás, ez a különös légkör szédíti fejünket s nyugtalanul vágyakozunk egy kis egészséges szabad levegő után.

Azt mondhatnók, hogy Endrődi, a költő, bizonyos föllengzési szenvedély igézete alatt áll. Nem szereti az egyszerűt és természetest. Alkotó kezében elveszti a tárgy a maga rendes méreteit s azonnal szertelen arányokat ölt. Parányi eszme, érzés, vagy ötlet, nagy igényű, hangzatos szavak alakjában jelenik meg nála. Mint Vörösmarty dalolja «a kis csörgetegről», a «vizek selyméről: «úgy dőlsz, mintha te volnál a Balaton». Ez a modor, mely költőnket helylyelközzel a Vajdajánosizmusig ragadja, nem tartható a túlerős, vagy bő képzelődésképtelen szárnyalásának. Épen nem. Sőt inkább annak hiányát sejteti s mintegy erőszakolt törekvést ama hiány pótlására.

«Itt van az egész életem rímekben». Jól esett így kiáltani föl a költőnek, midőn harmincz évi költői működésének e nagy halommal szaporodott eredményén végigtekintett. Láttá, hogy ha nem sugárzanak is itt vissza a legapróbb részletekig, mindazon külső és belső tényezők, melyek életének egészét alkotják: mindazáltal a mit időnként érzett, gondolt, cselekedett, vagy a mi lelke húrjait többé-ke-

vésbé érintette, hangot talált eme «rímekben». Küzdelem a sorssal; a szerelem gyötrődése, ábrándja, fájdalmai. A családi tűzhely boldogító nyugalma, majd szívet kínzó veszteségei. A természet, a haza, a szabadság szeretete. Hódolat a nemes eszmék iránt; meleg vonzódás azokhoz, kiket lantjára méltóknak tart. S e mellett bizonyos önérzet, mely emelt fővel, sőt daczczal fogadja olykor a mostoha sors kedvetlenségeit s nem nyit neki utat a könnyű meglegedésre. «Küzdő lelkével, mely annyszor volt keresztrevonva itt, úgy áll az *Előszobában* (I. k. 223.) valami segítséget kérve, mintha kálvárián állana». S midőn pusztá kézzel kell onnan visszatérnie, egy nála ritka egyszerű szép reflexióval zárja be az ajtót: «Jerünk! lásd a szegénynek Soha sincs igaza, Szívünket hogy ha bús is, Vigyük tisztán haza. S ha zúgó fagyos tében Úgy késő est felé, Fáradt vándor vetődik Kicsiny ajtónk elé, Ne bánjunk, mint velünk a Hatalmasok kegye, De a mi keveskénk lessz, Osszuk meg azt vele!»

Azonban most ránk nézve az a fontos, vajon ez a rímekben tükröződő élet, mely általán véve inkább sötét, borongó, mint derült, mily költői értékű művekben nyert kifejezést? Vajon az előttünk levő nagy terjedelmű gyűjteményhez van-e mérve annak belbecse is?

Nem csekély fáradságába kerülhetett a szerzőnek már maga az, hogy a versek e túltengő nagy halmazát bizonyos keretekbe, vagy szakaszokba rendezze, lehetőleg egymásmellé fűzőgetvén a rokonszínű és rokonhangú darabokat. Nem helyezett súlyt, sem általában, sem részletesen a költemények keletkezési idejére, a miből a költő fokozatos fejlődésére, vagy hanyatlására úgy a hogy következtethetnénk. Megállapította a szakaszok címzeit nem minden keresettség nélkül, beosztotta a darabokat nem mindenben a címeknek megfelelően.

Első kötetét csaknem kivétel nélkül a szerelemnek szenteli. Azzal kezdi, azt folytatja s azzal végzi egy utolsó fölsóhajtásban: «oh porba vezett éden (!) egyszer viruló első szerelem!» *Tücsök-dalok*nak nevez száznegyven darab megszámozott apró verset, melyekből az I. *Praeludium* (!) negyvenet, a II. *Könnyű fájdalmak* tizenhatot, a III. *Szerelem*, nyoleczvannégyet foglal el. Különös ízlés kellett ahhoz, hogy a költő épen azt az örökké egyhangúan czirpelő tücsköt válaszsza a szerelem édes vagy gyötrő ábrándjainak, szenvedélye hullámvásának jelképeül vagy tolmácsaul. Pedig ezek az apró, többnyire három-négy strophás dalok nem nevezhetők méltázó czirpeléseknek. Inkább nagy hangú föllobanások és cifra

beszédék, melyek nem pótolhatják az őszinte mélyebb érzelem és szenvedély hiányát. Úgy látszik, mintha epigrammatikus éllel kívánna végződni mindenik, de affélét csak elvétele, nagy ritkán találunk azokban. Nem volt elkerülhető a szerelem ily tüzetes, szorgalmas megéneklésében az sem, hogy a csengő-bongó dalok közé egy-egy prózai darabka ne vegyüljön. Azok prózaisága néha még jobban esik, mint föllengző társaik cziczomája.

A csalódásból eredő *Könnyű fájdalmak* itt-ott némi gúnyos színezettel nyernek kifejezést. E fájdalmak meghatóbb folytatásának s melegebb hangjának tekinthetők azok a költemények is, melyekben a szerelem újabb ábrándját, édességét, keserveit, majd ismét csalódását zengi s melyekben gyakori ismétlésekkel hangzik a búcsúvétel. Nem mondjuk, hogy a *Tücsökdalok* ily nagy számú seregében ne akadnának egyes darabok, melyeket egyszerűség és bensőség, érzelem és hang egybeolvadása megszívlelhetőkké tesz, de az egészet tekintve és olvasva, inkább bizonyos fáradalmat érzünk, mint üdülést, inkább nyomasztó hatást, mint fölemelő gyönyört. Bágyaszt az egyhangúság, visszariaszt a czifrálkodás.

Pedig itt még nem érnek véget a *Tücsökdalok*. Egy hatvanöt darabból álló cyclus tartozik hozzájuk a IV. kötet elején: *Epilóg a Tücsökdalokhoz*. Itt is a szerelem lantja zeng tovább. De itt már valami olyas szerelemről van szó, melyet «ragalom üldöz» s melyet a költő «rejtegetni vágyik a világ elől». Közben-közben azzal össze nem tartozó természetképek, parányi színes korrajzok emelik a változatosságot. Különös előszeretetét bírja a tenger, melylyel nemcsak itt, hanem számos más költeményben is foglalkozik; aztán a mező, az erdő, az ég, az éj, a vihar stb.; majd a cyclus vége felé komoly borongás a mulandóság és a halál eszméje miatt. Mintha valamivel kedvezőbb szerencse és igazabb ihlet sugallta volna ezeket az epilóg-dalokat, mint előbbi testvéreit, melyektől hogy miért szakadtak ezek ily távolra, a negyedik kötetbe, nem tudjuk. Talán nagy időköz választja el keletkezésüket, talán tartani lehetett attól is, hogy a *Tücsökdalok* ily végtelen hosszú áradata egyfolytában kockára fogja tenni a hatást s az olvasó türelmét? A sorozat jeligéjéből azt lehetett sejtenuünk, hogy a dalok már csak egy eltűnt szerelem emlékének visszahangjai. Mert saját verseiből vett jeligét tűz a költő a gyűjtemény minden egyes szakaszának homlokára. Az *Epilóge* így szól: «Sok álom sírba száll örökre És többé álomban sem él; De van közöttük egy-egy emlék, Húségesebb a többinél». Hogyan értsük ezt? Miképen élhet álomban az álom? Miképen száll az a sírba, s hogyan

kereshető az álmok közt egy hűségesebb emlék? . . . Parányi tüköre ez a jelige bizonyos tekintetben Endrődi egész költészetének.

Virágfakadástól lombhullásig különös cím alá van foglalva az első kötet legnagyobb része. Ez alatt is a szerelem keletkezését és megszűnését kell érzenünk, a mint a jelige valóban hirdeti is: «Oh porba vezett éden! Egyszer viruló tavasz! Első szerelem!» Itt már a tárgyak változatosabbak s a költemények nem oly rövid ötletszerűek, mint a *Tücsökdalok*. Nem egy versével bizonyítja a költő, hogy szívünkhöz tud szólni, midőn saját szíve valóban ihletve van, hogy elbíri találni az igaz érzés hangját, midőn nem fordít nagy gondot a szóvirágokra. Bevitorlázván a szerelem boldogító révébe, úgy látszik, műzsája ezentúl vidámabb, életkedve vidorabb s meglátogatja néha a humor és a tréfa is. Oly költemény, mint a *Megnyugvás* (220. l.), a maga józan életbölcseiségével s egyszerű hangjával, vagy az ez után következő *Az előszobában* (223. l.) a helyzetnek megfelelő rajzával s megható közvetlenségével nem többet ér-e, mint egy sereg föllengező, csillogó, de bennünket hidegen hagyó verzeset? Ily kiválóbb darabok, örömmel valljuk meg, nagyobb számmal fordulnak elő ebben a sorozatban, melyben egyébiránt mégis csak a dagály kér magának uralkodó szerepet.

Csak két példáját említjük a nagyotakarásnak. Az álmot kéri, hogy vigye szívét a «hiú lelkű» kedveshez, de úgy, hogy

Azt lássa nagynak és ridegnek,
Mint égig érő bérczfalát,
Melynek vaskeblén nyílt sebet csak
A fergeteg villámja vág.
S ha benne még oly Aetna forr is,
Kivülről tüztelen marad,
És áll felséges bánatával
Büszkén, daczosan, hallgatag. (*Serenade*, 157. l.)

Majd e darab közvetlen szomszédságában *Az istenek előtt* (159. l.) ontja ki fájalmát, melyet a kedves miatt szenvedett:

Rontsatok elő ti fájó indulatok,
Törj fel a magasba, letaposott lángom,
Haragom üszkeit, mint a tűzhegyeknek,
Égre kell dobálnom.
Én a gyarló ember, számolok veletek,
Ti dolyfős hatalmak, ti magas istenek!
Nem csúszom a porban, megállok daczosan,
Büszkén elöttetek. stb.

Vajon nem szolgálna-e előnyére a költeményeknek, ha valamicskét csökkenne ez az egetverő hang, ez az örökké lázongó büszkeség, dacz és harag, mely ha ízlés vagy józan ész által korlátozva nincs, valamint a mindennapi életben, úgy a versírásban sem jó tanácsadó?

A ki a gyűjtemény első kötetét tüzetesen átlapozta, az már otthonosan fogja magát érezni a következő kötetekben, azaz ugyanazon hang zengedez fülébe, ugyanazon ecset színezése rajzik vagy káprázik szeme előtt. A másodikban: *Elégiák, A halál után, Fényben, árnyban, Éden* című szakaszokkal találkozunk. Családi veszteségeit siratja, hosszan, szinte kimeríthetetlenül. Nem mondhatni, hogy keserve el nem találja néha az igaz hangot, de itt is épen úgy, mint a *Tücsökdalok* végtelen sorozatában, egyetlen darabka sem ragad úgy szívünkbe és emlékünkbe, hogy hatását még a sorozat végén is éreznők. A *Halál után* című elbeszélésképe dagályos költemény egy phantastikus képet rajzol. Nem a mi életünkéből való, nem valamely hozzánk közel eső, magyar vonatkozású történetet. Szeralim angyalnak, bűvös énekétől elbájolva, megengedi az Úr, hogy «a tisztító hely tüzeibe»(!) leszálljon a mennyből s az ott szenvedő lelkek keserves kínjait megnyhíthesse dalával. Ott talál egy sápadt leányt, a ki földön hagyott kedvese után eped s azért rimánkodik, hogy «csak egy tűnő kis órára engedtessek még viszontlátni gyászoló hú szeretőjét». Szeralim teljesíti a kérelmet. A lány szelleme megjelen éjjel az ifjú palotája mellett s új szerető karjaiban édelegve találja őt. «Dúltan, megtépve tér a szellem vissza a föld alatti ropant labirintba». Sírva nyögi, «hogy ez óra rettentőbb volt neki, mint itt a mélyben gyilkos tűz között ezer évi kín».

A tárgy maga, úgy látszik, meglehetősen különleges s a keresettségben összhangzik vele a kidolgozás, a fölöltöztetés. Vagy talán az a tanúság szól belőle hozzánk, hogy a halál után nem jó a szellemeknek, plane a tisztító tűz helyén égő szellemeknek, földi dolgokkal törődni?

Ez után olyan vegyes költeményeket veszünk, melyek *Fényben, árnyban* készültek, vagy részint derültek, részint borúsak, vagy melyek talán a költőnek részint vidám, részint szomorú hangulatából eredtek. És ezek alighanem legértékesebb ajándékai Endrődi lyrájának. Melegség, őszinte érzés árad el bennök. Egyiket az erő, másikat a gyöngédség emeli. A tárgyak változatossága szerint ahhoz illőn változó az előadás hangja is. Nem vehetni rossz néven neki, a ki különben sem rózsaszínű szemüvegen nézi a világot, hogy *Jelenés*

czímű versében Deák Ferencz szelleme széttekint a hazán, «S megrendül nagy árnya; a sok gazság között alig ismer már az egykori hazára». (169. l.) vagy midőn a *Homályban* című erőteljes költeményben (172. l.) sötét elkeseredéssel mennydörög a mai kor sülyedt erkölce és romlottsága ellen. Azon erős reménynyel teszi, hogy «lesz még idő, mely fennen hirdeti a szabad világnak a megváltási fényes ünnepet».

Éden, a Bolygó Hollandi című verses regényből. Itt már a jeligét a Wagner R. *Bolygó Hollandiájából* vett néhány hangjegyecke pótolja. Hogy ez a verses regény teljesen eredeti mű leendett-e, vagy olyas átdolgozásféle, meg nem ítéelhetjük. Nem rég szintén csinos elbeszélésbe foglalta e tárgyat egy német költő. Endrődi, úgy látszik, nagy kedvvel kezdett az idegen monda rajzolásához. Százöt stanzára terjed az első «lehellet» vagy mutatvány. A mese színhelye a tenger. Ott elemében érzi ő magát, akár egy tengerész. Egy lyrai költőnk sem foglalkozik azzal oly sűrűn és oly örömezt, mint ő. Bó alkalom a kiáltó színekkel való festegetésre, a mit teljes mértékben föl is használ. Itt-ott sikerült részletekkel találkozunk, de azok inkább leíró, vagy lyrai természetűek. Úgy látszik, elbeszélésre kevésbé van temperamentuma, mint tiszta lyrára. Hogy idegen légkörből szívesen választ tárgyakat elbeszéléseihez, azt bizony nem igen számíthatni előnyei közé. Pedig példát erre a következő kötet *Történetei* közt is eleget találhatni.

Mert a harmadik kötet *Történeteket, Emlékeket* foglal magában. A *Történetek* czíme alá sorozott költemények legjobbjai azok, a melyekben mese és előadás legegyszerűbb, legtermészetesebb. De ilyet mentől kevesebbet találunk. Mintha mesealkotásban és elbeszélésben a földről mindjárt a levegőbe ragadná őt valami csudás hatalom, hogy csak azt válaszssa, azt kedvelje, a mi rendkívüli, csudálatos, vagy épen érthetetlen. Ime mindjárt az első darab, mely *Miss Marynek* szól (a helyett hogy *Mariskának* szólna), nem tudjuk, mi akar lenni? Valami «a regék ősi világától», de oly valami, a mit elképzelni sem birunk. Azután az *Alvajáró*, aztán *Lili kisasszony* s több e fajta darabok valami zengedező ürességek.

Elismerésre méltóbb képeket tárnak elénk az *Emlékek*. Változatosak, közvetlen hatás melegével bírók s nem mindig csökkentik értéküket az alkalmiság. Mert jó részök alkalmi vers, melyek részint egyes személyekről, részint a közélet mozgalmairól s törekvéseiről emlékeznek. Hiszen Endrődi lantja részvétellel csügg nemzete és kora küzdelmén, aggodalmán, szenvedésein és reményén. Saját

egyéni benső világával folytatott túlságos bajlakodása közben sem feledkezik meg azokról. Néhány subjectiv hangulatú költemény az *Emlékek* rovatába tévedt. Azokat is a szebb alkotások közé számíthatni. Például mily szép s a maga igénytelenségében is mily emelő a *Jelszó* című rövidke kis költemény! (259. l.) A költő nem épen kedves emlékeit éneklí a *Dal a kathedráról*. 1892. Keserű humorral emlékszik «professorságban» töltött idejére, melyet «egy évtizedig kibírt», mígnem «e gályarabsága lánczából kiszakította lelkét». Némi gúnynyal és kicsinyléssel gondol vissza. Hát bizony a szárnyas Pegazusnak szűk szállás a kathedra (nem khatedra), de zimankós, vagy szűk időben, úgy tapasztaltuk, menedékek mégis jó.

Kezünkben az utolsó kötet. Úgy kell lenni, hogy a keletkezési időrend során jutott ebbe a főntemlített *Epilog a Tücsökdalokhoz*, valamint ennek folytatásai, a *Szabad szárnyon* című szakasz is, mely szintén szerelemről énekel. A jelige is sejteti, de a tartalom is mutatja, hogy itt már «az utolsó szerelem megváltó fájdalma sír» a költő ajakán. Ez a szerelem, úgy látszik, nem a közönséges conventionalis keretben mozog. A költő eltépi multja fátyolát, bilincseit. Elégli a veszteség miatt érzett fájdalmakat. «A sötétből napvilágra tör, hogy ne port lásson, de kék eget s szabadon, büszkén csattoghasson romok és sírhalmok fölött». Ámde harag és dacz nyilallik által utolsó szerelmén. Ezzel jár aztán természetesen egy-egy kis falrengető nyersség a kifejezésben, vagy mellét verő, hangos elbizakodottság. E mord hangulat forrása föl van tárva többek közt az *Excelsior* című versben (45. l.). «Csak egyetlen kis kéz mozdult meg értem, Gyöngéden, mint a Szeretet, S midőn azt tiszta hittel megragadtam, Ti gyáván — elítéltetek.» S még inkább feltárja a *Gonosz rágalmakban* (57. l.), midőn védelmébe veszi szerelme tárgyát «az otromba, gyanakvó világ ellen», mely gyanúba fogja őt azért, mert nem sír, nem gyászol tovább s melynek számára «nem lesz szívébe' más, csak éles gúny, csak gyűlölet». Ily lázas hangulat mellett is van azonban e szakasznak néhány szép, érzelmes darabja, mely teljes méltánylatunkat érdemli.

Itt találkozunk az ismeretes *Kurucz nóták* csoportjával. Megjelenésök idején külön és tüzetesen ismertette ezeket a *Budapesti Szemle*. Nincs rólok ez úttal sok mondani valónk. Több-kevesebb szerencsével reprodukálta szerzőnk a régi kuruczdalokat. Bizonyos könnyűséggel alakított azok motivumaiból. Úgy látszik, nagy előszeretettel dolgozott rajtok. A tárgy természete, vagy az író nyu-

godtabb, meggondolt munkássága hozta-e magával, hogy a nála oly megszokott affectatio és dagály kevésbé uralkodik e nótákban, mint egyéb dolgozatain? Egyébiránt költői becsének éppen nem mértéke az a magasztalás, melylyel íróját annak idején a hazafias fölbuzdulás dicsőítette.

Idegen költőkből vett fordítások zárják be a gyűjteményt. Szám szerint huszonhárom költőtől mintegy ötven darab. Ez a gyűjtemény leggyengébb szakasza. A fordítás mivolta miatt mondható leggyöngébbnek. A miket közelebről átnézhattünk, úgy találtuk, hogy az eredetinek vagy költői himporát törölte le s hangját változtatta el, vagy a szöveget részint csonkítgatta, részint toldozgatta. Nincs bennök sem alak, sem tartalomhűség. S ha az nincs, mi van? Lélek és ihlet nélküli munkálatok. Mert hiszen a költői fordításhoz is az szükséges. Horatiusból négy darabot ad. Még a ki könyv nélkül tudja is az ódákat, annak is nehéz egyikre vagy másikra ráismerni e fordításban. Egy hang sincs ezekben horatiusi. — *Witlaf serlegét* (Longfellow) sokkal szebben és hívebben fordította Szász Béla. Azt az új fordításnál Endrődi legalább figyelembe vehette volna. Ő a szöveget helyenkint kitoldotta, fölcifrázta, ízetlenné tette, a végén pedig megkoronázta ezzel az elkényszeredett sorral: «igyunk! hisz ő egy szenttel újra több». Hogyan lehetne egy szenttel több maga az elhunyt apát, a kiről itt szó van? holott azt kell értenünk, hogy az elhunyt apáttal a szentek sora lett egygyel több.

Azt sem hagyhatni szó nélkül, hogy általában kevés gondot fordít verseiben a technikai szabatosagra. Rithmus, szép hangzat, helyes rím nem fontos nála. Rímnek veszi az ilyeneket: ágak—virágzott, sugárzik—ujjacskáit, mélázott—álltak, társaság—theát, ölnek itt—veszik. Szóval, rímnek elég egy önhangzó betű. Előadásában szeri-száma nincs a nagyot mondani akaró kifejezéseknek, az ágaskodó epithetonoknak. Költeményeiben egymást érő alkatrészek: az ég, felhő, fény, árny, éj, nap, hold, csillag, sugár, virág stb. Alig van verse, melyben ezek közül egyik vagy másik nem szerepel. S nála a fény, az árny, a sugár hullani szokott a tárgyakra; a cipruságaknak zsongó zenéje kél; a falevelek búgnak. Egy helyen ilyet mond: találhatott-e volna lelkesebbet?

Endrődi költői munkásságának tekintélyes gyümölcse ez a terjedelmes gyűjtemény. Meglep bennünket rendkívüli bősége és változatossága. Csakhogy a múzsa szolgálatában nem fontos a «nulla dies sine linea». Nehezen születik a kevés jó, könnyen és gyorsan a sok közepes vagy silány. Ihlet nélkül a költemény csak

kézi munka. E kötetekből is ha avatott kéz válogatná ki az életre való darabokat, elférnének azok egy jókora füzetben. De a költők-nél ritka a szigorú önbírálat, kivált mostanában, mikor a versírás már nálunk is oly könnyű és általános, mint akár az újdonságírás. Nehéz megfogadni Kazinczy tanácsát: tűzbe felét! Elfogult szülő szemével néznek, a ki időmtalan, szeplős szülöttét is bezézve szeretgeti.

Nem mondhatni, hogy Endrődi költészete különösen jellemző eredetiség bélyegével, vagy erősebb nemzeti vonásokkal dicsekedhetnék. Tartalom, alak, kifejezésmód nem igen tanúskodik arról. Inkább olyan átlagos színezetű, nagyzó, piperekedvelő. Ott, a hol az ihlet és egyszerű természetesség támogatja, a hol, úgy szólván, kevéssel beéri, tud ő alkotni szépet, összhangzatost, gyönyörködte-tőt. Ilyenkor költői tehetsége könnyen érvényesül.

Lantja szerepét a harmincz évi munka e gazdag gyümölcsé-vel nem tartjuk bevégezettnek. Az az erős szenvedély, melylyel saját vallomása, de e gyűjtemény tanúsága szerint is a költészethez ragasz-kodik, még számos alkotásra jogosít. Talán majd a haladó kor mér-sékelni fogja nála a szóvirágokkal való bőkezűséget is, mely több-nyire a kiforratlan ifjúság tulajdona szokott lenni.

A nagyon szép kiállítású gyűjteményt a költő sikerült arc-zképe díszíti; a kötet Wekerle Sándornak van ajánlva «szeretettel és hálával». Értesülünk az első lapon arról is, hogy «ebből a mun-kából ötven számozott példány japáni papíron készült». —s.

MAGYARORSZÁG MADARAI.★)

Három esztendővel ezelőtt, 1896 december 30-án kelt Darányi Ignác földművelésügyi magy. kir. minister úrnak az a rendelete, mely eredményében madártani irodalmunk terén nevezetes mozzanatot jelent. Ezzel a rendelettel dőlt el a fenti című, gyakorlati irányu díszmunka sorsa, mely Magyarország madarait összefoglalólag, rendszeresen tárgyalva s ismertetve, a maga nemében magyar nyelven az első. Hosszas készülődés : a szükséges anyagi és szellemi erők tervszerű készentartása, a tárgyalandó anyag pontos körülírása, s a követendő gyakorlati irány előzetes, beható megvitatása után kapott annak megírására végleges megbízást : Chernel István, s az egész munka kiadásának intézésére s végrehajtására : Herman Ottó.

Mindezekről részletesen beszámol *A könyv története*, a melyet mintegy előszóként írt meg, s helyezett a könyv élére annak «intézője.» Élesen kifejezett elvek alakjában, mondhatnók «programmszerűleg» körvonalozza a tudomány művelésének föladatait, melynek, hogy a kellő összhang meglegyen, kettős irányban kell haladnia. Az első és főczél mindenesetre a tudomány előbbrevitele, mely annak magasabb régióiban maradvá, önálló kutatások révén szolgálja az abszolút tudást, járul hozzá az általános színvonal emeléséhez s szolgáltat tárgyat a másik föladathoz : a tudomány ter-

*) *Magyarország madarai, különös tekintettel gazdasági jelentőségükre.* A földművelésügyi magyar királyi minister megbízásából írta: Chernelházi Chernel István. Képekkel ellátták: Nécei István és Hány Gyula. Intézte: Hermann Ottó. I—II. kötet. (I. kötet: pp. XIX. és 187; XI. táblával és 49 szövegrajzzal. II. kötet: pp. XIX. és 830; XL. színes táblával, öt műlappal és kilencz szöveggéppel. Budapest, 1899. Kiadta: a földművelésügyi magy. kir. ministerium.

jesztéséhez, mely — ha föladatait helyesen fogjuk föl — nem kevésbé fontos.

Arról nem lehet szó, hogy a tudományt szállítsuk le magas színvonaláról s a tudatlanságnak tegyünk engedményt, hanem épen ellenkezőleg, hogy a tudomány emelje magához, fogadja kebelébe s termékenyítse meg — helyes terjesztés révén — a társadalomnak lehetőleg szélesebb rétegeit. Egy nemzet társadalmá sem nélkülözhet tehát olyan alapvető, összefoglaló munkákat, a melyek a szigorúan tudományos színvonal álláspontján nemcsak fejlesztik, hanem terjesztik is az ismereteket s ezzel az általános haladást lehetővé teszik.

Példákkal mutat rá, hogy miként fogták föl e föladatot a művelt nyugat messze előttünk járó, hatalmas, fejlett nemzetei; mint emelték magukhoz népok legszélesebb rétegeit, a hol a tudomány alphája, az iskolakönyv is már e czél szolgálatában áll; hogy mint teremtették meg fáradhatatlan, kitartó munkássággal azt az öntudatos társadalmi alapot, mely a magasabb szempontból vett tudományos haladásnak is legelső föltétele.

Az «universum» szempontjából nézve, e nélkül is érhetünk el ugyan esetenként jelentős sikereket, de azok csupán szórványos és nemzetközi jellegű tudományos sikerek lesznek, a melyek érintetlenül hagyják a nemzet zömét. Hatásuk a nemzetre csupán ephemer hatás, a mely — idegenben gyökerezvén — nem tölti be egyúttal a tudomány nemzeti föladatait. Pedig csakis ez utóbbi szolgáltathat biztos alapot egy nemzet tudományos törekvéseinek — különösen a természetiek terén, a melyek — persze az egyéni műveltség különböző fokozatai szerint — édes mindnyájunknak közkincsét alkotják.

Jól látta ezt egy Gessner, Naumann, egy Brehm és mások, mikor a németeknek német szellemben írtak. Jól tudják a francziák, az angolok, mikor legnagyobb szellemeik fáradoztak s fáradoznak ma is, hogy nemzetök sajátos szellemében szólaltassák meg a tudományok minden ágát, s tegyék közkinccsé azt, a mi arra való.

A hatás nem is maradt el: velök érez a nemzet egyeteme! Teremtettek maguknak közönséget; céljaikat ismeri, törekvéseiket megérti, istápolja és sikereiket a nemzeti öntudat büszkeségével méltányolja egész társadalmunk.

Mind ennek kölcsönhatása azután magára a tudományra szintén széles körű. Ez a minden ízében áthatott társadalom teremt elő azokat a materiális erőket, a melyek nélkül biztos fejlődés nem kép-

zelhető. Ez állít a tudomány szolgálatába egy egész művészgardát, a melynek becsvágya s tehetsége emelte a tudományos illusztrálást a valódi művészet legmagasabb színvonalára (hogy többet ne említsek, csak egy Thorburn, egy Keulemansra utalok). Ez a közszükség állított a reproductió szolgálatába egy egész sereg műintézetet, s teremtett meg a kivitelre tökéletesnél tökéletesebb módszereket; s végül ennek a társadalomnak széles rétegeiből ujonczozza maga a tudomány — minden fokon — a jövő adeptusait, a hol tehát a kidölt oszlopoknak újabb erőkkel való folytonos helyrepótlása minden időkre biztosítva van.

Fejlődést az egész vonalon tehát csak egy biztosít: a megfelelő talaj teremtése — a nemzet közérzületében, — s ez a cél; az eszköz pedig: a tudományban a nemzeti szemlélődés sajátossága, mely a terjesztést lehetővé teszi.

Mindezt minálunk a madártan terén egyetlen könyv megjelenése érdekében úgy kellett előteremtteni. Meg kellett találni az író, a ki tudományával s egyszerűzetével a szövegnek megírására, annak úgy tudományos, mint külön kitérő gyakorlati föltételei tekintetében teljes garantiát nyújtson. Művészt kellett nevelni, a kinek nem csupán tehetsége, hanem kitartás is legyen ez új és előtte eladdig ismeretlen földadat sikeres megoldására. Lépésről-lépésre bevezetni őt, s esetjét úgy irányítani, hogy teljes legyen úgy a művészi, mint a szorosán vett természetrajzi szempontok harmoniája. Keresni műintézetet, mely az első kísérletek nehézségeitől, balsikereitől, s egy nálunk behatóan eddig nem mívelt üzletág első be rendezésének nagy költségeitől vissza ne riadjon. Megnyerni — az anyagiak földözésére — magát az államot, a földművelésügyi kormányt, miután ez irányban még fejletlen társadalmunk egy ilyen nagyszabású mű tetemes költségeit meg nem bírta volna. Fáradságot, munkát nem kimélve éveken át levelezni, tárgyalni, sürgetni, tájékozni, rábeszélni, . . . a könyvnek műveltségi és közgazdasági jelentőségéről meggyőzni az illetékes tényezőket mind, . . . ekközben nem egyszer kemény küzdelmet folytatni az ilyen vállalkozással szemben mindig fölmerülni szokott kétségek, sőt sokszor ellenséges áramlatokkal: egyszóval összegyűjteni, munkába állítani s megindítani az összes szellemi és anyagi tényezőket . . . ezek alkották — nagy vonásokkol vázolvá — azt a nehéz földadatot, a melyet a könyv czímlapjának egyetlen szava: «intézés» alatt a jelen esetben értenünk kell.

Az írónak nemkülönben nehéz dolga volt. Alapvető munkáról,

melyre támaszkodhatott volna, még csak szó sincs nálunk. Hazai és külföldi folyóiratokban elszórt kisebb-nagyobb közlemények; egyes madárcsoportok részleges földolgozásai; kisebb területek madárfaunájának vázolása, a legtöbb esetben pusztán enumerációk; helylyel-közzel biológiai közlemények is, de csupán egyes madárfajok vagy madárcsoportokról; s nem régiben egyetlen kicsiny meghatározó munka,*) (az első mégis, mely legalább faji jegyek tekintetében összefoglalót s egyetemest nyújtott) az összes, a mit hazai faunánkra vonatkozólag madártani irodalmunk mindeddig felmutathatott.

Mindez inkább csak úttörés.

Pedig volt emberünk; Naumann és az öreg Brehm kortársa: Petényi Salamon, ki ezeknél egy lépéssel sem állott hátrább, s a ki aránylag rövid életén páratlan anyagot hordott össze. Kincseket a szó legszorosabb értelmében — nemcsak a hazai, hanem az általános tudomány szempontjából is. De meghalt 1855-ben, mielőtt anyagát rendezhette, s munkáját megírhatta volna . . . jegyzeteit örökül hagyta nemzetének — s az enyészetnek.

Kéziratai nagy részben elvesztek, elkallódtak. Csupán töredék az, a mit irataiból megtalálni s megmenteni sikerült, s ez is csak legújabban talált a maga teljes egészében földolgozásra.**) E meglevő töredékek, melyeknek ma ötven év után is nagy tudományos becsek van, tanítanak meg reá, hogy mit veszítettünk!

Ezek Chernel István munkájának tudományos előzményei. A földadattal ő maga már régen tisztában volt, valamint saját kötelességeivel is. «Szorosan vett hazai madártanunk virágzása elé azonban egy nevezetes akadály gördült, mely részben oka, hogy manapság sem birunk oly összegezõ, általános érdekű munkákat, mint a többi művelt országok, azaz hogy még nincs egyetlen egy oly teljes egészünk, mely összes hazai madaraink ismeretét magában foglalná, nincs oly könyvünk, melyből madarainkat magyarul határozhatnók meg, nincsen magyar ornithológiánk. Ez a nagy akadály, az elmaradottság egyéb okain kívül, az ornithologiai magyar műnyelv teljes hiányában keresendõ», így ír már 1888-ban, s ez a mondás

*) Kohaut R. : *A magyarországi madarak meghatározó könyve.* Budapest. 1894.

**) Petényi megmentett kéziratait a Magy. Orn. Központ megbízásából s a magyar tudom. Akadémia anyagi támogatásával Uhlig (Csörgei) Titusz dolgozza föl. Egy része már megjelent, egy része kéziratban készen, s egy része földolgozás alatt van.

volt már akkor tizenegy éves törekvéseinek hitvallása s szabott irányt jövő munkásságának a mai napig. 1877 április havában kelt madártani naplójának első szava egy húsz éves céltudatos működés magvetése. A többi már csupán folytatás volt. Bejárni fokozatosan az egész országot, megismerkedni annak minden madáralakjával, szorgalmasan figyelni s jegyezgetni, nyomon kíséreni az irodalmat is; gyűjtögetni a népies madárneveket, de nemcsak ezt, hanem a magyarság közmondásait, mondókáit, köszöntő versikéit s minden egyebet, mi szakjával akár nyelvileg, akár a sajátos nemzeti fölfogás, a «magyarság» szempontjából vonatkozásban állott. E mellett gyűjtögetni, kutatni, szakadatlan olvasni s tanulni a külföldi irodalmat is, bejárni Európa legnevezetesebb intézeteit, muzeumait; tapasztalatokat gyűjteni mindenfelé, a látottakat s hallottakat összevetni, följegyezni, megrostálni; szóval az egész szükséges anyagot összehordani tiszta ügyszeretettől, egy cél érdekében: önzetlenül... s csupán a kedvező alkalomra várni, hogy könyvét megírhatta, ez a munkásság töltött be életéből kerek húsz esztendő.

A kedvező alkalom végre elérkezett. Igaz, hogy a földművelésügyi kormány megbizásánál gyakorlati szempontok voltak döntők: a madárság káros vagy hasznos volta. De ez csak újabb irányt adott a kutatásnak. Az elvontan tudományos elemek mellett, azoknak legkisebb hátránya nélkül, figyelmét szaktárgyának egy egészen új, nálunk eladdig töretlen ágára fordíthatta. A külföldön ugyan tettek ez irányban is már több rendbeli kísérletek, de legtöbbször csak kombinatív és érzelmi alapon. Chernel az elsők egyike, a ki pozitív eszközökkel: életmód és táplálék (gyomortartalmak) módszeres gyűjtése s vizsgálatával ragadta meg tárgyát, s munkája ez irányban még a külföldi szakirodalommal szemben is mértékadó. Ez a munka állítja először a madártant a gyakorlati élet szolgáltatába, s csak természetes, hogy ez a törekvés rányomja bélyegét az egész munka, de főként az első kötet beosztására s szerkezetére is.

Az első kötetben közli az általános részt. Fejezetekben tárgyalva a madárságnak viszonyát — a környező természethez s ebben az emberhez s az ember gazdaságához, úgy, a mint e viszonyt a természet örök törvényei s a létért való küzdelem kiformálta.

«Az állatok és az ember»; — «a madarak hasznos és káros voltának fogalma»; — «a madárszervezet mint eszköz: I. a madár külső testrészei; II. a madárszervezet alkalmazkodása és működése»; — «a madarak munkálkodásának jelentősége a természet háztartásában»; — «a madarak munkájának értéke az ember gaz-

daságában»; — «madaraink csoportosítása jelentőségek szerint»; — «a madarak védelme»; — «a madarak földrajzi elterjedése és a költözködés»; — «irodalom» — ez a beosztása. A «madárszervezet, mint eszköz» című fejezetről külön kell szólnunk; ebben ismerttet meg a madarak általános természetrajzával. Itt írja le egyenkint a külső testrészeket, az érzékszerveket, a helyváltoztatás eszközeit, a csontvázat, az izomzatot, a légzés szerveit; majd szerveik élettani alkalmazkodását (a szárnyak, lábak, csőr s a nyelv munkáját s az utóbbihoz formált alakjait), s az emésztő szerveket. Ismerteti a mimikrismust (alakoskodás), ennek kapcsán a tollak színeződését, a vedlést; s végül külön fejezetben a szaporodást, boncztatani és élettani nyilatkozásában.

S mindezt a madáréletnek mint életjelenségnek megismertetése kapcsán, mintegy észrevétlenül vezérelve át olvasóját a szakszerűség természetszerűleg szárazabb részletein — úgy, hogy egy perczig sem unatkozunk. S ép ebben rejlik előadásának kellemes könnyedsége!

Megengedem, hogy ezt a részt másként is meg lehetett volna írni, bővebben, szakszerűbben is kifejtteni s sokkal szélesebb alapon. De a «megbízás» Chernelt szorosan kötötte; munkájánál «gyakorlati szempontok» voltak mértékadók s nem bocsátkozhatott oly irányú mélyebb szakszerű tárgyalásba, a mely egy tudományos kézikönyvben van helyén. Hisz a gyakorlati életnek és gazdáknak kellett írni, s nem szólalhatott meg, csak ezek nyelvén. De a mit ebbe a keretbe bele szoríthatott, azt könnyed, érthető modorban mind megírta, s a mi a fő: a mit írt — elég; nyelve pedig tiszta, magyar beszéd, nem egyszer lendületes.

Ez az első kötet. De szakszerűség tekintetében munkájának nem ezen, hanem a II. kötetén van a súly. Ebben fektette tudománya s önálló kutatása gazdag készleteit, s lelke tárgyszerűségének egész melegét; ebben a vaskos kötetben (*tüzetes rész*) kellett megvetni a magyar madártan alapját. Ez a rész tudományos kézikönyv magaslátán áll s hogy nehéz földadatának — mint úttörő — mennyiben felelt meg, arról maga a könyv beszél.

A kötet elején megismertet a rendszer fogalmával s mindazzal, a mi ehhez tartozik, és a rendszerek sokoldalú változékonyságának megértéséhez elkerülhetetlen. Több időt szentel a subspeciesek fogalmának, hogy az e téren uralkodó fogalomzavart olvasóival megértethesse. S a tudományos rendszerek czélszerű megválasztásának az egyes írók végeztéljához mért jelentőségéről szólva, indo-

kolja azt a tényét, hogy miért választotta viszonyaink között a Sharpeé helyett a Reichenow szűkebb rendszerét, de megváltoztatva s helyesbítve ott, a hol arra rászorul. Végül a synonymika kérdését érintve, figyelmünket a nomenclatura czéljára, kinövéseire s szabályaira hívja föl.

A vaskos kötet összes többi részét a magyar madarak rendszeres ismertetése tölti be; ez munkájának tárgyi s egyuttal legerősebb része, s a magyar madártan szempontjából a legfontosabb. — Itt közli tudományos rendszerbe foglalva a magyarországi madarak ez idő szerinti összességét. Rendek, családok, alcsaládok és nemek keretén belül külön tárgyal le minden honi fajt, sőt subspeciést, magyar és tudományos nevük (s a fontosabb synonymák) — továbbá népies neveik, jegyeik, leírásuk, méreteik, földrajzi s honi elterjedésük szerint is, s kevés faj kivételével egész életmódjukat vonzóan ismerteti.

Kutatásai nagyrészt eredetiek, az északról jövő fajoknak hazájokban való megfigyelésére hosszabb időt töltött Norvégiában. Több eldöntetlen kérdést kritikailag méltat s álláspontját önállóan fejt ki (például a kékbegynél, zseszék-nél); számos új biológiai megfigyelést tesz közkinccsé s szélesíti az avigeographiát. A költözködés kérdésében ő bizonyítja be (csupán néhányat említek), hogy a Phalaropus, Squatarola, Streptilas, az Anthus cervinus stb. nálunk évenként rendszeren átvonul. A Calamodus melanopogon-t egyetlen ornithologus sem figyelte meg oly tüzetesen ő előtte, ő constatálta, hogy hazánkban helyenkint egészen közönséges, s ő írta le először fészkelését, énekét . . . stb. — Több faunánkban új fajt és fajtát állapított meg, (Cannahina linaria rufescens is holbælli, Auser fabalis brachyrhynchus, Oedinemus oedinemus indicus . . . stb.) Systematikai, nomenclaturai kérdéseket több tekintetben tisztáz s helyesbít — az általános tudomány szempontjából is.

De nem folytatom.

Ahhoz, hogy mindezt csak megközelítőleg is ismertessem, magát az egész kötetet kellene idézni, lehetetlenre pedig nem vállalkozhatom. Ez már az olvasó s részben a szorosán vett szakszerű bírálat és olyan fokú részletezés dolga, a mi ennek az ismertetésnek keretébe nem tartozhatik. E helyen csupán két szempont vezethet:

1. Betölti-e e könyv azt a hivatást, a melyet nem csak általános tudományos színvonal tekintetében, hanem nemzeti szempontokból is meg kell szolgálnia?

2. Megüti-e azt az általános irodalmi mértéket is, mely fönti rendeltetésének betöltésére képesíti?

Habozás nélkül, nyugodt lélekkel merem mondani — s e kijelentéshez a szerző iránt érzett meleg barátságomnak semmi köze nincs — hogy igen. Tudományos diagnosisinak tisztasága, leírásainak tömörsége, mely azért mindent felölel, a mi lényeges, s melyek után a laikus is könnyen eligazodhatik — mint meghatározó könyvet első rendüvé teszik. Az a gondos figyelem, melylyel a madárvilág honi jelenségeit föl kutatja, és sokszor beható bírálat tárgyává teszi még a legapróbb részletkérdéseket is, s a mikor a maga teljében összefoglalólag adja hazája ez idő szerint ismert madárvilágát — magyar faunistikai szempontból is alapvető magyar madártant nyújtott.

S aztán a nyelvi rész! Öröm olvasni, oly jó magyar neveket használni; mellé az országszerte használatos népies madárnevek;*) s aztán a szövegben is igazán számtalan tősgyökeres népies s magyar vonatkozás, s remekíróink ügyes bevonása — oly eszközök, melyek nemzetünk sajátos fölfogását, gondolatkörét a maga valódi eredetiségében tükröztetik, s melyek a szöveget eredetivé, élénkké téve, másrészt utat tör velük a nép szívéhez... Mindezek a magyar nyelvkinés és észjárás kutatói számára szolgáltatnak igazán becses adalékokat.

Előadása könnyed, világos; hangja választékos, stylusa mindvégig emelkedett; csakis az irhat így, ki tárgyát nemcsak «tudja», hanem igazán, szíve mélyéből szereti. — És ez a tárgyszeretet minden sorából kicsillámlik . . .

«Kivánom» — ugymond, mikor befejezte művét — «hogya e könyv sokfelé elterjedjen, sok ember kezében megpihenjen és támaszszon érdeklődést a madarak iránt. Fakadjon belőle életmódjuk, tulajdonságaik kifürkészésének és jövőendő kutatásuknak vágya s így az ismeretek fejlődése. És fakadjon belőle az a szeretet is, melyet én irányukban mindenkor változatlanul éreztem s melyet másokba átcepegtetni hivatásomnak gondoltam».

Legyen nyugodt a szerző — fakad! . . .

*

És a képek!? Nézze meg mindenki, a kit érdekelnek. Magyar művészek s — a reproductió — magyar intézet derék munkája, melyet (a színes táblákról van szó) külföldről ért a legnagyobb s

*) Herman Otto, Pungur Gyula s a szerző gyűjtése.

együttal legrealisabb kitüntetés.*) — A phototypiákhoz férhet szó, szebbet producált volna Angerer, ki kettőt adott is, de a magyar czégekkel legalább kísérletet kellett tenni.

*

S ezzel végeztem ; — de még egy szót !

A mikor ezt az előttem fekvő két vaskos kötetet nézem, nem nyomhatok el egy alanyi megjegyzést. Mi mindnyájan, a kiknek szemében ez a könyv nem pusztán «egy» könyv, hanem annál oly kimondhatatlanul sokkal többet jelent, a kik nem csak dolgozni tanultunk mesterünktől, hanem azt is, hogy önzetlen benső örömmel kell fogadni s megbecsülni — bár honnan indul is ki — mindent, mi szakunkban nemzetünk szempontjából haladást jelent . . . most mikor fényes, díszes megoldásban fekszik előttünk s alakot öltött vágyaink elérhetetlennek látszott álomképe: az alapvető magyar madártan — a közös ideál . . . nem feledkezhetünk meg egy lelkes és derék öreg férfúról.

Köszönjük neki hálás szívvvel, hogy a mi eddig csak ábrándjainkban élt, im lehetővé tette — megcsinálta, s köszönjük neki, hogy így csinálta meg.

GYULAI GAAL GASTON.

*) Nansen sarki utazásának tudományos eredményei című nagy munkájához a rózsasirály (egy alig-alig ismert sarki madárfaj) képét magyar festővel s magyar műintézettel készítette.

ÉRTESITŐ.

Ókori lexicon. A m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter megbízásából a magyar tudományos Akadémia támogatásával szerkeszti Pecz Vilmos dr., egyetemi ny. r. tanár, a m. tud. Akad. l. tagja. Budapest, Franklin-Társulat, 1900. (Egy füzet ára 1 korona.)
1. füzet, Abacus—Ager publicus.

A klasszikus nyelveknek, irodalmaknak és történelemnek tanulmányozásához való segédeszközök dolgában, sajnos, még mai napig is elég mostohán áll a magyar iskolai- és szakirodalom. Hiszen például még csak terjedelmesebb görög-magyar szótárunk sincs más, mint a régi «sárospataki» szótár, melynek példányai most már fogyatékan is vannak. A klasszikusok olvasásakor minden lépten-nyomon fölbukkanó tárgyi nehézségek elosztatására pedig — a magyarázatos iskolai kiadásokat nem számítva — egyáltalában nem volt eddig olyan magyar segédeszköz, mely hamar megtalálható, rövid és biztos fölvilágosítással szolgált volna első sorban gymnasiumi diákjainknak, de aztán az egyetemi tanulóknak is, és általában minden tanulni vágyó magyar embernek. Ilyen körülmények között a nemzeti művelődés gazdagodásának minden barátja a legnagyobb örömmel üdvözölheti a régóta tervezett «Ókori lexicon» megszületését, melynek első füzeté Pecz Vilmos tanár szerkesztésében az imént hagyta el a Franklin-Társaság sajtóját.

A teljes munka körülbelül 35 négyéves füzetre van tervezve, s összesen három, körülbelül 900 képpel díszített kötetből fog állani. Célja a szerkesztő programja szerint az, hogy: «tanárok és tanárjelöltek, továbbá a középiskolák felső osztályainak tanulói számára, s végül általában a művelt nagy közönség számára közvetítse az ókor egész szellemi életének: irodalmának, történetének, philosophiájának, művészetének, állami-, jogi-, hadi-, vallási- és magánrégiségeinek ismeretét». Az anyag kisebb, ábéczé rendbe szedett

cikkekben, szótárszerűleg van benne tárgyalva; de, hogy a kapcsolat se menjen veszendőbe, az egyes tárgykörök egyesítve is lesznek hosszabb, összefoglaló fejezetekben, melyeket viszont az egyes tárgyi czímszók szerint sűrű utalások tesznek átnézetesekké és használhatókká. A nagy munka összesen negyven, az illető, rájuk bízott szakokkal különösen foglalkozó szakférfiú közt oszlik meg, kik közt ott találjuk a philologiai studiumoknak úgyszólván valamennyi egyetemi tanárát is, számszerint tizenkettőt. Főföladatuk e munkatársaknak a szerkesztői útmutatás értelmében, hogy, a mennyire lehetséges, föltüntessék az antik világnak a magyar szellemre való hatását is, és a szakirodalomból is kivált a magyarországit közöljék. Ilyenformán, jóllehet a földolgozás alapjául nagyjában a Németországban használatos Lübker-féle *Reallexicon des klassischen Altertums* szolgál, a munkatársak kellő buzgalma mellett bizvást olyan munkát várhatni, melyet semmiféle idegen földolgozás nem pótolhatna a magyar közönség számára. Különös figyelmet fognak érdemelni a kizárólagosan magyar vonatkozású részletek: a római korbéli magyarországi régiségekre vonatkozó czímszók, melyek ezúttal először fogják (Kuzsinszky Bálint egyet. tanár földolgozásában) rövid összefoglalásban közölni mindazt, a mi eddig csak a különböző szakfolyóiratokban, vagy nehezen hozzáférhető monographiákban volt található. Hogy a ránk nézve fontos késő-görög és byzanci irodalom is kellőleg méltatva lesz, arról elég biztosíték magának a szerkesztőnek és dr. Vári Rezső egyetemi tanárnak a munkában való részvétele. Az illusztrációkra nézve azt igéri a program, hogy kizárólag csak antik emlékek hiteles (és művészi szempontból is kifogástalan) reproductióiból fognak állani; s hogy ez nem marad pusztán ígéret, arról kezeskedik egyrészt a Franklin-Társaság gazdag clichégyűjteménye — mely egyedül teszi lehetségessé a füzetek szinte mesés olcsóságát — másrészt az illusztrációk kiszemelésével és magyarázatával megbízott szakférfiúnak, dr. Láng Nándornak ismeretes szakértelme és buzgósága. Így például az athenæi, római, pompeii ásatások térképei hallomásom szerint a legeslegújabb eredményeket is föl fogják tüntetni: ebben a tekintetben tehát a magyar mű meg fog előzni minden más hasonlóczélú külföldi vállalatot.

A most megjelent első füzet négy íven (64 oldalon) az *Ager publicus* czímszóig halad. A Lübker-féle *Reallexicon* ugyanezen anyaggal csupán mintegy harmadfél íven foglalkozik, s már maga ez a tény is mutatja, hogy a legtöbb cikk nem lehet a német cikkek egyszerű fordítása. Sőt elmondhatni, hogy egyenesen kivétele-

sek a pusztán fordított cikkek, a milyenek például az *Abdera*, *Aborigines*, *Academia*, *Acheron*, *Aegina* címűszók alá foglalt cikkek, s még egynehány más. (Az ilyenek számát jó lesz a munka folyamán még inkább megszorítani, mert egyrészt a Lübker-féle cikkek kevés kivétellel erősen elavultak, másrészt a pusztá fordítással mindenféle — figyelmetlenségből eredő hibák szoktak együttjárni. Így például az *Abdera* cikkben hibás a városalapítás évszáma, s a Livius idézet; az *Aborigines* cikk fordítása pongyola, és a nevetésig magyartalan; az *Academia* cikkben érthetetlen a helyszínrajz; az *Achaei* címűszó ellene mond az *Achaeus* címűszó egy állításának; *Adrastea* címűszóban nem létező görög szó szerepel mint etimon; *Acacus* alatt is fonák a szófejtés; *Aegina* alatt Phidon (Pheidon) tyrannus kora Lübker szerint a VIII. századba van téve, a mi esetleg ellene mondhat az újabb kutatásoknak *Pheidon* címűszó alatt, stb.).

De, mint említettem, az ilyen elhamarkodottabb cikkek csak kivételek, s a legtöbb cikk szemebetűnő gonddal és a legjobb segédesszközök fölhasználásával készült. Egészen újak természetesen a magyar régiségekre vonatkozó cikkek (*Acumincum*, *Adiaum*), továbbá *Agathangelus* és *Agatharchides* címűszók (a szerkesztő tollából). A cikkek végén lévő bibliographiai adatok ellen lehetne itt-ott kifogást tenni; de a méltányos kritika nem zárkozhatik el az előtt a tény előtt, hogy a bibliographiai adatokhoz, s főkép magokhoz a munkákhoz a vidéki munkatársak nem mind férhetnek hozzájuk egyformán. Illustratio magában ez első fűzetben 43 van (*Aegyptus* cikkhez magához 18, *Achilles* cikkhez 5, Lübkerben ellenben az egész megfelelő részben mindössze: 5!), melyek teljes mértékben beváltják a programm ígérését; a képek magyarázatát a szöveg föltűnő nyomással adja, hogy a kutató szem tüstént rátalálhasson, s a magyarázatok nemcsak a képek tárgyát, hanem eredetét is közlik. Kiállításá is igen szép a munkának, a Lübker-félénél nagyobb nyolczadrét forma, a Franklin-Társaság nyomdai apparátusát dicsérő világos, szinte fényűző nyomással. Kár azonban, hogy a görög magánhangzókról az írásjelek nyomásközben sokszor letörtek (például az *Achilles Tatius*, *Adonis*, *Adranum*, *Aeschylus* címűszavakban, és még többször), s hogy sajtóhibák is elég bőven akadnak (legföltűnőbbek az *Academus*, *Acheron*, *Acies*, *Adynatoi*, *Aeschylus* címűszavakban), melyek ezentúl csak a «több szem többet lát» közmondás nagyobb figyelembe vételével elkerülhetők, mert a felelősséget értők pusztán a szerkesztőre háritani nem volna

méltányos eljárás. A helyesírás sem egészen következetes ebben az első füzetben. Nem csoda, mert ennyi munkatárs mellett alig követelhető, hogy mindenki mindég emlékezzék a szerkesztő utasításaira, melyekkel talán nem is értenek egyet valamennyien. (Magam sem.) Így az *Aeschylus* cikkben Plataea alakot olvasok, az *Acharnai* cikkben Attica alakot, az *Acheron* cikkben Tschukaidát, az *Aelianus* cikkben sofistát, s egy egész csomó -on végű (tehát görögös) nominativust. A magam részéről azt is sajnálom, hogy a címzők prosodiája nem lévén megjelölve, ebben az egy tekintetben a Lübker-féle művet mégis tökéletesebbnek kell mondanom.

De mindezek a — különben is aprólékos és jelentéktelen — észrevételek nem gáncoskodó szándékkal vannak mondva. Teljes mértékben méltányolni kell mind a munkatársak nagyobb részének buzgóságát, mind a szerkesztő önföläldozó szorgalmát, ki egyéb tanulmányai nagy részéről több évre lemondván, egészen a szerkesztés munkájára szánta tudományának, erejének javát. A ki megfontolja, mi történt a Lübker-féle mű utolsó kiadásának megjelenése (1891.) óta a philologia terén, s másrészt tudja, mit jelent negyven munkatárs dolgozatainak egymással való megegyeztetése, az teljes méltánnyalással gondol a szerkesztőre váró föladat nagyságára, s még kifogásait is csupán az ügy érdekében fogja (s kivált, míg a munka még folyamatban van) előadni. Egészben véve az első füzet teljesen kielégítheti a hozzáfűzött várakozást, és csak annál kívánatosabbá teszi a mű mielőbbi befejezését. Hiszszük, hogy üdvös hatása csakhamar mutatkozni is fog első sorban az iskolában, de azon kívül is, kivált az ókor kérdéseiben most még nem igen tájékozott napisajtónk és szépirodalmunk terén. Quod bonum, felix, faustumque sit!

Dr. Gyomlay Gyula.

Das deutsche Volkslied. Über Werden und Wesen des deutschen Volksgesanges von Dr. J. W. Bruhier. Leipzig, 1899, 156 l. Ára 90 fill. — Aus deutscher Seele. Ein Buch Volkslieder, zusammengestellt von Ludw. Jacobowski. Wieden, (1900), 350 l. Ára 2 márka. 50.

A népdal pusztul, nemcsak hazánkban, hanem mindenütt, ahol a vasút és vele a hirlap hódít. A 'nép' kihalóban van. Ma holnap a falu és a város lakóját már csak műveltségök foka, de nem minő-

sége különbözteti meg egymástól. Elérkezett az ideje — vagy talán már késő is? — hogy a 'népköltészet' termékeit gyűjtsük és a végenyészettől megmentsük. Teremt-e a 'nép' még ma is mythoszokat, mondákat, regéket, dalokat? és csakugyan a 'nép' tiszta szelleme és érzésvilága jut-e kifejezésre e termékekben? A sajtó elviszi a hazai és idegen költészet termékeit a legfélreesőbb falvakba, és a legtrágárabb operettek coupletjei fölhangzanak már a pusztán és a hegyek közt is. Elég erős-e a 'nép', hogy ily befolyásoknak ellentállva, sajátos énjét, 'lelkét' megmásíthatlanul kifejezésre juttassa mesében vagy dalban? És elég erős-e arra, hogy ez új hódító hatalmakkal szemben megmentse és megtartsa régi költészetét?

Ily gondolatokból és aggodalmakból származik bizonyára az a fokozott érdeklődés, mely újabban főleg német földön a 'népköltészetet' beható és sokoldalú tanulmány tárgyává teszi. Évről-évre új dolgozatok kutatják a népdal lényegét és történetét, új gyűjtemények foglalják össze a régi termelés kincseit vagy a legújabb tarlózást. Sok e téren is az értéktelen könyvgyártmány, de vannak becses fejtegetések és kiadások is. Ezúttal a két legjelesebb könyvet e körből szándékozom a következőkben röviden bemutatni, saját értékökért, de még inkább ösztönzésül és irányításul hazai kutatóink számára.

Bruinier könyve kitünő dolgozat, mely jóval mélyebbre szánt mint előzői. Nem minden állítása kifogástalan, de álláspontja az, és megfigyelései a kérdés alaposabb tanulmányozására vezetnek. Hogy mily nagyok a nehézségek e téren, legjobban mutatják e könyvnek azon fejtegetései (35—48. l.), melyek e népdal lényegével foglalkoznak. Mi a népdal? és mely dal (e szó legtágabb értelmében) tekinthető népdalnak? Bizonyára sok olvasó azt hiszi, hogy ennél könnyebb kérdés nincsen, és talán kiki rögtön hajlandó is e kérdésre felelni. Felelni könnyű, de megfelelni nehéz. Az eddigi feleletek legalább nem igen megnyugtatók. Azt mondják, a mit a nép alkot. De a nép sohasem alkot, alkotni csak egyes ember tud. Tehát a mit egy egyes ember a népből alkot és a mi azután átmegy a nép tudatába és birtokába. De a nép sokat tud, sokat mesél és énekel, a mi nem népköltészet, — és hogy boldogulunk e magyarázattal a múltra nézve? Min ismerni meg, hogy valamely költői termék népdal? Melyek a népdal jellemző vonásai? Eddigelé úgy tettek, hogy önkényesen vagy a véletlen szeszélyéből összefogtak egy csomó népdalt, levonták belőlök a közös vonásokat és kijelentették: ime, a magyar. (német stb.) népdal 'jellemző sajátosságai'.

Hogy ily úton mily veszedelmes tévedésekbe eshetni, legjobban mutatják némely kiváló német kutató következtetései. A német népdal legvirágzóbb korszaka kétségtelenül a XV. és XVI. század. Tehát e korszak népdalköltészete alapján állapították meg a 'német népdal jellemző vonásait'. De ez nagy tévedés, mert a népköltészetnek csakúgy nincsenek állandó ismertető jelei, mint a műköltészetnek nincsenek. A mit a XV. és XVI. századi népköltészetből ismertető jelekül levontak, az jellemzi a XV—XVI. századi német népdalt, de nem a német népdalt általában, mert ez más volt a IX. vagy XII. és ismét más a XVIII. vagy XIX. században. Azt mondják például, a népdal sohasem sentimentális. Dehogy nem; csak a régi népdal nem az, de a XVIII. és XIX. század számos érzelgős népdalt hozott létre. A népdalnak is van története és e történetet tanulmányozva rájövünk arra, a mi voltaképp magától értetődő, hogy a különböző korszakok különböző művelődési viszonyai (a nép helyzete, viszonya a valláshoz, társadalmi intézményei, idegen befolyások stb.) lényegesen befolyanak a nép költészetére is. Másképp és másról énekelt a magyar nép a XVI. mint a XIX. században, és a ki népünk költészetét csak a modern gyűjtemények alapján akarja ismertetni és jellemezni, az óriási injuriát követ el népünkön. Világos, hogy ezek szerint bajos 'a nép hangjáról' beszélni és valamely költeményt csak azért kizárni a népköltészet köréből, mivel állítólag nem a nép hangján van írva.

De ezek a fejtegetések is visszavezetnek arra az alapkérdésre, a melyből kiindultunk, hogy mi tehát a népdal? Bruinier behatóan tárgyalja e kérdést és kimutatja, hogy az eddigi magyarázatok mily csekély becsűek. Ő maga abból indul ki, hogy a népdal eredetileg mindig kardal volt, ének, melyet a nép karban elénekelt, és ezen valószínűn helyes föltevésből arra a következtetésre jut, hogy népdal az oly dal, melyet a nép karban énekel, illetve énekelt. Szerinte természetesen az teljesen mindegy, hogy ily dal Pityi Palkó műve-e vagy esetleg Goethe vagy Petőfi költeménye. A mint a nép valamely költeményt annyira magáévá tett, hogy azt karban énekli, e költemény népdallá lesz, a nép sajátjává. És a nép azután úgy bánik vele mint sajátjával: módosít rajta, elhagy egyes verseket és pótolja másokkal, megrövidíti vagy megtoldja, néha kétségtelenül javít rajta, igen sokszor elrontja és értelmetlenné teszi. Ily alapon könnyű belátni, hogy nem népdal mind az, a mit régebben annak tekintettek, a mit például régi kéziratokban vagy könyvekben följegyeztek, a minek a szerzőjét nem ismerjük. Legkevésbé nép-

dalok azok a borzalmas históriák, melyeket az előző századokban „röpíveken“ (németül „fliegendes Blatt“) kinyomattak, vagy a miket a „piaczi énekesek“ (németül „Bänkelsänger“) ronda festmények segítségével elénekelnek. Az ilyen termékeket sohasem énekelte a nép karban, pedig némelyikök egyebekben (nyelv, stíl, verselés stb.) elég „népköltészeti jellegű“.

Telát mi a népköltészet „jellege“? melyek „jellemző vonásai“? E kérdésre nem lehetséges egy egyszerű, összefoglaló felelet, mert a népköltészet is fejlődik, van története, virágzik és elfajul, simul a századok viszonyaihoz. A népszellem vagy „néplélek“ maga is más egy és más korszakban és így más a költészet is, melyben nyilvánul. Bruinier igen szellemesen, bár néha kissé önkényes fölfogással, vázolja a német népköltészet fejlődését a legeslegrégibb időktől, mikor a pap volt az első népköltő, egészen a jelenkorig, és kimutatja, hogy e különböző korokban mily különböző a népköltészet „jellege“, hiszen igen különböző a „költők“ helyzete és daluknak tárgya is. Mást és máskép énekelt meg a IX. századi „skop“, a XIII. századi „hegedüs“, a XV. századi „schreiber“ stb. egészen a jelenkorig. A népköltő teremtette meg a mythoszt és a hősmondát, és ugyanő ejtette el, oly annyira, hogy mind a kettő feledésbe ment. A XV. században érvényesül a renaissance, és a népdal és tud Amorról és Venusról. A reformatio egészen új eszméket szolgáltat a népköltészetnek is, mely utóbb visszatükrözteti a harminczéves háború nyomorát, valamint Nagy Frigyes diadalait, Napoleon csarnokságát és I. Vilmos császár bosszuló győzelmeit. De a tisztán emberi dal is mily változatos a különböző korszakok szerint! Nem igaz, hogy például a szerelem ugyanaz minden időben, még kevésbé igaz, hogy a nép mindig egyformán juttatja kifejezésre. És más meg más a viszonya a barátságához, a valláshoz, a természethez, a világnak minden tényezőjéhez, — hisz a műköltészet mégis csak van hatással reá minden korban, a műköltészet pedig, tudjuk, folyton változtatja szellemét, formáját, stíljét.

Bruinier könyvének főértéke e történeti álláspont hangsúlyozásában és szellemes keresztülvitelében van. Okos, tanulságos, gondolkodásra ébresztő fejtegetés. De van két sajátsága, melyek nem épen szeretetreméltók. Az egyik még hagyján: szerző lelkes chauvinista. Neki a német nemzet a világ legelső nemzete, mely hivatva van arra, hogy az első helyet elfoglalja a föld kerekiségén. Ez a túlzó hazafiság, legalább nekem, nem igen rokonszenves; de türehetőnek találom, a míg más nemzetekkel szemben igaztalanságra

nem vezet. És ez könyvünk másik, minket közelebből érdeklő, nevelés-sajátság. Bruinier lelkes magyarfaló. Már a 25. lapon szereplünk mint ‚lovakat legeltető magyarok‘, a 35. l. szerint ‚megrothadtunk a megérés előtt‘ (az oroszokkal együtt); a 36. l. szerint mi a németeket ‚ostobáknak csufoljuk‘; a 62. l. azt találja Bruinier (Priskos elbeszélése alapján), hogy Attila ‚úgy látszik bölcsőbb volt, mint Árpád nemzetségéből származó mai vérrokonai, a kik velök született szűklelkűségből minden németnek (embernek és dolognak) ellenségei‘; a 77. lapon szerepel ‚Mikosch, a híres magyar‘. Ezek az ostobaságok annál bántóbbak, mert egyáltalában nem tartoznak a dologra, hisz szerző sohasem hasonlítja össze a német népköltészetet például a magyarral. De e hülyeségek ne tartsanak vissza e könyv olvasásától senkit, a ki a népköltészet lényegével és történetével foglalkozik. Csak saját jól fölfogott érdeke ellen vétene, ha el nem olvasná . . .

Jacobowski gyűjteménye a tudomány jelen állásának és a közönség mai igényeinek óhaját megfelelni. Miután a mult században Herder első ízben fordította a figyelmet a nép költészetére és adta ki a ‚Népdalok‘ (1778—79) első nagy hatású gyűjteményét, mely az egész művelt és műveletlen világnak, a tudás akkori álláspontján, népdalköltészetét törekedett bemutatni, Arnim Joákim és Brentano Kelemen voltak az elsők, a kik tisztán német népdalokból álló gyűjteményt közrebocsátottak: ‚Des Knaben Wunderhorn‘ 1806—08, három kötet. E gyűjtemény történeti szempontból rendkívül fontos: a XIX. századi lyra, Uhland, Heine és követőik egészen le Stormig és Baumbachig, e kötetek nélkül el sem képzelhetők, és az öreg Goethe örömmel üdvözölte és mély belátással ismertette. A mit magok a szerkesztők reméltek, hogy e gyűjteményből ‚sokoldalúbb, gazdagabb hang fog átömleni az újabb költészetbe‘, e remény minden várakozáson felől ment teljesezésbe; de Goethe óhaja, hogy e gyűjtemény minden német családban található legyen, csak óhaj maradt. A ‚Wunderhorn‘ nem lett népszerű a nemzet szélesebb rétegeiben. Talán igen terjedelmes volt, szerkesztése sem mondható nagyon ügyesnek, bizonyára drágább is volt, semhogy igazi népkönyvvé válhatott volna. Ehhez járul egy másik körülmény. Arnim és Brentano csak nagy fáradsággal tudták összehozni azokat a darabokat, melyeket gyűjteményökben (kevés kritikával és sok tévedéssel) összefoglaltak; — ma, épen a ‚Wunderhorn‘ hatása következtében, az ismeretes német népdalok száma meghaladja a százezret! Erk Lajos fősorol nagy gyűjteményében

96 régi kéziratot, melyek vagy 25.000 népdalt tartalmaznak, és vagy négyszáz nyomtatott gyűjteményt, melyekhez még 85 protestáns és 76 katolikus egyházi dalos könyv járul. Ez óriási gazdagság mellett, mely napról-napra még bővül, teljesen eltörpül a ‚Wunderhorn‘ anyaga, mely pedig a kortársaknak méltán oly meglepően gazdagnak tetszett.

E tényekből könnyű két következtetést levonni. Először, hogy a ma ismeretes rendkívül gazdag anyag, épen rendkívüli gazdagságánál fogva, nem jutott soha és nem is juthat soha a nemzet birtokába; és másodsor, hogy igen kívánatos volna, ha egy szakértő férfiú ez óriási tömegből egy mérsékelt terjedelmű gyűjteményt állítana össze, mely a mai nemzedéknek az lehetne, a mi a XIX. század elején a ‚Wunderhorn‘ volt. Ezt a célt tűzte ki magának Jacobowski: a nemzetnek legszelesebb rétegeit óhajtaná kötetével meghódítani. Tudós céljai nincsenek. Ezeket kitünően kielégíti, legalább egyelőre, Böhme és Erk nagy műve: ‚Deutscher Liederhort‘ (1893—94, három köt.), mely 2400 lapon 2300 népdalt tartalmaz, melyekhez rendkívül gazdag és becses magyarázatok járulnak. De ily munka nem lehet népkönyvvé, mint nem lett népkönyvvé Umland mintaszerű gyűjteménye sem, bár jóval kisebb és olcsóbb. Az előttünk fekvő kötet e célra igen alkalmas. Nem nagyon terjedelmes, ügyesen van szerkesztve, igen csinosan kiállítva és nagyon olcsó. Körülbelül ezer darabot (köztük persze igen csekély terjedelműeket is) tartalmaz, mindegyiknél a forrásnak, melyből származik, megjelölésével. És a mily gazdag a tartalma, oly sokoldalú: a ‚dal‘ maga megéneklí a szerelemnek minden boldogságát és fájdalmát, a házasság életét, a vallásos érzés széles körét; sok a ballada és történelmi dal; szóhoz jut a katona és a paraszt, valamint a társadalomnak minden egyéb osztálya; a humor és tréfa, az állatok világa, a természet, a bor, a nép bölcsesége mondásokban és rejtvényekben, ez mind képviselve van, és a halál bezárja a gazdag gyűjteményt. Vannak benne régi és új dalok, a német irodalmi nyelven és a különböző nyelvjárasokon írottak; a legmélyebb komolyság mellett fölhangzik a legvidámabb tréfa és a legnaivabb pajkosság. A népköltési anyagnak ismeretes rendkívüli gazdagságához mérten ez ezer darab költemény persze csak szegényke százalék; de a szakavatott, ügyes válogatás a német népdal-költészet valóságos tükrévé teszi e gyűjteményt, mely méltó mindazok figyelmére, a kik a népek költészete iránt érdeklődnek. Mikor lesz már valahára ily magyar gyűjteményünk?!

h. g.

Félix Hémon : Cours de littérature. XII. Bossuet. — XIII. Mme de Maintenon. Saint-Simon. Paris, Delagrave 1899.

Azt a sorozatot, melynek a fentírt művek tagjai, szándékunk itt röviden ismertetni és az érdeklődők figyelmébe ajánlani.

A szerző, Hémon, volt párisi gymnasiumi tanár, illetve azóta tanügyi főigazgató, bár a francia akadémiának koszorúsa, nem tartozik a legismertebb nevű, divatos írók közé. Pedig Laroche-foucauldról szóló monographiája, valamint az *Études littéraires et mondes* eddig megjelent első kötete elég jóra való dolgozatok, szemelvényes Corneille-kiadása meg épen a legjobb a maga nemében s nélkülözhetetlen azok számára, kik a Grands Ecrivains-féle teljes, nagy kiadással nem rendelkeznek. De legtöbb érdemet mégis a *Cours de littérature* főcímen közzétett kötetekkel szerzett, melyek száma immár tizenháromra rug. E kötetek alcímei és egyszersmind tárgyai a következők: 1. Chanson de Roland 1892. — 2. Joinville 1892. — 3. Montaigne 1892. — 4. Corneille 1893. — 5. Lafontaine 1893. — 6. Molière 1893. — 7. Boileau 1892. — 8. Racine 1893. — 9. Pascal 1893. — 10. Mme de Sévigné 1894. — 11. Lebruyère 1894. — 12. Bossuet 1899. — 13. Mme de Maintenon. Saint-Simon 1899. Mint látni, a XVII. századnak legnagyobb classikusait majd mind felöleli már e sorozat, s valószínű, hogy még a hiányzókra is sort fog keríteni, s valószínű, hogy ha a középkorból és a XVI. századból nem mellőzte a francia oktatási törvény által programmra tűzött egyes írókat, földolgozza majd a XVIII. és XIX. század irodalmának illető kitünőségeit is.

Ez annál inkább óhajtandó, mert a szóban levő művek sorozata igen értékes. E kötetek körülbelül mindazt tartalmazzák, a mit egy-egy jeles íróról tudni szükséges, s a mi szépet és helyest rólok az irodalomtörténetíróknál található, még pedig érett és világos főre, sőt önállón gondolkozni tudásra valló összeállításban. A szó legjobb értelmében vett compendiumok, melyek a hozzájuk hasonlókat, például a Merlet-Lintilhac-féléket messze fölülmúlják úgy terjedelem, mint belső érték tekintetében. Méltók arra, hogy külföldön s így nálunk is mintául vegyék mindazok, kik a tanuló ifjúságnak s az intelligens nagy közönségnek oly útbaigazító műveket óhajtának nyújtani a classikus írók megértéséhez, melyek kellően össze tudják egyeztetni az elemibb tájékoztatást a szakszerűen beható részletezéssel, s mindezt egészen könnyen élvezhetővé tegyék.

Természetesen nem mind egyenlő értékűek e kötetek; akadnak köztök egyesek, melyekben kevesebb az önállóság s kivált kevesebb a mélység, de még a leggyöngébb is sok tanulságosat tartalmaz, kivált módszer tekintetében. Lássuk tehát ezt a módszert kissé közelebbről.

Mindenekelőtt Hémonnak arra van gondja, hogy az illető író által művelt műfajnak történelmi fejlődését az író fölléptéig, sőt azon túl egészen napjainkig terjedőn megrajzolja. Dióhéjba szorított, rövid velős «summás történetét» nyújtja így az egyes műfajoknak, úgy hogy ezekből a fejezeteiből egész kis irodalomtörténetet lehetne kikerekíteni. A gondolat igen szerencsés, mert ezáltal piedestalt és staffaget, megfelelő távlatot teremt Hémon a maga hősének, kinek szerepét, mondjuk, hivatását, így egész jelentőségében tünteti föl. És ezt a gondolatot szerzőnk oly biztos kézzel, oly könnyűséggel valósítja meg, mint csak alapos, rendszeres tudóstól várható, egynéhány lapon át végez e bő themákkal, madártávlatból, de oly éles szemmel tekintve a dolgokat, mely semmi kiemelkedőbb mozzanatot sem hagy figyelmen kívül.

Így a Roland-ének fejtegetését megelőzőleg «a francia epopeának summás történetét» kapjuk, pár lapnyi terjedelemben, a középkortól kezdve le a romantika koráig. Joinvillehez «a francia történetírás summás története» szolgál bevezetésül, tizennégy lapon át, a VI. századtól Henri Martinig, Bossuetnél és Saint-Simonnál aztán természetesen fölmentve érzi magát szerzőnk az alól, hogy e műfaj fejlődésének áttekintését megismételje. Montaigne előtt pár lapon át «a francia morálphilosophiának summás történetét» találjuk, a XVI. századtól napjainkig terjedőn; Pascalnál és Labruyèrenél a történelmi tájékoztatás ismétlését szintén mellőzi szerzőnk. Corneillenél «a francia tragikus költészet summás története» van összeállítva tizenkét lapon át a liturgiai drámáktól Hugo Viktorig, s ennek az áttekintésnek ismerését föltételezi szerzőnk a Racineről szóló kötet olvasójáról is. Molièrenél viszont a francia vígjáték fejlődését foglalja össze tíz lapon. Lafontainenél «a mese summás története» kerül rendre, tíz lapon át, Marie de France-tól. Boileaunál a francia satira átnézete mellett a latinét is nyújtja, miként ugyanitt a francia poetika fejlődése mellett a görögét és latinét tárgyalja. Sévigné né alkalmából «a XVIII. század előtti levélirodalomról» ad szerzőnk tájékoztatást, mely itt már szokatlan terjedelmű, egész kis könyvvé növekedik, 43 lapon át. Bossuetnél végül, az eddigi tárgyalási módtól kissé eltérőn, az ő egyházi beszé-

deinek fejtegetéséhez keretül szolgál a francia egyházi szónoklat története.

Magának a tulajdonképen fejtegetni kívánt irodalmi munkásnak tárgyalásánál kétféle módszert követ szerzőnk.

Ott, a hol a dolog természetéből kifolyólag ajánlatosnak mutatkozott az általánosan összefoglaló tárgyalás, rendes formájú irodalmi tanulmányokká kerekednek ezek a dolgozatok, melyek iparkodnak minél teljesebbek, lehetőleg tartalmasak lenni és minden esetleges fogyatkozásaik mellett is a legkörülményesebben, legmegbízhatóbban fölvilágosító kalauzolással szolgálnak egy-egy írónak s alkotásainak megértéséhez. Legalább egy példával kívánjuk ezt igazolni. Ide írjuk a Sévignééről szóló essay tárgysorozatát fejezetek szerint, s ebből olvasónk egyszersmind azt is meg fogja ítélni, mennyire emelkedett szempontokból szokta Hémon tekinteni témáját. Ime a sorozat: Életrajzi vázlat. Anyai örökség: gyakorlatiasság és derűs kedv. Atyai örökség: verve, mely itt jósággal és érzelmességgel társul; esprit. A születés és a kaszt hatása; Sévigné a nép nyomorával szemben. Jelleme a társadalmi érintkezésben: barátjainak és kegyeltjeinek köre; életelvei. — Az anya és fia, az anya és leánya. — A kastély úrnője; természetérzék. — Esprit; éles látás; értesítéseinek szabatosága, adatainak megbízhatósága: Sévigné történetírói értéke. Vallása és philosophiája. Pædagogiója; ennek különleges és örökemberi elemei, párhuzam Rousseauval. Mint kritikus és mint író; a gall és précieux szellem; ítéletei korának irodalmi nagyságairól, írásművészetének egyezése velök s eltérései. Kiadásainak története . . . Tanulmányt, essayt mondtunk az imént: bátran mondhattunk volna monographiát is. Tessék összevetni Boissier remek könyvével ezt a dolgozatot s meglátja olvasónk, vajon kevesebb oldalról tekint-e, kevésbbé kimerítően fejtegeti-e Hémon a maga hősnőjét?

Idézhetnők még a Joinville, Mme de Maintenonról vagy Saint-Simonról szóló dolgozatokat, melyek szintén egészen a most vázolt irányban vannak tartva; de lássunk inkább egy oly esetet, midőn nem egy bizonyos írói egyéniséget elemez szerzőnk főbb jellemvonásaiban, hanem valamely műalkotás sajátosságainak bonczolására van utalna, az alkotó egyéniségétől elvonatkozottan. Ilyen például a Roland-énekről szóló dolgozat, mely a következő fejezetekre oszlik: Van-e a francziáknak eposíró tehetségök? A francia epopœa alakulása és állítólagos germán inspiratiója. A francia epopœák története. A cyclus jelentése; főbb cyclusok. A francia

epopœák történeti értéke. Moralis értékek. Hiányzik-e belőlök a komikai elem? A keresztyén «csodás elem» védelme Boileauval szemben; a csodás elem a francia hősköltészetben. A keresztyénség és a csodás elem a Roland-énekekben. A Roland-ének æsthetikai értéke. A XI. századbéli társadalom jelleme. A főalakok jellemzési művészete. A mű szerzője. Párhuzam a homéri hősköltemények s a francia eposok közt. A karolingi epopœa s a breton romanok különbözőése . . . Hogy a Coursnak ez a része a legsikerültebbek közé tartoznék, nem mernők állítani. Mindenki tisztában lehet e dolgozat hiányaival, a ki elolvasta legalább a Gaston Paris bevezetését, mely a Roland-énekből általa közzétett szemelvények (Extraits), e nyelvészeti szempontból is megbecsülhetetlen iskolai kiadás előtt áll. De a mennyit s a mit Hémon nyújt, az egyes fogyatkozások leszámításával még mindig eléggé értékes a maga nemében; s ha itt-ott talán igenis elemi színvonalra ereszkedik alá, hogy hiányos elemi kérdéseket tisztázzon (tudjuk, hányszor uralkodnak épen az ily kérdések felől zavaros fogalmak!), másutt s a legtöbbször annál magasabb fölfogásra vallanak szempontjai. Még ott is, hol — és hogy a fontosabb kifogásokból legalább egyet megemlítsünk — a szaktudósoknak ma jóformán egyetemes nézetével szemben kockáztat meg külön szavazatot, mint például, a midőn a francia epopœának germán inspiratióját tagadja, mily finom és mélyreható érvekkel iparkodik megvédni álláspontját!

A Sévignéneről és a Chanson de Roland-ról szóló dolgozatoknak most ismertetett két tárgyalásmódját combinálva alkalmazza Hémon aztán mindazon esetekben, hol az illető írónak összefoglaló jellemzése s munkásságának a maga egészében való ismertetése mellett mulhatatlannak mutatkozott e munkásság egyes önállóbb jellegű, híresebb részeinek vagy egészen önálló termékeinek körülményesen részletező fejtegetése is. Így aztán sokszor vaskos terjedelmű könyvet nyújtva az illető íróról, tulajdonképen a fasciculusoknak többé-kevésbé hosszú sorozatát adja, melyek újra kezdődő, külön lapszámozással vannak ellátva s így nyomdailag is jelezve van önállóságuk. Az első fasciculus tartalmazza az élet- s jellemrajzot, valamint a munkásság összefoglaló ismertetését, természetesen csak futtában érintve azokat a műveket, melyekkel a többi fasciculusok részletesen foglalkoznak. Így van tárgyalva Lafontaine, kinél szembetűnő, mint kötik meg szerzőnk kezét bizonyos pædagogiai tekintetek, s kinél a meséknek van szentelve egy egész könyv, a legtartalmasabb dolgozatok egyike. Így vannak tárgyalva Cor-

neille, Racine s Molière : főbb remekek mindegyikéről valóságos kis monographiát állít össze szerzőnk. Boileau-nak satiráit, epistoláit és Art poétique-jét fejtegeti külön füzetekben, Pascalnál a Provinciales-t s a Pensées-t, Bossuetnél az egyházi és gyászbeszédeket, valamint a világtörténetről szóló könyvet. Montaignenél és Labruyèrenél viszont a legnevezetesebb fejezeteket tárgyalja így s egyszersmind ezek alapján jellemzi aztán behatóbban Montaignet, mint embert, pædagogust, moralistát stb., Labruyèret mint kritikust, mint embert, mint észlelőt, festőt, moralistát stb.

Hogy a kisebb monographiák mozaikjából így egy nagyobb monographiává alakuló könyveknek mennyi az értékök, erre vonatkozólag csak azt a tényt kívánjuk fölemlíteni, hogy ha valaki a Hémon által tárgyalt írók valamelyikével hosszabb időn át behatóbban iparkodott foglalkozni és ebbeli tanulmányainak befejezése után veszi kezébe Hémon illető dolgozatát, bizonyára fog találni benne hézagosságot : így kivált, bár szerzőnek tagadhatlanul van finom æsthetikai érzéke, egyes művészeti szempontoknak kevésbé kiemelése tekintetében, — de főképen oly dolgokat talál benne mindenekfölött, melyek a szóban levő olvasóra nézve is sok tanulságot, ha nem is épen új, de új világításba helyezett és még ellentmondásra sarkalló és erősen suggerálólag ható nézeteket tartalmaznak.

Kiegészítésül jegyezzük meg még, hogy szerző becses bibliographiai útbaigazításokat ad minden egyes fasciculushoz. Végül pedig két fejezetet szán az illető író vagy mű tárgyalása köréből vett licenciatusi vagy baccalaureatusi vizsgára vonatkozó írásbeli föladataknak ; a mennyiben e themák nem Hémon tollából származnak, mindenütt oda van téve az illető főiskolának neve s az évszám. Ezeknek a fejezeteknek olvasása is nem egyszer hasznos pótlásokat nyújt s még jobban megvilágít egy pár pontot. Említsük meg, hogy az első fejezetben, a *Levelek és dialogok* címűben a francia főiskolák egy sajátos hagyományát észlelheti a külföldi olvasó. E hagyomány megkívánja, hogy a vizsgálatot tevőnek ily föladatokat adjanak : ez s ez a híres író bizonyos irodalmi esemény alkalmából levelet ír valamelyik barátjának, vagy élőszóval eszmecserét folytat vele. E hagyományos thema a pædagogia embereinek megérdemli figyelmét s bizonyára sok mindent lehet vele szemben pro és contra érvül fölhozni. Ha szabad a magunk nézetével előállni, részünkről nem tartjuk a szóban forgó példát követésre méltónak. Hihető-e ugyanis, hogy egy fiatal ember annyira beleélhesse magát valamely

classikus írónak érzés- és gondolkozásmódjába, továbbá avultas nyelvi sajátásaiba, hogy az ily themát tartalmilag és formailag szabatos módon legyen képes földolgozni? Föltéve, de meg nem engedve ezt, mi szükség egyáltalában még a legjobb esetben is a pia frausnak e sajátos pædagogiai változatára, ily irodalmi falsumok gyártására? Mi szükség az ily mesterkélt formára, mely hiú és hiúskodásra hanguló elmejátékká súlyesztí az egész dolgozatot, mikor ez bizonyára csak nyerne komolyságban, ha írója a maga nevében adná elő azt, a mit a fölrott kérdésről tud és hisz?!

Gy. L.

Új magyar könyvek.

Alexander Mrs. Egy házasság története. II. köt. (Egytetemes regénytár XV. évf. 9. köt.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 155. l.) 1 kor.

Arany Zsigmond dr. Karlsbad gyógyfürdő és az oda javalt betegségek népies szakszerű leírása. Buda-Pest, 1900. Deutsch Zs. és Társa. (8-r. 87. l.) 1 kor.

Bársony István. Erdőn-mezőn. Természeti és vadászati képek. 2. kiad. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 446 l.) 5 kor.

Belgyógyászat kézikönyve. Szerkesztik Bókay Árpád dr., Kétli Károly dr., Korányi Frigyes dr. VI. kötet. Az idegrendszer és az izomzat betegségei. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. IV, 1258, XXII l.) 28 kor.

Csernatoní Gyula. Petőfiről. Tanulmányok. Kolozsvár, 1900. Stein J. (8-r. 111 l.) 2 kor.

Deák Jenő. Göcseji históriák. Humoros elbeszélések. Jankó János és Cserépi Árpád rajzaival. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke (8-r. 134 l.) 2 kor.

Dobozi István. A megyei és községi pótadók kivetési kulcsai korona értékben. Buda-Pest, 1900. Toldi L. (8-r. 203 l.) 3 kor.

Endrődi Sándor. Századunk magyar irodalma képekben. Széchenyi föllépésétől a kiegyezésig. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. XIV, 472 l.) 6 kor.

Évkönyv. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. Szerkeszti Bánóczi József. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 385 l.) 4 kor.

Grecsák Károly. Curiai határozatok kereskedelmi-, váltó- és csődügyekben 1899. évben. II. köt. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 360 l.) 6 kor.

György Endre. Emlékbeszéd Gladstone W. E. akadémiai tagról. (A m. t. Akadémia tagjai fölött tartott emlékbeszédek. X. 3.) Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. 30 l.) 60 fill.

Hegedüs Sándor ifj. Alakok a ködhomályban. Buda-Pest, 1900. (8-r. 139 l.) 2 kor.

Hornyánszky Gyula dr. Aristophanes. I. 1. A thesmophoriazusai előadás és értelme. 2. Aristophanes és Platon. Buda-Pest, 1900. Hornyánszky V. (8-r. IX, 156 l.) 1 kor. 60 fill.

Jenő Sándor és Vető Imre. A magyar tolvajnyelv és szótára. Buda-Pest, 1900. Toldi L. (16-r. 107 l.) 2 kor.

Karácsonyi János dr. Az Aranybulla keletkezése és első sorsa. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. 7.) Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. 31 l.) 60 fill.

Kégl Sándor. A perzsa népdal. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIII. 3.) Buda-Pest, 1899. Akadémia (8-r. 46 l.) 90 fill.

Közgazdasági Lexikon. Közgazdasági ismeretek tára. Szerkesztették Halász Sándor dr. és Mandello Gyula dr. II. köt. Időbér-Munkástőzsde. Buda-Pest, 1900. (8-r. 826 l.) 24 kor.

Láng József. Az árban. Versek. Buda-Pest, 1900. Ifj. Nagel O. (16-r. 123 l.) 2 kor.

Margalits Ede. Horvát történelmi repertorium. A m. t. Akadémia bizottságának megbízásából. I. kötet. Buda-Pest, 1900. Akadémia. (8-r. XXIV. 782 l.) 15 kor.

Nagy László. A vármegyéről. Buda-Pest, 1900. Pfeifer F. (8-r. 53 l.) 1 kor. 20 fill.

Paal Gyula. Tarka képek. Rimaszombat, 1900. Lévai I. (8-r. 178 l.) 2 kor.

Peisner Ignác. Budapest a XVIII. században. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 219 l.) 4 kor.

Ranschburg Pál dr. és Décsi Károly dr. Lelki gyógymódok (Psychotherapia). A magnetismusról, annak az emberi szervezetre való hatásáról és lehető külső és belső gyógyalkalmazásáról. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. VIII, 272 l.) 2 kor. 40 fill.

Zsitvay Leó. A magyar sajtójog mai érvényben. (1900. év.) Gyakorlati kézikönyv. Buda-Pest, 1900. Grill K. (8-r. IV, 209 l.) 1 frt 20 kr.

A DÉL-AFRIKAI KÉRDÉS.*)

Első közlemény.

Talán korai volna véleményt kockáztatni arról, vajon a Dél-Afrikában félév óta páratlan elkeseredéssel folyó háború mikor és hogyan fog végződni. A kik a háború kitörésekor, de még inkább az előtt, azt hitték — pedig ezek száma az egész művelt világon nem csekély volt — hogy az angolok könnyen, talán vasúton fognak bevonulni Pretóriába, keserű meglepetésben részesültek. A meglepetést és csalódást azonban előre látták azok, a kik a viszonyokat és azokat a tényezőket figyelembe vették, melyektől a világon mindenütt

*) Seeley: *The expansion of England*. Two courses of lectures. Leipzig, Tauchnitz. 1884. Justin Mc Carthy; *A history of our own times*, 7 köt. Leipzig, Tauchnitz. *British Africa*. With four maps. (British Empire Series, II. köt.) London, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. 1899. Seidl: *Transvaal, die Südafrikanische Republik*. Berlin, 1898. Dr. A. Kuyper: *La crise sud-africaine*. (Revue des Deux Mondes, 1900. február 1.) G. Baden Powell: *English money in South Africa*. (The Contemporary Review, 1885. október.) Herm. Frobenius: *Der Konflikt Gross-Britanniens u. der Südafrikanischen Republik*. (Beiträge zur Kolonialpolitik u. Kolonialwirtschaft, 1899. 5. füzet.) Dr. Georg Hartmann: *Deutsch-Südwest-Afrika im Zusammenhang mit Süd-Afrika*. Vortrag. Berlin, 1899. Wilh. Süsserott. W. Fred. Regan: *England u. der Transvaal*. Umgearbeitet und vervollständigt von R. O. Füsslein. Leipzig-Berlin-Rostock, W. Süsserott. Sir Charles Warren: *Recent events in South Africa*. (The Contemporary Review, 1886. január.) Alfred von Müller: *Der Krieg in Süd-Afrika*. 1899 - 1900. und seine Vorgeschichte. (Berlin, 1900. Liebel. 1. 2. füzet. Mit zahlreichen Skizzen und Anlagen.) David & Charles Livingstone: *Explorations dans l'Afrique Australe et dans le bassin du Zambèse depuis 1840 jusqu'à 1864*. Traduit par Mme Henriette Loreau. Paris, Hachette & Cie. 1879. (Csak a francia kiadás van kezéimnél.)

és kivált Dél-Afrikában, valamely háború viselése és végső kimenetele függ. Az angol hadsereg szárazföldi részének hiányos kiképzése, csekély száma, a harctér óriási távolsága Angliától, a hadműködési alap, Fokváros távolsága Pretóriától (1700 km), megbízható katonai térképek hiánya, az éghajlat sajátságos volta, a dél-afrikai levegő csodálatos tisztasága, mely az európaiaknak csaknem lehetetlenné teszi a távolságok becslését az ütközetben, a terep egyik részének síksághoz, a másiknak óriási hegységhez hasonló volta, nagyobb hadsereg élelmezésének és mozgásának nehézségei, a Dél-Afrikában járványosan uralkodó lóbetegségek és végül, a mit talán legelőször kellett volna megemlíteni, a dél-afrikai angol gyarmatok holland lakosságának az angolok iránt ellenséges, a búrokkal rokonszenvező érzülete azok a tényezők, melyek, ha lehetlenné nem teszik is, nagyon megnehezítik az angolok végleges győzelmét. Pedig ezeken kívül mást is tekintetbe kell venni: a számra nézve kicsiny, de elszánt, a lövésben páratlanul gyakorlott, a terep minden zegét-zugát ismerő, a fáradság elviseléséhez hozzászokott, a hadicserek kieszelésében leleményes, csodálatosan mozgékony búr haderőt is.

Minde tényezők teljesen jogosulttá teszik a szinte lázas kíváncsiságot, melylyel az egész művelt világ a harez minden mozzanatát kíséri és végleges kimenetelét várja. A nagy érdeklődésnek azonban nem pusztán az az oka, hogy egy csekély számú, félig művelt nép viaskodik az első világhatalommal, hanem mivel csaknem bizonyos, hogy e háborúval az angol gyarmatbirodalom sorsa fordulóponthoz jutott, a mi Angolország világhatalmi állását fogja érinteni és az európai nagyhatalmaknak egymáshoz való viszonyára és politikájára nagy kihatással lehet. A dél-afrikai kérdés tehát nem pusztán Angolországot, hanem Európát és kivált azon államokat, melyeknek gyarmatai vannak, és közvetve hazánkat is érdekli.

I.

Livingstone utazásai és kutatásai óta (1840—1864) Dél-Afrikát és kivált Dél-Afrikának a Zambezi folyótól délre eső részét tömérdek angol, német, francia utazó, fölfedező, vadász és kalandor járta be, úgy hogy egész földrajzi könyvtár kelet-

kezett róla. E művek túlnyomó nagy része azonban főképp azokkal az angol gyarmatokkal és országokkal foglalkozik, amelyekben európai fehér fajok érintkeznek egymással és a fehér fajok megélhetésének feltételei megvannak.

Ezek közt első helyen állanak az angol gyarmatok, Fokföld, Natál, Becsuánaország, Rhodézia, továbbá Transzvál (Zuid-Afrikaansche Republiek) és az Oranje Szabad-Állam (Oranje-Vrijstaat) köztársaságok, melyeket nyugaton Damara- és Nagy Namaországok, északnyugaton portugall birtokok, északon a Kongo-Állam és német kelet-afrikai birtokok, keleten portugall birtokok határolnak. Valamennyi említett földterület érinti az angol érdekkört, de leginkább a dél-afrikai két köztársaság, Transzvál és az Oranje Szabad-Állam, mivel ezekben európai származású fehérek telepedtek le és teremtettek független állami életet. E függetlenséget hosszú, véres harcok árán szerezték meg lakóik. A harcok eleinte főképpen a feketék, e század eleje óta a feketék és angolok ellen folytak, a jelen pillanatban pedig kizárólag az angolok ellen folynak. A dél-afrikai kérdés természetének megértéséhez e harcok rövid ismerete elengedhetetlen, mert e harcok folyamán edződött meg a dél-afrikai holland lakosság és fejlődött ki benne a fekete fajok és az angolok iránti gyűlölet és ellenszenv. Másrészt azonban ismerni kell azokat az áldozatokat is, melyeket az angolok dél-afrikai birtokaikért eddig hoztak és a terveket, a melyekkel foglalkoznak és a melyek között legkimagaslóbb a Dél-Afrikai Egyesült-Államok és a fokváros-kairói vasút és távíró megteremtésére irányuló törekvés.

A Dél-Afrikai Köztársaság, Transzvál, meglehetősen fiatal állam. Ha jogi létezésének pillanatául az angoltól való elismerését tekintjük, akkor 1852-re, a Zand Rivier egyezmény megkötéséig nyúlik vissza. Akkor még három külön köztársaság állott fenn: Potschefstroom, Zoutpansberg és Lydenburg, melyeket csak 1860-ban egyesített Pretorius. Szigorúan véve a köztársaság tehát ezóta áll fenn, vagyis alig negyven éves. Keletkezését, mint a dél-afrikai államok általában, a keletindiai holland gyarmatoknak köszönheti.

1600 december 31-én Angolországban, 1602 márczius 20-án Hollandiában két nagy társaság alakult a kelet-indiai kereskedelem kiaknázására. Az utóbbi főnnállásának első évében, a dél-afrikai kontinens legdélibb csücsán, a Tábla-öböl-

nél, azzal a rendeltetéssel, hogy a Kelet-Indiába vitorlázó hajókat vízzel és más szükséges útravalóval lássa el, állomást létesített. Az eredeti őrség csakhamar megszorodott mindenféle települőkkel, a kiket a társaság irányzott oda. Az első települők nem pusztán hollandok voltak, voltak köztök csekély számban németek is, de kivált francia hugenották, a kik a nantesi rendelvény visszavonása után Hollandiába menekültek. Az idegen nemzetiségek azonban csakhamar beolvadtak a holland lakosságba, s ma már csak francia nevek mutat eredetökre. *)

A társaság, hogy a benszülöttekkel való összeütközéseket elkerülje, a telepéseknek megtiltotta, hogy a szárazföldön terjeszkedjenek. A viszonyok azonban erősebbek voltak mint a társaság. Az eredeti telep határait lassankint tovább tolták, és egyes telepések a szárazföld belsejébe húzódtak. Ehhez járult egy másik körülmény, mely a későbbi eseményeket befolyásolta. A fiatal telep a bevándorlókkal egyre erősödött, jóllehet nem sokára harczokba keveredett a hottentottákkal. Hogy a későbbi fejlődés gyümölcseit maguknak biztosítsák, az angolok a kérdéses területet 1620-ban angol főnhatóság alá helyezték, a nélkül, hogy a valóságos birtokbavétel iránt intézkedtek volna. 1652-ben megint körülbelül száz bevándorló érkezett Hollandiából, egyúttal pedig a mai Fokváros helyén, a Zoete River (Édes folyó) mellett, a társaság az angolok és a rabló hottentották ellen erődöt épített. A gyarmatosok és benszülöttek között az első nagyobb harcz, melynek oka marhalopás volt, állítólag 1659-ben történt.

A társaság szigorú és egyoldalú kormányzása és a gyarmatosok szabadságvágya a telep lakosságának egyre nagyobb részét ösztönözte a szárazföld belsejébe való költözésre, hogy a nagy terjedelmű legelőket marhatenyésztésre használja ki. Sok veszedelemmel kellett megküzdenie, de e veszedelmek kemény, független, makacs lakosságot neveltek, és egy más fajnak se sikerült volna a benszülötteket legyőzni és a nem sokára megjelent angol kényuralmat lerázni.

*) A bevándorolt hugenották névsorát Chase után dr. Kuyper A. közli. *La crise sud-africaine*. (Revue des Deux Mondes, 1900. febr. 1. füzet, 486. l. jegyzet.)

Mint a régi germánok, a hollandok vagy búrok (boer = paraszt) nehézkes, de a családtagok és mindenféle holmi befogadására elég nagy szekereken, melyekbe gyakran tizenkét pár ökör volt fogva, egyik legelőről a másikra vonultak és a hol forrásra akadtak, a szekerekből kiszálltak és kunyhókat építettek. Az ellenség közeledéséről egymást gyorsan meggyújtott rőzsekévékkel értesítették. A búrok tüstént lóra pattantak és az ellenséget több oldalról támadták meg. Lőfegyvereiket, melyeket ügyesen és hidegvérűen kezeltek, a harcz alatt az asszonyok és gyermekek töltötték. Ha azonban a búrokat támadták meg, az egymás mögött és mellett haladó szekerekből pár percz alatt szekérvárat alkottak és ennek közepén helyezték el az asszonyokat, gyermekeket és barmaikat, ők maguk pedig a szekereken levő nyílásokból tüzeltek az ellenségre, mely csak túlnyomó erővel bírt ily szekérvárat rohammal elfoglalni, a mikor aztán egy búr életének sem kegyelmezett.

A búrok nem viseltek irtóháborút a feketék ellen, sőt barátságban igyekeztek velök élni és földterületeket marhán szereztek tőlök. Ily módon lettek a búrok Dél-Afrika első polgárosítói és bátorságukkal, valamint a nemzetiségökhöz való szívós ragaszkodással a benszülöttek tiszteletét is megszerezték és kedvezően befolyásolták őket.

1685-től 1688-ig körülbelül 300 francia hugenotta férfi, nő és gyermek vándorolt be és telepedett le Paarl és Stellenbosch közelében. Ezek állandóságuk, szorgalmuk, okosságuk és erkölcsösségük miatt a lakosság igen becses elemei lettek és a szőlőművelés meghonosításával gazdasági tekintetben is sokat használtak az országnak.

Az angolok egy pillanatig sem tévesztették szem elől az ország kedvező fejlődését és csak alkalomra vártak, hogy 1620. évi proclamatiójoknak nyomatékot adjanak. 1780-ban egy angol hajóhad fenyegette Fokvárost és csak a francia hajóhad beavatkozása hiúsította meg a foglalást. Az angolok 1782. évi támadása szintén visszaveretett. 1795-ben a fokvárosi kormány gyengesége és önkényes erőszakosságai, másrészt a francia forradalmi eszmék hatása alatt lázadás tört ki. A lázadók elkergették a kormányt és Swellendamban szabad köztársaságot kiáltottak ki. Ez volt a jel az angolok támadására. Elphinstone tengernagy és Craig tábornok alatt hajóhadat küldtek ki, állítólag azért, hogy az orániai herczeg tekintélyét

megvédjék és a gyarmatot nevében elfoglalják. A búrokat nagy vitézségek mellett is csakhamar legyőzték. A fokvárosi erőd elfoglalása után Craig tábornok lett az első angol kormányzó, a gyarmat angol főnhatóság alá került, a hollandok igényeinek védelméről pedig többé szó sem volt. Az angol uralom megalapítása a gyarmat fejlődésének nagy lökést adott. Craig utóda earl Macartny volt, a ki 1797-ben foglalta el állását, és az ő utóda, sir Young G. alatt kötötték meg 1800-ban Európában az amiensi békét, a melyben a gyarmatot a bataviai kormánynak engedték át. Az angolok tehát kivonultak és mint holland kormányzó Janssens tábornok vette át a gyarmat kormányzását. 1806 január 4-én sir Baird Dávid parancsnoksága alatt azonban egy angol hajóhad jelent meg Fokváros előtt. Baird a holland haderőt legyőzte és Fokváros január 10-én megadta magát. A gyarmat, melynek akkor 62,000 lakosa volt (22,000 csaknem kizárólag holland, 26,000 benszülött rabszolga és 14,000 félszabad hottentotta), megint angol birtok lett. A holland kormányzót, Janssens tábornokot, elűzték, s azóta Fokvárosban angol lobogó leng. A párisi békében, 1815-ben, a Fokföldnek angol kézre jutásához a németalföldi király is hozzájárult.

A búrok az új angol uralmat mindig gyanakodva nézték, mivel az ügyeikbe való állami beavatkozást nem szerették és azt tapasztalták, hogy a kormány politikája a benszülöttekkel szemben a gyarmatosok érdekeivel homlokegyenest ellenkezik. Míg a benszülötteknek nem voltak lőfegyvereik, a veszedelem nem volt nagy, a viszony azonban a búrok hátrányára változott meg, mivel az angolok kereskedni kezdtek a benszülöttekkel és lőfegyvereket is adtak el nekik. A búrok az angol uralmat azért sem kedvelték, mert a hottentottákat és szabad feketéket egyenjogúsítani akarták a fehérekkel. Ehhez járult az angolok féltékenysége, a kik a búrok függetlenségi vágyaiban önálló gyarmatországok keletkezésének veszedelmét látták. Ezért, valahányszor a búrok valahol új telepeket létesítettek, az angolok fegyveres erővel kényszerítették őket az angol uralom elismerésére, mi közben cseppet sem válogatták meg eszközeiket, mert még a benszülöttekkel is szöveterkedtek, hogy a búrok megerősödését megakadályozzák. Jellemző, hogy a búrok és az angol kormány közti első komolyabb összetűzés oka az volt, hogy egy Bezuydenhout nevű holland farmer

1814-ben egy benszülöttet bántalmazott. A hollandot törvény-szék elé idézték, de nem jelent meg, hanem az elfogására küldött katonaságra rálőtt, majd pedig szolgáljával elmenekült. Egy barlangban azonban ráakadtak és halálosan megsebesítették. Rokonai és barátai megesküdtek, hogy meg fogják bosszulni és az angolokat az országból kiűzik. A búrok e czélból még egy kaffer főnökkel is szöveterkeztek. De a tervet elárulták és a fölkelést még csirájában elfojtották. A fölkelők azonban nem nyugodtak. Nem sokára több vereséget szenvedtek és végre a fokföldi csapatok bekerítették és fölkoncizolták őket. 60—70 fogságba került, börtönre vagy számkivetésre ítéltetett, ötöt pedig fölakasztásra ítélték és az ítéletet a többiek jelenlétében 1816 márczius 9-én egy dombon, melyet a nézők «Slachters-Nek»-nek *) neveztek el, végre is hajtották. Az öt halálra ítélt nem sokára egymás mellett lógott az akasztófa gerendáján, mely azonban kettétört, mire az öt test a földre zuhant. Az elítélt szerencsétlenek nem sokára lélekzeni kezdtek, mire a tömeg kegyelmet kért számukra, de nem kapta meg, hanem újra fölakasztották őket. E szörnyű kivégzés képe sohasem vészett ki a holland farmerek emlékezetéből és ez volt egyik oka a búrok nagy kivándorlásának (groote trek) a Fokföldről, mely az Oranje Szabad-Állam és a Dél-Afrikai Köztársaság alapításával végződött.

Az angolok 1829-ben nyilvánították először azon szándékukat, hogy a hottentottákat és más, félig szabad benszülötteket a fehérekkel egvenjogúsítják, a minnek következménye a búrok általános fölháborodása lett, mely azonban eredménytelen maradt, mert a londoni parlament 1833-ban elhatározta, hogy a rabszolgaságot minden angol gyarmatban megszünteti. A rabszolgák fölszabadítása 1835-ben történt. Számuk ekkor 40,000 lehetett és fejenként átlag 2000 koronára becsülték őket. Minthogy az angol kormány a búrokat a rabszolga-munka elvesztéseért kárpótolni szándékozott, kárpótlásul 80 millió koronát kellett volna fizetnie, de a Fokföldnek csak 25 millió jutott és ez is Londonban volt fizetendő. A búrok ennek folytán kénytelenek voltak az utalványokat a Fokföldön megjelent angol ügynököknek adni el és így a rabszolgaváltságból alig kaptak

*) Hóhérdomb.

valamit és a gazdasági bukás szélére jutottak. A fölszabadított rabszolgák kihágásai és kegyetlenkedései, valamint az angol kormánynak 1825-ben kelt, de csak 1828-ban végrehajtott rendelete, mely a holland nyelv használatát a bíróságok előtt és a politikai életben megtiltja, a búrok helyzetét tarthatatlanná tették. Ehhez járult, hogy lord Glenelg egy darab földet a kaffereknak visszaadott, magát és az angol kormányzást pedig a fehéreken elkövetett mindenféle jogtalankodással és elnyomással meggyűlöltette. A búrok tehát nem tehettek egyebet, mint hogy a kivándorláshoz folyamodtak. A legnagyobb treck (vándorlás) 1835-ben és 1836-ban történt. 8000-nél több búr elhatározta, hogy új hazájának hátat fordít. Retief Pieter vezetése mellett körülbelül 5000 Natálba vonult. Később Pretorius Andries és Maritz Gert vezetése mellett néhány kisebb csapat követte őket. Egy részök az Oranje és Vaal folyó, valamint a Sárkány-hegység felé vette útját. Retief Péter manifestumában utal mindazokra a következményekre, melyekkel a rabszolgák fölszabadítása járt, a rablásokra, kegyetlenkedésekre, továbbá panaszkodik a missionáriusokra, kik a feketéket a búrok ellen izgatták, kijelenti, hogy azzal a szándékkal hagyják el a gyarmatot, hogy nyugodtabban élhessenek mint eddig; senkinek sem akarnak terhére lenni, de elvannak tökélye, hogy életüket és vagyonukat minden támadással szemben késhegyig fogják védelmezni. Végül pedig azt mondja: «A gyarmatot azzal a szilárd meggyőződéssel hagyjuk el, hogy az angol kormánynak nincs semmi követeleése rajtunk és a jövőben meg fogja engedni, hogy minden idegen beavatkozás nélkül magunk kormányozhassuk magunkat». Az angol kormány e nézetben azon régi angol elv alapján, hogy «Nemo exuere potest patriam», nem osztotta, sőt Napier kormányzó komoly kísérleteket tett a búrok visszahajtására, de eredménytelenül.

Retief Pieter csapatával keletnek fordult és folyton harczolva, Natálba érkezett, a hol a zuluk fejedelmétől, Dingántól, a kinek hatalma akkor igen tekintélyes volt, engedélyt kért a letelepedésre. A ravasz főnök ezt meg is adta, de a gyanútlan búrokat egy ünnepi lakománál leölette. Hatszáznál több búr vesztette itt életét. Hasonló sors érte Pretorius előcsapatát. A Bluekrans folyónál táborukat a zuluk megrohanták, és a 600 főnyi csapatból csak kevesen kerültek el a vér-

fürdőt. E helyen van ma a Weenen (sírás) helység, a szörnyű vérengzésre emlékeztetve. Pretorius e vérfürdőért iszonyú bosszút állt. A Bushman folyó mellett 1837 december 16-án a zulukon nagy győzelmet aratott és a rabló zulu főnök hatalmát hosszú időre megtörte. E nevezetes esemény helyét Pieter-Maritzburg városa jelöli, mely nevét a csapat vezetőitől, Retief Pétertől és Maritz Gerttől, kapta. Pretorius e győzelme után a búrok Natált a búrok birtokának jelentették ki, de sem Natálban, sem a Vaal folyó mentén, a hová nem sokára menekülni voltak kénytelenek, az angoloktól nem volt nyugtok, minthogy az angolok a búr telepek nagy jövőjéről annyira meg voltak győződve, hogy mentől előbb angol főnhatóság alatt szerették volna látni őket. E törekvés volt az oka a búrok legnehezebb korszakának (1837—1848), melyet valaha átéltek.

A búrok natáli telepe, melyet «bataviai-afrikai maatschappy» névvel jelöltek, csakhamar virágzásnak indult. A fiatal gyarmat ügyeinek vezetésével Pretorius Andriest bízta meg, a ki néptanácsot (volksraad) alakított, mely minden közérdekű dologban határozott. A búrok már-már azt hitték, hogy vágyaik Natálban teljeseznek és az angol uralomtól megszabadulnak, midőn Durbanban Chartres őrnagy parancsnoksága alatt egy csapat angol katonaság jelent meg, állítólag azzal a rendeltetéssel, hogy a búrok és zuluk további harcainak elejét vegye. A búrok Dingán zulu főnök magaviseléséből azt a gyanút merítették, hogy az angolok velök összejátszanak. Gyanújokat megerősítette az angolok azon intézkedése, hogy a búroktól a fegyverek és lőszerrek szállításának útját elvágták. A búrok gyanújoknak nyílt kifejezést csak akkor adtak, midőn az angolok és zuluk összeköttetéseiről biztos tudomást szereztek. Pretorius erre a natáli angol őrséget egyszerűen elűzte. E közben, 1839-ben, a búrok szövetkeztek Dingán zulu főnök öcsésével, Pandával, a ki 6000 emberével és nagy gulyákkal a búrokhoz jött segítséget kérni. A szövetségesekek Dingánt 1840 február 1-én megverték és Dingán maga is elesett. Minthogy a búrok Natál és Zuluország megszállására még gyengének érezték magukat, az utóbbit 1840 februárban kelt kiáltványukban csak névleg foglalták el. A fokvárosi angol kormányzó, Napier, még abban az évben kijelentette, hogy angol alattvalóknak a maguk elfoglalta területeken

nincs joguk független államot alkotni és ő ennek következtében meg fogja szállni. Szavait azonban csak másfél év múlva váltotta be, a miért a búroknak idejük maradt arra, hogy erősítéseket vonjanak magukhoz.

1842 május havában Smith kapitány vezetése mellett egy 250 főnyi angol csapat jelent meg öt ágyúval Durbanban és elsánczolt táborba szállt. Smith volt a támadó, de a búrok, kik egy erdő szélén, ledöntött fatörzsek mögött álltak és a hegyes, szakadékos terep minden előnyét kihasználták, az angolokat visszaverték és táborukig üldözték. Smith kapitány csak ekkor vette észre, hogy legénységének a felét elvesztette. Tüstént lovasokat küldött segítségért a legközelebbi angol állomásokra. Június 25-én Cloete alezredes egy nagyobb csapattal meg is érkezett és partraszállása után azonnal ágyúzatni kezdte a búrok állásait. A búrok a túlnyomó erő láttára sietve Pieter-Maritzburgba vonultak vissza és alkudozni voltak kénytelenek. Az alkudozások vége az lett, hogy a búrok az angol királynő főnhatóságát elismerték, teljes amnestiát kaptak, valamint birtokaik és polgári közigazgatásuk érintetlenségéről biztosítást nyertek. A búrok nagy része, köztök Pretorius is, nem bízva az angolok szavában, nagyobb csapatokban, a Vaal-kerületbe vonult. Nem sokára még nagyobb oszlopok követték őt, mert az angolok natáli terveiket lassankint elárulták, a búrok földbirtokának érintetlenségére vonatkozó ígéreteikről pedig megfeledeztek.

A Klip és Bölény folyó mentén lakó búrok közt Natál angol birtokbavétele nem keltett nagy izgatottságot, mert azt hitték, hogy az angol uralom csak Natál régi határáig, az Omtukeláig fog terjedni. Nagy volt tehát a csalódásuk, midőn Cloete alezredes 1843 október 6-án Panda, zulu főnökkel szerződésre lépett, melyben az angol terület határául a Bölény folyót állapították meg. Panda erre a búrokat el akarta üzni a Klip folyótól, ezek azonban megerősített táborukban két évig védelmezték a termékeny vidéket, mely hazájok lett. A búrok 1845 vége felé a Pieter-Maritzburgba érkezett angol alkormányzóhoz követeket küldtek, hogy őket, mint angol alattvalókat védelmezze meg. Az alkormányzó kijelentette, hogy erre nincs fölhatalmazva, hanem jelentést tesz a búrok kérelméről Fokvárosba. A búrok a kitérő válasz után Pandával kezdtek alkudozni, a ki a búrok birtokait elismerte és ha-

táru a Bölény folyót jelölte meg. Az alkormányzó e szerződést semmisnek jelentette ki, minthogy pedig a pieter-maritzburgi közigazgatási bizottság felségsértőknek nyilvánította azokat a búrokat, a kik a fölmért földjeiket föltüntető okiratokat nem akarták átvenni, a búrok nagy számban második hazájoktól is búcsút vettek és szintén a Vaal-kerület felé vonultak.

A Pretoriustól vezetett búrok a Sárkány-hegységen túl, a Vaal és Oranje folyó közti termékeny vidéken fajrokonokra akadtak, a kik az 1837. évi nagy treck alkalmával telepedtek le. A mindenfelől ideözönlő oszlopokkal megerősödvé, a búrok a natáli mintájára új országot alapítottak, melyet Oranje Szabad-Államnak neveztek el. Az új állam lakói azt hitték, hogy most már szabadon és függetlenül élhetnek, de megint csalódtak. Az 1846-ban az angolok és kafferek közt kitört háború, a mely a következő év végeig tartott, arra kényszerítette a búrokat, hogy a kafferek rablásai és gyilkosságai ellen fegyverrel védekezzenek. 1847 december havában sir Smith Harry lett a Fokföld kormányzója és Natálban rendet igyekezett csinálni. 1848 február havában a visszamaradt búrokkal tanácskozást tartott és kijelentette, hogy hűségesküt nem kíván tőlök és minden földbirtokost vagyonában meg fog erősíteni. A kivándorolt búrok visszahívásának nem volt eredménye, igen sok búr család azonban Natálban maradt.

Mihelyt az új Oranje Szabad-Állam az angolokkal szerződésre lépett, az angolok megint visszaestek régi hibájokba, mert a szerződéseket megszegték. 1848 április havában Oranje Szabad-Államban kihírdették az angol suverénitást. A búrok szerződéseikre támaszkodtak és a harc nem sokára elkerülhetetlen lett. Pretorius több kaffer főnöktől támogatva, a búrokat augusztus 29-én Bloemplaatsnál az angolok ellen vezette. Az angolok győztek és a búrok kénytelenek voltak az angol követeléseket teljesíteni, ha harmadik hazájokat is nem akarták elhagyni. Pretorius fölhívására nagy részök az utóbbit választotta és Pretoriusszal átkelt a Vaal folyón, a hol fajrokonai számos telepére akadtak. A Sárkány-hegység nyugati lejtőjén, a Vaal és Limpopo folyók közt, számos folyótól öntözött, heglánczoktól átszelt, termékeny fensikon találták föl a bátor, szabadságszerető búrok negyedik hazájokat, melyet Transvaal-Landnak (Transzválország) neveztek el.

Tíz évvel előbb Potgieter Henrik vezetése mellett néhány natáli búr kelt át a Vaal folyón és a mai Potschefstroom táján telepedett le. Mozelekatsze, a matabelék főnöke, a ki harcziás hordáival akkor egész Transzvált elárasztotta, a búrok jobb fegyverei elől kénytelen volt a Limpopo folyón túlra hátrálni, a hol halála után fia, Lobengula, uralkodott daczos törzsén és az angoloknak sok bajt okozott.

Alig telepedtek le a búrok, a Fokföld kormányzója, sir Napier György, kiáltványában kijelentette, hogy az angol fönhatóság iránti kötelezettségeik nem szüntek meg és az angol uralom a 25. szélességi fokig terjed.

A búrok erre megint elhagyták alig megnyert hazájokat és észak felé vonultak, a hol Ohrigstad, Zoutpansberg és végül Lydenburg telepeket alapították. Itt minden külön szervezet nélkül éltek és csupán a benszülöttek ellen védekeztek közösen. Miután fokföldi és natáli kivándorlókkal megerősödtek, 1844-ben, Potschefstroomban néptanácsot (volksraad) hittak össze és 33 szakaszból álló alkotmányt állapítottak meg. Pretorius csapatai 1848, 49-ben ezekhez csatlakoztak. Pretorius Andries megérkezése után főparancsnokká választott, a mi miatt Potgieterrel, a ki mellőzve érezte magát, összezördült.

Pretorius mindenekelőtt arra törekedett, hogy a fokföldi angolokkal végleges egységre jusson. Erélyes és ügyes alkudozásainak ez sikerült és 1852 január 17-én szerződést kötött velök, melyet a megkötés helyétől Zand Rivier Convention-nak (Homok folyó melletti szerződés) neveztek el és mely a búroknak teljes függetlenséget biztosított. Legfontosabb pontjai a következők: az angol kormány a Vaal folyón túlra kiköltözött búroknak biztosítja saját ügyeik vezetését saját törvényeik szerint, az angol kormány beavatkozása nélkül. A nevezett kormány a Vaal folyón túli területre nem fog betörni. Mindkét fél egyetért abban, hogy a Vaal folyón túli országban a kivándorolt búrok sem most, sem a jövőben a rabszolgaságot nem fogják tűrni. Az ötödik pont végül megengedi a búroknak, hogy a dél-afrikai angol birtokokon lőszereket vásároljanak, ellenben megtiltja, hogy akár a folyón innen, akár túl rajta a benszülötteknek eladjanak.

E szerződés megkötésekor a Vaal folyón túl úgyszólván négy kis köztársaság volt. A legjelentékenyebb Potschefstroom volt hasonló nevű fővárossal. Rajta kívül Lydenburg, Zout-

pansberg és Utrecht voltak független községek. Az első neve Hollandsche Afrikaansche Republiek volt, melyet 1853-ban De Zuid-Afrikaansche Republiek névvel cserélt el. A négy köztársaság sokkal messzebb esett egymástól, hogysem egyesülhettek volna, sőt a maguk határai közt sem volt meg a kellő egyetértés. Potschefstroomban Pretorius és Potgieter állott egymással szemben, s csak 1853-ban bekövetkezett haláluk akadályozta meg a nyílt ellenségeskedések kitörését. Ekközben a négy köztársaság folyton czivakodott egymással, s csak 1856-ban sikerült a központok képviselőit Potschefstroomba összehívni. A gyülekezet alkotmányt (grondwet, alap-törvény) fogadott el, a törvényhozó hatalmat néptanácsra (volksraad) ruházta, mely a különböző kerületek képviselőiből állott, míg a végrehajtó hatalmat a néptől választott elnök volt hivatva gyakorolni. Az alkotmányban azt is kijelentették, a mihez a búrok mindig makacsul ragaszkodtak és ma is ragaszkodnak és a mi a búrok és angolok közt sok összeütközésre adott okot, hogy a feketék sem az egyházban, sem az államban a fehérekkel nem lehetnek egyenlő jogúak.

Első elnökké Pretorius Andries fiát, Pretorius Wessels Marthinust választották. Zoutpansberg és Lydenburg a határozatokat magukra nem tartották kötelezőknek, ellenben Utrecht elfogadta azokat, és nem sokára Zoutpansberg is hozzájárult, míg Lydenburg csak 1859-ben lépett be a Dél-afrikai Köztársaságba. 1858 február 13-án végleg megállapodtak az alkotmányban, melyet néhány pontjában 1889-ben, majd meg 1890-ben módosítottak.

Az alkotmány 220 szakaszból állt és az általános határozmányokon kívül, melyek a kormányformát, az állam függetlenségét, a rabszolgaság eltörlését, az ország fővárosát, költségvetését, stb. állapítják meg, még különösen is intézkedik az egyház és állam védelméről, a néptanácsról, a legfőbb végrehajtó hatalomról, az elnök és végrehajtó tanács tagjairól, a törvények hozataláról, a hadseregről és hadi tanácsról, a birói hatalomról és igazságszolgáltatásról, a közigazgatási hatóságról és kerületi tisztviselőkről, az állami pénzügyekről. Az 1890. évi módosítás két néptanács föllállítását rendeli el.*)

*) Az egész alkotmányt és a rajta eszközölt módosításokat

A köztársaság e közben erőlyesen látott hozzá a missionáriusok a rabszolgaság és az idegen nemzetiségű fehérekhez való viszonyának rendezéséhez. Az eddigi tapasztalatok alapján a büroknak semmi okuk sem volt arra, hogy a fehérek iránt valami különös bizalmat tanúsítsanak és ezért oda törekedtek, hogy hazájokat az idegenek elől, a mennyire lehet, elzárják. Így sem az angoloknak, sem a németeknek nem engedték meg az ország ásványainak aknázását. E tilalom csak a kimberleyi gyémánt- és a tatii és lydenburgi aranyeletek okozta tömeges bevándorlás következtében szűnt meg. A benszülöttekkel való egyenlőjogúságról hallani sem akartak, a missionáriusokat pedig, a kikről azt tartották, hogy a benszülötteket megrontják, kiűzték.

A Zand Rivier Convention megkötését követő éveket a benszülöttekkel való küzdelmek töltik be és kísérletek történtenek az Oranje Szabad-Állam és Transzvál egyesítésére, de eredménytelenül és pedig valószínűleg az angolok mesterkedései következtében. Pretorius 1860-ban Oranje Szabad-Államba ment magánügyekben és magát elnökké választatta. A transzváliak ezen annyira fölháborodtak, hogy hivatalától fölfüggesztették. Utódául Schoemannt választották meg, a ki a néptanácsesal kapott össze és a vitát fegyverrel akarta eldönteni. A néptanács Suymann és Krüger Pál, a jelenlegi elnök parancsnoksága alatt sereget küldött ellene, mely Putschefstroomban körülfogta és ostromolta. Schoemann Natálba menekült és Pretoriust közbenjárásra kérte föl, de midőn Transzválba visszatért, új elnököt talált. Megint zászlót bontott, de jóllehet eleinte kedvezett neki a szerencse, Krüger Pál a Limpopo folyónál legyőzte.

Pretorius 1864-ben visszatért Transzválba és újból elnökké választatott. A folytonos harcok a benszülöttekkel az állam pénzügyeit annyira megrontották, hogy 1870-ben a kibocsátott papírpénz értéke negyedrésztére szállt le. A kimberleyi gyémánt- és a tatii és lydenburgi aranyeletek azonban csakhamar megváltoztatták a viszonyokat. A világ minden

Seidl A. közli *Transvaal, die Südafrikanische Republik* című kitűnő művének 427—461. lapjain. (Berlin, 1898. Allg. Verein für Deutsche Litteratur.) E közlemény történeti részében e művet követem, megigazítva tévedéseit és kitöltve hézagait.

részből tömérdek ember és tőke özönlött Transzválba, úgy hogy rohamos fejlődés indult meg, melyből Transzválnak is haszna lett. Pretorius, kinek tekintélyét rossz pénzügyi politikája különben is megrendítette, egy kis földterület miatt, melyre az Oranje Szabad-Állam és Nyugat-Griquaország tartott igényt, minthogy a választott bíróul fölkért fokföldi kormányzó Transzvál ellen döntött, a néptanács helytelenítő határozata következtében elnöki állásáról 1871-ben kénytelen volt lemondani.

Utóda Burgers T. T., egy fokvárosi holland reformatus lelkész lett. Fölvilágosodott, de hiú és tapasztalatlan politikus volt. Sokat foglalkozott azzal az eszmével, hogy egész Dél-Afrikát holland köztársasággá alakítja át. Orthodox vallási nézetei miatt azonban nem volt népszerű. Transzvál zilált pénzügyi helyzetén fokvárosi kölcsönrel segített, ő vetette föl a Delagoa-öbölön át építendő vasút tervét, melyet a conservatív búrok hevesen elleneztek ugyan, de azért a néptanács tizenkét millió koronás kölcsönt szavazott meg rá. 1875-ben e kölcsön ügyében Európába utazott, de csak Hollandiában sikerült neki két milliót összehoznia, melyet vasúti kocsikra csakhamar el is költött. Távolléte alatt az elégedetlenség egyre növekedett, a búrok az adók fizetését megtagadták, úgy hogy a végrehajtótanács személyi hitelével volt kénytelen az állam pénzügyein segíteni. Ehhez járult Szekukunival, a bapedik főnökével kitört háború, melyben a búrok teljesen legyőzettek. Burgers állását e vereség tökéletesen megrendítette, a búrok vonakodtak személyes szolgálatot teljesíteni és egy Schlickmann nevű német vezetése alatt önkéntes csapatot toboroztak a határok védelmére.

A köztársaság helyzete ekkor kétségtelenül igen fenyegető volt. Északon a bapedik, nyugaton a nyugtalan becsuának akartak betörni, keleten a búrok uralma alatt álló amaszvazik akartak föllázadni, délen pedig Kecsujó zulu főnök állt készen serege élén az országba való betörésre. A kétségbeesett pénzügyi helyzet, a honvédelmi szervezet hiánya, az elnök tehetetlensége, mindez együttvéve igen kitünő alkalmul szolgált arra, hogy az angolok a köztársaság ügyeibe való beavatkozás tervét megvalósítsák. És ezt azzal az indokolással, hogy a folytonos belső bajokkal és zavarokkal küzdő Dél-afrikai Köztársaság birtokaik nyugalmaát állandóan veszélyezteti, meg

is cselekedtek. Sir Shepstone Theophilus az akkori angol gyarmatügyi ministertől, lord Carnarvontól azt a megbízást kapta, hogy a nyugtalanság okát derítse ki és a mennyiben ez az angol birtokokra is veszedelmessé válhatnak, Transzválból tetszés szerinti területeket kebelezzon be, de csak abban az esetben, ha a törvényhozó testület vagy a lakosság elég tekintélyes része óhajtja. Shepstone 1877-ben néhány tisztviselő és huszonöt lovas rendőr kíséretében Transzvába ment, Burgers elnökhöz. Úgy látszik, a búrok maguk is kétségbeejtőnek látták helyzetüket, mert különben halálos ellenségeik szándékát nem fogadták volna örömmel. Shepstone azt jelentette, hogy a mindössze 8000 főre tehető lakosságból 2500 kívánja az annexiót, sőt dr. Jooste, egy született búr paraszt lelkész, azt írta egy fokföldi újságnak, hogy az országban tett utazásai folyamán arról győződött meg, hogy 100 búr közül 99 az annexiót óhajtja. Burgers az alkotmányt oly irányban akarta módosítani, hogy a néptanács a végrehajtótanácsnak elegendő hatalmat adjon az állam ügyeinek rendezésére. Erről azonban, valamint lord Carnarvon tervéről, hogy a többi dél-afrikai állammal confederációra lépjen, a néptanács az angolok fenyegetései ellenére sem akart semmit tudni és határozathozatal nélkül oszlott szét. Minthogy pedig Burgersnek nem sikerült a maga felelősségére az új alkotmányt életbe léptetnie, Angolország 1877 április 12-én Transzvált annektálta és Transzvál függetlenségének véget vetett. Burgers tiltakozást nyújtott át az angol képviselőnek, de ennek nem volt foganatja, mert maguk a búrok is megbarátkoztak az annexio gondolatával annál inkább, mivel tisztviselőik megmaradtak állásaikban és az angol királynőnek hűséget esküdtek. A búrok legkiválóbb vezérei is, mint Krüger Pál és dr. Jorissen, angol szolgálatba léptek. Az angolok mindent elkövettek, hogy a búrokat megnyerjék, a Delagoa-vasút tervének megvalósítását ígérgették, önkormányzatukat meghagyták, de a búrok szabadság- és függetlenségi vágyát nem bírták elaltatni. Csakhamar bizottság ment Krüger és Jorissen vezetése mellett Londonba, hogy az angol kormányt az annexio visszavonására bírja, kérelmével azonban elutasított. Lord Carnarvon kilátásba helyezte, hogy az angol kormány gondoskodni fog iskolák, táviróvonalak, utak és vasutak építéséről, a holland nyelvet nem fogja bántani, a Fokföldön és Natálon át jövő

árúk után vámmérséklést ígért, a mivel a Delagoa-vasút építésének halogatását is indokolni vélte. A küldöttség tehát eredménytelenül, de sok ígérettel tért vissza, a mivel a búrok azonban nem voltak megelégedve. Egyedül a benszülöttek örültek a küldöttség eljárása eredménytelenségének, mert ismerték az angolok álláspontját velök szemben, melytől sorsuk javulását remélték.

Az angol kormány eleinte igen ügyesen járt el, hogy uralmát a búrok megelégedésével megszilárdítsa. Az angol parlament a legegésőbb szükségletek fedezésére 2,400.000 koronát szavazott meg, a mivel az állam ügyei ismét rendes kerékvágásba jutottak. Az angolok azonban csakhamar egyik hibát a másik után követték el. Shepstone natáli tisztviselekkel vette körül magát, a kik gógös magaviselekkel rövid idő alatt meggyölöltették magukat. Az ígért reformok elmaradtak, de leginkább azért háborodtak föl a búrok, hogy a néptanácsot nem hitták össze, jóllehet az annexiót kihirdető kiáltványban ki van jelentve, hogy a törvényhozó testületben az angol mellett a holland nyelv is használható lesz. A kiáltvány e pontjából a búrok joggal következtették, hogy a néptanácsot össze fogják hívni. Az elégedetlenség ezek következtében nőttön nőtt, és 1878-ban Krüger egy búr gyűlésen fölvetette a kérdést, vajon lord Carnarvon nem méltatná-e figyelmére egy búr népszavazás annexio-ellenes nyilatkozatát. A gyarmatügyi minster személyében történt változás még inkább nyugtalanította a búrokat, kik április 4-én, Pretória közelében, az administrator szeme láttára népgyűlést tartottak és 6591 aláírást gyűjtöttek az annexio ellen, Krüger-t és Joubert-t pedig megint Angolországba küldték, a hol kivánságaikkal határozottan elutasítottak. A gyarmatügyi minster, sir Hicks-Beach, megbizta ugyan a fokföldi kormányzót, sir Bartle Freret, hogy a búrok számára olyféle alkotmánytervezetet készítsen, mely lehető önkormányzati függetlenség mellett a dél-afrikai államszövetségbe való belépést ne akadályozza. Mindebből nem lett semmi. Megtörtént azonban, hogy az angol administrator Krüger közvetítéséhez volt kénytelen folyamodni, hogy a búrokat a Kecsvájó elleni háborúban való részvételre rábirja. Krüger támogatását az annexio megszüntetésétől tette függővé. A búrok nem sokára újból összegyöltek és kivánságaik előadásával Joubert Pétert bízták meg. Sir Bartle Frere ekkor

sem tett semmit, rövid idő múlva pedig Shepstone visszahívott. Az új kormányzó, Lanyon ezredes, katonai kényuralmat akart alapítani, hogy a búrok makacosságát megtörje. Nem ismerte sem a viszonyokat, sem a földet, sem az embereket és szokásaikat. Az elégedetlenség szigorú intézkedései miatt egyre nőtt, úgy hogy egy Pretória közelében tartott gyűlésen a fiatalabb búrok azt követelték, hogy az angol igát rázzák le. Sir Bartle Frere Transzválba sietett és ígéreteivel sikerült a kitörést elodáznia. Ígéreteit azonban nem válthatta be, mert visszahívott és délkeleti Afrika főparancsnokává sir Garnet Wolseleyt nevezték ki.

A búrok, megúnva a huzást-halasztást, tettekhez folyomdta. Az adókat megtagadták, a kormány rendeleteinek nem engedelmeskedtek, több helyen pedig az angol hatóságokkal való összeütközésekre került a dolog. Wolseley kijelentette, hogy «mindaddig, míg a nap süt, Transzvál brit terület marad». E nyilatkozat miatt a búrok között a nyugtalanság oly fokra hágott, hogy Wolseley már csapatokat volt kénytelen magához vonni Natálból, a búrok pedig december 10-én megint népgyűlést tartottak, melyen az angol szuverénitás ellen tiltakoztak, a néptanács egybehívását követelték és a résztvevőket a kormány híveinek boycottálására kötelezték. Wolseley a Szekukuni, a bapedik főnöke elleni háborúból való visszatérése után tüstént értesült a történetekről, de egy lakomán, melyet tiszteletére Pretóriában rendeztek, ezeket mondta: «Tény, hogy itt vagyunk, továbbá kétségtelen tény, hogy az angol kormány megmarad és itt marad.» E nyilatkozatot még azzal toldotta meg, hogy egyetlen angol kormány sem merné a búrok kívánságát teljesíteni, mert az angol nép nem tűrné. A búrokat azonban nem csak elkeserítette, hanem sértegette is, mivel azt mondta rólok, hogy Szekukunit az angolok elleni harcra ők biztatták föl. Az alkotmány megadására befolyását mindamelllett érvényesítette. De, midőn az új törvényhozó testület szervezete ismeretes lett, még a kormány tisztviselői is gúnyosan fogadták, mert népképviseletről szó sem volt benne. E ballépést egy másik követte. Pretoriust és Bokot, kik a Paardekraalnál, április 6-án tartott népgyűlés határozatairól értesítették, felségsértés miatt elfogatta és vizsgálatot indított ellenök, melynek azonban nem lett semmi eredménye, úgy hogy az elfogottakat szabad lábra kellett helyezni. Wolseley

még azt a tapintatlanságot is elkövette, hogy Pretoriusnak helyet ajánlott föl az új törvényhozó testületben, melyet Pretorius nem fogadott el. A kitörést azonban az angol csapatok visszavonása Transzválból és Gladstone ingadozó magatartása siettetete. Gladstone ugyanis ezeket mondta egy midlothiani beszédében Transzválról: «Ha a megszerzett területek oly becsesek volnának, a minők nem, akkor is megvetném őket, mert oly eszközökkel szereztük meg őket, melyek a nemzet jellemét meggyalázzák.» 1879 november 25-én pedig egy beszédében a következőket mondta Transzválról: «Transzváiban oktanul, mondhatnám, örülten, abba a furcsa, veszedelmes helyzetbe kerültünk, hogy egy monarchia szabad alattvalói egy köztársaság szabad alattvalóit arra akarják kényszeríteni, hogy oly polgárjogot fogadjanak el, melyet nem kérnek és visszautasítanak.» Egy hónappal később pedig így szólt: «Nem csodálkoznak-e a szabad férfiak, a kiknek apái is szabadok voltak és a kik remélik, hogy gyermekeik is szabadok lesznek, s a szabadságot a polgári élet lényeges föltételének tekintik, mely nélkül politikai társaságban semmi nagy és nemes nem létezhetik, hogy egy kormány, megengedem, hogy a parlament támogatásával, abba a helyzetbe juttatott bennünket, hogy szabad emberek ellen kell vonulnunk és akarunk ellenére önkényuralmat akarunk rájuk erőszakolni?» Más alkalommal a transzváli búrokról a következő emlékezetes nyilatkozatot tette: «Izmos, makacs, szivós, olyan jellemű nép, mint mi vagyunk.» Gladstonenak e nyilatkozatait később sokszor vetették szemére, mert az angol politika válságos pillanatában tette, azzal azonban nem vádolható, hogy a lázadásra fölbiztatta őket, mert föllázadtak volna ők bátorítás nélkül is, mivel ezt a szellemet holland őseiktől örökölték. «They might be extirpated, but they could not be held in subjection» — jegyzi meg Mc Carthy.*)

A búrok Gladstone kormánya jutásától remélték kívánságaik teljesítését és 1880 márczius 18-án tartott gyűlésökből köszönő iratot küldtek neki, az április havára kitűzött általános népgyűlés megtartását pedig bizonytalan időre elhalasztották. 1880 márczius havában Wolseleyt visszahívták és Dél-

*) «Kiirthatók, de igában nem tarthatók.» Mc Carthy, *A history of our own times*. VI. 49. l.

Afrika főbiztosa (high commissioner) Colley György tábornok lett, Lanyon ezredes pedig adminisztratori állásában meg erősítettett. A búrok Wolseley visszahívásában angolországi barátaik sikerét látták és már remélni kezdték ügyök kedvező eldöntését. Lassankint lecsendesedtek, a mi arra bírta az angol kormányt, hogy a csapatokat Transzválból visszavonja és csupán Pretóriában és Lydenburgban hagyott kisebb helyőrségeket. A búrok önérzete egyre növekedett, kivált miután Beaconsfield megbukott és Gladstone lett az utóda. Krüger és Joubert tüstént arra kérték, hogy az annexiót ismeretes álláspontjának megfelelően szüntesse meg. Gladstone nem teljesíthette kérelmüket, sőt egy táviratban kijelentette, hogy «a királynő főnhatóságáról Transzvál fölött semmiféle körülmények közt sem mondhat le». Helyi ügyeik intézésére azonban a legteljesebb szabadságot ígérte Transzválnak, mint a dél-afrikai confederatio tagjának. A búrokat a miniszterelnök álláspontjának megváltoztatása megdöbbenetett. Elkeseredésüket fokozta a régi és új adók kérlelhetetlen behajtása, úgy hogy sokan a tönkrejutástól tartottak. E körülmények közt 110 wakkerstroomi polgár az adófizetést, ha a néptanács nem szavazza meg, megtagadta. Potschefstroomban pedig egy Bezuydenhout nevű ember szekerét akarták adóhátralék miatt elárverezni, a tulajdonosa azonban néhány barátja segítségével, erőszakkal vette vissza szekerét. A kiküldött katonaság a lázongó tömeggel szemben nem mert fegyverhez nyúlni. Az adminisztrator segítséget kért Natálból, de a kormányzónak csak két század állott rendelkezésére. Lydenburgból egy csapat Pretóriába, Pretóriából pedig a helyőrség egy része a polgári hatóságok támogatására Potschefstroomba rendeltetett.

A búrok december 8-án Paardekraalban, Potschefstroom és Pretória közt, öt napi tanácskozás után kikiáltották a Dél-afrikai Köztársaságot és elhatározták, hogy függetlenségüket fegyverrel fogják kieroszakolni. Az ügyek ideiglenes vezetésével triumviratust bíztak meg, melynek tagjai Krüger, Joubert és Pretorius voltak. Joubert a hadsereg főparancsnokságát vette át, és dr. Jorissen államtitkárrá neveztetett ki. Azonnal három hadsereget szerveztek. Az egyik azt a parancsot kapta, hogy a Lydenburgból Pretóriába vonuló 94. ezredet támadja meg és fogja el; a második Potschefstroomba és a harmadik,

a legerősebb, Heidelbergbe ment, melyet ellenállás nélkül elfoglalt. Deczember 16-án, Dingán zulu főnök emlékezetes legyőzésének napján, a köztársaság lobogóját leírhatatlan lelkesedés közt újra kitűzték.

Pretória, melynek akkor 4000, de angol lakosa volt, távol tartotta magát minden mozgalomtól, sőt védelmi állapotba helyezkedett. A lydenburgi angol helyőrséget, mely 240 emberből állt, Pretória közelében, menet közben, midőn a katonai zenekar a *Kiss me, mother* (Csókolj meg, mama), című darabot játszott, a búrok jól rejtett helyről, 160 méterről, gyilkos sortűzzel fogadták. A csapat parancsnoka, Anstruther alezredes, az első lövésre súlyosan megsebesült, és a huszonöt percig tartó harc után a csapatból sértetlenül csak húsz ember maradt, a kik fogságba kerültek. Legtöbben fejkön és vállukon sebesültek meg, a kik pedig a podgyászokcsik alá feküdtek, alsó testrészeiken. Az angolok közül elesett 80, megsebesült 83, a többiek 33 társzekerrel, löszerekkel és az ezred pénztárával fogságba jutott. A búrok közül, kik 500-an voltak, egy meghalt és öt megsebesült. A búrok a sebesültekkel gyengéden bántak, minden lehetőt elkövettek fájdalomai enyhítésére, közülök és a foglyok közül sokat szabadon bocsátottak. A második sereg, mely 600 emberből állt, rövid ostrom után, Potschefstroomot, melynek parancsnoka Winsloe ezredes volt, 213 emberével megadásra kényszerítette. Az angolok azt állítják, hogy a feketéket ők tartották vissza a búrok elleni harctól, a mi annyira ellenkezik az angol szokásokkal, hogy szinte hihetetlen, sőt a feketék semlegessége azt látszik bizonyítani, hogy az angolokat nem valami nagyon kedvelték.

Az ellenségeskedések kitörésének hírére Angolországból és Indiából 4500 főnyi haderőt rendeltek Transzválba, melyet tengerészkatonákkal és Szt.-Ilona szigetéről egy üteggel erősítettek meg. A búrok törekvésének tehát oda kellett irányulnia, hogy e haderő egyesülését a transzváli kisebb helyőrségekkel megakadályozza. Ezért 1000 emberök a Sárkány-hegységben Laings-Neknél foglalt állást. Sir Colley György még az úton levő haderő megérkezése előtt Natálban összeszedett minden nélkülözhető csapatot és a transzváli helyőrségek során aggódva, az alig járható Laings-Nek szoroson át igyekezett Transzválba jutni. Elindulása előtt proclamatiót bocsá-

tott ki, melyben a búrokat félrevezetett lázadóknak nevezte, a mi a búr vezéreket valósággal felbőszítette.

Colley január 26-án Laings-Nek közelébe érkezett. 28-án megkezdődött a támadás. A búrok az angol tüzérség elől kénytelenek voltak meghátrálni, a lovasság támadását azonban könnyen visszaverték. Még rosszabbul járt Deane ezredes, a ki azt hitte, hogy az eltűnt búrok megfutottak, holott a hegy peremén, a fűben bújtak el. Mikor Deane ezrede a hegyre ért, gyilkos tüzelés fogadta és maga is elesett. A búrok 14 halottat és 29 sebesültet, az angolok ezredesökkel 7 tisztet, 76 legényt és 111 sebesültet vesztek. Az angol parancsnok engedélyt kért Joubert tábornoktól, hogy halottait eltemethesse, sebesültjeit pedig magával vihesse. Kérelmét Joubert teljesítette, a fegyvereket és lőszereket azonban a győzőknek kellett átadniuk.

E győzelem után Smit búr tábornok február 8-án az angolok összeköttetését a Sárkány-hegységen alul el akarta vágni. Colley 600 emberrel, 4 ágyúval és 31 lovassal vonult ellene, csapatainak felét azonban tartalékolva hagyta hátra, úgy hogy az ellenfelek körülbelül egyenlő erejűek voltak. Az angolok ezúttal ügyesen mozogtak, de a búrok páratlanul biztos lövéseinek és vakmerőségének nem állhattak ellen. A nyolcz óra hosszat tartó ütközet után az angoloknak csak annyi lovuk maradt, hogy ágyúikat és egy lőszeres kocsijokat magukkal vihették. A többi lőszeres kocsit, fegyvereket, lőszeret a győzők kezeibe kerültek, kik másnap megszállták a csatateret és az angol sebesülteket, kik egész éjén át, hideg esőben, tehetetlenül feküdtek, mindennel ellátták, később pedig elszállításukat is megengedték. Az angolok holtakban öt tisztet, 66 legényt, sebesültekben 136 embert vesztek. A búrok vesztesége 8 halott és 10 sebesült volt. Az ütközet alkalmat nyújtott arra, hogy a búrok szekértáborukat közelebb vigyék a harczvonalhoz. Főtörekvésök pedig arra irányult, hogy a Wood tábornok vezetése alatt, Natálból közeledő erősítések egyesülését Colley haderejével megakadályozzák. A tábor áthelyezése csodálatos gyorsasággal történt meg. A száznál több szekér pár perc alatt, három oszlopban, az új állás felé indult, a hol épen oly gyorsasággal vonult föl és alkotott megint szekérvárat. Minthogy Dél-Afrikában hadsereg nagy podgyászvonat nélkül nem mozoghat, minden európai hadsereg már

ezért is igen nagy hátrányban lesz a búrokkal szemben, a kik bámulatos ügyességre tettek szert az ökrök hajtásában. Wood tábornoknak a búrok minden erőködése ellenére is sikerült egy kis csapatot Colleyhoz juttatni, a ki értesülve arról, hogy balsikerei miatt Angolországban nagy az elégedetlenség és utóda is ki van már szemelve, a Roberts tábornok parancsnoksága alatt közeledő erősítések megvárása nélkül támadásra határozta el magát.

Colley megtudta, hogy a búrok nem szállták meg az Amajuba-hegyet, mely a búrok egész hadállásán uralkodott. Az Amajuba-hegy jelentékeny magaslat, mely toronyként emelkedik ki a Sárkány-hegység sziklafalából Laings-Nektől és a búr tábortól balra, Natálból jövet. Csúcsa, mely lapos, 2000 méternyire emelkedik a tenger színe fölé és Laings-Neknél körülbelül 600, Mount Prospectnél, az angolok táboránál pedig 900 méterrel magasabb. A hegyecsúc lapos teteje 400 lépés hosszú és 300 lépés széles. Víz elég bőven található. A kiküldött zuluk éjjel kikémlték, hogy a hegyet meg lehet mászni. A hegy oldalának kétharmadrésze nem igen meredek, és csak utolsó része szakadékos és görgeteges. A tábornok meg volt győződve, hogy a búrok állásukat harc nélkül fogják elhagyni, ha az Amajuba-hegyre följuthat. Ez a meggyőződés annyira hatalmába kerítette, hogy a gyors siker reményében minden óvatosságról megfeledkezett. Február 26-án éjjel Colley megkezdte a hegy megmászását. Hogy a búr őrszemek figyelmét elkerülje, csapatait előbb egy szomszéd hegyre vezette, melyet közepéig meg kellett mászni, hogy a hegygerinczen, mely Amajubával összekötötte, az Amajubára juthasson. A szerencsétlen vállalatban körülbelül 600 ember vett részt. 140 ember a szomszéd hegyen, egy század még messzebb foglalt állást.

Erre megkezdődött a mászás. Korom sötét éjszakában, sietve iparkodott a hegyre a csapat, csak néha-néha pihenne rövid ideig. Mentől közelebb ért a csúcshoz, annál nehezebb volt a mászás. A kifáradt és nagyon megterhelt katonák szakadékokon és görgetegen voltak kénytelenek áthatolni és a sziklafal legfelső peremét négykézláb kellett megmászniok. Halálosan kimerülve értek föl, soraik föl voltak oszolva. Most a parancsnok hibát hiba után követett el. Semmiféle sánczat sem hányatott, mert a katonák nagyon ki voltak fáradva.

Mindamellett a katonák maguktól hordtak össze néhány görgeteget, hogy az ütközet alatt védelmet találjanak mögöttök. A helyett hogy a katonák a hegygerincz uralkodó pontjait szállták volna meg, a honnét szabad kilátásuk lehetett volna, beérték azzal, hogy a búr táborral szemközt egy emelkedésen foglaltak állást, különben pedig a hegygerincznek csupán mély útaiba és mélyedéseibe feküdtek azon hiszemben, hogy a búrok épen erre fognak felmenni. Az angolokra különösen hátrányos az volt, hogy a csapatok négyfélék voltak, a legénység nagy része ujoncz és angol gyármunkás volt, a kikre a vörös kabátot csak ráhúzták. Ily emberek természetesen nem védelmezheték meg a Sárkány-hegység egyik hegyesúcsát, minthogy a hegy alakjáról, a fű, bokrok és sziklák színéről sejtelmök sem volt. Ily emberek képtelenek voltak 4—500 lépésről, oly távolságról, a honnét a búr golyója ritkán téved, a szürke búr kalapot vagy felöltőt a kötől vagy sziklától megkülönböztetni.

Ezen kívül a tábornok a sikerre oly biztosan számított, hogy műveleteinek támogatására oldaltámadást sem rendelt el a búr táborra. Maguk a búrok is oly természetesnek találták ezt az intézkedést, hogy ennek megtörténte esetén azért, hogy két tűz közé ne kerüljenek, meghátráltak volna.

Végre Colley a búrok bátorságát igen kevésre becsülte. Mikor a vörös kabátosokat, a kiknek nem volt parancsuk arra, hogy elbújjanak, a búrok az Amajuba-hegy ormán megpillantották, tüstént elhatározták, hogy a hegyet visszafoglalják. Smit tábornok lelkesítő beszédére 150 önkéntes gyülekezett köréje, kik szikláktól és cserjéktől eltakarva, meg kezdték mászni a hegyet. Egy másik csapat, mely idősebb emberekből állott, kik mindannyian biztos lövők voltak, nyomon követte a rohamra indulókat és mindenkire rálőtt, a ki a hegy peremén mutatkozott. Az angolok sortüzei hatástalanok voltak, minthogy a búrok mindig jól fődőzték magukat. Egy harmadik búr csapat megkerülte a hegyet és keleti oldalán kezdte megmászni. Ez alatt a másik két csapat föltartóztathatatlanul nyomult fölfelé, mi közben az egyik folyton tüzelt a hegy peremére, míg a másik fölebb haladt és új védelmi állásokat keresett. Az angol katonákat, mihelyt a hegy peremén megjelentek, sorra lelőtték. Az angol harcvezonál csakhamar inogni kezdett, a kis számú legénységet, mely a hegyesúcs közepén

tartalékban volt, előre küldték, de a tisztek minden erőfeszítése ellenére kénytelen volt meghátrálni. Váratlanul, oldalról csaptak golyók az angolok sorai közé; az angolok balszárnyán meg nem szállt szikladombot a búr csapat foglalta el, nem sokára pedig a másik oldalon, egy alacsonyabban, a másik búr csapat helyezkedett el. «Itt a katonáknak — beszéltek később a búrok — a kik a szorosokban a földön feküdtek, bordáik közé lőttünk.» Az angolok megfutottak és tábornokuk köré gyülekeztek, de oly iszonyú keresztűzbe kerültek, hogy kétségbeesett kiáltással futottak szét. A levezető meredek szikla-utat csak kevesen érték el. Sokan a szakadékokba buktak és ugrottak, a tábornok elesett, azok közül, a kik hajnalban a hegyet vele megmászta, körülbelül csak ötvenen jutottak el a tartalék támogatásával az angol táborba. Körülbelül 80 angol elesett, 57 meg nem sebesült, köztök nyolcz tiszt, a búrok fogóságába került, 160 sebesülve feküdt a hegyen. A búroknak mindössze egy halottjuk és hat sebesültjük volt, a mi annál csodálatosabb, mivel az angolok legalább 10,000 lövést tettek. A búrok Isten csodájának tekintették győzelmöket és a vértől áztatott hegyormon összegyülekezve, hálauszolozsmát énekeltek. Erre csendesen visszatértek táborukba, hogy vacsorát főzzenek.

Az amajubai győzelem a búrok kívánsága szerint döntötte el a köztársaság sorsát. Időközben alkudozások folytak a vitás kérdések békés elintézése tárgyában, de eredménytelenül. Miután Wood Evelyn tábornok Colley halála után a megerősödött angol sereg parancsnokságát átvette, mindenek előtt rövid fegyverszünetet kötött a búrokkal, hogy csapatait összegyűjtse és nagyobb hadi műveleteket készítsen elő. Márczius 12-én lord Kimberley azt sürgönyözte a tábornoknak, hogy az angol kormány hajlandó az eldöntetlen vitás kérdések megvizsgálására bizottságot küldeni ki, ha a búrok a fegyveres ellenállást abba hagyják, a mit azonban a búrok visszautasítottak. Az alkudozások elhúzódtak, a fegyverszünetet többször meghosszabbították, de az ellenségeskedéseket többé nem újíították meg. 1881 márczius 23-án ideiglenes békeszerződést írtak alá, melyben a búrok az angol királynőt szuzerénnek elismerték és beleegyeztek abba, hogy fővárosukban angol residens tartózkodjék. Belső ügyekben teljes önállóságot nyertek, külügyeiket azonban Angolország ellenőrizte. Bizott-

ság alakult a benszülöttek védelmére és a köztársaság jövődőtáhatárainak megállapítására. A békekötés következtében Pretória és a többi hely ostromzára, melyekben angol csapatok voltak körülfogva, megszűnt. Az angolok összes vesztesége a háborúban 281 halott, 529 sebesült és 66 fogoly, a búrok vesztesége 35 halott, 95 sebesült és 18 fogoly volt.

Ha meggondoljuk, hogy az angol tábornoknak végre is Natalban és Transzválban 12,000 ember és sok ágyú állott rendelkezésére, nehezen érthető, hogy a Gladstone-kormány hogyan határozhatta el magát arra, hogy a hadjáratot ily siralmasan fejezze be. Ennek főoka az volt, hogy a 12,000 rosszul felszerelt angol katona sem birt volna a maroknyi búrokkal boldogulni.

A bizottság nem sokára megkezdte munkálatait, melyek alapján létesült augusztus 3-án a pretóriai conventio, melynek főbb rendelkezései a következők: az angol kormány jogot nyert residenst küldeni Transzválba, a ki ügyvivő és főconsul volt és a benszülöttek érdekeire ügyelt föl; kikötötte magának háború esetére valamely harmadik hatalommal vagy valamely benszülött törzsszel a szabad csapatszállítást a köztársaság területén keresztül. Különösen fontos volt a transzváliak engedménye, melynek értelmében Angolország a külügyi viszonyokra, szerződések kötésére fölügyelhetett és az idegen hatalmakhoz való diplomatiái összeköttetéseket vezette, a mennyiben a diplomatiái érintkezés az angol residens közvetítésével folyt. A benszülöttek viszonyairól számos szakasz szól és a benszülöttek a szabad költözködéssre jogot nyertek. Minden felekezet jogot kapott a szabad vallásgyakorlatra. A kik 1877 április 12-ike óta telepedtek le a köztársaság területén, a katonai szolgálat alól fölmentettek. Az idegenek jogot kaptak a letelepedésre, vagyonszerzésre és kereskedésre, a nélkül, hogy külön megadóztassanak. Ezzel a köztársaság elzárt voltán rést ütöttek és az angolok beözönlésének semmi sem állt útjában, a miből azt a reményt merítették, hogy számra nézve lassacsckán fölül fogják múlni a búrokat és a köztársaság bekebelezését békés úton fogják keresztülvinni. Transzvál független országnak ismertetett el, kormánya augusztus 8-án a triumviratusnak adatott át és a békeszerződés jóváhagyására néptanács hivatott egybe, mely október 25-én a megkötött conventiót ratificálta.

A kormány átadása augusztus 8-án történt rendkívüli ünnepélyességgel Pretóriában, a hol az angol dél-afrikai főtisztviselők, a triumviratus és a benszülöttek törzsfőnökei megjelentek. Ágyúdörgés, zeneszó és nagy pompa kifejtése között hirdette ki az angol királynő képviselője, sir Robinson Herkules (később lord Rosmead), hogy az 1877. évi annexio megszűnt és Transzvál minden lakosát figyelmeztette, hogy a visszaállított kormánynak engedelmeskedjék.

Ez volt az amajubai győzelem eredménye. A békekötést háborúk követték több benszülött törzsfőnökkel, a mi pénzügyi bajokat okozott. A búrok helyzete tehát nem volt fényes, a minek egyik legfőbb oka az volt, hogy igen sok idegen, a ki mindenféle vállalatba kezdett, az országot tőkével elhagyta és így az államot jelentékeny jövedelmektől fosztotta meg. Az állam adósságai ekkor körülbelül egy millió font sterlingre rugtak, a mi elég súlyos teher volt, minthogy sem jelentékeny, sem biztos jövedelmei nem voltak.

A triumviratus egyelőre tovább vitte az ügyeket, egy év múlva azonban Krüger elnökké, Joubert főhadparancsnokká választatott. Egy becsuanaföldi benszülött főnökkel kitört viszálykodás folyamán az angol kormánnyal hosszadalmas és eredménytelen levelezés történt, a mi arra bírta a pretóriai kormányt, hogy a pretóriai conventiónak Angolország szuzerenitására vonatkozó pontját hatályon kívül helyeztesse. E célból küldöttség ment Angolországba, hogy lord Derbyvel alkudozásokat kezdjen. Dr. Jorissen folytatta a tárgyalásokat, melyek 1883 július elején eredményre vezettek, a mennyiben a búrok elérték céljukat, mert Angolország teljesen lemondott a szuzerenitásról. Lord Derby, a ki a Gladstone-kormány gyarmatügyi ministere volt, nem lelkesedett annyira a dél-afrikai államok confederatiójáért angol főnhatóság alatt, mint előde, lord Carnarvon. A transzváli követséget udvariasan és biztatóan fogadta és 1884 február 27-én aláírták a londoni conventiót, mely Transzválnak mindent megadott, a mit észszerűen kívánhatott. Egy-két kikötés azonban történt. Nevezetesen a rabszolgaság eltöröltetett, Transzvál Angolország beleegyezése nélkül, az Oranje Szabad-Állam kivételével, semmiféle állammal vagy a köztársaságtól keletre és nyugatra élő benszülött törzsszel nem köthet szerződést. Angolország e kikötés nélkül semmi szín alatt sem egyezhetett volna bele

Transzvál függetlenségébe, mert ki lett volna téve annak, hogy valamely hatalom oly viszonyba lép Transzvállal, mely dél-afrikai birtokaira veszedelmessé válhatott volna. «Transzvál — mondja Mc Carthy — reméljük, örökre kikerült Angolország kormányzása alól és az említett néhány kikötést nem tekintve, szabad és független köztársaság lett.»*) A kitünő angol történetíró e véleménye különösen a most folyó háború előzményeire tekintettel nagy fontosságú, mert azt bizonyítja, hogy a londoni conventio megkötése után az angol kormánynak eszeágában sem volt a szuzerénitás föntartása, melynek fölvetése vezetett tulajdonképen a jelenlegi háború kitoréséhez, habár a valódi okok egész másutt keresendők és meg is találhatók.

Itt végződik a dél-afrikai Köztársaság történetének első korszaka, melyet a honszerzés korszakának lehetne nevezni. E korszak folyamán a búrok a külső világgal alig érintkeznek, az angolok nem sokra becsülik a területeket, melyeket elfoglaltak, a vadállatok, fekete fajok ellen elkeseredett harczokat vívnak, míg végre, körülbelül egy századdal ez előtt, az angolokkal jutnak közelebbi érintkezésbe. A harczokban megélednek, erős, elszánt, bátor nemzetté fejlődnek, de egyúttal bizalmatlanok lesznek minden idegen, de különösen az angol nemzet iránt, mely őket annyiszor üldözte egyik helyről a másikra. Minthogy kevesen voltak, csak igen csekély haderőt állíthattak szembe az angolokkal, s mindamellett aránytalanul csekély veszteségekkel végül mégis ők a győzők, a mit főképp annak köszönhetnek, hogy kitünő lövők, pompás lovasok és rendkívül szívós természetűek. Könnyű győzelmeik, az angolok aránytalanul nagy veszteségei, engedékenysége és gyarmati háborúikban alkalmazott csapataik csekély száma miatt elbizakodnak és azt képzelik, hogy mindig nekik kell győzniök. A függetlenséget és szabadságot mindennél többre becsülik, a haladásért nem rajongnak és úgy egymástól mint a nagy világtól lehetőleg elzárkózva akarnak élni, a mi sikerült is nekik mindaddig, míg a gyémánt- és aranybányák fölfedezése és nagyarányú kiaknázása meg nem változtatta helyzetöket. Mindez történetök második korszakára, az amajubai

*) Mc Carthy: *A history of our own times*, VI. 53. l.

győzelem, illetőleg a londoni conventio utáni korszakra esik, melyet aranykorszaknak lehetne nevezni, mert az arany nem csak a dél-afrikai Köztársaságot, hanem egész Dél-Afrikát átalakítja és fölébreszti Angolországban a vágyat, hogy a dél-afrikai gyarmatok kérdését végleg rendezze. Minthogy pedig ennek legnagyobb akadálya a két köztársaság, mindenek előtt ezeknek a függetlenségét kell megtörni, ha ugyan véglegesen lehetséges.

Az aranykorszak eseményeiről és azokról a kérdésekről, melyekkel a dél-afrikai kérdés rendezése kapcsolatban van, a következő közlemények fognak szólni.

HEGEDŰS PÁL.

ABONYI LAJOS EMLÉKEZETE.★)

Irodalmunk egy régi hű munkásának emlékét kívánom megújítani ez órában, Abonyi Lajosét, ki bár távol élt az irodalmi központtól s alig izlette a dicsőség és népszerűség ingerlő italát, azért sohasem lankadó lelkesedéssel, s a naiv léleknek valami gyöngéd, szüzsies áhíthatával csaknem félszázadon át szolgálta a magyar szépirodalmat.

Társaságunk is három évtizeden keresztül vallotta őt a magáénak. Midőn 1867-ben az új alkotmányos élet gyors pezsgésbe hozta a nemzet lekötött, megzsibbadt erőit, a Kisfaludy-Társaság, számban, erőben gyarapodva, szintén friss reményekkel, új munkakedvvel lépte át az új korszak küszöbét. Ekkor választotta Abonyi Lajost is tagjai sorába, már gazdag írói munkásságot jutalmazva e kitüntetéssel.

Érzem és tudom, hogy az enyimnél avatottabb kéznek kellett volna sírjára letenni az emlékezés zöld koszorúját. Talán egyik jeles kortársának, az elbeszélések és visszaemlékezések művészi tollú írójának, kit hozzá négy évtizedes barátság fűzött, s ki nemesak színről színre látta azt a világot, melyben ő ifjúsága álmait álmodta, hanem a képzelet selyemszálával épen úgy himet varrt róla, mint ő. Vagy egyik gyermekkori barátjának, ki szintén itt ül társaságunkban s oly életteljes vonásokkal rajzolná meg az ő lelki arczképét.

Szolgáljon azonban némi igazolásomul, hogy nekem a tagtársi viszonyon kívül egyéb jogzímem is van: a vérségi kapocs, mely a boldogulthoz csatolt. Hiszem, hogy ő, ki az atyafiságos érzésnek oly hű ápolója volt, ha jóságos szemeivel

★) Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1900 január 31-diki havi ülésén.

alátekint, biztató helyesléssel fogadja, hogy társaságunk az én gyöngö szavammal rója le a kegyelet adóját.

Egy letűnt kornak volt ő tipikus képviselője. Nem mintha az aggság késő határán érte volna el a halál, s élete messze visszanyúlt volna a század elejére, — hiszen hatvanöt évet is alig élt, — hanem annál a szenvedélyes ragaszkodásnál fogva, melylyel a mult hagyományaihoz, erkölcséhez hozzá forrott.

Régi nemes családból származott. Igazi neve Márton Ferencz. Az Abonyi Lajost csak írói névnek választotta. Külföldi nagy regényírók példája csábította erre a 20—22 éves kezdő író, nem pedig a családnak, melyhez tartozott, kicsinylése. A zsarolyáni és mándi Márton család már a XIV. században Szatmármegye adományos családjai között foglal helyet, s a XV. és XVI. században is, mint törzsökös család tartja megszállva ősi birtokait. A XVIII. században azonban tagjait már szétszóródva találjuk, többnyire birtoktalanul, a honorátor-osztályban. Némelyek irodalmi hajlamaikkal válnak ki, például Márton István, a híres pápai professzor, Márton József, a szótáríró, a bécsi egyetemen és a magyar testőrségnél a magyar nyelv és irodalom tanára. De a család fiainak legnagyobb része nem az elvont tudományoknak élt, jellemvonásuk inkább a gyakorlatias gondolkodás s anyagi gyarapodásért fárado erő akarata volt. Majd ügyvédkednek, majd zálogos birtokon gazdálkodnak, majd mint gazdatisztek, jószágigazgatók szolgálnak nagyobb birtokosoknál. Ferenczünk édes apja is, Márton Lajos, Gyürky Pálnak volt jogügyi és jószágigazgatója. Később birtokot szerzett s szép vagyont hagyott egyetlen fiára.

Abonyi Lajos — tartsuk meg e nevet, hiszen így ismeri őt az olvasó közönség — 1833 január 9-én született Kis-Tereyén Nógrád megyében. Itt töltötte első gyermekéveit, hazánk egyik legőseredetibb népe, a mátravidéki palóczság közt, melynek dalai, meséi, mondái élénk hatással voltak képzeletére s eltörülhetetlen nyomokat hagytak lelkében. Mint a hogy a szőlőtöke a földből szívja az erőt, tüzet, zamatot, mely ott pezseg, ott csillog aranyló nedvében, úgy szívja a költő is tehetségének legjellemezőbb sajátságait annak a népnek a nyelvéből, érzés- és gondolatvilágából, melynek körében gyermekjátékait játszotta s ifjú korát élte. Abonyi Lajost a sors

abban a kedvezésben részesítette, hogy a magyar nép lelkének három külön típusához férközhetett egészen közel. Szülői Terenyéről a pestmegyei Cserhát egyik kies falujába, Gombára költöztek. E falu mint lakott hely került ki a török hódoltságból s idegen elemekkel alig kevert református népe nyelvre, viseletre, szokásokra szintén a tiszta magyarság faji jellegét mutatta.

Gombai tartózkodásuk csak néhány évre terjedt. Apja már 1844-ben Abonyban vásárol birtokot s a tizenegy éves gyermek megismeri a tiszai magyarságot. E nép az, melyben a magyar nép eszményét találta föl; ehhez forr egész lelkével, ennek a világa lesz az ő világa, s ennek örömét, bűját rajzolja legörömelebb beszélyeiben, regényeiben.

Azért látom szükségesnek ezt kiemelni, mert Abonyi Lajos tulajdonképen a magyar nép költője, melyet alig ismert valaki jobban nála. De azokat a szálakat sem tépte el, melyek őt születésénél, összeköttetéseinél fogva a középnemességhez fűzték. Apja házánál rokonok, barátok gyakran gyűltek össze víg társaságban. Ő is sokszor befordult a nemesi kuriák vendéghivogató kapuján. Régi magyar szokások fogadták itt. A szobákban az ódivatú bútorok, közöttök nem egy remekbe készült műdarab, ki tudja, hány nemzedéket szolgáltak már. A falakról családi képek tekintettek le, a korok szerint változó viseletben, majd csimbókos üstökkel, kuruczdolmányban, majd hajporosan, széles vitézkötéses mentében. S e régi környezetben maguk a nemesi kuriák lakói is régi szabású emberek, megőrizve a faj őseredeti sajátságait. Mily becses tanulmány a költőnek, ki ismerni akarja a multat és jelent, s kiolvasni az arcvonásokból, hangból, beszédből az emberi lélek szövvényeit. Hát még akkor milyen világa nyílt meg az érzéseknek, mikor fölajdult a hegedű, s a cigány csak húzta, húzta a szebbnél szebb magyar nótákat, melyekben ott rivalgott a kuruczvitézek szilaj harczi kedve; ott sirt a bujdosók panasza, ott epedt a pusztai furulyaszó, s föl-fölhangzott a betyárok kurjantása.

Mindig hallja ezeket a hangokat. Ha íróasztalához ül, ezek csendülnek meg lelkében, szárnyukon hozva az ihletet. Szenvedélyes szeretettel csügg a magyar zenén, magyar nótán. Boldog, ha hallja, jól esik, ha dicsérheti. Regényeiben, beszélyeiben számtalanszor rátér, néha cselekvényt fűzve hozzá, néha jellemezve, igen találó vonásokkal.

Hogy terem a népdal? Mi része van benne a cigánynak? — Rövid párbeszédbe foglalva pompásan mondja el egyik beszélyében. A csárdában egy pár szegénylegény ingerkedik az öreg cigánynyal:

«Húzd el, Füttyü, a Keskeny Pista nótáját!

— Melyiket?

— Azt, a melyikre legutoljára tanított.

— Engem? Tanított? Már hogy engem tanított volna?

Ő csak elfüttyölte.

— Meg el is furulyázta.

— No hát el is furulyázta, de én muzsikáltam el.

— De mégis csak ő csinálta.

— Csinálta, csinálta, nem csinálta biz a, a csak úgy termett neki, mint a hogy a fának az alma, pedig azt se a fa csinálja, hanem az időjárás, meg az úristen . . .»

A magyar zene szenvedélyes szeretete gyermekkorától koporsójáig kísérte Abonyi Lajost. Már kecskeméti kis deák korában mohón leste a nagyobb diákok ajkáról a különböző vidékekről hozott nótákat. Művészi hajlamok is ébredtek itt a gyermek lelkében. Rajzolni tanul, forgatni próbálja az ecsetet. Sokra ugyan nem viszi, de holtig emlékezetesek maradnak e rajzórák, mert Jókai volt a mestere, ki akkor Kecskeméten jogászkodott. Jókai útján megismerkedett Petőfivel. Felejthetetlen emlék volt ez neki s őszbecsavarodott fejjel is áldotta érte a végzetet.

Kecskeméten, kis deák korában lát először színi előadást. Ettől kezdve rajong a színészetért, erőnek-erejével színész akar lenni. Szülőinek nem csekély gondot adott a gyermek makacs szenvedélye. A színész-ábránddal, mely csaknem minden erősebb képzeletű gyermek és ifjú lelkében föltámad, egyidejűleg mutatkozott az írói hajlam. Tizenhárom éves korában népszínművet ír *Úsd vagy a paraszt legény* címmel s gyermekkori abonyi pajtásaival, később országos nevű emberekkel, Simonffy Kálmánnal és Ágai Adolfal a nyári szünidő alatt a nagy vendéglő termében elő is adják.

Kecskeméten csak a négy alsóbb osztályt végezte; a humaniorákat hallgatni apja Pestre viszi az evangélikusok gymnasiumába. Ebből a korból kedves képet rajzol róla gyermekkori barátja, Ágai Adolf, a boldogultról írt emlékezésében:

«Nagy rózsaszín föllegek gyanánt fölrajanak lelkemben

a gyermeki évek: szemem egy tömzsi fiún akad meg, a ki a pesti evangélikus gymnasiumnak dicsekedése volt a negyvenes évek derekán. A legjobb tanuló, a legjobb szavaló, a legjobb stilista, vidám pajtás, hű barát.

«A sors kedvezéséből egy évvel rá Dabasról Abonyba költözködtünk. A Sivóék virágos udvarán, a hol többen fiúk valami játékra sorakoztunk, örvendező megdöbbenéssel egyszerre csak ráismerek a pesti gymnasium ékességére, a melynek én, az ottani járatos osztályozás értelmében, csak noviciusa voltam (a harmadik classist tapostam), míg ő már a kevély «veteranusok» közé tartozott s a «hatodista» rangfokozatot viselte.

«E pillanattól kezdve, míg az iskolázás el nem szólított hazulról, el sem váltunk többé. Összefűztek azonos hajlamaink, melyek még alaktalanul, szüretlen állapotban forrottak bennünk. S évről-évre szorosabban. Ezek is amolyan kőmíves-jelek, a melyekről a rokon lelkek egymásra ismernek. Együtt fordítgattuk Bürger apróbb verseit s Vörösmarty «Zalán futásával» költögettük a dicső magyar hajdant. A közel tó az ő nádasával, a fehér tanya, a szérű, a fiatal szőlő s a part homokja volt a mi édes ábrándozásaink színhelye: petrencze, boglya, kazal a mi tündérpalotáink. Takarástól szüretig boldogság nap-nap után.»

Az első bölceleti osztályt is Pesten végezte Abonyi Lajos, de már a másodikat Kecskeméten 1848-ban.

A szabadságharcz a 15—16 éves ifjút is fegyverre szólította, mint mozgó nemzetőr vett részt a táborozásban. A nemzetország fölözslása után hazatért s részint Abonyban, részint Tisza-Sülyben tartózkodott, hol apjának zálogos birtoka volt. A szabadságharcz lezajlása után a pesti egyetem jogi fakultására iratkozott be; de mielőtt a jogot egészen elvégezte volna, hagymázba esett s nagy betegen ment haza. Sokáig élet-halál között lebegett, csak lassan ment fölgyógyulása is. Pihenését főleg külföldi irodalmi tanulmányokkal fűszerezte. Jó vezetője, társa volt ebben egy nagy műveltségű, széles irodalmi ismeretű lengyel menekült.

Még Kecskeméten ismerkedett meg vele, hol a franczia és angol nyelvben teljesen jártas lengyel mint nyelvmester kereste kenyerét. Abonyi Lajos nagyon megszerette ezt az eredeti és sok tekintetben különcz embert. Ki-kivitte magával

Abonyba, később pedig, apja engedelmével, állandóan ott is marasztotta házuknál. A lengyel menekült, ki francia álnév alatt tartózkodott hazánkban, sok különzségei közt napimádó is volt; télen keletre nyíló szobája ablakában, nyáron a kert egyik magánosabb részében kelet felé fordult arczezal és kiterjesztett kezekkel köszöntötte a fölkelő napot s végezte napi ájtatosságát.

A napimádáson kívül imádója volt a francia irodalomnak is. Talán nem csalódunk, ha az ő hatásának tulajdonítjuk, hogy Abonyi Lajos a francia regényírókat szerette legjobban, kivált Paul de Kock-ot, a vidám gall szellemnek ezt a pajzán képviselőjét. A francia és angol nyelvben tett gyakorlaton kívül együtt tanultak olaszul, spanyolul, svédül.

Írói hajlama is mind erősebben kezd nyilatkozni s korán kilép a nyilvánosság elé. Már 1850-ben, tizenhét éves korában megjelenik tőle a *Nilus forrásai* című fordított beszély a Nagy Ignác szerkesztette *Hölgyfutárban*. Ugyanez a lap közölte 1851-ben a *Szenvedély vértanúja* című beszélyét. Első eredeti művét, a Losonczy albummal, melyben meg kellett volna jelennie, a rendőrség lefoglalta. Attól kezdve, hogy első beszélyét kiadta, egész haláláig sűrűn jelennek meg kisebb-nagyobb elbeszélései lapokban, folyóiratokban. Számukat hangyaszorgalmú bibliographusunk, Szinnyi József már 1891-ben nyolczvanra tette, most bizonyára megközelítik a százat, s azonkívül van még öt-hat nagyobb regénye, és hét népszinműve.

Pályája kezdetén, bár valódi hivatása már derengeni kezdett lelkében s örömet írt népies elbeszéléseket — többször tévelygett idegen úton. Még tárgya sem mindig hazai. Ír beszélyeket a francia társadalomból vett mesével és alakokkal, sőt első regénye, az *Éjszak csillaga* szintén idegen tárgyú. Ezek természetesen irodalmi tanulmányainak árnyképei, olvasmányainak erőtlen visszhangjai. Hogy tudna hiven rajzolni egy tapasztalatlan ifjú egy egészen idegen világot, tisztán olvasmányai alapján!?

Mennyivel közelebb van hozzánk saját történetünk, kivált a kuruczvilág, melyet alig másfél század választott el tőlünk, s melyről az apáról fiúra szálló szájhagyomány is annyi emléket őriz, annyi jellemző vonást tart fönn, mégis a fiatal regényíró magyar tárgyú történeti elbeszéléseiben is csak félig

elégít ki. Például *Az ezüst orru* című történeti beszélye, bár nincs hijjával a sikerült részleteknek, sem mint korfestés, sem mint költői alakítás nem állja ki a szigorúbb kritikát. Úgy látszik, a történeti mult akkor még nem ihlette meg eléggé képzeletét, s költőnk a letűnt korok világát, alakjait visszavarázsolni nem tudta.

Neki közvetlen megfigyelésekre volt szüksége. Lelke csak azt a világot tükrözte vissza nagy hűséggel és igazsággal, melyben maga is mozgott, vagy a melynek fuvallatát még elég közlelről érezte. Második regényében, *Az egyetem pallosában* az alakok rajza, a színek keverése már sok meleg közvetlenséget árul el, megelevenedik előttünk a régi Pest úgy külső képével, mint eredeti alakjaival, melyek közt jeles példány a domine spectabilis, dr. Tulipán. Mulatunk a jókedvű egyetemi fiatalság csinjein, dévaj tréfáin, s szorongva lessük a mű hőse sorsának fordulását, midőn a véletlen gyanújelek az ártatlan ifjút csaknem hóhér bárdja alá viszik. Mily erős drámai hatású jelenet az egyetemi tanács ülése, melyre, az egyetem pallosjogánál fogva, mint itélőbirák gyűlnek a komoly professzorok. — Most is, negyven év mulva, érdeklődéssel olvashatjuk e regényt, melynek bár vannak henye alakjai s a meseszövében fogyatkozásai, de nem hiányzanak oly jeles tulajdonságai sem, melyek Abonyi Lajosnak úgy megfigyelő tehetségét, mint jellemfestő erejét fényes világításban mutatják. Ugyanezt mondhatjuk többi regényeiről is. Erős, egységes szerkezetet nem igen tud adni szélesebb, szövevényesebb tárgyú elbeszélő műveinek. *A mi nótáink* című regényének, mely az *Egyetem pallosát* követte, szintén ez a fogyatkozása. Két-három cselekvény halad egymás mellett, a nélkül, hogy szervesen egymásba forna. De megkapó részletekben s kitünően megrajzolt genre-alakokban ez a regénye is gazdag.

A mi nótáink jó részét a betyárromantika tölti be. A népköltészet hatására ismerünk ebben, az ő édes népe, az alföldi magyar nép költészetének hatására. Míg a székely balladákban fényes vitéz urak, történelmi nevek viselői a szereplők, az alföldi magyar nép dalaiban az egyetlen epikai elem a bujdosó szegénylegények, haramiák, nyalka betyárok akasztófáin végződő legénykedése. Nem csoda, hogy Abonyi Lajos, kiben a népköltészet szeretete és a mesemondó hajlam egyenlő erős

volt, gyermekkorától kezdve oly mohón szívta lelkébe a pusztai románczok nyers, erőteljes költészetét s ezeknek egy-két megcsendülő sora addig visszhangzott lelkében, míg egész elbeszélésre, regénynyé vagy népszínművé nem alakult ki.

A népköltészet és népélet kettős forrásából merített legmélyebben. A magyar népet alig ismerte valaki jobban, mint ő, a nép iránt senkisésem érzett igazabb, bensőbb részvétet, érdeklődést, mint ő. Abonyi Lajos költészete népies elbeszéléseiben éri el tetőpontját. Tehetsége itt tárul föl a maga egész gazdagságában. Az egyszerű, természetes történetek, a gyakran fölcillanó szelid humor, az elbeszélés közvetlen melegsége s a pompásan megrajzolt alakok irodalmunknak értékes darabjainak teszik ez elbeszéléseket.

Midőn az elbeszélés előkelőbb hangját használja, vagy a magasabb társadalmi osztályhoz tartozó alakjait beszélteti, kivált régibb regényeiben és beszélyeiben nem egyszer érezzük a feszességet, mesterkéeltséget, de midőn a néphez száll le, vagy genre-képi vonásokkal rajzol, a közvetlenség élettelen melege, a színek elevensége árad ki elbeszéléséből, párbeszédeiből.

A népnek nemcsak nyelvét ismeri, hanem beszédmódját is. Alakjai oly természetesen igazi népies zamattal, fordulatokkal, elmésséggel beszélnek, mintha valóban élnének. Mint a szenvedélyes botanikus a mezők növényvilágát, úgy kutatta mindig a népszellem virágait. Nem mulasztott el egy kínálkozó alkalmat sem. Örömet vegyült a nép közé s gyönyörűséggel hallgatta tréfáit, elmésségét, meséit, de különösen dalait. A műértő finom ízlésével ismerte föl az elszórt gyöngyszemeket. A Kisfaludy-Társaság népköltési gyűjteményében a legszebb dalok és románczfélék számos darabja Abonyi Lajos gyűjtéséből való. Ott van a *Siroki erdőben* kezdetű gyönyörű lyrai ballada s még számos, románczféle kis költemény, melyeket a gyűjtemény bevezetésében Gyulai Pál is mint a népköltészet remekeit említ föl. Akad ezek közt egy pár olyan is, melyeket a kevésbbé finom ízlésű, s nem oly érzékeny költői lelkű gyűjtő, egyszerűségöknél fogva, talán észre sem vett, s följegyzésre sem méltatott volna. Legyen szabad ezek közül egyet idéznem. A kis dal az ötvenes évekből való, a hazájából erőszakkal elvitt, s a messze Olaszországban búsuló magyar katona sóhajt föl benne :

«Nagy-Abonyban csak két torony látszik,
De Majlandban harminczkettő látszik,
Inkább nézném az abonyi kettőt,
Mint Majlandban ezt a harminczkettőt.

Sem jó rímek, sem csengő-pengő szavak nincsenek ebben a kis dalban, de a természet egyszerű fiának mély érzése oly igaz hangon szólal meg benne, mint kevés költeményben.

Abonyi Lajos elbeszéléseibe, regényeibe is előszeretettel szövi be népdalainkat, de azonkívül munkáiban a népbabónaknak, a népszokásoknak egész tárházát találjuk. Mily pompásan írja le a *Sári bíró leányában* a leánykérés régi, eredeti formáját. Ilyen érdekes népszokás a gyermekleányok mimi-mamázó pünkösdi dalos táncjátéka. Annál becsesebbek ezek, mert a nagyító, ferdítő, alakító képzeletnek alig van köze hozzájuk. Abonyi Lajos a népszellem nyilatkozásait oly tiszteletben tartotta, mint a lelkiismeretes történetíró a történeti adatokat, melyeket meghamisítani semmi árért sem tudna. Megfigyelései hívek, szabatosak, pontosak, s leírásai oly elevenek, oly világosak, hogy könnyű volna képet festeni utánok s szem elé állítani azt az egész világot, melyet Abonyi Lajos leír.

A ki a magyar népeletet, a maga hamisítatlan eredetiségében megismerni óhajtja, az nemsokára mint kútfőkhöz fordulhat Abonyi Lajos műveihez. Mert hajh, természetben nem sokáig tanulmányozhatja már. A civilizatio terjedése veszedelmes gyorsasággal törli el a magyar nép eredeti sajátosságait. Megváltoztatja eszme körét, gondolkozásmódját, sőt költészetét is. Dalai nem úgy teremnek többé, mint régen, a szív fölbuzgó érzésének s a szabad természet képeinek kölcsönhatása alatt. Gyárilag készült mű-népdalok, idegen couplettekkel keverve a divatos ujdonságok ingerével terjednek el mindenfelé. Feledésbe merítik a régi jó népdalokat, s megakadályozzák új, jó népdalok termését.

Abonyi Lajos művei a félig már letűnt világ képét mutatják, hangjait őrzik. Azért merengünk rajtok oly szívesen, gyermekkorunk világát álmódva vissza bennök. Szívünk meg-megdobban egy-egy emléken. Ezt a történetet édes anyánk is mesélte, ezt a nótát dajkánk is dalolta, ennek a híres, nevezetes betyárnak félelmes tetteivel meg-megborzongatta hátunkat este kukoricza-fosztáskor valamelyik öreg cseléd, vagy vén arató.

És ki tudna betelni a magyar föld szépségével, az alföld képeivel, melyek Abonyi Lajos ecsete alól nem pazar színekkel, hanem az igazságnak és költői hangulatnak csodás bűbájával kelnek ki. A természet szeretete mondhatni természet imádássá válik nála. Fajának, a magyar népnek keleti öröksége ez. Ő is, mint egyik régi beszélyében a kurucz tábor a tiszavirágok megpillantásakor, rejtelmes értelmet látott a természet minden jelenségében. Beszélyeiben, regényeiben a természet nem mozdulatlan, hideg keret, ott minden él, érez. Megfigyelései bámulatatos hívek. Hogy írja le a mezőn csatangoló éhes ebet, a mint neki-neki iramodik a föltreppenő madárnak; a jajgató bibiczet, mely sikoltozva kereng fészke fölött, ijedt rémületével vezetve nyomra az ellenséget; napfelkeltkor a pusztán az ébredő élet rejtélyes, láthatatlan zszibongását, de mindenekfölött az embert, a természet emberét, a természet képei közt. Például *A néhai meszes tót* című elbeszélésében, a mint a ponyvasátoros szekér mellett a felföldi szép leány kurta ködmönkében, herregetve, rövidnyelű kóczostorával biztatja a két szelidképű ökröcskét, Goethe Hermann és Dorottyájára emlékeztető gyönyörű kép. Leszáll a nyári est «az útfélen mozdulatlan pihenő gyümölcsfák berke a szőlős dombokon, más oldalon pedig nesztelenül ingó kalásztáblák, honnan lassan, lassan és szakgatva szól néha egy-egy pitypalatty».

Népies elbeszéléseinek a pompás leíráson kívül nagy elevenséget kölcsönöznek az elmés, fordulatos párbeszédnek, melyekkel oly kitünően tudja jellemezni alakjait. Minden alakjának megvan a maga sajátos beszédmódja, egyéni hangja, mely a lélekbe hágy pillantani. E hang, e beszéd épen oly közvetlenséggel tolmácsolja a szemérmesen titkolt, de önkénytelenül is nyilatkozó szerelmet, mint a hetyke elbizakodottságot, a szilaj nyersséget, körmönfont fufangot, kegyes jámborságot, hültszájú együgyüséget s valamennyi skáláját az érzelmeknek s valamennyi típusát a különböző egyéniségeknek. Ez az ügyesség a párbeszéd szövéseben természet-szerűleg arra csábította a népies beszélyek íróját, hogy a népszinműben is próbálja meg tehetségét. Hét szinművet írt összesen. Legnagyobb sikert az elsővel, a *Betyár kendőjével* aratott, mely több mint ötven előadást ért, s ma is, huszonhét év mulva, színen van, s állandóan érdeklí, gyönyörködteti a

közönséget. Tárgyát egy régi népballadából merítette, mely már ott van legelső népköltési gyűjteményünkben, az Erdélyi János-félének első kötetében. E ballada nem tartozik népköltészetünk java termékei közé; cynikusan mondja el, hogy Gyuri Bandi mint fonta össze keszkenőjét kötélnek, s mint húzta föl feleségét egy nagy fára. De van benne két szép sor, az ébredező lelkiismerettől mardosott gyilkos fölajdulása:

«Jaj Istenem, édes anyám, vétettem,
Feleségem, szeretőmért, megöltem!»

Azt hiszem, ez a két sor kapta meg Abonyi Lajos szívét, ez termékenyítette meg képzeletét, úgy hogy a visszataszító tárgyból egy emelkedett, nemes drámai művet alkotott. Lehetnek a *Betyár kendőjének* dramaturgiai szempontból fogvatkozásai, de az is kétségtelen, hogy valódi drámai élet lüktet benne, s mikor ez le-leszáll, kedves életképi jelenetek tartják ébren érdeklődésünket. Az alföldi kis városi élet rajza, a nagyasszony, a tisztos agg matróna, Ferencz úr, az agglegény, a korhely, kártyás czimborák, Csepü, a szabó, Kajszin Dárius, a borbély, egy pár vonással bemutatva, a jellemzés hűségének ritka példái. A híres csárdai jelenetet, melynél hatásosabb aligha fordul elő népszinműveinkben, nemcsak egy utólérhetetlen művésznő tette oly emlékezetessé, a költő is hatalmasan írta meg. S itt-ott mily erős drámai nyelv szólal meg e darabban. Például, mikor Bandi, a szerelem és bor mámorából kijózanodva, s keserű megbánástól mardosva, benyit az üres házba, hol nem fogadja többé a szelid, szép, türelmes asszony, az asztalra könyökölve tépelődik, s többek közt ezt mondja: «Milyen szomorú minden! Az ajtó sír, ha kinyitom, a lócza jajgat, ha ráülök.» A nép fia egyszerűbben, igazabban, s mégis ennyire a drámai pathosz erejével, nem fejezhetné ki fájdalmát.

A *Betyár kendője* a polgári drámának is sok becses elemét rejti magában; a *Panna asszony leányát* pedig több joggal lehet polgári drámának, mint népszinműnek nevezni. A *Panna asszony leánya* Tóth Ede *Falu rosszával* versenyzett a nemzeti színház népszinműpályázatán. A két színész-bíró a *Panna asszony leányának* ítélte a jutalmat, a három író ellenben a *Falu rosszának*. Nem szenved kétséget, hogy az utóbbiaknak volt igazuk.

Tóth Fide színműve a magyar drámai költészet egyik legbecesebb alkotása. De a színészbírálok is nem a *Panna asszony leányát* becsülték túl, hanem a *Fülu rossza* értékét helyezték kelleténél alacsonyabbra. Abonyi Lajos népszínműve szintén megérdemelte volna a koszorút, nemcsak azért a kitünően megrajzolt alakért, mely után a darab címét nyerte, s mely Blahánének alkalmul szolgált, hogy eddigi szerepkörétől meglehetősen eltérő szerepben csillogtassa tünevényes művészetét, hanem még számos alakért, melyeket a költő az életből oly megkapó hűséggel lesett el, s oly jellemzően állít szemünk elé. A *Panna asszony leánya* nem ért el ugyan olyan zajos sikert, mint a *Betyár kendője*, de a közönség elég melegen fogadta.

A színpad világa csodálatos világ; író és művész sohasem fér oly közvetlenül közel a közönség szívéhez, mint itt, sohasem élvezi úgy a dicsőség mámorát, mint mikor a lelkesedés villamos szikrája szalad végig a sziveken, s a fölhangzó tetszés-zajban nyilatkozik százak és százak szeretete, hálája, elragadtatása.

Abonyi Lajos is, midőn egyszer megízlelte a dicsőségnek ezt a varázsitalát, szomjuhozott utána, s népies elbeszélései közül elő-elővett egy-egy, drámai alakításra alkalmasnak látszó tárgyat, s népszínművet írt belőle. Így termettek az *Ambrus bácsi*, a *Magduska öröksége*, a *Síroki románcz*, a *Leányasszony*, a *Férfi sorsa az asszony*, mely utóbbit már elbeszélés alakjában is «paraszt drámának» nevez.

Színműveinek színrehozatalát életének legzajosabb, legizgalmasabb napjaiul tekinthetjük. Leginkább ezek ragadták ki nyugalmas otthonából, hol távol az irodalmi és közelet lázától, csöndes elvonultságban, legfőlebb a kis alföldi város társas érintkezéseiben véve részt, dolgozott, szívének nemes ösztönéből, lelkének sugallata szerint.

Attól fogva, hogy 1853-ban, egyetemi tanulmányainak elvégzése után a szülői házba költözött, rövid megszakítással Abonyban élte le életét. Meg-megfordult ugyan a fővárosban, hová irodalmi összeköttetései vonzották, Vadnay Károlynak, s az akkori fiatal írói nemzedék több más jelesének meleg barátsága; de ezek csak hosszabb-rövidebb látogatások voltak. Csak az 1861-dik évi rövid alkotmányosság szőlította őt vissza állandó lakónak a fővárosba. Pest vármegye a széptollú fiatal

író aljegyzőjének választotta meg. Alkotmányos életünknek ez a föltetsző hajnala azonban hamar bealkonyult. Az osztrák absolutismus, a provisorium alakjában, mint az elvetett sárkányfog, ismét kikel, s a föloszlatott országgyűléssel együtt a választott megyei tisztikar is helyet enged a régi rend embe-reinek. Abonyi Lajos is visszavonul, s folytatja a gazdálkodást apja oldala mellett, mint a ház egyetlen gyermeke, elhalmozva a szülők gyöngéd szeretetétől.

Az apa büszke volt fiára. Bár maga, mint ügyvéd és fáradhatatlan gazda, inkább a gyakorlati élet embere volt, örömmel látta, hogy egyetlen fia a szellem munkásai közt mily bátran és mily szép sikerrel tör előre. A szerető szívű édes anyát költő-fia egészen boldoggá tette. Csak egy hiját érezte boldogságának, hogy fia már belépett a férfi-korba, s még mindig nem találta meg azt, a kit a gondviselés neki szánt, még mindig nem hozta el a szép fiatal asszonykát, kit mint édes menyét keblére ölelhetne. A tavaszi napsugár csak nem akart beröppenni a nagy, tágas szobák komor falai közé.

Pedig a költő meleg szíve a szerelem édessége iránt sem volt érzéketlen. Abonyi Lajos még tizenkilencz éves korában jegyet váltott egy bájos gyermekleánynyal, de Isten tudja min, min nem, a két gyermek összezördült. Vége lett a szerelemnek, vége a házasságnak. Volt-e szerelmes azután? Hogyne lett volna! Egy-egy viruló leányarcz, édes tekintet, kedves zöngésű hang hamar megdobbantja a költő könnyen hevülő szívét. S ha a költő nem kerüli a társaságot, hányszor jön elő ez a csábító alkalom! Abonyi Lajos pedig nemesak Abonyban s a környéken volt szívesen látott vendége az úri háznak, Nógrádmegyébe, a Mátra vidékére is, hol apjának egy kis birtokrésze volt, gyakran ellátogatott, egyik nyáron pedig, Simonffy Kálmánnal és Balázs Sándorral kocsin beutazta Nógrád, Gömör és Borsodmegye jó részét, egyik vendéglátó úriházból ki, a másikba be, magyaros szíveséggel fogadtatva mindenütt. De a gondviselés a keresett kincset nem ott rejtegette számára, közel volt, mégis sokáig nem találta meg. Édes atyja, jurátus-kora óta, jó barátságban élt Szücs Ábrahám gombai földbirtokossal. Szücs Ábrahámnak három leánya volt, egy még csak gyermek, kettő már fölserdült hajadon. A két apa boldog megegyezéssel szánta a másodikat Abonyi Lajosnak. De a fiatalok nem igen vonzódtak egymáshoz, s a

szülők el-elárult terve tartózkodóvá tette a komoly ifjút. Évekre elmaradt a gombai házból, melynek vendégei közt azelőtt elég sűrűn megfordult. A végzet útjai azonban kiszámíthatatlanok. Híresek voltak akkortáiban a dabasi bálók, összegyűlt ott, a helybeli és környékbeli nagyszámú úri családon kívül a Cserhátnak és a Tápió-mellékének úri népe is. Abonyi Lajos is elment egy ilyen dabasi bálba s a sok szép leány közt meglepetve pillantotta meg a legszebbet, Szücs Ábrahám legkisebb leányát, kit gyermekeleány korában észre sem vett, s a ki most mint viruló szűz állott előtte. A megújított ismeretségből szerelem lett, a szerelemből házasság s a költő, most már férfikorának delén, 31 éves korában oltárhoz vezette Szücs Klárát, kiben nemcsak szerető, hű hitvest nyert, hanem egy magas műveltségű, rokonérzésű lelket is. Harmincznégy évi házasságuk egét felhő sohasem homályosította el, de boldogságuk csak tizenkét év múlva vált igazán teljessé, egyetlen fiok születésével. A családi élet örömei iránt annyira fogékony költő jóságos szívének egész gazdag szeretetével árasztotta el hitvesét és egyetlen fiát, kit rég elhunyt atyjának nevére Lajosnak kereszteltetett.

Abonyi Lajos nemcsak ritka jó férj és apa, hanem páratlan jó fiú is volt. Ma már szokatlan az a tisztelettel párosult szeretet, melylyel édes apja iránt még meglett férfi korában is viseltetett, de megható a gyöngédség, melyet tizenöt éven keresztül ágyban fekvő beteg édes anyja iránt tanusított, elviselhetővé, sőt olykor könnyűvé téve neki a hosszú betegség nehéz terhét. Ápolt azonkívül minden rokoni összeköttetést, s kegyelete még a holtak nyugvó porára is kiterjedt. Midőn felesége testvéreit Gombán meg-meglátogatta, fölkereste a szomszédos Káván apáról-anyáról unokanagynénjét, az én édes anyámat, s fölkereste mindannyiszor nagyatyjának horpadozó sírját is, a kávai elhagyott temetőben. A léleknek milyen érzékenysége, gyöngéd finomsága kell hozzá, hogy az unoka még őszbecsavarodott fejjel sem mulasztja el egy-egy igaz könnyyel áldozni a régesrég porladó nagyapának, ki őt mint gyermeket térdén ringatta.

Jó szíve ott sem tagadta meg magát, a hol áldozni kellett. Örömet segített mindenkin, s rokonságuk körében, egy-egy anyagi összeomlás alkalmával, a mi sajnós, elég gyakran előfordult, a maga megerőltetésével is, mindig ott volt, nem-

csak jó tanácssal, hanem anyagi segítséggel is. Ez nem egyszer okozott magának is anyagi gondokat, melyektől csak önmegtagadás árán tudott szabadulni.

Gazdaságának utána látott, bár jószívüség és költői kedvtelései nem a szigorú, erélyes gazda mintaképének mutatták őt. Cselédeinek, munkásainak a hibát, mulasztást, ha csak egy kis mentséget látott, könnyen meg tudta bocsátani, dehogyan volt volna el tőlök bármit büntetesképen. S bizony, nem egyszer az is megtörtént, hogy midőn munkásait ellenőrizni ment, nem a munka jóságára, vagy a munkások serénységére ügyelt, hanem szóba ereszkedett velök, s inkább az időt töltötte. A leánynapszamosokat mindig daloltatta. Persze nem is igen ment ilyenkor a kerti munka, vagy a répakapálás. Gazdatársai talán mosolyogtak ezen, de mikor annyira szerette azokat a szép magyar alföldi nótákat! Volt kertjében egy kedves helye, oda ült ki estefelé, s onnan hallgatta az utczáról fölhangzó dalokat.

A dal mellett nagyon szerette a virágokat is, kivált a rózsákat. Tavasz végén, nyár elején háza tája egész rózsaberek volt. Szerette a gyümölcsfákat is, melyek száz meg száz-számra, egész erdő gyanánt árnyékolták a nemesi kúria nagy kertjét. Jószívűnek ritka példáját őrzi egy szilvafa. Magról vagy gyökérről, a kerti út közepén sarjadt ki a kis csemete. A kertész ki akarta dobni, de az érzékeny lelkű költő nem engedte. Ártatlan élőlényt, hisz a növények is azok, hogy engedett volna megölni. Most ott áll a fa; bizony kissé elállja az útját a járó-keleőknek, de gyümölcsöt terem háládatos ágain.

S hány szegény őrzi hálával áldott emlékét és mennyi szíves barátság sóhajtja vissza az igaz embert, abban a vidéki városban, hol élete java részét töltötte. Mert a társadalmi érintkezésben is kedves, megnyerő modorú ember volt; örömmel időzött birtokostársai s a város egyéb intelligentiája közt a kaszinóban, el-elbeszélgetve magyaros nyíltszívűséggel. Pártpolitikával nem igen foglalkozott, nem mintha nem lett volna politikai meggyőződése, de mert kényes ízlése irtózott a sártól, melylyel a politikai szenvedélytől elvakult pártok egymást bemocskolni igyekeznek, s érzékeny lelke sajgott a fájdalomtól, látván, hogy magyar a magyarnak mily ádáz ellensége tud lenni. Hajlama, vérmérséklete, aggódó termé-

szete a mérsékelt politikai irányhoz csatolta, de politikai szereplése csak annyiból állt, hogy képviselőválasztások alkalmával mint választási elnök működött.

Társadalmi téren szívesebben vett részt a közügyekben. Különösen a színművészetért lelkesedett. Abony neki köszönhette, hogy a nemzeti színház művészei egy időben évenként, rendszeren júniusban, három előadást tartottak az abonyi színházban. A vendégművészeket részint ő maga látta el kényelmes otthonában, részint gondoskodott ellátásukról. A rózsasó, mely a színpadlásról az ünnepeelt vendégekre hullott, szintén az ő kertjéből került ki. Az is egyik fényes ünnepe volt életének, mikor Káldy, a kuruczdalokból rendezett hangversenyével, körútjában Abonyt is fölkereste. A zene és hazafiérzés kettős varázsával hatottak szívére ezek a fájó, kesergő, bús és szilaj nóták, melyekből egy balsorsverte nemzet két-százados siralma szól.

Különben is mindig vonzódott ehhez a korhoz. Többször próbálta festeni, de fiatal korában nem sok sikerrel. Történeti érzéke később fejlődött ki. Példa reá *Az utolsó kuruczvilág* című, 1886-ban megjelent regénye, melyben már erős korrajzi vonásokkal rajzolja meg az alföldi mozgalmak képét, melyeket *Péroról lázadása* néven ismer a történelem.

Abonyi Lajos, életének utolja felé, komoly történelmi tanulmányokkal is foglalkozott. Megírta Abony város történetét, mely azonban kéziratban maradt. De pihenésre mint szépirodalmi író sem gondolt; beszédek, regények s népszínművek tervezeteinek egész raja forrt agyában. A kimerültségnek nyoma sincs nála, képzelete friss és eleven. Im a természet fia, a nép embere, ki ott áll a kettős forrás örökifjuságot adó vizénél, hajlott korában is fiatal szívvel, termékeny képzelettel szövi kedves, egyszerű meséit. E meg nem csökkent munkakedv, meg nem fogyatkozott munkaerő mennyi becses ajándékot nyújthatott volna még irodalmunknak. De a gondviselés másként akarta. Napjai számlálva voltak. Betegség nélkül döntötte le pár óra alatt a halál. Talán azért így, hogy ő, a ki soha senkinek fájdalmat nem okozott, ne ismerje meg a hosszú haláltusa fájdalmas kínjait. Még egyszer szeretettel emelte föl homályosuló szemét hitvesére és fiára, s azzal lezárta örökre. Jóságos lelke elszállt az örök béke, örök boldogság honába. 1898 április 28-án halt meg. Közel két éve, hogy

Abony minden harangja elsiratta, s a jó Isten tudná megszámlálni azokat az igaz könnyeket, melyek az igaz ember sirjára hulltak.

De nemcsak a család, a rokonok, a barátok őrzik emlékét. Műveiben talán nem művészileg faragott, nem fényesen csiszolt, de szép és maradandó emléket állított magának. A magyar nép lelkét szólaltatta meg, a romlatlan magyar népet, melyből irodalmunk már egyszer megújulását merítette.

Ma is szükségünk volna erre a megújulásra, mert az idegen szellem talán még erősebben tolakodik be irodalmunkba, mint bármikor. A szó magyar, de a lélek többé nem a miénk. A kosmopolita szellem, mint a kúszó növény körülöleli nemzeti irodalmunk élő fáját, vékony szivógyökereivel behatol az elevenig, s elvonja onnan a pezsgő nedvet, duzzadó életerőt, mely virulást vitt volna a lombkoronába s minden évben egy újabb gyűrűt rakott volna le az izmosodó derék kérge alatt.

Nyelvünk is, mintha vesztené ellenálló erejét, nem tudja kihányni magából a salakot. Az az idegen anyag, melyet a nyelvujítás vitt bele, csak erjesztőül szolgált — kiforva annál tisztább, erősebb, zamatosabb lett a nemes bor. Most üldözzük a hibásan képzett szókat, de eltűrjük, észre sem vesszük a szófűzés magyartalanságait, melyek megrontják nyelvünket.

Ha azt akarjuk, hogy nyelvünk, irodalmunk igazán magyar maradjon, nem szabad eltávoznunk a nemzeti sajátosságainkat őrző hagyományoktól, nem szabad elfordulnunk a nép- nemzeti szellem megnyilatkozásától. Abonyi Lajos mindhalálig hű és igaz harczosa volt a nemzeti szellemnek. Ezért is megérdemli, hogy igaz kegyelettel őrizzük emlékezetét.

VARGHA GYULA.

A SZINÉSZI PARADOXON.

Szinészi paradoxonnak nevezhetjük röviden Diderotnak azt az állítását, hogy az a jó színész, a ki nem érzi azokat az indulatokat, melyeket a színpadon kifejez. «Túlságos nagy érzés (sensibilité), úgy mond, teszi a közpszerű színészt, közpszerű érzés a rossz színészek nagy tömegét, s az érzékenység teljes hiánya készíti elő a nagyszerű színészeket» (c'est le manque absolu de sensibilité qui prépare les acteurs sublimes). Ezt a tételt fejtegeti a *Paradoxe sur le comédien* című gyönyörű párbeszédben, mely, mint sok más műve Diderotnak, csak halála után jelent meg. Megírta 1773 táján; 1778 körül, mint egyes korbeli eseményekre való célzások mutatják, átnézte; de nyomtatásban a mű csak 1830-ban tétetett közzé.

Nem Diderot vetette föl először ezt az eszmét. 1750-ben megjelent Párisban egy *L'art du théâtre* című kis munka François Riccobonitól, kinek apja Luigi Riccoboni ugyancsak a színművészetről olasz tankölteményt és a szavalásról francia értekezést írt. Ez a François Riccoboni joggal követelheti, hogy őt tekintsük a paradoxon első föltalálójának. Határozottan és fordulatosan formulázza, szembe szállván atyjának homlok-egyenest ellenkező véleményével. Egyikét azoknak a fényes tévedéseknek, úgy mond, akarja leleplezni, melyek az embereket megejtették és melyet a színészek szédelgése (charlatanisme) tán némileg megerősített. Ha egy színész szerepének érzéseit kellő erővel kifejezi, a néző az igazság legteljesebb képét kapja és könnyen azt hiszi, hogy a színész tényleg érzi ezeket az indulatokat. «Én sohasem voltam ezen a nézetben, ámbár majdnem egyetemes; ellenkezőleg mindig egészen bizonyosnak tartottam, hogy ha valaki oly szerencsétlen, hogy valóban érzi, a mit kifejez, akkor képtelen játszani . . . Ha a szí-

nész valamely megható helyzetben szerepe minden érzésének átengedné magát: szíve nyomban elszorulna, hangja elfojtód-
 nék és ha csak egyetlen egy könny hullana szeméből, akarata
 ellen is sóhajokra fakadna és egyetlen egy szót sem tudna
 nevetséges megakadás nélkül kiejteni. Ha azután ebből a nagy
 meghatottságból egyszerre a legnagyobb haragra kellene át-
 térnie, lehetséges volna ez? Soha!» Más példát is mond.
 «A színész kilép a színpadra; az első szóra, melyet hall, rend-
 kívül meg kell ijednie; elfoglalja a szükséges állást, arca,
 alakja, hangja azt a megdöbbenést mutatja, mely a nézőt meg-
 indítja. De lehet-e igazán megijedve? Hiszen könyv nélkül
 tudja, a mit majd mondanak neki és épen a végett jó a szin-
 padra, hogy megmondják neki». Még egy megjegyzése igen
 érdekes. «Nem mondom, hogy a színész, ha nagy szenvedélyű
 helyeket ábrázol, nincsen mélyen megindulva; mert épen ez
 fáradszt leginkább a színpadon. De ez a megindulás abból az
 erőfeszítésből származik, hogy a színész szenvedélyt ábrázol,
 melyet nem érez; ez forralja oly rendkívüli módon a vérét és
 ez csalhatja meg magát a színészt, ha ennek igaz okát nem
 kutatja». A végszót is kimondja: «Ismernünk kell teljesen a
 természet mozdulatait másoknál és mindig a saját lelkünk
 urának kell maradnunk, hogy tetszés szerint másnak a lelké-
 hez hasonlóvá tehesük. Ez a művészet főműve».

De Riccoboni művét Diderot nem ismerte. Lessing ugyan
 elég jelentősnek tartotta, hogy németre fordítsa (l. *Lessings
 Werke ed. Hempel* XI. I. 139–182. l., l. az idézett helyeket
 154–156. l.), de a színészi paradoxonnak már akkor sem volt
 szerencséje, a minek Riccoboni, mint láttuk, okát is tudja adni
 Diderot csak annyit mond előzőjéről, hogy hallotta, hogy egy
 középszerű író, Rémond de Saint-Albine és egy nagy színész,
 Riccoboni, vitatkoztak e kérdésen. Az író az érzés ügyét
 vitatta, a színész Diderot nézetét. «Ezt az adatot nem ismer-
 tem, az imént tudtam meg». Grimm, a kinek *Correspon-*
dance-ában Diderot művének első fogalmazása jelent meg,
 hozzáteszi, hogy ő úgy emlékszik, mindketten igen közön-
 séges dolgokat írtak e kérdésről, tehát ő se látta Riccoboni-
 ban Diderot előzőjét. Érdekes megtudni, mikép hatottak Di-
 derot eszméi Grimmre, kinek először volt alkalma olvasni
 őket. Egyetért Diderot-val, hogy nem az érzés teszi a nagy szí-
 nészt, de, teszi hozzá, az érzéketlenség sem. «A nagy színész

az, a ki azzal a tehetséggel született, hogy kitünően játszsziék és a ki e tehetségét tanulmány által tökéletesítette». (*Oeuvres complètes de Diderot, par Assézat.* VIII. 358. l.) Ha egy Grimm ily banalitás leírására vetemedett, akkor értjük, hogy miért nem méltányolták Riccobonit és Diderot-t. A művész lélektanában még ma sem jutottunk sokkal messzibbre, mint Grimm-

De az a «középszerű» író, kit Diderot említ, Rémond de St. Albine, közelebb áll Diderothoz, mint ő maga sejtí. Ez 1747-ben adta ki művét, e czímen: *Le Comédien*, melyet Lessingnek egy bő kivonatából (l. *Werke ed. Hempel.* XI. I. 301—333. l.) ismerünk. Lessing először le akarta fordítani az egészet, majdnem készen is volt vele, de munka közben átlátta, hogy a mű nem ér sokat és beérte a kivonat közlésével. Ez a Rémond de St. Albine a végsőig sensibillista. Azt tanítja, hogy a ki víg szerepet játszik, annak víg embernek kell lennie; a kinek nincsen fenséges lelke, az hőst nem ábrázolhat; nemes lelkesedéssel kell eltelnie annak, a ki lelkesedést akar keltenie; a tragikus színésznek azt kell képzelnie, hogy tényleg az, a kit játszik; szerelmes szerepet is csak annak szabadna játszania, a ki szerelemre született, a ki a szerelmet nem érzi, nem tudja utánozni stb. (L. u. o. 308. stb.) De habent sua fata libelli. A sensibillistának a könyve sokkal szerencsésebb mint Riccoboníé. 1750-ben ismeretlen szerző, az eredeti szerzőt alig említve, angolra dolgozza át és kiadja Londonban *The actor* czim alatt, mely mint William Archer (*Masks or faces.* London 1888. 16 l.) kimutatta, voltaképp plagium, kibővíve sok példával és anekdotával az angol színészek életéből, és ez 1755-ben második bővített kiadásban jelenik meg. E művet fordítja francziára, mintha eredeti mű volna, Antonio Fabio Sticoti színész, 1769-ben, e czim alatt: *Garrick ou les acteurs anglais* etc. új anekdotákkal kibővíve, mely fordításból három év alatt három kiadás válik szükségessé és melyet 1771-ben németre is fordítanak. Ez az a munka, mely 1770-ben Diderot kezébe került és őt a maga gondolatainak kifejtésére bírta. Először Grimm *Correspondancea* számára írja le meggyőződéseit, két három évvel később pedig párbeszéd formájába önti. Így született meg a Paradoxon, és ez érdeme Rémond de St. Albinenak, névtelen angol plagizátorának és Sticotinak, a ki a francziából lopott angol művet újra francziára fordítja.

De Diderot paradoxonjának sincs eleinte nagy szeren-

cséje. Paradoxon föl szokta kelteni a figyelmet, de az emberek, mint az elmének egy játékan, mulatnak rajta, és mert nem komolyan jelenik meg, bánni sem szoktak vele komolyan. Sem az æsthetikusok, sem a psychologusok nem sokat törődtek vele, s a kik Diderot-val behatóbban foglalkoztak, röviden intézik el. Csak mióta Diderot összes műveinek kiadása, 1875-ben, újra a nagy íróra irányozta a közfigyelmet, vitatják alaposabban a paradoxont. És talán nem csodálkozik rajta senki, hogy kíváncsi embereknek eszükbe jutott, magukat a színészeket kikérdezni, mikép vélekednek a dologról. Interview-k útján tapasztalati adatokat szerezni — van-e modernebb módja a vizsgálódásnak? Az előbb említett William Archer volt az első, úgy látszik, ki ily enquêtet rendezett. Tizenkét kérdést dolgozott ki, melyet híres színészeknek megküldött, kik közül nagyon sokan készségesen és terjedelmesen válaszoltak kérdéseire. A feleleteket az előbb említett műben (*Masks or faces? Álarczok vagy arczok?*) dolgozta föl. Hogy a francia színészeiktől is feleleteket kapjon, a kérdéseket lefordította francziára és Sarceyt kérte föl, hogy támogassa az ügyet a *Temps*ben. Sarcey kereken visszautasította e kérést. Ezt az «amerikai» eljárást, felelte neki, a kritikára és művésztre nézve ártalmasnak tekintem. De már előbb Coquelin Diderot pártjára állva és azután — tessék ily lavinának útját állani! — 1897-ben Binet, a Sorbonne lélektani laboratoriu-mának igazgatója közzétette először a *Revue des Revues*ben, majd az *Année psychologique* III. kötetében egy ily francia enquêtenek az eredményeit, melyet három éven át folytatott, a melyben a legkiválóbb francia színészek és színésznők nyilatkoztak. 1898-ban a bécsi *Wage* is követte a példát és néhány német színészt szólaltatott meg. A mi Jászai Marink is, még előbb, a nagyváradi *Elektra*-előadás után, önként nyilatkozott a kérdésről egyik napi lap tárczájában.

Ily nemű anyagnak tehát nem volnánk hijjával és mégis, a kik hozzá szóltak a kérdéshez, érezték, hogy ez a sok nyilatkozat és enquête nem vitte dülőre az ügyet, mert hiszen ezek a nyilatkozatok is ellenkeznek egymással. Még mindig szemben áll egymással a két tábor, a sensibilstaké és az anti-sensibilstaké. Mi az igazság? Vagy vannak-e a kiváló színészek között is, kik éreznek, míg mások nem éreznek? Vagy más utat kell-e keresni a kérdés megoldására? A probléma

mégis egészen a lélektan körébe tartozik, vajon megtalálták-e a színészi alkotás igazi lélektani forrását?

De előbb lássuk, mit tanít, Diderot és milyen eredményhez vezettek az enquete-ek. Azután kísértsük meg a színészi alkotás lélektani elemzését.

I.

Diderot paradoxonja nem véletlen odavetett ötlet, melyet az ellenmondás viszketege szült, hogy csakhamar szerzője is megfélekedezék róla; láttuk, hogy Diderot nagy gondot fordított reá, először fejtegetés alakjában megírta a *Correspondance* számára, majd a párbeszéd művészi formájába öltöztette és később is újra átnézte. Komoly alapja is volt e gondolatának, igen érdekes önmegfigyelés analogiája, mely megértette vele a színész lelkét, s melyet a színészek megfigyelése azután mindinkább megerősített. Nem is elszigetelve látta a kérdést; észrevette, hogy kapcsolatos a művészi alkotás általános problémájával és a színpadi illúzió meg realizmus æsthetikai kérdésével. Lélektani elemzést a szó mai értelmében nem várhatunk tőle, inkább constructiv az egész, de tartalmas és tévedéseiben is tanulságos.

Diderot maga igen érzelmes volt, a pillanat embere, kiből az indulat gyorsan kelt és nőtt, úgy hogy vitte, ragadta és a megfontolást kiszorítván lelkéből, önuralmától sokszor megfosztotta. Maga is bevallja ezt, s minthogy az önuralmat a lángész egyik jellemző tulajdonságának tartja, elhisztjük neki. «Ha kimondottam, írja a Paradoxóban, hogy az érzelmesség a lélek jószágának és a tehetség közepszerűségének jellemző vonása, nem közönséges vallomást tettem, mert ha a természet valaha érzékeny lelket alkotott, bizonyára az enyém az». (*Oeuvres* VIII. 408. l.) Tegyük föl, hogy Diderotnak alkalma van magamagát két helyzetben megfigyelni, egyszer, mikor az indulat eltölti és egyszer, mikor uralkodik magán: akkor e két megfigyelés összehasonlításából kikél a paradoxon csirája, mely elméjének termékeny talajában gyorsan nagyra fog nőni. Ilyen esetet ő maga mond el nekünk és minthogy ezt tartom ötlete szülőjének, az egészet idézem. «Egy író, kinek elhallgatom a nevét, a végső nyomorba süllyedt. Volt

neki testvérje, theologiai tanár és gazdag. Kérdeztem a nyomorgótól, hogy testvérje miért nem segíti. Mert nagyon csunyán viselkedtem vele szemben. Megengedte, hogy elmenjek a theologushoz. Elmegyek. Bejelentenek; belépek. Azt mondom a theologusnak, hogy öcséséről akarok vele beszélni. Hevesen megragadja kezemet, leültet s azt mondja, hogy józan eszű ember, mielőtt valakinek ügyét magáévá teszi, előbb azt az embert megismeri; aztán erős hangon így szól hozzám: «Isméri öcsémet?» — Azt hiszem. — «Tudja, hogyan bánt velem?» — Azt hiszem. — «Azt hiszi! Tehát tudja?...» S az én theologusom csodálatos gyorsasággal és heveséssel gaznál gazabb, botrányosnál botrányosabb cselekedetek sorozatát mondja el nekem. Fejem szédül, le vagyok sújtva; elvesztem bátorságomat, hogy ily utálatos szörnyeteget, milyennek öcsését lefesti, megvédelmezzek. Szerencsére az én theologusom kissé hosszadalmas vádbeszédjével időt enged, hogy összeszedjem magam; az érzelmes ember lassan-lassan visszavonul s helyet enged az ékesen szólónak, mert mondhatom, az voltam ebben az esetben. «Uram, mondtam hidegen a theologusnak, öcsese még rosszabbakat is tett és dicsérenem kell önt, hogy a legkiválóbb gáztettét elhallgatta. — Nem hallgatok el semmit. — Mindehhez, a mit mondott, hozzátehetette volna, hogy egy éjjel, mikor ön reggeli misére elment hazulról, ő torkán ragadta önt s egy kést, melyet ruhájában elrejtve tartott, előhútván, azon volt, hogy keblébe mártja. — Képes volna rá; de ha nem vádoltam vele, ennek oka az, hogy nem igaz...» Én meg fölugrom helyemről, keményen, a méltatlankodás egész hevével és lelkeségével azt kiáltom neki oda: «És ha igaz volna is, nem kellene mégis kenyeret adni édes öcsésének?» A theologus lesújtva, megzavarva elnémul, föl alá jár, hozzám jó és évi járadékot ígér nekem öcsese számára». (U. o. 384. l. A történet igaz; Diderot leánya is elmondja atyja életrajzában; a fiatal ember neve Rivière).

Nem mintaszerű eset-e ez, majdnem oly meggyőző, mint egy kísérlet? Diderot el van telve az indulattól és nem jut eszébe semmi, nem tud mondani semmit. Majd visszanyeri önuralmát és nyomban kitünő ötlete támad és ötlete kivitelére valóságos színi jelenetet rögtönöz, játszsza a méltatlankodót, a lelkest és nagy hatást ér el. Az eset annál tanulságosabb, mert az író magamagán figyelte meg és különben is nagy

mestere a megfigyelésnek. Most hasonló eseteket fog keresni a színpad világában és bőven akad. Mondjunk el néhányat.

Egy színésznő, midőn a közönség egy megható helynél nevetni kezdett, haragosan fölkiáltott: Ne vess csak ostoba földszint, a darab legszebb helyénél. A közönség elhallgatott, a színésznő tovább játszott és a közönséget mélyen megindította. Ha a színésznő maga is meg lett volna indulva, átszökhetett volna-e ily gyorsan a harag indulatára? Nyilván haragja igaz volt, a szerepében előirt fájdalom pedig tettetett. — Egy színész halkan beszél a színpadon. A földszint kiáltja: Hangosabban! A színész feleli: Önök meg uraim csendesebben! Így tud a színész uralkodni magán; ha a játszott indulatot érezné, lehetséges volna-e ez? . . . Le Kain az egyik darabjában leszáll apja sírboltjába, ott megfojtja anyját és véres kézzel jó ki onnét. Tele van borzadálylyal, tagjai reszketnek, szeme tétova néz, haja égnek mered. Közben észreveszi, hogy egyik színésznő gyémánt fülbevalója a földre esett és játék közben lábával a kulissza felé löki. — Garrick a szalonban kidugja a fejét egy ajtónak két szárnya közé és négy-öt másodperc alatt az örömmek és fájdalomnak egész skáláját megdöbbenő erővel tükrözteti arczán; érezhette-e ugyanakkor ily gyorsan egymásután ezeket az indulatokat? Egy híres színésznő haldokolva dől partnerje vállára és olyanformát súg neki: Milyen csúnya vagy! — Imé néhány eset azok közül, melyeket Diderot említ; nem kell többet említeni, mert ki nem hallott volna hasonlókat és ennél is különbeket? (Ugyanezt producálta most *Novelli* a Vigszínházban. Egy monológban, melyet előadott, megmutatta, hogy egy képzelt elbeszélés hallatára hogyan tükröződnek arczán a legkülönbözőbb indulatok, megdöbbenés, harag, fájdalom, öröm a leggyorsabb egymásutánban; azután, hogyan nevetnek a különböző temperamentumú emberek, hogyan sírnak, ásítoznak stb. Mintha csak Diderot tételét akarta volna illusztrálni!)

De mit lehet belőlök következtetni? Az a színész, ki tettetett indulata hevében magán uralkodni tud vagy egészen másra figyelni, vagy az egyik játszott indulatból nyomban átmenni az ellenkezőbe, az nem érezheti azt az indulatot, melyet játszik. Ezt más általánosabb érvek is megerősítik. Az első az ismétlés argumentuma. Ha a színész érezné a játszott indulatot, játszhatná-e kétszer egymásután ugyanazt a szerepet

ugyanazzal a tüzzel és sikerrel? A kik igazán szívvel-lélekkel játszanak, egyenetlenek is szoktak lenni, egyszer jobban, máskor rosszabbul játszanak, míg a nem érző színész mindig egyforma lehet. — Még fontosabb az, mi a stílus? argumentának nevezhetünk. «Hogyan, fogják mondani, ezeket a szívszaggató, fájdalmas hangokat, melyek az anya legbelsejéből törnek elő, s annyira megrázzák belsőmet, nem tényleg meglevő érzelem szüli, nem a kétségbeesés hozta létre? Épességgel nem. Bizonyság rá, hogy ki vannak mérve; hogy a szaválás bizonyos rendszeréhez tartoznak; hogy ha egy negyed hang huszadrészével mélyebbek vagy magasabbak, akkor hamisak; hogy az egység bizonyos törvényének vannak alávetve; hogy mint a harmoniában elő vannak készítve és kiegyenlítve; hogy csak hosszú tanulmány következtében tesznek minden szükséges föltételnek eleget, hogy egy föladott kérdés megoldásához járulnak; hogy százszor kellett ismételni míg sikerültek...» Az igazi indulat kifejezésének van-e ily stílusa? — A színész fejlődésének argumentuma is fontos. A jó színész későn érik, mikor indulatainak ereje csökkent, mikor tud uralkodni magán, feje hideg, sok tapasztalatot gyűjtött. Vagy talán azért játszik jobban érett korában, mert indulatainak heve fokozódott? — Az egyéniség argumentumának nevezném azt, hogy a színész, ha igazán lelkét adná, ha azokat az indulatokat belsejében átélné, csak egy szerepet tudna jól játszani. — Gondoljunk a színpadi igazság argumentumára is. Vajon a színpadi szenvedély azonos-e az igazival? A ki a színházon kívül úgy viselkednék mint a színpadon, úgy haragudnék, szerelmeskednék, azt komédiásnak neveznök. A ki meg a színpadon úgy játszaná az indulatot, mint a valóságban látta nyilatkozni, azt egyszerűen kinevetnék. «Gondolkodjék csak egy percig rajta, mit neveznek a színpadon igaznak lenni. Azt-e, hogy a dolgokat úgy mutatják, a mint a természetben vannak? Semmikép. Az igaz, így értve, csak a közönséges volna. Mi tehát a színpad igazsága? A cselekvés, beszéd, alak, hang, mozdulat, taglejtés összeegyezése egy a költőtől képzelt s gyakran a színésztől túlzott ideális mintával. Ez a csodálatos. Az a minta nemesak a hangra van hatással; még a lépést, a tartást is módosítja. Innét van, hogy a színész a színpadon s az utcán két annyira különböző ember, hogy alig lehet rá ismerni. Mikor Clairon kisasszonyt először láttam otthonában, önkénytelenül fölkiáltottam: «Oh kis-

asszony, azt hittem, hogy ön egy egész fejjel nagyobb».—Végül, egyebeket mellőzve, utolsónak említjük a művészi alkotás általános argumentumát. Nemcsak a színészi alkotás nem ered az indulat hevéből, hanem egyéb művészi alkotás sem, a költőé sem. «Nem a heves ember, mondja Diderot, ki magán kívül van, rendelkezik velünk, ez csak annak adatott, ki magamagának az ura. Főleg a nagy drámai költők figyelmes nézői annak, a mi körülöttök a physikai és erkölcsi világban történik. Mindent megragadnak, a mi figyelmüket fölkelti; összegyűjtik. Ezekből a tudtukon kívül bennök létrejött gyűjteményekből kerül annyi ritka jelenség műveikbe. A tüzes, heves, érzékeny emberek a színpadon vannak; adják a darabot, de nem élvezik. Őket másolja a lángész. A költők, a nagy színészek s talán általában a természetnek mindennemű utánczó, a kiknek gazdag képzeletök, erős itéletek, finom tapintatuk, biztos ízlésök van, a legkevesbbé érzelmes emberek... Az érzés nem a nagy lángelme sajátja... Nem szíve, hanem a feje csinál mindent... A nagy színházban, a világ színházában, az érző lelkek mind a színpadon vannak, a lángelmék a földszinten. Amazokat bolondoknak hívják; emezek, kik azoknak a bolondságait másolják, bölcseknek neveztetnek». Ine Diderot főbb argumentumai. Nem rendszeresen, nem ebben a sorrendben adja elő őket, de látni való, hogy nagyon sok szempontból nézi a kérdést, s Binetnek épen nincs igaza, a midőn argumentumait naivaknak és paradoxonjának alapját bámulatosan szegénynek találja. (*L'année psychologique* III. 1897. 280 l.) Diderot okoskodását így foglalnám össze: magamon tapasztaltam, hogy midőn valamely indulat eltölt, nem bírok magamon uralkodni, de látom, hogy a színészek igenis uralkodnak magukon, tehát nyilván igazi indulat nélkül játszanak. Ezt egyéb jelek is bizonyítják. Minden indulatnak megvan a maga természetes lefolyása, de a színész a legnagyobb gyorsasággal tud az egyik indulat kifejezéséből a másikra áttérni. (Ezt Riccoboni is mondja!) Továbbá egy indulat kifejezését akárhányszor tudja egymásután ismételni, lehet-e az indulat érzését is ismételni? A színész nem is fejezi úgy ki az indulatot, mint a természetben, hanem módosítja, stilizálja. A művész általában nem az indulat hevében alkot, a színész pedig csak akkor éri el művészete magasabb fokait, ha teljesen megérett, ha szenvedélyének tüze elalvóban van.

De mindezt inkább csak annak a bizonyítását czélozza, hogy a színészt nem az érzés ereje teszi művészsé, de akkor mi teszi azzá? E negatív argumentumokat ki kell valamely pozitív elmélettel egészíteni. Mi teszi a nagy színészt? Diderot erre a kérdésre is felel, csak hogy erre is rhapsodikusan, rend és egység nélkül; mégis összeállíthatjuk a következőket. A nagy színész mindenekelőtt hideg és nyugodt megfigyelője az embereknek; megjegyzi magának az indulat kifejezéseit és tehetsége nem abban van, hogy az indulatot érzi, hanem hogy az indulat külső jeleit gondosan utánozza. Ezt százszor próbálja, míg végre eleget tesz magának. Az előadás után nagyon fáradt, de az indulatnak semmi nyoma nem maradt benne. «A színész fáradt s mi vagyunk szomorúak; mert ő fáradozott, a nélkül, hogy érezne; mi meg éreztünk, a nélkül, hogy fáradtunk volna». Megfigyelés és erős emlékezet, utánzás és gyakorlat - - ime a színművészet alapja. De Diderot igen jól tudja, hogy az nem elég, jobban tudja, mint mai bírálói; phantasia is kell hozzá, mely egységes alakot alkot; az egyes vonások azután csak ennek az egységes alaknak a részei. Diderot nyelven: a színész mintát alkot magának, olyan magasat, nagyot, tökéleteset, a minőt csak tud; ezt az ábrándképet iparkodik elérni játékában, ezt az alakot ölti magára «mint néha álmunkban történik, feje a felhőkig ér, két keze a látóhatár két végét fogja; nagy ruhábnak lelke ő, a mely egészen eltakarja; próbálgatásai reá rögzítették». E minta kidolgozásánál nagy szerepe van az izlésnek, hogy a mintának stilusa legyen, a tapasztalatnak, hogy vonásokban gazdag legyen, az ítéletnek, hogy részei egymáshoz illjenek. «Igen nagy fogalmam van a nagy színész tehetségéről; ritka ember az, oly ritka, talán még ritkább, mint a nagy költő». Hogy értette ez a Diderot a színművészetet! Ez az egy megjegyzése fölér egy elmélettel.

Ez főfoglatatja a kis műnek, melynek sok érdekes részletét mellőznünk kellett, hogy később, alkalom adtán, egyikre-másikra még rátérjünk. Nem rendszeres mű, bájos improvisationak látszik, de csak formára az. Velejében jól átgondolt eszméknek elég erős alkotmánya és minden egyes fogyatkozása és egyes túlságai mellett a legtartalmasabb dolog, a mit a színész lélektanáról írtak. Töviset hagy hátra a gondolkodásban. Az indulat közönséges értelmével sehogy sem fér össze,

hogy azt, a mit játéka közben a színész érez, indulatnak nevezzük, Diderotnak ezt a conclusióját még sem fogják megdönteni. De viszont megfoghatatlannak látszik, hogy a színész, a midőn játszik, semmit se érezzen. Hogyan fejezhesse ki azt, a mit nem érez? Nyilván az érzés, indulat finomabb elemzésére van szükség, hogy tisztán lássunk. De gazdagabb tapasztalati anyag összegyűjtése is hasznunkra lehet, azért nem veszett kárba, hogy Arher, Binet és mások a színészeket kikérdezték, hogy mit tapasztalnak magukban. De a fődolog mégis, hogy gondosabb lélektani elemzésben ennek az anyagnak hasznát is tudjuk venni.

II.

Mielőtt a színészek nyilatkozatait meghallgatjuk, meg kell fontolnunk, hogy általában, még jóhiszemű embereknél is, óvatos kritikával kell fogadnunk, a mit nekünk, kérdésünkre, saját lelki állapotaikról mesélnek. Saját belsőkben csak nehezen tanulunk meg olvasni; ha ez könnyű volna, nem irták volna föl a görögök legelső nemzeti szentélyük homlokzatára, mint legünnepesebb intelmet: Ismerd meg tenmagadat. A főforgó esetben pedig több különös körülmény még nehezebbé teszi ezt a föladatot. Riccoboni egyenesen a színészek charlatanisme-jének tulajdonítja, hogy megerősítik a közönséget abban a téves hitben, hogy ők érzik, a mit kifejeznek. Diderot is mondja: «Ha ezek az igazságok be volnának is bizonyítva, azért a nagy színészek nem ismernék el; ez az ő titkuk. A középszerű vagy kezdő színészek elutasítják őket, másokról meg azt mondhatjuk, hogy csak hiszik, hogy éreznek, a mint a babonásról mondták, hogy csak hiszi, hogy hisz». A színészek általában hajlandók abban a fölfogásban, hogy ők nem éreznek, művészetök lealacsonyítását és abban, hogy éreznek, a színészi erőnek egy magasabb fokát látni. Egy másik ily körülmény pedig az, hogy legkevésbé értjük saját indulatainkat és a lélektanban is az indulatok elmélete maig a leghomályosabb fejezet. Előre tudhatjuk, hogy a színészek feleletei nem lesznek egyértelműek és túlnyomó része sensiblistának fogja magát vallani.

Már maga a kérdés föltevése nehézséggel jár. Mit kér-

dezzünk a színésztől? Egyszerűen annyit, hogy érzi-e belsejében azt a szenvedélyt, a melyet kifejez? Ki tud ily általános bizonytalan kérdésre biztos feleletet adni? Archer, ki az első enquête-et rendezte, tizenkét kérdést intézett a színészekhez, melyek közül a fontosabbak rövidített formulázásban a következők: Tud-e ön akarata szerint könnyeket ontani a színpadon? Ha önt a valóságban valamely csapács érte, befolyással volt-e ez az ön játékára azokban a jelenetekben, melyek bánatára emlékeztették? Vidám-e ön azokban a jelenetekben, melyekben nevet, vagy tettetett-e az ön vidámsága? Tud-e önkénytelenül elpirúlni, elhalványodni a színpadon? A fáradtság, melyet érez, megfelel-e a szereppel járó fizikai erőfeszítésnek vagy pedig az átérzett indulatoknak? Elő kell-e készülnie a színpadon kívül valamely hevesebb indulat kifejezésére, vagy tud-e egyszerre benn teremni helyzetében? Tudja-e úgy megsztani lelkét, hogy egyrészt eljátszsza szerepét, másrészt ugyanakkor megfigyeli magát? A Diderot-elbeszélte lelki jelenlét eseteiről van-e tapasztalata? Ha sokszor játszott egy szerepet, érzéketlenné válik-e? Átengedi-e magát néha a pillanat hatásának, a percz ihletének? Látni való, hogy Archer az érzés kérdését nem meri egyenesen föltenni, mindenféle kerülő utakon iparkodik megközelíteni. De tagadhatatlanul sok becses anyagot gyűjtött össze.

Hogy ez anyag fölhasználása mennyi óvatosságot követel, egy példán akarjuk kimutatni. Archer igen nagy súlyt helyez Tommaso Salvini véleményére, a mint illik és kell is. Salvini ezeket írja: «Ha ön nem sir a fájdalom vonaglásában, ha ön nem pirul el szégyenében, ha nem lángol szerelmében, ha nem remeg félelmében, ha szeme nem forog vérben dühében, szóval, ha belsőleg nem tapasztalja, a mi azokat a különböző jellemeket és szenvedélyeket jellemzi, melyeket ábrázol, akkor sohasem fogja hallgatóinak szívében a helyzet érzését fölkelteni». A következőket meg szóval mondta el Archernek. Salvini Rio Janeiroban eljátszotta *La morte civile*t. E szerepében mindig nagyon sir. Előadás után egy De Castro nevű, érzéketlenségéről híres újságkiadó jött a színpadra, a ki mint mondják, könny nélkül temette el a feleségét. A könnyek csak úgy patakszottak két szeméből, keze reszketett és másnap mindenki azt mondta Rio Janeiroban: De Castrót rikatta meg! Micsoda diadal! És hozzátette, a mi a francia tragédiát illeti,

értem Diderot elméletét . . . A nevetésre nézve bevallja Salvini, hogy nem igazi szívbeli vidámságból szokott nevetni, nevetésének nincs is hatása a közönségre. Ezeket írta és mondta Salvini Archernek.

Paul Lindau ugyancsak Salviniról a következőket beszéli. Salvini Othellót játszotta, melynek megrázó alakítását mi is bámulhattuk. Lindau a fölvonásközben a színpadra ment, a hol Salvinit nagy fölindulásban találta. Salvini egy berlini operett-színházban játszott és a statisteria a senatus előtti jelenetben nagyon illetlenül viselkedett. Salvini szidta a könnyűvérű hölgyecskéket és Lindaut meglátván, elmondta neki haragjának okát, a mi indulata lángját újra föllobbantotta. Igazán haragudott. Ekkor a fölügyelő hozzálépett és jelentette, hogy a színésznek a színpadra kell lépnie. Salvini mint varázsütésre megváltozott, a harag nyomtalanul eltűnt arczáról, fölegyenesedett, kezét mellére tette, fejét kissé meghajtotta és nehéz lépésekkel, mély kinzó nyugtalanság kifejezésével az arczán, lépett a színpadra. A jelenet után Lindau közölte Salvinival, mennyire meglepte a művész gyors átalakulása. «De hogyan csodálkozhatik ezen, mondotta Salvini. Hiszen ezt megtanultam. Ezzel a szereppel kész vagyok. Minden pillanatban megjátszhatok minden jelenetet, a mit akar és a mikor akarja. Ha éjjel föl-kelt ágyamból és azt mondja nekem, hogy a Desdemona előtti monológot mondjam el, elmondom úgy mint este a színpadon, és ugyanazt érzem, tudniillik semmit. Csak tudom, mikép kell elmondanom, hogy elhitesse, hogy igazán érzem. És hiszen éreztem is, mikor a szerepet tanultam. Akkor igazán éreztem, egészen a testi fájdalomig. De mióta tudom, mindezzel nem törődöm. Tudom, mint a miatyánkot. Megütöm a szenvedélyeket, mint a zongorázó az oktávát, oda se nézve. Hússá, vérré vált bennem. A játék csak testileg fáraszt, szellemileg és lelkileg épenséggel nem». Lindau elmondja, hogy e szavak hallatára szinte megmeredt bámulatában. Kettős figyelemmel nézte ezentúl játékát, sehol nyomát sem látta a józanul szabályzó értelemnek, a hideg megfontolásnak, a szándékos-ságnak, a tanulmánynak, a közvetlen természetet látta maga előtt eredeti tökéletességében. (P. Lindau, *Vorspiele auf dem Theater*. 1895. 193–196.)

Már most kinek higgyünk, Archernek vagy Lindaunak, illetőleg melyik Salvininak, Archerének vagy Lindaunak, mert

egyik közlőnek hitelességében sem kételkedhetünk, de Salvini komolyságában sem. Csakhogy Salvini Archer előtt a művészet méltóságát hangoztatja, melyet indulat kifejezése indulat érzése nélkül lealacsonyítana; Lindau előtt a maga színészi tudását magyarázza, melynek egyik fényes próbáját Lindau a színpad mögött látta. Salvinit különben az a megrikatott De Castro jobban érdekelte, mint az egész lélektan, és joggal, mert ez a De Castro mértéke az ő művészetének hatásának. Csakhogy az a De Castro semmit sem bizonyít a mi kérdésünk dolgában. De Castro sirt, mert Salvini sírásának ereje megrikatta; hogy Salvini hogyan tudott sírni, más kérdés, melynek amahoz semmi köze sincsen. Lindau elbeszélése különben annyira meggyőző, hogy sem hitelességében, sem belső igazságában kételkedni nem lehet. Salvini nem érzett semmit, midőn Othellót játszotta. Ez tény. Igaz, hogy vallo-mása szerint érzett, midőn betanulta, erről később lesz szó.

Jászai Mari különben ugyanígy nyilatkozik. Arra a kérdésre, vajon érzi-e mindazt, a mit játszik, azt felelte, akár csak Riccoboni: «Isten őrizz! Semmit sem érnék, ha úgy volna. Az ember nem ura magának, ha érzések vesznek rajta erőt. Az életben sem, hát még a színpadon. Semmire sem volnék képes, ha igazán érezném azt, a mit mutatok. Egyszer, tanuláskor, kell érezni a dolog igazságát, azután fixirozni, hogy az mindig ugyanaz maradjon, mintha akkor legelőször érezném azt az érzést. Ez a színészet... A színész semmire sem volna képes, ha saját subjectiv érzésének átengedné magát a színpadon, sőt minél nagyobb elragadtatást producál az ember, annál nagyobb szüksége van hideg kritikusra, az eszére. Én például legnagyobb indulatomban leginkább ellenőrzöm magamat, mint egy másik embert és legnagyobb extázisomban látom, hogy ennél vagy annál a mozdulatnál ruhámnak hátul milyen ránczot kell vetnie és milyen vonalat kell adnia». Ezeket a nagyváradi *Elektra*-előadás után írta, a midőn szabad ég alatt játszott fényes nappal. A művésznő bevallja, hogy a rendkívüli körülmények miatt az egész előadás alatt remegett, nem volt ura magának, az indulat erőt vett rajta, elégedetlen volt magával. (*Budapesti Napló*. 1897. aug. 26.)*)

*) A mi a ruha ránczait illeti, érdekes a következő találkozása az adatoknak: Egy festő megfestette a híres Rachelt egyik tragikus

Coquelin is ugyanezen a nézeten van. *L'art et le comédien* című művében és a *Revue illustrée* 1889. december 15-iki számában közzétett essayében: *L'art du comédien* a leghatározottabban nyilatkozik. Abból indul, hogy a színészen két lény lakik, az egyik a hangszer, a másik a ki a hangszeren játszik. Ez az utóbbi alkotja meg az alakot képzeletben, az előbbi megvalósítja. Nevezzük azt, a ki kormányoz, kigondol, concipiál Elsőnek, a másikat Másodiknak, akkor megértjük Coquelint, ha ezt a tanácsot adja a színésznek: Tanuld meg szerepedet, éld bele magad személyiségedbe, de beleélvén magadat, ne mondj le magadról. A kormányrudat ne ereszd ki kezedből. A második nevéssen, sirjon, lelkesedjen az örjögétségig, szenvedjen a halálig, de mindig az elsőnek a fölügyelete alatt, mindig mozdulatlanul maradván az előre megfontolt és megszabott korlátok között. Ha a kifejezést megtaláltad, akkor egyszersmindenkorra állapítsd meg... A színész ne ragadtassa el magát soha. Hamis és nevetséges azt gondolni, hogy az a művészet betetőzése, ha a színész elfelejti, hogy a közönség előtt van. Ha annyira azonosítod magadat szerepeddel, hogy midőn a nézőket látod, azt mondd magadban, «mik ezek az emberek itt» és nem tudod többé, hogy hol vagy, akkor nem színész vagy többé, hanem bolond». (*Revue illustrée* stb. 30. l.)

Novelli azt mondotta e sorok írójának, hogy vannak szerepek, a melyekben semmit sem érez, például *XI. Lajosban*, a melyet színeinek gazdagságánál fogva annyira bámultunk. Viszont a *Shylock* őt magát is megrázza és előadás után rendkívül fáradtnak érzi magát. Zacconi határozott sensibilibista, de bármily intelligens színész is, nem hiszem, hogy a kérdést lélektani szempontból fogta föl. Részletesebb kérdésekre mindig csak azokat az indulatjeleket írta le, melyeket előadás közben és főleg előadás után testében érzett, fájdalmat a lábakban, nagy bágyadtságot, fáradtságot, a kéz izzadását s ilyeneket. De mindez, mint később látni fogjuk, nem dönti el a kérdést.

szerepében. Rachel megnézte a képet és azt a kifogást tette, hogy ruhája nem azt a ránczot veti ebben a jelenetben. A festő kérde, hogyan tudhatja ezt a színésznő, hiszen a földön hever, magánkívül fájdalmában. Rachel feleli: Csak nézzen meg engem ebben a szerepben. A festő meggyőződött róla, hogy Rachelnek volt igaza. (L. Archer *Masks or faces?* 169 l.)

De nézzük a főbb tényeket, melyeket az említett enquete-k napfényre hoztak. Hogy színészek tudnak igazi könnyeket ontani a színpadon, mindnyájan tudjuk, Archer tömérdek esetet említ. Már Quintilian mondja, hogy gyakran látott színészeket előadás után, miután az álarczot letették, tovább sírni. O'Neill kisasszony, a ki hangja varázsával angolul nem értő francziákat is meg tudott rikatni, úgy tudott sírni, hogy könnyei patakozottak, de a nélkül, hogy arczvonásai eléktele nedtek volna; Fanny Kemble, a ki ezt elmondja nekünk, hozzáteszi, hogy ily sírás inkább fogyatékos mint túlságos érzés jele; leírhatatlanul szép, kevésbé fájdalmas és mégis gyöngéd részvétet keltő. (U. o. 47. l.) Duclos kisasszony is bőven sirt a színpadon, Frédéricről Victor Hugo írja, hogy igazi könnyeket ontott, Sarah Bernhard mindig sír, ha szerepe megkívánja, Geneviève Wardnak könnyek jönnek a szemébe, de ritkán omlanak arczára; ha szerepét betanulja, annyit sír, hogy sokszor meg kell állania, de nyilvánosan csak akkor játszsza szerepét, ha már uralkodni tud magán; az előadás alatt kevésbé érzi az indulatot, mint mikor maga van. Mary Anderson is megtanulta elnyomni könnyeit; szobájában, éjjel, mikor minden csöndes és szerepét tanulja, szabadon sír és nevet; Rachel azt írja Sámsonnak, hogy *Phedra* negyedik fölvonását tanulván, gyakorolta a zokogást (j'ai étudié mes sanglots) és bizonyos benne, hogy előadás közben könnyezni fog. Morris kisasszony előadás előtt már négy órakor délután igen izgatott; keze jéghideg, arcza tüzel, fél, hogy nem fog tudni sírni. Wilson Barret csak akkor tud sírni, ha «benne van» szerepében; nézete szerint a pusztá érzélem, ha művészet nem irányozza, hatástalan; művészet érzés nélkül többet ér, érzés és művészet legtöbbet. De nem kell több példát idézni. Tény az, hogy színészek tudnak sírni a színpadon, még pedig, a miről magunk is meggyőződünk, középszerű színészek is. De mit bizonyít a sírás? A sírás nem mindig igazi jele az érzésnek; Pinero, a jeles színész és író is mondja, hogy azt könnyen meg lehet tanulni; inkább physikai, mint érzelmi föltételektől függ. Wallis kisasszony John Rydernél tanult színészetet és egyszer csodálkozását fejezte ki mestere előtt, hogy egy akkoriban híres színésznő mily könnyen tud igazi könnyeket ontani. Nézzen rám, mondja Ryder, s e pillanatban a kisasszony látja, hogy könnyesepp gyűlik mestere szemében és

folyik le arczán. Ugyanezt mutatta nekem a mi *Ujházink*. Elmondotta, hogy egyszer Salvinivel beszélgetvén, megmutatta neki, hogy előkészülés és erőlködés nélkül, minden pillanatban könnyet tud ontani. Arczomon meglátván, hogy kételkedem, azt mondotta: Nezzen reám! Ugyanebben a pillanatban nagy könnyesepp gyűlt szemében. Mit használnak Archer adatai? Ezek a könnyek csak nem indulatból erednek? A sírás ténye íme nemcsak nem bizonyít semmit, ellenkezőleg maga szorul magyarázatra.

Vajon, ha a színészt az életben csapás érte, mely az eljátszandó érzelemhez hasonló indulatot keltett benne, van-e ennek hatása játékára? Macreadynek meghalt a leánya; háromnegyed évvel később hasonló jelenetet játszik, azalatt oly erővel gondol gyermekére, hogy az indulat majdnem urrá lesz fölötte. — Rachel éjjélkor próbálja Adrienne Lecouvreur, Legouvé, Régnier, Maillard a próba után még ott maradnak és ekkor Rachel azt mondja, hogy az ötödik fölvonást még egyszer szeretné eljátszani. Szokatlan, szívet rendítő erővel játszik, a három férfiú mélyen meg van indulva, Rachel meg, a játék után, sirva és reszketve ül a szobának egyik sarkában. Legouvé oda megy hozzá. Gyermekem, mondja, ezt az ötödik fölvonást úgy játszotta, mint soha életében nem fogja játszani. Hiszem, mondja Rachel, s tudja-e, miért? Mert nem Adrienne-en sirtam, hanem magamon. Egyszerre csak éreztem, hogy én is ifjan fogok meghalni, mint ő; úgy tetszett nekem, hogy saját szobámban vagyok, utolsó órámban, hogy saját halálot látom. — Salvini és Ristori hasonlót mondanak. Ristori írja, hogy a színpad képzelt és életének valamely valódi jelenete közt a hasonlóság néha annyira hatott rá, hogy egész erejével rajta kellett lennie, hogy uralkodjék magán, a mi nem mindig sikerült neki. — De a legtöbb színész mégis azt vallja, hogy ha a valódi fájdalom nagyon friss, az inkább árt a színésznek, mint használ. Egy színész apja halálos ágyától a színpadra megy, a hol hasonló jelenetben kell föllépnie és teljesen kudarcot vall. Meghiszszük; ellenkező esetben talán jó színész lett volna, de szörnyeteg fiu. Ha meg a közönségnek tudomása van a körülményekről, akkor ez bizonyára inkább izgatja, mint gyönyörködteti, kivéve talán Spanyolországban, a hol szeretik az igazi vért, mely bikaviadaloknál folyik. Jól mondja Ward kisasszony, hogy ily hasonlóságok

csak azzal a hatással voltak rá, hogy szenvedett, nemcsak az emlékek miatt, hanem azért is, mert csak nehezen tudott magán uralkodni. És mit bizonyítanak még a legkedvezőbb tények? Legfőleg, hogy egyes rendkívüli esetekben a színész érezhet, a miben úgy sem kételkedett senki: egyebekben pedig talán éppen Archer ellen bizonyítanak, a mint később látni fogjuk.

Archernek egyik érdeme, hogy kérdéseit a nevetésre is kiterjesztette, míg Diderot s a többiek inkább a sirásra és a komorabb indulatokra gondoltak. A nyilatkozatok itt is megszólalnak. Egész sora a színészeknek nyíltan vallja, hogy nevetésük tisztán mesterséges, mások hozzáteszik, hogy a közönség jó kedve, melyet játékuk keltett, azután visszahatott reájok és őket is jókedvűekké tette; ismét mások mondják, hogy igazán, jó kedvből nevetnek, mintha tényleg abban a helyzetben volnának, melyet ábrázolnak, például Bancroftné azt mondja, hogy úgy tud nevetni a színpadon, hogy könnyei omlanak; mindazonáltal kétségtelen, hogy igazi, mesterkéletlen nevetés sokkal ritkább a színpadon, mint megindító sirás. Hasonlóképp érdekes az a kérdés, mely az elpirulásra, elhalványulásra vonatkozik. Fanny Kemble elmondja, hogy az erkélyjelenetben mindig kipirul az arcza; Ristori is állítja, hogy el tud pirulni és halványodni; az egyik azt írja, hogy minden kiváló színész tudja indulatait ilyen módon kifejezni, a másik, hogy kinos jelenetekben a hideg borzongatja testét, szája száraz lesz, a nyelv odaragad inyéhez. A közönségnek különben ritkán van alkalmja erről meggyőződést szerezni, mert a legtöbb színész festett arczczal játszsza szerepét. Sok színész említi, hogy jelenetekben, melyekben nagy indulatok jutnak kifejezésre, bőségesen izzadnak, nem a physikai erőlködéstől, hanem a belső izgatottságtól. Salvini szerint indulat és izzadás együtt jár: *La Morte civile*ben például Corrado szerepe nem nagyon megerőltető, de nagyon fárasztó. Othello a legnagyobb és legerősebb színészeket is halálra fárasztja. Némely színész azonban, nézetünk szerint igen helyesen, nem az indulatnak, hanem az izgatottságnak, melylyel ily nagy szerep játszása jár, tulajdonítja az izzadást és kimerülést.

Mit következtessünk abból, hogy némely színész, mielőtt a színpadra lép, sok mindenféle módon izgatja magát, hogy fölhevüljön? Lindau meséli, hogy Döring, a híres német

színész, midőn Lindaunak egyik darabjában föllépett, megjelenése előtt, föl s alá járt a kulisszák mögött, érthetetlen szavakat mormogott, erősen gesztikulált és így lépett a színpadra. Nagy sikere volt. A jelenet után Lindau odalépett hozzá és kezét akart vele szorítani. Döring gögös mozdulattal elutasítja, folyton föl s alá jár és egész beszédet mormog maga előtt. Nyilván szükségét érezte, hogy magát szerepe hangjába belevigye. — Lewes beszéli, hogy Macready *Shylock*-ban a jelenet előtt hevesen létrát ráz. Baron is már a kulisszák mögött úgy viselkedik, mint az a személy, melyet játszani fog. Viszont Talma *Hamlet*-ben az utolsó pillanatig csevegni tudott és gyorsan alakult át Hamletté. Garrick, Kean, Rachel is egy pillanat alatt öltötték szerepök alakját. Salvinit már említettük, nevezetes, hogy Archer az ellenkezőt mondja róla, mint Lindau; állítólag két, három órai szellemi koncentrációra van szüksége, hogy szerepeket, minő Othellóé, Hamleté, teljes meggyőződéssel játszhasson.

Igen érdekes némely francia színész nyilatkozata. Bartet kisasszony azt írja, hogy ő igenis érzi az indulatokat, melyeket játszik, de rokonszenv útján (par sympathie), nem mint saját érzéseit (non pour mon propre compte). «Én csak előbb vagyok megindulva, mint a nézők, de megindultságom — ugyanolyan természetű, mint az övék». Hogy mennyi indulatot fektet szerepébe, nagyon változik, testi és lelki állapotától függ. Előfordul, hogy nem érez semmit, de ez néki nagyon kellemetlen, szinte személyes megalázásnak érzi. Worms is hamisnak mondja azt az állítást, hogy a jó színész nem érez. Mounet-Sully és testvére Paul Mounet a végsőig sensibilibisták; a színésznek nézetük szerint a való élet intenzitásával kell megvalósítania szerepe indulatait. Ha a színész néha nem érez, akkor csak maga magát másolja. A ki huzamos időn át mindennap ugyanazt a szerepet játszsza, veszít szereplése erejéből. Gotnak a színművészetben az tetszik leginkább, hogy minden este más egyéniséggé alakul át. Ugyanígy nyilatkozik Truffier. Megfeledkezni magáról, szokásairól, egyéniségéről, ez az, a mit a színpadon szeret. Bartet kisasszony bevallja, hogy nem tud minden indulatot kifejezni, némelyeket könnyebben érez, tudniillik azokat, melyek temperamentumával és jellemével rokonok. Látszik, hogy Bartet kisasszony nemcsak igen értelmes, de igen őszinte művésznő is, mert

kevés színész vallja be, hogy nem tud mindent játszani. Az indulatról ezeket írja: A fizikai fölindulás, melybe némely szerepem hoz, még a szerep eljátszása után is folytatódik. *Denise* harmadik fölvonásának siró jelenete után búsnak érzem magam, *Bérénice* első fölvonása után még néhány pillanattig az elragadtatás állapotában maradok. De a művészi megindultság, mint *Binet* megjegyzi, két nevezetes tulajdonsággal bir, először mindig kellemes, másodsor alá van vetve az akaratnak. *Bartet* kisasszony *Denise* harmadik fölvonása után, melyben gyermeke halálát siratja, mennél inkább belemerül ebbe a fájdalomba, annál nagyobb gyönyörűséget érez. Azonkívül pedig tetszése szerint keltheti és szüntetheti meg indulatát. Mindazonáltal a nyilatkozó színészek legtöbbször érzik, hogy a művészi indulatok kevésbé intenzívek a valódiaknál, kivéve *Mounet Sullyt*, ezt a szenvedélyes színészt, ki szerint a színész indulata oly való, mint ha igazi indulat volna; ő nem nézi a közönséget, és meg szeretné ölni azt a partnerjét, a ki illúzióját rontja. De majdnem mind megegyeznek benne, hogy a színésznek uralkodnia kell indulatán (*L'année psych.* III.)

A német színészek közt *Lewinsky* egész zavarosan nyilatkozik. Nézete szerint *Diderot*nak igaza van, de a túlságig megy, míg *Talma* sokkal mélyebbre látott, kinek nézete szerint a színésznek két dologra van szüksége, igen finom érzékenységre (*une sensibilité extrême*) és mély értelemre (*une profonde intelligence*). De ha *Talmának* van igaza, hogy lehet igaza *Diderot*nak? Végül *Lewinsky* ezt a képet használja föl nézetének megvilágítására: «A színész hármassal fogaton jár. A középső ló a dinamikus benne, egész személyiségének természetű ereje; jobbra megy a szó, balra a taglejtés, de a belátás fogja a zablát». Vajon most jobban tudjuk-e a dolgot?

Épen ily határozottan határozatlanul nyilatkozik *Pohl M.*, a kiváló berlini színész. Nézete szerint a színésznek át kell élnie szerepét, de a mikor játszsza, épen nem kell éreznie. *Grube* szerint három stadiuma van a színészművészetnek, az első midőn a tárgy alatt, a második, midőn fölötte áll, a harmadik, melyben abszolút egyenlőség van köztök. Ez utóbbi az ideális állapot, azaz a midőn a színész föltétlen ura szerepének. Ebből ugyancsak nem tanulunk sokat. Az előadás alatt pedig a «hangulat» semmi, a színésznek a han-

gulaton fölül kell állania és minthogy főrendezője a berlini udvari színháznak, mesterségének egyik fogását is elárulja nekünk. Ha valamely színész nincsen a kellő hangulatban, akkor az ügyes rendező megsúgja neki, hogy X. kritikus van a színházban, és mindjárt megjő a hangulat. (*Die Wage*. 1898. jun. 18. jul. 2.)

Ha ezt az anyagot a fölhalmozott készletből szaporítanók is, újat nem tanulnánk belőle. Egyetértésre így nem jutunk. Ideje, hogy a lélektani elemzést segítségül hívjuk, talán ez tud ez utvesztőben eligazítani. A jó magyarázat pedig ez esetben nem lehet olyan, hogy az egyik vagy a másik pártra áll, mert hiszen itt tényekről van szó, melyeket nézetekkel nem lehet megezáfolni. Az igazi magyarázatra itt az a föladat is háramlik, hogy a nézetek és nyilatkozatok különbözőségét és ellentétes voltát is érthetővé tegye.

III.

Ha csak az indulatok és érzelmek szokásos meghatározását néznők, érthetetlen volna, mikép juthatott valakinek eszébe, föltenni, hogy a színészek igazán érzik azokat az indulatokat, melyeket utánoznak. Spinoza indulatnak a test azon affectióit és az effectiók lelki képét nevezi, melyek a test cselekvő képességét növelik vagy csökkentik, elősegítik vagy megakasztják (*Ethica III. Def. III.*) és az egész modern lélektan e fölfogás körében marad. Spinoza az indulat meghatározásában a testi affectiót állítja előtérbe, de minthogy testi és lelki jelenségek közt nála szoros párhuzamosság van, meg is fordíthatta volna definitióját. S bármily eltérők is a psychologusok elméletei a lélektannak e leghomályosabb részében, abban mégis megegyeznek, hogy érzelem és indulat az egyéniségnek az a maga érzése, melyben változásainak saját magára vonatkozó értéke jut tudomására. Az érzelemben és indulatban egyéniségem veleje, sajátossága, legbelső mivolta nyilatkozik meg. Haragom jelenti, hogy engem bántottak és hogy min és mikép haragszom, mutatja, hogy milyen vagyok. Indulatom megmondja nekem, hogy mikép érzem magam annak az eseménynek a következtében, mely velem történt és bennem az indulatot keltette. Hogyan érzek

igazán haragot, ha nincsen rá okom? Lehetséges-e, hogy igazán haragudjam, boszús legyek, szerelmet érzek, fájdalmat szenvedjek, ha pusztán csak akarom, a nélkül, hogy igazi okom volna rá? Úgy látszik, hogy tettezhetek érzelmet, vagy elfordíthatom az érzett indulatról figyelmemet, vagy elfojthatom külső megnyilatkozását s így csökkenthetem erejét, de hogy érzem, a mit nem érzek, csak azért, mert akarom érezni, lehetetlennek látszik. Az indulatot például Jodl úgy jellemzi, hogy ez oly képzeteken alapuló, egyszerre támadó vagy rohamosan növekedő igen intenzív érzelem, mely minden más tartalmat kiszorít a tudatból, meggondolatlan cselekvényekre ragad, megszünteti az érzelmek kifejezése fölött rendes körülmények között való uralmunkat (*Lehrbuch der Psychologie*. 1896. 692 l.) Ha ujjamat megvágom, fájdalmat érzek, de hogy akkor is érzem, ha pusztán akarom érezni, képtelenség. Miért volna ez másképp lelki fájdalomknál, lelki indulatoknál egyáltalában? Itt van ugyan a hypnotikus suggestio, de az mégis nagy merészség volna: a rendes állapotokat a betegekből magyarázni, és a főnforgó esetben föltenni, hogy a színész maga magát hypnotisálja, és autosuggestio útján érzi, a mit kifejez. A suggestio teljesen megfosztja a hypnotisált egyént akaratótól, itéletétől, a színész pedig ura marad maga magának, különben nem színész, hanem örjögő. Autosuggestiónak mondani a színész eljárását vagy állapotát, nem egyéb mint szókkal való játék. Souriaunuk (*La suggestion dans l'art*, 1893. 295 l.) kijelentése, «hogy a művész valamely érzelmenek pathetikus kifejezését csak akkor találhatja meg, ha iparkodik maga is átérezni azt és hogy ez az autosuggestio fokozatosan megy benne végbe, növekedő intenzitású belső hatások és ellenhatások útján» az átérzés és autosuggestio fogalmának bizonyítatlan azonosítása. E két fogalom nem egy; de különben is az autosuggestio fogalma oly rejtélyes még, hogy sokkal inkább maga szorul magyarázatra, mielőtt mint magyarázó fogalom szerepelhetne.

De az indulat szokott meghatározása szűk, nem illik minden esetre, legalább nem abban az értelemben, melyet rendesen hozzá fűznek. Nem minden indulat keletkezik ezen a — hogy úgy mondjuk — rendes úton, a midőn tudniillik egyéniségem a rajta történt változás értékét maga érzése módjában fölfogja. Nemcsak akkor haragszom, ha megsérte-

nek. De nem terjeszkedhetvén ki az indulat egész körére, itt főleg három indulat és érzelmekeltő tényező hatását említem és vázolólok.

Az első az indulatokkal járó physiologiai változások visszahatása az egyéniség maga érzésére. Az indulatnak tudvalevőleg egyik legjellemzőbb vonása, hogy igen határozott és erős testi változások kísérik, vérkeringésben, testmozdulatokban, bőr működésében sat. E kapcsolat oly fontos, hogy egy dán psychologus, C. Lange Kopenhágában (*Über Gemüthsbewegungen*, ford. Kurella 1887) és utána a kiváló amerikai William James (*The principles of psychology*. I – II. 1896) ezekben a testi változásokban látják az indulat lényegét. «A testi változások, mondja James, egyenesen következnek az indulatkeltő tény észrevevására és ezeknek a változásoknak az érzése: az indulat. (U. o. II. 449 l.) Más szóval, míg rendesen azt mondják: elvesztettem a vagyonomat, bús vagyok, sírok; találkozom medvével, megijedek, szaladok; versenytárs meggyalázott, haragszom, ütök, addig az igazság az, hogy bús vagyok, mert sírok, haragszom, mert ütök, meg vagyok ijedve, mert reszketek; e testi változások nélkül nem éreznék indulatot; közömbösen elméletileg konstatálnám az illető tényeket; látnám a medvét, jónak találnám, hogy fussak előle, de nem éreznék ijedtséget.

Nem vitatjuk most ezt az elméletet, de az indulatoknak a testi változásokkal való belső kapcsolatát elfogadjuk belőle. Ha vidámságra gondolok, mindenekelőtt mosolygó arcz tűnik föl előttem, a harag gondolata az arcz haragos kifejezését, a mérges hang emlékét kelti föl bennem. És megfordítva. A ki mosolygó képet mutat, némileg földerül lelkileg is, a ki haragot tett, kissé haragszik is. Hogy ez a színészre nézve is fontos, már Lessing is átlátta. Remond de St. Albine könyve kivonatának a végén megjegyzi, hogy a szerző elve egyenesen megfordítandó. Ha a színész, úgymond, mind a külső jeleket ki tudja fejezni, lelke magától jut abba a helyzetbe, mely mozgásának, helyzetének, hangjának megfelel. A *Hamburgische Dramaturgie* harmadik darabjában pedig örökbecsű módon fejtegeti, hogy az érzés a színész tehetségei közt a legkétségesebb. Némely színész érzése igen erős lehet, de alkata olyan, hogy nem tudja külsőleg kifejezni; más meg oly szerencsés alkatu, annyira rendelkezik izmaival, hangjával, hogy esetleg csak mechanikailag utánoz valakit, és mégis

igen érzelmesnek tetszik. Ez utóbbi a hasznavehetőbb színész. Lassan-lassan, utánózva az érzés külső jeleit, bizonyos érzésfélére tesz szert (er gelangt zu einer Art Empfindung), mely nem oly erős és tartós ugyan, mint az, mely a lélekben kél, de mégis elég erős, hogy a testnek azokból az önkénytelen változásaiából is néhányat létre hozzon, melyekből a belső érzésre szoktunk következtetni. Ha a harag külső jeleit utánózta, lelkét a haragnak homályos érzése (ein dunkles Gefühl von Zorn) fogja ellepni, a mely ismét visszahatva reá létrehozza azokat a változásokat, melyek nem akarattunktól függenek; arcza lángolni fog, szeme villámlani, izmai dagadni, haragosnak fog látszani, a nélkül hogy az volna, sőt a nélkül hogy némely esetben csak értené is, hogy miért haragos. Mennyivel világosabb ez a fejtegetés, mint Souriaué! Számtalan tapasztalat megerősíti Lessing fényes megfigyelését. Futás közben nő az ijedtség; a harag vagy bánat kitörése kitörés közben még fokozza az indulatot; a zokogás az indulatot növeli, mely ismét a zokogást teszi görcsösebbé; a dühös ember kitörvén, mindig dühösebbé lesz. (L. James, u. o. 462 l. számos esetet). Tényként kimondhatjuk: az érzés külső jeleinek utánzása magának az érzésnek is visszhangját kelti az utánzóban. Most már értjük, miért hiheti a színész, hogy érzi a kifejezett indulatot. Tényleg érzi, vagy érezheti: az érzélem mását, visszhangját. De milyen ez a visszhang? Lessing igen helyesen mondja: eine Art Empfindung, ein dunkles Gefühl von Zorn; ennek közelebbi meghatározásában rejlik a kérdés megoldása.

De előbb még a második tényezőt kell említenem, melyet jobb névnek hijján phantasiának akarok nevezni, értvén rajta különböző, de egy főpontban megegyező jelenségeket. Ez a főpont a következő. Nemcsak az, a mi velem tényleg történik, tud bennem érzelmet, indulatot kelteni, hanem ily eseményeknek pusztán elképzelt képe is, főleg, ha az a kép elegendő erővel kél bennem. Ha medvével találkozom az erdőben, megijedek: ha az erdőbe indulás előtt elképzelem, hogy medvével találkozhatnám, szintén megijedek, habár nem oly mértékben, mint ha magam előtt látnám; nyugtalan leszek, esetleg reszketek és ha a medve képe igen eleven bennem, hideg verejték ülhet homlokomra. Minden azon fordul meg, mily mértékben vagyok félelemre hajlandó, esetleg, mily érzéki erővel képzelem el a félelmet keltő okot, mennyire

bizom lelki jelenlétemben, fegyveremben, ügyességemben, társaimban stb. A képzelem mindenesetre bő forrása az indulatoknak, sőt mondhatni, hogy általában ez a legbővebb forrás, még azoknál is, kiknek nem szoktunk a szó művészetani értelmében phantasiát tulajdonítani. Az igazi bajok mellett főleg a bajok képzelete bánt bennünket. A tanuló remeg a vizsgálat előtt, míg a vizsgálat alatt megtörténhetik, hogy egyszerre eltűnik félelme és nyugodtan, hideg vérrrel állja a vizsgálatot. Viszont túlvilági boldogságnak érzi a szerencsés vizsgálat utáni állapot gondolatát és nagyon csodálkozik, ha esetleg meglehetősen közömbös állapotban érzi magát a nagy esemény után. Régi mondás, hogy voltakép a képzelet tesz bennünket boldoggá vagy boldogtalanná, azaz oly képzetek, melyeknek a valóságban talán semmi sem felel meg, de melyeket valóknak, illetőleg bekövetkezőknek hiszünk.

De nemesak azok a képzetek, melyeket valóknak hiszünk, keltenek indulatot, hanem azok is, melyekről határozottan tudom, hogy pusztá képzeletből származnak. Regény olvasásánál oly megindulást érezhetek, hogy remegek, könnyeim folynak és beszélni akarván szóm megakad. Honnét ez az indulat és milyen a természete? A forrás nyilván a következő: a regény olvasása közben fölmerülő képek oly elevenek bennem, akár mert saját képzeletem izgékony, akár mert az író megjelenítő ereje kiváló, — hogy egyes pillanatokban érzem, hogy majdnem összetévesztem a valósággal. Néha úgy elmerülök bennök, hogy szinte fölijedek belőlük, mintha álmodtam volna. Voltakép ez az, a mit illusiónak nevezünk. Az illusió nem cseréli föl a képzelet világát a valósággal, de játszik a fölcserélés gondolatával. Észreveszi a hasonlóságot és tetteteti magát, mintha hinne a látszat valóságában. Így tesznek a gyermekek is, kiknél valóság és képzet jobban is összefolyik, kiknek képzeletbeli képei igen elevenek és e képek indulatkeltő ereje megfelelően nagy. Egy darab átlukasztott újságpapíros a gyermeknek az álarcz szolgálatát teszi, ez az első illusió. Most ő az ördög és ijeszt engem: a második illusió. Én tettetem magam, mintha félnék, újabb illusió, mely a gyermek előbbi illusióit fokozza, elannyira, hogy tettetett félelmem átragadhat ő reá s maga is elkezd félni, összetévesztvén az illusiót a valósággal, megfélelkezvén az indulat hatása alatt az indulatot keltő okról, a játékról. A gyermek tenyerére papírdarab-

kákat tesz s elhozza nekem, hogy egyem belőlök. Kijelentem, hogy ezek papirdarabkák s én papírt nem eszem. A gyermek kioktat engem, hogy ez nem papír, hanem cseresznye. Az más, mondom, és úgy teszek, mintha enném. A gyermek figyelmeztet, hogy ne felejtsem el a magokat kiköpni. A gyermek persze jól tudja, hogy ez a cseresznye papír, de akarattal megmarad az illúzióban, melyben nekem is szerepet szánt, nekem kell megenni a cseresznyét. De elég, ha úgy teszek, mintha enném. Ha igazán szájamba veszem a papírt, a gyermek el kezd nevetni ezen az én tréfámon. A lélektani folyamat tehát ez: A képzeletbeli kép rendes körülmények között nem kelti ugyan bennem a valóság benyomását, de oly benyomást, mely hasonlít a valóság keltette benyomáshoz, s melyet esetleg játékszerűen valóságnak veszek: ez az illúzió; s a milyen viszony van képzeletbeli kép és a valóság képe közt, oly viszony van a valóság képe által keltett indulat és a képzeletbeli kép által keltett indulat közt. Ez utóbbi illúziós indulat, azaz érzem ugyan az indulatnak egy mását, gyöngébb fokát, de tudom, vagy hamar ráeszmélek arra, hogy ez az indulat nem az én indulatom.

Ime ez az új tényező odavezet bennünket, a hová az első. A színész erősen elképzeli az alakot, melyet el kell játszani. Ez mindenekelőtt azoknak a mozgásoknak a képét kelti benne, melyek ezt az alakot jellemzik. A gyermek is, ha színészkedő játékot játszik, mindenekelőtt, tudattalanul, a felnőttek gestusait utánozza. Nagyon keveset tud a felnőttek magaézéséről, de ha szobaleányt játszik, fürgén szalad, ha ő a természetes szakácsné, méltóságosan lépdél, mint papa komoly ránczokba szedi homlokát, mint tanító erős hangon feddi azt, ki a tanulót játszsza. A színész is először a gestus képét reprodukálja és a gestust csinálja meg. A mit Lindau Salvinin vett észre, hogy a felügyelő jeladására azonnal átalakult külső magatartásban Othellóvá, e végett ugyancsak nem kell Salvinit fölkeresnünk, minden színész így tesz; ha itt a szobámban a színész elszavalja előttem Hamlet monológját, egy másodpercnek minimalis része kell hozzá, hogy arcza azt a kifejezést öltse, melylyel az ő fölfogása szerint e jelenetet játszania kell. A színész kiválóságának éppen egyik forrása az, mennyire emlékszik gestusokra, arczkifejezésekre, azaz milyen ebbeli emlékező ereje, és mennyire alkalmas az ő physikuma a

szükséges mozgásoknak tényleges végrehajtására. Az utánzó képesség teszi a színészt, nem csak ez a tehetség, de ez művészetének egyik forrása, mintegy physiologiai föltétele. De mindnyájan kissé színészkedünk, máskép viselkedünk társaságban, a szószéken, a katedrán és ha megfigyeljük magunkat, könnyen észre vesszük, hogy mindenekelőtt külső magatartásunkat alkalmazzuk szerepünkhöz. Legelső a mozgás.

Ez a mozgás a megfelelő érzelem visszhangját kelti, főleg ha figyelmünket nem valamely erősebb mozzanat vonja magára, és ezt az érzelmi visszhangot még erősíti, a mit előbb illusiós érzelmnek mondtunk, már azért is, mert most a képzeletbeli kép nem pusztán képzeletbeli többé, hanem magatartásom, taglejtésem, arczkifejezésem következtében valóvá vált. Ha elolvasom Hamletet, mégis csak gyöngébb érzelmeim támadnak, mintha jól eljátszszák előttem és a mi a nézőre nézve áll, a színészre még inkább érvényes, ő is többet érez, ha játszik, mintha csak olvassa vagy átgondolja szerepét, és többet érez, mint én, a ki nézem, mert ő benne szerepének képe még elevenebb és azonkívül physikumának változása erős resonantiájával segíti. Előfordulhat ugyan, hogy midőn szerepét már jól tudja, vagy sokszor eljátszotta, egész játéka vagy játékának egy része automatikussá vált benne és ekkor ő kevesebbet érez mint én, erre még rátérünk, de rendes körülmények közt indulata az említett két forrásból táplálkozik és ennek következtében bizonyos erőre tesz szert.

De ez az indulat még sem azonos az igazi indulattal. Különbözik tőle erőben, de abban is, hogy az az érzés is kíséri, hogy az indulat nem őt illeti. Az összes nyilatkozó színészek közt Bartet kisasszony értette meg legjobban, hogy mi történik a lelkében, midőn játszik. *J'éprouve les émotions des personnages que je représente, mais par sympathie et non pour mon propre compte. Je ne suis, à vrai dire, que la première émue parmi les spectateurs, mais mon émotion est du même ordre que la leur, elle la précède seulement.* Mind a két mondat fején találja a szöveget. Bartet kisasszony tudja, hogy nem ő van érdekelve ebben az indulatban, és hogy az ő megindulása csak a nézőéhez hasonlít, nem ahhoz a valódi indulathoz, melyet az a személy érezne, kit ábrázol. De épen ez a módja a megindulásnak teszi æsthetikaivá. Személyes érdekeim hallgatnak, és én zavartalanul élvezem még a fájdalmas megindulást

is, annak tökéletes kifejezését, esetleg hatalmas lefolyását, ethikai értékét, belső igazságát. Ha ez az æsthetikai élvezet nem volna, miért néznék tragédiát, mely különben lesujtana? Bartet kisasszony erre vonatkozólag is megerősíti elemzésünket. *Deniseben* gyermeke halálát siratja. De mennél inkább elmélyed ebbe a fájdalomba, *annál nagyobb gyönyörűséget érez*. Azonfölül pedig kénye kedve szerint fölkeltheti és elnyomhatja indulatát. Az igazi indulat sem ilyenén gyönyörűséggel nem jár, sem pedig nem engedelmeskedik akaratunknak kivéve ha játszunk indulatunk kifejezésével (például a gyermek sportszerű sírása, melyet, mihelyt akarja, megszüntethet vagy a kik a fájdalmat pózolják), de akkor már maga az indulat elmúlt, esetleg fájdalmat mutatunk és jól érezzük magunkat mellette. A játszott indulat csak visszhangja, másolata, vagy ha úgy tetszik, gyöngébb foka az igazinak, nem foglal el bennünket egészen, helyet enged, legalább is a tudat háttérben, annak az érzésnek, hogy csak képzeletről, játékról van szó, könnyebben szót fogad az akaratnak, legalább is annyiban, hogy azt a háttérben levő érzést az előtérbe parancsolhatjuk, vagy más képzetet szólítván előtérbe, az indulatot hátraszorítjuk. Ugyanabban a jelenetben Bartet kisasszonynak néhány hideg szót kell mondania és ő nyomban megtalálja ezt a nyugodt hangot, melyre e végett szüksége van. (u. o. 290 l.) Csodálatos, hogy Binet nem találta meg ennek az okát.

A rokonszeny jelenségei is részben ide tartoznak, ezeknek fejtegetése azonban más elemzéseket is követelne, melyekre most nincsen szükségünk. De a rokonszeny is legalább részben azon alapszik, hogy a látott szenvedés képe annak az illúsióknak egy kisebb fokát kelti, hogy saját magunkról van szó. A mi az illúsiót ebben az esetben megnehezíti, az a rokonszeny útján kelt indulatot is csökkenti; a mi az így keletkezett indulattal ellentétes indulatot állít szembe, az ugyancsak gyöngíti, viszont pedig az ellenkező körülmények erősítik. Hozzántartozók öröme és fájdalma hevesebb visszhangot kelt lelkünkben, ellenségeink öröme esetleg fájdalmasan érint bennünket, ellenségeink szenvedésén csekélyebb mértékben, vagy épen nem indulunk meg. A beteg ember erősebben rokonszenvez a beteggel, mint az egészséges, az állat szenvedései kevésbé hatnak reánk, mint az emberéi, a fehér emberek hallatlan kegyetlenséggel

bánnak néha a feketékkel, a gazdagságban született nehezen érti meg a szegénynek szenvedéseit, melyek tőle oly távol esnek. Mindez esetek alól vannak kivételek, melyeket azonban mindig ellentétes erők működéséből kell magyarázni. Csak-hogy ez indulatok dynamikája még igen kevésbé átkutatott tér. De a rokonszenv indulatainál mindig számba kell venni, hogy az indulat hevét csökkentő erők közül egyike a legfontosabbaknak hiányzik, az az érzés, hogy csak képzelt személyekről van szó: ez a főkülönbség e két fajta indulat között.

Itt van helyén szólni a színész önuralmáról, melyből Diderot és mások a színész teljes közönbösségére következtetnek. Hogy Diderot-nak általában mennyiben van igaza, mennyiben nincs, már az eddigiekből sejtjük. A színész önuralmának esetei azonban legkevesebbet bizonyítanak. Csak ha egész önkényesen indulaton az önuralomtól való teljes megfosztást értjük, bizonyítaná az önuralom az indulat távollétét. De a legközönségesebb esetek analysise mutatja, hogy indulat és önuralom megférnek egymással. A ki nagyon tud uralkodni magán, nevelés, szokás következtében, az igen heves indulatokat el tud rejteni az emberek szeme elől. A színész másnemű megszokás következtében nagy csapások után, melyek valóban érték, kénytelen megjelenni a színpadon és helyt állani. Itt is az indulatok dynamikája döntő. Nagy baj ért engem, melynek hatalma alól a magam erejéből nem tudok menekülni. De kénytelen vagyok oly helyen megjelenni, hol az én fájdalmam nem jöhet szóba (kathedrán, főlebbvalók előtt, idegenek körében) és indulatom, a nélkül hogy csökkenne, megengedi, hogy esetleg mosolygó képet öltsek, vagy gondolatokat fejtegessek, teendőimet elvégezzem stb. Ezek után ismét sirhatok és jajgathatok. De a mi esetünkben még akkora önuralomra sincs szükség, mert képzelt személyekről van szó; indulatom, mint láttuk, itt már mivoltánál fogva gyöngébb, helyet enged annak az érzésnek, hogy a dolog nem érint engem közvetlenül, helyet enged egyéb megfontolásoknak, helyet sok mindenre kiterjeszkedő figyelmeknek. Hiszen ha a színész igazán oly erősen érezné az indulatot, mint Mounet-Sully mondja, akkor dühében nem a betanult verset mondaná el, hanem esetleg tagolatlan kiáltást hallatna, a mi mindenesetre alkalmasabb kifejezése ez indulatnak, mint a szépen tagolt szavalás és az az óvatosság, melylyel

ellenfelével bánik, hogy ne igaz sebet ejtsen rajta. Se Diderot, se Mounet Sully és hasonló gondolkodású társai nem értették meg az indulat természetét. De a színészi indulatnak a valódival való összetévesztése mégis csodálatosabb mint a paradoxon. Épen mert a színész az indulatnak csak illúziós mássát érzi, figyelheti meg maga magát, uralkodhatik maga magán, játszhatik egyáltalában.

Mindez azonban nem dönti el véglegesen a kérdést, habár hozzájárul megfejtéséhez. Az indulatok testi kifejezésének indulati visszhangja és a képzelet hatása kétségkívül fontos tényezők, de részben maguk is magyarázatra szorulnak. Az első csak akkor volna teljesen érthető, ha Lange-Jamesnek igen kétséges föltevése bebizonyított igazság volna; annál homályosabb volna azután a képzelet hatása, melyet máskülönbén sem értünk meg teljesen. Hogy miért haragudjam, habár csak egy kicsit, ha haragra semmi igaz okom nincs, mégsem oly magától értetődő, mint rendesen hiszik. A tényt látjuk, de azért mert sokszor tapasztaltuk, még nem vált világosabbá. Elemzésünk nyilván még nem teljes: e kérdésben az okok okát, hogy úgy mondjam, még nem találtuk meg. E célra oly gondolatot hívunk segítségül, melyet eddig még nem említettek. A dolog igen egyszerűnek tetszik akár a Kolumbus tojása; ha nem igen nagyon tévedünk, benne rejlik a kérdés megoldása.

Van-e az indulatoknak emlékek a lélekben, abban az értelemben, hogy elmúlt indulatokról nemcsak tudomásunk van, mert azt nem kell kérdezni, hanem hogy *mint indulatok* támadnak föl újra a lélekben? A régibb lélektan nem foglalkozott e kérdéssel, mert általában inkább az értelmi elemeket vizsgálta, ezeket tekintette alapvetőknek, intellectualistikus volt. Lotze a kérdést fölveti, de tagadó feleletet ad rá. Azt tanítja: «A fájdalom képzete nem fájdalom, a szenvedés nem szenvedés; fájdalom és öröm nélkül idézi föl a tudat, mintegy biztos magaslatról, elmúlt benyomások emlékét. . . de a föladat megoldását sohase zavarja azzal, hogy a képek helyett magát a benyomást idézné föl újra». (*Mikrocosmos* I. 230 l.) Ugyanez vonatkozik az érzékek érzeteire is. Az érzet emléke nem érzet. A kék szín emléke nem kék, illat emléke nem illatos stb.

Legelőször az érzetekre nézve czáfolták meg e tanítást. Vannak, a kik színeket színesen, hangokat hangszerűen stb. tudnak reproducálni. E kérdés vitatása nem tartozik ide, de

bizonyos, hogy e tekintetben nagy különbségek vannak az emberek közt. E sorok írója például nappal a színeket nem tudja mint színeket fölidézni, de igenis néha reggel, fölébredés után, félálomban, a mikor teljes érzéki valósággal lát maga előtt színes rajzokat. E kérdés különben el van döntve. Az érzetek emléke igenis lehet valóságos érzet, számos adat bizonyítja.

De az érzelmek és indulatok? A legtöbb psychologus nem törődött e kérdéssel, Lotze sem vizsgálja. Herbert Spencer (*Princ. der Psych.* német fordítás Vettertől I.) külön fejezetben (az V-ben) foglalkozik «az érzelmek föléleszthetésével», de az érzelmeket együtt tárgyalja az érzetekkel és amazok emlékéiről csak annyit mond, hogy nem lehet őket oly gyorsan fölidézni, mint az érzeteket. Lehetetlen, úgymond: egy pillanatban a harag vagy öröm állapotát bármily gyöngye formában is a tudatba idézni, előbb el kell bizonyos körülményeket képzelni, melyek az érzelmek fölidézését czélozzák, a mi mindig némi időbe kerül. De ha egyszer ily érzelem emléke föltámadt, valóságos indulattá fokozódhatik. (U. o. 241 l.) James az indulatok föléleszthetőségét igen csekélynek tartja, de viszont könnyűnek, hogy az érzelem a képzet következtében *tényleg* újra föltámadjon. Nem a régi bánatra vagy örömeire emlékszünk, hanem fölidézvén azok keltő okát, új bánatot vagy örömet érzünk, főleg a szegény, szerelem és harag ily indulatok. (*The principles of psychology* II. 474 l.) Jodl egészen Lotze álláspontján van. Érzelmek emléke épen oly kevésbé érzelem, mint érzetek emléke nem érzet; az csak mássa vagy utóképe az érzelemnek. (*Lehrbuch der Psychologie.* 141 l.) de ő is azt tartja, hogy érzelem emlékbéli állapotából könnyen valóságos érzelemmé válhatik. Mindezek az idézetek mutatják, hogy a kérdést nem tették föl elég élesen és világosan.

Egyedül Ribot (*La psychologie des sentiments* III. éd. 1899. Chap. XI.) foglalkozott rendszeresen e kérdéssel, külön műszóval is jelezvén a problémát: «mémoire affective»-nak nevezvén azt a jelenséget, hogy érzelmeket vissza tudunk idézni emlékezetünkbe. Régebben keresvén az indulatok emlékében a színészi paradoxon megoldását, nagyon esodálokztam, hogy a modern lélektan oly kevés ügyet vetett e fontos jelenségre, és nagyon örültem, midőn végre Ribotra akadtam, a ki legalább a kérdés súlyát érezte, a nélkül azonban, hogy a színészi kérdésre csak gondolt volna is.

Ribot másokhoz intézett kérdések útján iparkodott a vizsgálat számára új anyagot szerezni és én is, még Ribot munkájának ismerete előtt, hasonló megfigyeléseket gyűjtöttem. Egyes érdekes esetek gyűltek így össze, de a kérdést ez a módja a vizsgálatnak nem nagyon viszi előre. Csak az fontos, hogy van igazi «*mémoire affective*», érzelmek érzelmi emléke, hogy az a régi fölfogás: a fájdalom emléke nem fájdalom, öröme nem öröm, a tények előtt meg nem áll. Sully-Prudhomme beszéli, hogy neki szokása verseket, mielőtt befejezné, eltenni és később újra elővenni; tapasztalta, hogy az érzést, mely a verset sugallta, igen világosan föl tudja idézni. Más esetekben is tapasztalja, hogy rég lezajlott érzelmei és indulatai szinte hallucinatorikus erővel kelnek föl benne. Egy másik megfigyelő leírja, hogy régi félelem hogyan ébredt föl benne újra, midőn a félelem oka már rég elmúlt. Magam tapasztaltam, hogy midőn katonai szolgálatot teljesítettem, eleinte főleg a személyes szabadság elvesztése, a megkötöttség érzete ólom-súlyként nehezedett lelkemre. Ez érzésnek érzelmi emléke, mint gyorsan tovább sikló sötét felhő, sokszor ébredt föl bennem, ha az Újépület mellett elmentem, még miután lebontották is, az üres tér láttára. Egy barátom beszéli, ki belső jelenségek megfigyelésében mester, hogy ha szülővárosába hazatért, szülei néhány lépésnyire a háztól meg szokták volt várni. Szülei rég meghaltak; de ha hazatér annak az örömnél az emléke mint tényleges örömezzet oly erővel kél benne, hogy egy pillanatra elfelejti a jelent. Richet a müncheni nemzetközi pszichologiai congressuson előadást tartott a fájdalomról, melyben minden megszorítás nélkül mondja, hogy fájdalom dolgában nincsen mult. A fájdalmas benyomások megtudnak rögződni az emlékezetben és azért mindig az actualitás állapotában maradnak. Richet túlságig megy, nem vette tekintetbe, mint Ribot sem, hogy érzelmek és indulatok emlékezetbeli állapota más mint érzeteké, szemléleteké, gondolatoké. Érzet, szemlélet csak addig érzet, szemlélet, a míg a tárgy hat érzékszerveimre. Gondolat, melyet gondoltam és most nem gondolok, nem létezik rám nézve, míg újra nem gondolom. Érzelem és indulat azonban kiszorulhat tudatomból, a nélkül, hogy megszűnnék érzelem, indulat lenni. Valamin aggódom, bánkódom; de aggodalmam, bánatom valamely okból háttérbe szorul; színházba megyek, «szórakozom», másra gondolok;

midőn ismét magamra maradok, fájdalommal tapasztalom, hogy kínzó gondom semmit se veszített erejéből. Nem mondhatom, hogy emlékszem rá, mert nem mint elmultról van róla tudomásom, hanem érzem teljes erejével, sőt néha nagyobb erővel, mint azelőtt. Más az: indulatot, mely régebben keletkezett bennem, a régi vagy nagyobb erővel érezni; más az: indulatot, mely egészen kihalt bennem, mint elmultat, minden indulati szín nélkül visszaidézni az emlékezetbe (például «haragudtam rád, most nem haragszom») és végre más az: az indulat emlékét, mint indulatot, habár csökkent erővel, fölidézni. Ez utóbbi az a jelenség, melyet eddig oly kevésbé vizsgáltak, ez az indulati emlékezet, melynek néhány példáját idéztem.

De még Ribot is inkább érdekes speciálitásnak tekinti a *mémoire affective*-t, holott én tovább megyek és egyetemes jelentőséget tulajdonítok neki. Ebből származtatom, hogy az érzelem physikai nyilvánulásainak utánzása az érzelem visszhangját kelti. Érzelem és ez érzelem testi kifejezése erősen társulnak; e társulás következtében az érzelem fölmerülésével azonnal bekövetkezik a megfelelő testi változás és megfordítva a testi változás fölidézi az érzelem emlékét, mely mint emlék mindig kevésbé intenzív, mint eredetije, de némi érzelmi értéket mégis mutat. A rokonszenv érzelmi jelenségei is legalább részben idetartoznak. Mért érzek csak akkor rokonszenvet, ha az illető helyzetbe bele tudom magamat képzelni? Mit tesz az: magamat bele képzelni valakinek a helyzetébe, egyéniségébe? Nem egyebet, mint az illető helyzettel járó érzelmi emlékeket visszaidézni tudatomba. Gondolok a gögös emberre, odaszorítom alsó ajkamat a felsőhöz, szememet lefelé irányítom és a gög érzelmének halvány emlékét érzem. A színész, midőn valamely egyéniség képét fölidézi lelkében, akkor ennek a képnek érzelmi visszhangját is érzi, ez segíti a megfelelő mozgások megtalálásában, ez kelti benne azt az illúsiót, hogy ő az a személyiség, a kit játszik, ez ad egységet játéknak, ez föltétele a művészi alakításnak, ez az, a mi vele elhitei, hogy ő «érez», de mindez nem egyéb, mint érzelmek oly emléke, melynek bizonyos érzelmi értéke van. Némelyik színész nem tud jól játszani *affectiv* emlékek nélkül, például Mounet-Sully, Bartet kisasszony; más, gyakorlat folytán, nem szorul többé erre az emlékre, például Salvini, Jászai Mari.

Íme a színészi paradoxon megoldása. *A színész érzelmek*

és indulatok emlékével dolgozik. Még pedig, némelykor az indulatok külső jeleit utánozván, fölkelte magában az indulat emlékét, mely ezután még teljesebb és tökéletesebb mértékben fölkelte az indulat külső jeleit, melyek ismét visszahatnak az indulat emlékeire, azokat mindinkább megelevenítvén (a színész «belemelegszik» szerepébe, «belejő», «neki hevül»); innét van, hogy némely színész az előadás előtt oly furcsán viselkedik, mint Macready vagy Döring; némelykor meg az indulat emléke kél először (a szerepet «átgondolja», «átérzi» a tanulás kezdetén) és ugyanaz a folyamat indul meg és folytatódik, mint előbb. A színész kifejező tehetségének foka pedig nem attól függ, mily erővel tudja az indulat emlékét fölkelteni, hanem hogy mily kapcsolat van indulatbeli emlékei és az indulatot kifejező külső jelek között. Az indulat affectiv emléke nélkül nem megy semmire; de maga az az emlék nem elegendő, kell még, hogy a mozgási emlékek is nagy tökéletességben jelentkezzenek. Művészsze pedig csak akkor válik a színész, ha a maga terén komponálni tud, egész alakot, melynek indulatok stb. csak szükséges részei és folyományai, a megfelelő külső kifejezéssel kapcsolatban.

Az indulat emléke és a való indulat közt, a mi mivoltukat illeti, lényeges különbség nincs, csak foki. Az egyik szélső eset az az emlék, melynek semmi indulati értéke nincs; az ellenkező szélsőség az az emlék, mely semmiben sem különbözik a való indulattól (hallucinatorikus indulat). Ez magyarázza, miért mondják egyes színészek, hogy semmit sem éreznek, mások, hogy valósággal érzik a mit játszanak, ismét mások, hogy néha mechanikusan játszanak, de akkor éreztek, a mikor a szerepet tanulták. De a két szélsőség ritkán fordul elő. Rendesen az indulati emlék igazán csak emlék, halvány, kevésbé erős, s annak a tudatával kapcsolatos, hogy az emlék mégis csak emlék, melylyel játszhatunk, mely akaratunknak engedelmeskedik. Diderotnak igaza van, a színész indulata nem indulat; de hozzá kell tennünk: azonban igenis indulatnak többé-kevésbé erős emléke. És ebbe belenyugodhatnék a sensibilibisták táborába is.

ALEXANDER BERNÁT.

SZERELEM.

Regény.

Negyedik közlemény.*

XI.

Pavlovna Nagyvezsda elmeneteléről senkinek sem volt tudomása.

Még tizenegy óra sem volt. Az alsó házban még aludtak. Pasát a maga kíséretével sokkal inkább elfoglalta az az öröm, hogy egyedüli hölgy volt a társaságban, semhogy iránta érdeklődött volna. Aglajev, a mint a hölgyek elmentek, előhozatta szekerét és elindult útjára. Csak Dunya tudott róla, de őt meg ez iránt nem kérdezte meg senki sem.

Mikor Pasa a tisztviselőkkel és Zarjeczkiivel a sétáról visszatért és sehol sem találkoztak Pavlovna Nagyvezsdával, azt hitték, hogy vagy a szobájában, vagy a lugasban, vagy a kertnek valamelyik más elhagyott zugában van. Pasa persze nem igen kutatott utána. Igen jó kedve volt s a kis társaság zajongott és kaczagott. Zarjeczki szemmelláthatólag udvarolt neki. Pasa boldog volt és szokatlan örömmel vendégelte meg gavallérjait a pompás reggelivel.

Urak szólalt meg Zarjeczki a reggeli után: — önök itt csodálatosan egyhangú életet folytatnak, de nekem van most egy eszmém. Gyerünk el hozzám.

Önhöz? — Pasa elgondolkozott ezen a váratlan ajánlaton. Nem tudta, hogyan értse: mint egyszerű sétát, vagy pe-

*) Lásd az előbbeni közleményeket a *Budapesti Szemle* 279., 280. és 281. számában.

dig mint Zarjeczkiynek óhajtását, hogy ezzel udvarlásának még nagyobb nyomatékot adjon. Naszturcziev és Sztriznyev természetesen örömmel beleegyeztek, mert nekik minden mozgás kellemes volt. «No de ez minden körülmények közt jó» - gondolta Pasa, és elhatározta, hogy szintén beleegyeznek.

- Ha megengedi - tette hozzá Zarjeczki - följánlok egy helyet a kocsimban.

--- És mi akkor ketten megyünk! - kiáltott föl Naszturcziev. - Tudja, ez már a mi végzetünk, hogy mindig ketten legyünk. Ilyenformán azután már derekasan rá is untunk egymásra.

De Pasának kipirult az arca, s nem tudta elrejteni az örömét. Zarjeczkiynek pompás lova volt és kitünően hajtott. Nagyon kellemes volt vele menni. Azután meg nem hiába állt ő elő ezzel a javaslattal. Lehet, hogy beszélni akar vele valamiről . . . Erre azután Pasa minden további habozás nélkül beleegyezett és kiadta a parancsot, hogy készítsék el a kocsit a másik két gavallér számára.

Fölültek és elrobogtak.

Zarjeczki könnyű hintaja előre szökött és jóval megelőzte a batárt. Hasztalan kiabáltak Naszturcziev és Sztriznyev, könyörgő hangon: várjanak, ne siessenek! Zarjeczki megeresztette a gyeplőt és csak fele utján kezdett lépést járni, hogy bevárja a két kormányzósági tisztviselőt.

Borus nap volt s hűvös áramlat jött a földről. Pasa, az arcát legyezgető szellő fuvallatától-e, vagy Zarjeczki közelségétől, de valami lelkesedésfélét érzett magában. Hangosan kaczagott, badarságokat beszélt, kikapta Zarjeczki kezéből a gyeplőt és maga hajtotta a lovat. Zarjeczki ugyanazt cselekedte, s mindenképen bátorította őt. De Pasa egyszerre lecsillapult.

... Mi történt magával? - kérdezte Zarjeczki.

— Semmi, csak úgy tetszik, mintha ön unná magát velem.

— Ugyan hova gondol?

... Csak úgy . . . azt gondolom, hogy mással nem volna olyan unalmas . . .

Ez váratlan és ügyetlen czélzás volt. Zarjeczki könnyedén elpirult.

— Mással? De hát miért beszél itt másról? Másra itt egyáltalában nincs szükség.

De azért volt idő, a mikor ön még csak tudni sem akart senkiről azon a mászon kívül.

Most pedig senkiről sem akarok tudni, kivéve . . .

Lehajolt a kezéhez, a melyben a gyeplőt tartotta és megcsókolta.

— Mit csinál? Megláthatják kiáltott föl Pasa hevesen dobogó szívvel, s orczái kipirultak.

— Hát fél attól?

Nem, nem félek, de . . . de mégis . . .

De hátha engedelmet kérek öntől arra, hogy a kezét valamennyiök jelenlétében megcsókolhassam . . .

— Hiszen megszokták az ember kezét csókolni mások előtt is, csakhogy nem így.

— Nos és ha így . . .

— Ezt nem szabad megengedni, mert ennek jelentősége van . . .

Nos és aztán? Én magát szeretem, Pasa, hát nem látja?

— N . . . nem látom . . . felelt Pasa halkán, félig elfordulva tőle.

Ha nem látja, hát nézzen reám.

Lassan odafordult felé, a szemei ragyogtak.

Nos, hát mit mond?

Én nem értem önt . . .

Azt akarom, hogy a feleségem legyen . . .

Pasa alig hallotta, a mit mondott. Lüktettek a halántékai, s a szive rettenetes erővel dobogott. Ez volt az, a mire már oly régóta vágyott, de a mire nem számított ma, épen most és ilyen határozott formában. Zarjeczki folytatja.

— Igen, én szeretem önt . . . Vannak esztelen fölbuzdulások, de ezek elmúlnak. Én azonban komoly érzéssel vagyok ön iránt. Ön épen olyan, a minőt én kerestem. Egyszerű és őszinte a szive. Mondja hát, beleegyez-e?

— Beleegyezem.

Megkapta mindakét kezét és erőteljesen megszorította. A gyeplőn keresztül a ló is megérezte ezt a kézszorítást és megint gyorsabban ügetett előre.

— Csak arra kérem, Pasa, hogy egyelőre ne szóljon róla — mondotta Zarjeczki, — ha mindenki tudja, ez sokat

elvesz az egész költőiségéből. Nem igaz? Most bőjt van, amúgy sem esküdhetünk meg . . . Hadd muljék el pár hét, s ezalatt csak mi tudjuk. Ez a mi titkunk lesz. Ugy-e?

Igen — mondotta Pasa, de a lelke fenekén ez meglepetést és némi bosszúságot keltett; jobb szerette volna, ha tüstönt valamennyien megtudják. Ez kielégítette volna hiúságát, azután meg biztosabb is lett volna a dolog.

Már látszottak a kert magas fáí, azután a töltéseken épült két sor ház és végre Zarjeczki udvarháza. Megint lépésben mentek és alkalmat adtak a többieknek, hogy utólérjék őket.

Önök veszekedett egy lova van! — mondotta Naszturcziev. — És ezt nevezik társas-kocsizásnak . . .

De hiszen Sztriznyevnek a társaságában volt felelt Zarjeczki.

Köszönöm alásan, szívesen átengedtem volna önnek.

— Mi szívesen átengedjük egymást! — szólalt meg Sztriznyev.

— No mi pedig ezt nem mondhatjuk el egymásról.

Benn a házban megtheáztak. Zarjeczki édes anyja nagyon megörült a vendégeinek és megvendégelte őket süteménnyel és befőzöttel. Különösen örült annak, hogy a fia Pasát is magával hozta. Úgy találta, ideje, hogy megnősüljön és megkomolyodjék, de meg ezenkívül Pasa is, mint jövőbelije, nagyon kedvére való lett volna.

Sőt Pasának úgy tetszett, mintha tudna is valamit a fia érzelmeiről és szándékairól. Az öregasszony valahogyan nagyon buzgón vezette őt körül a házban, mindent megmutatott neki, és még azzal is leszámolt, hogy mi mennyit jövedelmez. Pasa természetesen nem számította össze ezeket a jövedelmeket, de azért tisztán állott előtte, hogy nem utolsó dolog a Zarjeczki feleségének és minde jólét úrnőjének lenni.

— Egy dolog van csak, a mit a világon mindennél jobban kívánnék — mondotta a szemle befejezésével az öreg asszony, — az, hogy a fiam még az én életemben menyekét hozzon a házhoz, hogy én személyesen adhatnám át a kulcsokat a menyemnek.

Ekközben jelentőségteljesen nézett Pasa szeméibe és megcsókolta őt.

Ebédre visszamentek Jurenyevkába. Zarjeczki is velök ment és szintén ott maradt ebéden.

Eljött az est. Andrejevics Mihály bejött a földekről és nem látván Pavlovna Nagyezsdát az esteli theánál, tüstént arra gondolt, hogy bizonyára megint átment Kurbatovékhoz. Nézete szerint így kellett lenni. Pasa közölte vele, hogy Nikolajevna Zsófia itt volt a leányával. Ez csak megerősítette hitében. Azután meg Dunya is elmondta, hogy Nagyezsda még reggel elment.

Andrejevics Mihály még Jurenjevnek sem szólt a dologról, a ki gyöngélkedett s ennek következtében szobájában ebédelte és theázott.

Ma az egész házban senki sem nyugtalankodott. Pavlovna Nagyezsda tegnap olyan vígan érkezett meg és oly sokat kaczagott az általános nyugtalanságon. Andrejevics Mihály bevonult a szobájába és azokkal a levelekkel foglalkozott, a melyekre válaszolnia kellett. Tizenegy óra felé kocsirobogás hallatszott, nyikorgott a kapu és fölhangzott Pavlovna Nagyezsda vidám hangja, a mint Dunyával beszélt, s azután, meghallván, hogy már mind szétmentek, a szobájába ment.

Andrejevics Mihály nem hagyta el a szobáját, s nem ment elé a kertbe, hogy esetleg kérdezzessen tőle egyet-mást. És ma már nem is volt meg benne az az érzés, nem voltak meg benne azok a gondolatok, melyek az éjjel nem hagyták aludni. Mindezt későbbre halasztotta, s olyan ember lévén, a ki alá tudja magát rendelni elhatározásainak, ebben egyelőre megnyugodott.

Csak egy dolgon csodálkozott, azon, hogy Pavlovna Nagyezsda mindeddig egy szóval sem hozta elő neki a pusztát. Kétségtelen, hogy Kurbatovéknál ez volt a társalgás főtárgya. Annyi bizonyos, hogy ott őt a kérdés legapróbb részleteiről is fölvilágosították. Az ő fölfogása szerint Kurbatovnak úgy kellett Nagyezsdát hangolnia, hogy részvét ébredjen benne a visenkai parasztok iránt, s így azután többé-kevésbé határozottan beszéljen vele a pusztáról. Tulajdonképen nemcsak csodálkozott ezen a hallgatáson, hanem perczről-perczre várta is, hogy valahogyan szóba hozza a dolgot. És olyan előérzete volt, hogy az a puszta, ha egyszer szóba kerül közöttök, igen fontos szerepet fog játszani az életükben. Kiindulási pontja lesz más, sokkal fontosabb kimagyarázásoknak. Ebből is kitetszik, hogy rosszul ismerte Kurbatovot.

XII.

Multak a napok. Jurenyevkában látszólag semmi sem változott. Andrejevics Mihály rendesen kijárt a földekre és gondosan felügvelt a mezei munkára. A kertben új ágyakat kapáltak a jövő ősze, az öntözésre való tekintettel átalakították a kutat és a tehenek telelésére új istállókat építettek.

Szergejevics Pavel ott savanyodott az odújában, zsémbelt minden és mindenki ellen és várta az őszt, a mikor a termés milyensége nyilvánvalóvá, s az ipa beszédesebbé válik. Naszturcziev és Sztrizsnyev szabadságuk utolsó napjait élván, kétszeresen élvezték a falusi nyugalmat. Közeledett augusztus 15-ike, a mikor boldogságuknak véget kellett érnie. Pasa csendben élvezte ifju boldogságát. De az ő életében is igen nagy szerepet játszott augusztus 15-ike. Ez volt utolsó napja annak a határidőnek, a melyen túl mindenki meg fogja tudni a boldogságát. Egy izben már keresztül ment egy családson, s így volt oka tartani az esetleges változásoktól. Mi lesz, ha Pavlovna Nagyvezsda ismét visszafordítja a rokonszenvét . . . Zarjeczki bizonyára megint széttépi lánczait és ott fog heverni a lábainál. Így hát ingatagnak kellett tartania az ő nagy boldogságát mindaddig, a míg azt a házasság köteleke meg nem szilárdítja, vagy legalább addig, míg ehhez az első fontos lépés, a nyilvánosságra hozatal meg nem történik.

Pavlovna Nagyvezsdán sem volt tapasztalható semmiféle változás. Nagyon gyakran járt Visenkába, otthon pedig mindig élénk, mindenki iránt jó és leereszkedő volt. Mintha valami nyugalom szállt volna a lelkére. Mintha helyreállott volna benne az egyensúly, nyugodtabb, higgadtabb lett, a mi egyéb-iránt azelőtt is megesett vele.

Már két hét mult el Kurbatovékkal való megismerkedése óta. Teljesen otthonosan érezte magát nálok, s Lipával annyira összebarátkoztak, hogy szinte észrevétlenül tegezni kezdték egymást. Pavlovna Nagyvezsdának ez igen egyszerű, de Lipának nagyon nehéz dolog volt. Ő nem könnyen barátkozott az emberekkel. De Pavlovna Nagyvezsda őszintesége és közvetlensége csakhamar meghódították őt. Most már természetesen nem tartották számon egymás látogatásait. Kurbatovék első

látogatásuk után többé nem voltak Jurenyevkában. De erre nem is volt szükség, mert Pavlovna Nagyezsda csaknem mindennap ott volt nálok. Aglajev is áthelyezte «főhadiszállás»-át, mint ő mondani szokta — Visenkába és Jurenyevkában csak nagy ritkán fordult meg. A visenkai kis társaság vígan és barátságosan töltötte az időt.

Egy ízben furesán alakultak össze a körülmények. Mikor Pavlovna Nagyezsda épen Visenkában volt, azt a hírt kapták, hogy néhány drámai előadásra valami szintársulat érkezett a kormányzósági városba. A moszkvai művészek nevei a környékbeli földesurakat mind becsődítették a városba. Kurbatovék szerették a színházat és nem akarták elmulasztani ezt az alkalmat. Szergejevics Sándor és Lipa készültek be a városba.

Hát engem nem visznek el magukkal? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda.

Nekik bizony ez eszökbe sem jutott. Úgy volt, hogy még aznap elutaznak, hogy az esti előadáson már jelen lehessenek, és azt nem gondolták, hogy Pavlovna Nagyezsda elmeheessen mindjárt néhány napra a nélkül, hogy otthon erről szólna és intézkedéseit megtenné. Természetes, hogy mindaketten szívesen ajánlkoztak. Pavlovna Nagyezsda tüstént odament a tükörhöz és megnézte a ruháját, a mely minden inkább volt mint színházi ruha, de ő csak elmosolyodott rajta és így szólt: Azt hiszem, ez is megjárja, úgy-e?

Pedig te Péterváron szerettél öltözködni? — kérdezte Lipa.

Igen, de csak unalomból. Az asszonyok egyáltalában csak pusztán unalomból szeretnek az öltözködésökkel annyira foglalkozni. Az olyan asszonyok, a kik el vannak foglalva, nem igen vesztegetik az idejüket az öltözködésre, én pedig most nem unatkozom, s így a legkisebb kedvem sincs öltözködni.

De azért csak írd pár sort haza, hogy ne nyugtalanodjanak.

Ezt megteszem, bár nem hiszem, hogy valami nagyon nyugtalanodnának. Már hozzászoktattam őket a váratlan meglepetésekhez.

Tüstént elkezdtek készülődni. Pavlovna Nagyezsda most is, mint mindig, valahányszor valami új benyomás előtt állott, izgatott volt és szinte ragyogtak a szemei. Megírt egy kis levelet és Andrejevics Mihálynak címezte. Az egész levél ennyi

volt: «Kurbatovékkal a városba megyek egy moszkvai szintársulatot megnézni — mennyi időre, nem tudom. P. N.» Ezeket a lakonikus sorokat lovas futárral küldték Jurenjev-kába, ugyanakkor, a mikor Visenkából elindultak.

Vidám egy utazás volt ez. Vagy három órahosszat mentek, napos és derült volt az idő. A nap áthajlott a nyugati égboltozatra és a nappali forróság gyorsan kezdett csökkenni. Pavlovna Nagyezsda csacsogott, bolondozott, kaczagott, és mindkettőjüket szinte meglepte túlaradó jókedvével. Mindahárman valóságos gyerekek voltak. Eleinte egymás mellett ültek mindhárman, de később Lipának szűk lett a hely és hol a bátyja, hol Pavlovna Nagyezsda térdein helyezkedett el. Olykor megállították a kocsit és gyalog ballagtak mellette a fűben. Víg beszélgetések egész úton egy pillanatra sem szünetelt. Nem siettek, mert hiszen elég idejük volt.

Hat óra felé érkeztek a városba, s a fogadóban egy három szobából álló lakosztályt vettek ki. Meglehető sürgés-forgás volt, a moszkvai szintársulat kissé fölélénkítette a különben álmos és közönyös várost.

Annyi idejük még volt, hogy megebédelhettek, de ebéd után egyenesen a színházba mentek. Pavlovna Nagyezsda teljes lelkével osztozott Kurbatovék elragadtatásában. Ő Pétervár lakója volt, s ezuttal látott először moszkvai színészeket. Kurbatov azonban hosszú ideig élt Moszkvában, s ezek a színészek kedvencei voltak.

No ez olyan szép, hogy igazán nincs is kedvem innen elmenni! — kiáltott föl Pavlovna Nagyezsda, mikor az előadás után hazafelé mentek.

Talán itt akarna maradni mind az öt előadásra? — kérdezte Kurbatov.

Mindenesetre. De maguk talán elébb akarnának elmenni?

-- Félek, hogy a mama nyugtalankodni fog. Nem jelenttük be neki.

-- Majd irunk neki most mindjárt, ő olyan jó, hogy nem fog haragudni.

-- De unatkozni fog egyedül.

Majd bocsanatot kérünk tőle.

Lipa csatlakozott Pavlovna Nagyezsdához. Ilyen művészi élvezetre ilyen helyen csak ritkán kínálkozik alkalom.

A mama bizonyára megpirongatja őket, ha hazamennek a nélkül, hogy mind az öt előadást végignézték volna. Így azután elhatározták, hogy írnak Nikolajevna Zsófiának.

Ekközben Jurenyevkában még aznap megkapták Pavlovna Nagyezsda levelét, mikor elutaztak. Andrejevics Mihály abban az időben nem volt otthon, s miután a levél neki volt ezímezve, estig fölbontatlanul hevert ott. Csak napszállat után tért haza.

Szergejevics Pavel ott ült a kertben a kerek asztalnál és bánatosan hámult a messzeségbe. Baszonov is egyenesen arrafelé tartott s ott adták át neki a levelet.

Kitől van? — kérdezte, a mint észrevette, hogy nincs rajta bélyeg.

— Visenkából hozták.

Szemöldökei gyengén összerezzentek. Félszemmel rápislantott Jurenyevre s a borítókra nézve, tüstént fölismerte Pavlovna Nagyezsda szeszélyes kézírását. Szergejevics Pavel, teljesen elmerülve a maga szomorúságába, ugylátszik nem is igen hallotta a szolgálhoz intézett kérdést. Baszonov fölbontotta a levelet és elolvasta, azután lassan letette az asztalra, fölkelt és elkezdett föl s alá járni.

Ha olyankor adták volna át neki a levelet, a mikor egyedül volt, lehet, hogy izgatottságában beérte volna egy erőlyes kézmozdulattal, mint ilyen esetekben rendszeren; de most itt volt Szergejevics Pavel, élő ember és Pavlovna Nagyezsda közeli hozzátartozója, s így ellenállhatatlan vágy ébredt benne kiönteni előtte a lelkét.

Nem kívánja tudni, hogy kitől kaptam ezt a levelet? Hogy kivel levelezek? - kérdezte nyugodtan, de vésztojólóan.

Hogyan . . . levelez? Nem én, mi közöm nekem ahhoz? - kérdezte Szergejevics Pavel szórakozottan.

- Nem árt ha megtudja . . . És én meg is mondom . . . A feleségemmel levelezek.

No lám! De hiszen tudja, hogy Nagyezsda milyen badarságokat szokott kieszelni . . .

Ez nagy leereszkedés öntől, de bocsásson meg, én már nem tudok annyira leereszkedő lenni.

Nos hát mi történt? Miért beszél ilyen vésztojóló hangon?

Lássa, itt egy rövidke értesítést kaptam a feleségemtől . . . Tessék, olvassa el . . .

Odament az asztalhoz, fogta a levelet és odanyújtotta Szergejevics Pávelnek: «Kurbatovékkal a városba megyek egy moszkvai szintársulatot megnézni . . . Mennyi időre, nem tudom». Ha, ha, ha! Nos, egy szeleburdi asszonyka, egyéb semmi.

Szergejevics Pavel, maga igazán naiv ember, vagy legalább annak mutatja magát.

Micsoda? Akkor csakugyan naivnak kell lennem, mert magamat tettetni nem tudom. De hát mi különöset lát maga ebben?

Engedje, hogy megkérdezzem, vajon ön csakugyan rendén levő dolognak tartja-e, hogy az én feleségem egész napokat tölt házonkívül olyan embereknél, akikkel én meglehetősen hideg viszonyban vagyok, és végül bemegy velök a városba egy hétre, sőt lehet hogy egy hónapra . . . ? Ezenkívül bizonyára tudja, hogy abban a házban nemcsak hölgyek vannak, úgy szintén ismeretes ön előtt az is, hogy Pavlovna Nagyezdsza szokatlan könnyelműséggel sző baráti viszonyt érdekes emberekkel.

— Ön hát csakugyan egészen komolyan akar velem beszélni erről a dologról?

Igen, szeretnék . . .

Akkor mindenekelőtt arra kérem, hogy nyugodtabban beszéljen. Az ön fölháborodása hat az idegeimre . . . Meg kell mondanom önnek, hogy nekem ebben a dologban határozott véleményem van.

Annál jobb. Szeretném azt a véleményt hallani.

Tessék. Bevallom, hogy én már régóta bámulva nézem önnek az én leányomhoz való viszonyát.

— S önt bizonyára zavarba ejti az én durvaságom, imádatomnak, nagylelkűségemnek fogyatékos nyilatkozása stb. Ön úgy találja, hogy én nem vagyok eléggé nyájas az ő úgynevezett barátaihoz?

— Isten ments, sőt ellenkezőleg . . . Inkább csodálkozom az ön . . . hogy is mondjam csak . . . az ön türelmén . . . az ön kitartásán.

— És gyanakszik, hogy ennek a forrása valami anyagi számítás, a helyzetem előnyei . . .

— Mondtam már, hogy az ön hangja hat az idegeimre. De honnan is veszi ön ezeket a gondolatokat? Ha tudni akarja, hát én bár nagyon szeretem Nagyezsdát, de egyetlen lépését sem helyeslem és csodálkozom az ön leereszkedésén, az ön türelmén, bár . . .

— Nos, ez a legérdekesebb. Minden valószínűség szerint ebben a «bár»-ban lesz az ellenem emelendő vád.

— Részben. Nyíltan fogok beszélni. Lássa, ön szereti Nagyezsdát, én tudom, hogy szenvedélyesen és mélyen szereti őt.

— Sajnos.

S azt akarja, hogy az érzelmeit ő is hasonlókkal viszonzozza.

Hogyne. Ez az életem célja.

— És volt idő — jól emlékezem — a mikor nem is panaszkodhatott az ő érzelmeinek hiányáról.

Igen, volt idő, volt idő. De az már elmúlt.

De miért múlt el?

Ha ön eziránt engem fölvilágosít, én jóltevőmként fogom önt tisztelni.

— Azt hiszem, hogy föl tudom világosítani önt. És ez a fölvilágosítás nem fog kizárólag önre és az ön esetére vonatkozni, hanem minden olyan esetre, a mikor az asszony, a ki azelőtt forrón szerette a férjét, egyszerre meghidegül iránta. Ha ő nem szerelemből, hanem bármilyen számításból vagy félreértésből ment volna önhöz férjhez, akkor ez a fölvilágosítás nem volna találó, de ha ő érzelmének egész őszinteségével szerette önt, akkor kell valami nyitjának lenni annak, hogy miért szűnt ez meg egyszerre.

— Mindennek meg lehet találni a nyitját, Szergejevics Pavel, de ettől még nem könnyebbül meg az ember.

— Nos és ön megpróbált a nyitjára jönni?

— Ezerszer is vállalkoztam erre a háládatlan föladata, de soha sem mentem semmire, mert ezt a dolgot nem lehet megmagyarázni.

— No lássa ez az. Próbálja csak meg ezeregyedszer gondolkozni, de elfogulatlanul gondolkozni rajta: lehet, hogy akkor rájön . . .

— De hiszen ha ön tudja?

— Én? Már hogy tudnám! Hogyan is tudhatnám, mikor

én oly távol állok az önök életétől? Én csak annyit mondhatok, hogy miután ez így történt, vagy neki kellett kiábrándulni önből, vagy pedig ön vesztette el azt a tulajdonságát, a mely annak idején őt önhöz vonzotta. Következésképen, csak arra kell rájönnie, hogy miért szerette meg önt. És ha erre rájött és tart valamit az ő vonzalmára, úgy vagy meg kell szereznie - ha nem volt meg --- azt a tulajdonságát, vagy ha elvesztette volt, vissza kell szereznie. Csakhogy ön, kedves vőm uram, csak dühösködik, ránczolja a homlokát, kelletlen arcokat vág, de ő vele bizony egyáltalában nem foglalkozik.

De hát mivel foglalkozom, ha szabad kérdezniem?

Mindennel, csak vele nem . . . Leginkább a gazdagsággal.

És kiért? Talán csak nem hiszi, hogy magamért teszem?

— Nem, azt nem hiszem, tudom, hogy ő érette teszi. De ön nem ismeri az asszonyokat. Ön véres verejtékével dolgozhatik az ő jólétén, s azért ő még sem fogja azt olybá venni, mintha vele foglalkoznék. Vele foglalkozni annyit tesz, mint törődni vele, törődni a lelkével, az ő apró szeszélyeivel; de ön . . . ön olyan benyomást tesz, mintha szegődött ember volna a gazdaság vezetésére. Ön rá sem hederít a feleségére. Ön gyötörődik miatta, sokat, lehet hogy nagyon is sokat gondol reá, de azért ő nem tud beférkőzni az ön lelkébe. Én így veszem ezt a dolgot. A mint látja, én, bár ön igazságtalan irántam, együttérzek önnel. De segíteni, csakis ön segíthet magán. Ezt én a magam tapasztalásai alapján mondhatom önnek, mert hiszen annak idején, hála Istennek, nagyon sok dolgom volt asszonyokkal.

Köszönöm, bár ez nem lendít a boldogságomon.

Az már nem az én hibám. A jó tanácsból ki kell tudni hámozni a legjobbat, a legalkalmasabbat, akkor lehet csak az a tanács egyuttal hasznos is.

No jó . . . De hát az ön véleménye szerint, hogy kell magamat viselnem ezzel a Kurbatovékkal tett vad kirándulással szemben?

Az ön helyében én utána mennék.

Hová? A városba? --- kérdezte Baszonov megdöbbenéssel.

Természetesen. Először is az ön odaérkezése eszébe-

juttatná a nélkülözhetetlen tapintatot. Neki mint jól nevelt asszonynak, örülnie kell, vagy legalább úgy kell mutatnia, mintha örülne az ön megérkezésének, önnek pedig alkalma volna nyugtalanságot és aggodást mutatni iránta. Önnek is ugyanabba a fogadóba kellene szállania, a hova ők is szálltak s az ön megjelenésével neki többé nem volna szüksége a Kurbatovék társaságára.

Baszonov bambán elmosolyodott.

No tudja, én azt hittem, hogy ön komolyan beszél erről a dologról . . . De milyen ostoba szerepet játszanám én, ha az ön tanácsát követném? A férj, a ki a sarkában van a feleségének! A férj, a ki még azt sem engedi meg a feleségének, hogy szabadon lélekezzék! Lám, ennek ilyen látszata volna. Remélem, volt annyi okosság benne, hogy legalább mások előtt úgy tüntette föl a dolgot, mintha ez az utazás az én beleegyezésemmel történt volna. Az én váratlan megjelenésem persze szétoszlattá ezt az illúziót. Nem, Szergejevics Pavel, az ön tanácsa semmit sem ér!

A hogy gondolja. Én őszintén adtam. De hát elvégre is, ez nem az én ügyem. Ön kezdett beszélni róla, én csak belementem a társalgásba. De igaz -- áttérek most az én dolgomra -- még mindig nem tudja megmondani, elereszt-e engem külföldre, vagy nem?

Gondolok is én most arra, Szergejevics Pavel! Ezt csak megértheti!

-- De hát mi kapcsolat van a két dolog közt?

Hm . . . Hát nem érti? Tudni akarja, hogy mi? Ám legyen. Megmondom: ha nem kapok Pavlovna Nagyezsdától kielégítő magyarázatot . . .

Magyarázatot, mire nézve?

Mindenre . . . Egész életére és mindazokra a boszantásokra nézve, a melyeket át kellett élnem, szóval egész életmódjára nézve! Igen, ha nem kapok kielégítő magyarázatot, úgy kérni fogom a fölmentésemet . . .

— Mit jelent ez?

Ez azt jelenti, hogy egyszer és mindenkorra megszabadítom őt a személyemtől. Nem bírom tovább nézni ezt a megalázó szerepet. Az lehetséges, hogy valaki kiszerebben az emberből, ez nem mindig tőlünk függ, de tisztességes emberek azért megmaradhatnak nagylelkűeknek egymás iránt. De le-

nézni egy embert, pusztán csak azért, mert kiszerttünk belőle, ez — bocsásson meg — túlmegy a tisztesség határain. Az én jelenlétem bántja Pavlovna Nagyezsdát. Jól van. Én megmentem őt a jelenlétemtől és ő teljesen, teljesen szabad lesz, ha ugyan van még teljesebb szabadság mint az, a melyet most élvez. Akkor azután az ön dolga is magától megoldódik.

Milyen rettenetes dolgokat hadar itt össze.

De meg is fogom cselekedni. Pavlovna Nagyezsda hazatérése mindent el fog dönteni. Ilyen formán beláthatja, hogy ma nem adhatok feleletet a kérdésére.

Felvette az asztalról Pavlovna Nagyezsda levelét, zsebre-tette és elment. Erre már azután Jurenjev is elkezdett izgatott lenni. A veje, a hangja után ítélve komolyan beszélt. Különös egy ember! Azt hiszi, hogy a felesége szeretni fogja őt pusztán csak azért, mert egyszer azt mondta neki: szeretlek, s most a feleségévé lett; de a nőre nézve a kedvelt férfi olyan, mint a kedvelt illatszer, elfelejtették elzárni, elpárolgott és az asszony félredobja. Megint vásárol illatszert, csak hogy az már más, és nem ugyanaz. Ezért rajta kell lenni, hogy el ne párologjon. De ő azt hiszi, hogy azzal magához bilincselheti a feleségét, hogy nyolcz hónapig, míg ő Péterváron él, falun lakik, nyáron pedig szüntelenül künn van a földeken. Ennek nagyon rossz vége lehet. Nagya dolgai (de az övéi is) a férjhezmenetele előtt nagyon rosszul állottak. Most hasonlíthatatlanul jobban állanak. Ezt Baszonov ütötte nyélbe, de még sem annyira, hogy ezentúl a maguk lábán is megállhassanak. Ha ő visszavonul, akkor megint széthullik minden. Ő, Szergejevics, Pavel, csak olyan rossz gazda, mint Nagya, ők csak költeni tudnak, de szerezni nem. Pedig a míg élnek, addig csak kell hogy legyen miből tengődniök. S épen azért meg kell tudni tartaniok Baszonov-ot, a kit az ég küldött a segítségökre . . . Kénytelen lesz komolyan beszélni Nagyával. Benne nincs egy garas ára józanság, jó lesz hát akár erőszakkal is pár cseppet csepegtetni belé.

XIII.

Andrejevics Mihály azt mondta Jurenjevnek, a mit gondolt, és a mikor mindent körüljárva s a szükséges intézkedése-

ket megtéve a szobájába vonult, szilárd elhatározása az volt, hogy bevárja Pavlovna Nagyezsda visszaérkezését, beszél vele és azután örökre elhagyja Jurenyevkát. Szinte már előre tudta, hogy a beszélgetésnek ez lesz az eredménye. Ha ma azért még törődött a gazdasággal, ez csak azért volt, mert a folytonos munka megtanította őt arra, hogy a külső formákat bizonyos fokig tiszteletben tartsa. Az ítélet — bár előrelátható — még nincs kimondva és így nincsen joga a munkát abbahagyni. Meg volt róla győződve, hogy holnapig minden eldől. Holnapra csak visszatér. Esztelensége és a világ ítélete iránt való megvetése csak nem fog annyira menni, hogy ezt a különös kirándulását nagyon is hosszúra nyújtsa. Mikor másnap reggel szokása szerint kiment a földekre, biztosra vette, hogy épen a beszélgetésre, a kimagyarázásra fog visszatérni. Pavlovna Nagyezsdát már itt fogja találni, s egy pillanatig sem fog késni az elutazással.

De mikor este hazajött (szándékosan késett kissé), azt mondták neki, hogy Pavlovna Nagyezsda még nem jött vissza. Ez földühösítette. Levél sem volt tőle. Ez szinte sértésnek látszott előtte. Ám vesse meg őt, ha akarja, de a tisztelet külső formáit mégis csak meg kell tartani.

Talán már arra is elhatározta magát, hogy megtelepszik Kurbatovéknál! — gondolta magában gúnyosan, de még ebben az esetben is értesítenie kellene őt.

A fölháborodás szinte forrott a lelkében. Kész volt mindenre, még botrányra is, a mitől pedig irtózott teljes életében.

S maga sem tudja miért, egyszerre visszahívta a lovászgyereket, a ki az istálló felé vezette a lovát és már megoldotta a nyeret, újra nyergeltetett, lóra pattant és elvágatott.

Az első pillanatban néki is úgy tetszett, mintha céltalanul jött volna el hazulról, pusztán csak azért, mert nehezebbre esett volna otthon maradni. Vágatott is, lélekszakadva, minden pillanatban megsarkantyúzva a lovát. De azután kissé körülnézett s a Visenkába vezető úton találta magát. Ez bizonyára nem volt véletlenség. Nyilván kezdettől fogva erre az útra iparkodott, csak nem tudott róla magának számot adni. Most azután rájött, hogy van célja és elindult Kurbatovék tauyája felé.

Lovát kissé pihéntetve, újra vad száguldásnak eredt. Közeledett az éjtszaka. Holdvilág sem volt, de a csillagok fénye-

sen ragyogtak, s a földeken ezüstös fényű sötétkék világosság áradt szét; csodaszép éjjel volt, kissé hűvös és néma, fölűdítő.

Apró tüzeket pillantott meg, a miből azt következtette, hogy közeledik a faluhoz. Fölesillant a folyó kanyargó sávja, mely hirtelen jobbra fordulva eltűnt a sötétlő halmok közt. Távolság hallatszott. Jól ismerte az utat a tanya felé. Ott állott közvetlenül a falu bejárata előtt, mindjárt a keskeny folyócskán átvezető híd mellett. Keresztülment a hidon és elérkezett az úrilak elé.

Az udvarban csöndes volt minden. A kis kertre nyíló ablakokban nem látszott világosság. De hiszen nyáron rendszeren az erkélyen ülnek. Hallgatózott, de nem hallott semmiféle beszélgetést sem; leugrott a lóról s bekopogott a zárt kapun.

Az udvarban hatalmas kutyaugatás támadt, s azután léptek hallatszottak. Valaki kinyitotta az ajtót és kijött. Egy közönséges öreg asszony volt.

— Van itthon valaki? — kérdezte Baszonov, nem akarván elárulni jövelele igazit célját.

— Az öreg asszonyság van csak itthon.

— Más senki?

— Senki. Az úr a kisasszonynyal tegnap a városba ment; velök van a jurenjevka asszonyság is. De még nem jöttek vissza.

— Mikor jönnek vissza?

— Azt nem tudjuk. De eddig nem jöttek. Ha talán az öreg asszonyságot akarja látni, még fönn van.

— Nem, én az urat keresem, — felelt és közelebb ment a lovához.

— Mit mondjak, ha kérdeznek?

— Semmit. Hiszen nem baj . . . majd eljövök másszor.

Fölült a lóra és elment. És tüstént érezte, hogy ez egész kirándulás rettenetes ostobaság volt. Még nagy szerencse, hogy az öreg Kurbatovnéval nem találkozott. Talán nem is fogja megtudni, hogy itt volt. Ha találkozott volna vele, úgy csak zavarba jött volna és kénytelen lett volna eljátszani a legostobább szerepet, a melyet csak valaha játszott; sőt ha még véletlenül az sült volna ki, hogy Pavlovna Nagyvezda már visszatért a városból és csak a késő éjjel miatt maradt nálunk háltni, — vajon mit szólhatott volna? Ha azt

akarta, hogy vele hazamenjen, akkor miért jött lóháton és nem kocsin; de meg azután micsoda sietség és utánjárás ez? Ez nála egészen szokatlan. Ostobaság, ostobaság és ostobaság, Sohasem volt képes a hunczfutságra és ime most egyszerre szinte magától, megesett vele.

S elgondolkozott azon, a mi most vele történik és világosan látta, hogy nem a bosszúság, nem a botrány után való vágyakozás hozta őt ide, mint azelőtt gondolta, hanem a szenvedélyes vágy látni és magának visszahódítani őt, sőt talán a féltékenység. De ki iránt? Hát voltak talán már adatai, hogy Kurbatovra gyanakodjék? Erre minek kellene itt adatok? Nem elég adat-e az ő eddigi élete. De miért is lehet csak férfiakra féltékenykedni? Annyit bizonyosan tudott, hogy mind-egyeddig sem Kurbatov, sem senki más nem volt a szeretője. De azért mindenkit többre tartott ő nála, s ezért féltékenykedett ő most valamennyiökre.

Lassu ügetésben ment hazafelé. Már nem volt meg benne a régi erély. Jurenyevkához érkezte, nem ment a kapu felé, hanem hátra került és a kerten át, gyalog vezette a lovát az istállóba. Ott lenyergelt és odakötötte a lovat a jászolhoz. Nem akarta, hogy megtudják a kirándulását.

A rákövetkező napja teljesen el volt rontva. Még a szokottnál is korábban ment ki a földekre, s mikor oda ért, még a munkások sem voltak ott; de azt nem azért tette, mintha valami nagy buzgóság ébredt volna föl benne, hanem azért, mert egész éjjel nem aludt és kár lett volna otthon maradnia. Ha a munkásoknak lett volna idejük megfigyelésekre, úgy igen nagy változást vehettek volna észre rajta. Egyik csoportról a másikra járt, de tulajdonképen szórakozott volt és nem látott semmit. Két órakor a fölügyeletet átadta az ispánnak és elment haza. Ez ugyancsak ritkán esett meg vele; rendszerint nem bízott senkiben sem.

Hazaérkezte, a nélkül, hogy bárkit is megkérdezett volna, szinte magától rájött, hogy Pavlovna Nagyezsda nem jött vissza. S egyszeriben megérelelődött benne az az elhatározás, a mely ellen csak tegnap még oly erélyesen tiltakozott. Befogatott a hintóba és azt mondta Pasának, hogy valami dologban a városba kell mennie.

— Ez épen jókor jön, — mondotta Pasa — meg akarnálak kérni valamire.

— Mi az? — kérdezte Baszonov sötéten.

— Két rőf szövetre volna szükségem, nem elég a ruhámra való.

— Az Isten szerelmére, Pasa . . . majd máskor! Úgy el leszek foglalva, hogy nem marad erre időm.

Pasa látta az arcán, hogy ha csakugyan dologban megy, akkor ez a dolog nagyon fontos, sőt talán kellemetlen is és ezért nem erőltette.

Szergejevics Pavelt föl sem kereste. Kellemetlen lett volna beismernie, hogy mégis csak követi a tanácsát.

Elment és egész úton az eljárása módozatai fölött tündődött. Tulajdonképen ő csak külsőleg követte Szergejevics Pavel tanácsát. Egyáltalában nem akart az ő előírása szerint eljárni. Ugyanabba a fogadóba szállni, s még szinte erőszakkal kényszeríteni Pavlovna Nagyezsdát, hogy Kurbatovékat otthagya, átjöjjön hozzá, ez durvaság és csunyaság lett volna. Ő csak látni akarta őt, maga sem tudta miért és találkozni akart vele. Ellenkezőleg, egészen más fogadóba fog megszállni, a színházban majd találkozik velök, bemegy a páholyukba, persze a legszelidebb arcczal, hogy senki észre ne vegye, hogy az ő tudta nélkül járt el a felesége. Hogy mi lesz azután, majd ha hazakerülnek, az egészen más kérdés.

A mint a városba megérkezett és a fogadóban szobát vett, tüstént elküldött a színházba jegyért és kapott is igen szerencsésen, a harmadik sorban. Alig volt ideje átöltözködni, hogy még az előadás kezdetére eljusson. Mikor a színházba belépett, épen elhangzott az ouverture utolsó accordja. Leült a helyére, s föl húzták a függönyt.

XIV.

Kurbatovék Pavlovna Nagyezsdával egy első emeleti páholyban ültek. Mikor belépett, épen a színpad felé néztek s így nem vették őt észre. Pavlovna Nagyezsda és Lipa elől ültek, Kurbatov valamivel hátrább. Az első fölvonás alatt le nem vették a szemöket a színpadról, de még ha lenéztek volna is a földszintre, nehéz lett volna a közt a tengernyi fej közt Andrejevics Mihályt fölismerni.

De im', véget ért az első fölvonás és elkezdtek a föld-

szintre nézegetni. Lipa látsövön keresztül nézegetett, a mikor tekintete a harmadik székhez ért, kissé összerezett és különös pillantást vetett Pavlovna Nagyezsára.

— Mondd csak, — szólalt meg — a férjed nem ígérte meg, hogy a városba jön?

— Nem, nem szólt nekem semmit . . . De ez nem irányadó. Ő egyáltalában nem szokott nekem terveiről és szándékairól beszélni. De miért?

— Nem volnál meglepetve, ha egyszerre itt teremne a színházban?

● — Cseppet sem. Azelőtt ő nagyon szerette a színházat . . .

— Nekem úgy tetszik, hogy itt is van . . . Szasa, te jobban látsz, nézd meg csak. Harmadik sor, ötödik szék jobbról.

Kurbatov odanézett és tüstént intett a fejével, válaszul Baszonov szívélyes üdvözlésére. Akkor azután Pavlovna Nagyezsda is odanézett. Andrejevics Mihály mosolyogva üdvözölte valamennyiöket és valamiféle jeleket csinált, a melyek alkalmasint azt a kérdést tolmácsolták, vajon följöhet-e hozzájuk a páholyba. Kurbatov is, Lipa is siettek igenlően bólintani. Pavlovna Nagyezsda ajkán alig észrevehető hideg mosoly jelent meg. Bár nem tartotta kizártnak, hogy az egész csak véletlen, de azért mégis azt gondolta magában, hogy különös véletlen. De nem ez indította mosolyra. Látta, hogy Baszonov milyen nyugodt szeretreméltósággal köszön neki, a ki oly sértő módon mellőzte őt Kurbatovékkal, a kikkel, ismerve őt, alkalmasint már gyanúsítja is. Ugyan hát miféle ember ez? Minek van becase előtte? Mit vesz komolyan?

— Egyáltalában nem számítottam rá, hogy itt találkozom vele, — mondotta Kurbatov. — Azt hittem, lehetetlen, hogy ő szeresse a színházat.

— Minden valószínűség szerint valami dologban jött be és nem tudott mit csinálni az idejével. A czímünket nem közölhettem vele, mert magam sem tudtam. Alkalmasint találkozni akart velünk! — jegyezte meg Pavlovna Nagyezsda.

Ekkor belépett a páholyba Andrejevics Mihály. Miután Lipát és Kurbatovot üdvözölte, kezét csókolta Pavlovna Nagyezsdanak és hozzáfordulva így szólt:

— No lásd, megtaláltalak, te szökött asszony!

Ezt tréfás hangon mondta és semmit se lehetett észrevenni a hangján, a mi az igazi hangulatát elárulta volna.

Azután folytatta: — Önök bizonyára azt hiszik, hogy én valami dologban jöttem. Egyáltalában nem. Este kaptam meg a leveledet, s gondoltam magamban: — miért ne nézném meg én is a moszkvai színtársulatot. Űgyis olyan ritkán téved erre. S eljöttem. Mondd csak, kérlek, Nagyezsda, hosszabb időre búcsút mondtál a mi házi isteneinknek ?

— Igazán nem tudom, — felelt Pavlovna Nagyezsda apathikusan. — Elhatároztuk, hogy mind az öt előadást megnézzük.

— És ez a második. Tehát még három nap . . . Nagyon kegyetlen vagy . . .

— Azt hittem, hogy a távolléteket senki sem fogja észre venni. Nálunk mindenki annyira el van foglalva, én meg csak úgy lábatlankodom,

— De a mint látod, én észrevettem. Hol vagytok szállva ?

— A Dvorjanszkajában ! — felelt Kurbatov.

— Én meg a Peterburgszkajában. Elég rossz kis fogadó, de úgy gondoltam, hogy a Dvorjanszkajában nagy lesz a sürgés-forgás, úgy hogy nem kapok szobát, így azután a Peterburgszkajába kerültem.

— S igaza van, — mondotta Lipa, — tele is van.

— És te soká maradsz ? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda, épen csak hogy mondjon valamit.

— Holnap mindenesetre megyek. Egyébiránt, ha kívánod, itt maradok.

— Én nem vagyok olyan követelő ! — felelt Pavlovna Nagyezsda szokott finom mosolyával. — Neked annyi a dolgod . . .

— Remélem, együtt vacsorálunk ! — mondotta Kurbatov, kiérezve Pavlovna Nagyezsda hangjából a gúnyt és attól tartva, hogy valami kellemetlen szóvitára kerül a sor közöttök. Ettől valahogyan attól a perctől fogva félt, a melyben Baszonov a páholyukba belépett.

— Nagyon szívesen. Bevallom, én ma nem is ebédeltem.

— Az ön Nagyezsdája rettenetesen szenvedélyes színházlátogatónak bizonyult ! — mondotta Lipa. — Tudta ön ezt ?

— Nagyezsda ? kérdezte Baszonov némi meglepetéssel, csodálkozva rajta, hogy Kurbatova, a ki csak nem régen ismerkedett meg a feleségével, ilyen bizalmasan beszél róla. — Igen, ő szeret minden idegesiklandozót és főlemelőt . . .

Itt Pavlovna Nagyzezsda valami leplezett izgatottságot érzett ki a szavaiból, s benne is megmagyarázhatatlanul nyomasztó érzés támadt. Valahogyan szerette volna enyhíteni hirtelen elutazásának a benyomását, mely, — mint maga is érezte, — ezúttal érzékenyen sértette Andrejevics Mihály büszkeségét, s mindent elkövetve, hogy a hangjába bele ne csúszszék még árnyéka sem azon gúnynak, a melylyel beszélni szokott, így szólt:

— Minek mégy le! Maradj inkább itt nálunk!

Olykor-olykor tud tapintatos is lenni — gondolta magában Baszonov, bár semmi más jelentőséget nem tulajdonított ennek az ajánlatnak.

— Természetesen . . . Itt marad nálunk! — mondták utána Lipa és Kurbatov is.

— Merci . . . Így mindenestre kényelmesebb! — A földszinten ismeretlen emberek közé beszorítva érzem magamat. Azaz lehet, hogy talán nagyon is ismert emberek, de én nem ismerem őket. Én itt senkit sem ismerek, egy orvos kivételével, a ki azonban nem jár színházba.

A fölvonásköz végét ért. A zenekar elkezdett játszani. Kurbatov helyet cserélt és odaült Lipa mögé, Baszonov pedig Pavlovna Nagyzezsda mögé került. Pavlovna Nagyzezsda az előadás egész további folyama alatt megőrizte azt a hangulatot és azt a hangot, a melyen őt a páholyban marasztalta. A harmadik fölvonás után még arra is megkérte őt, hogy menjen ki vele a folyosóra és legnagyobb meglepetésére még a karjába is kapaszkodott.

Mikor egyedül maradtak, Andrejevics Mihály még sem állta meg, és szeliden, de azért észrevehető keserűséggel így szólt hozzá:

— Azt azonban még sem gondoltam, hogy nekem még meg kelljen önnek köszönnöm . . .

— Mit? — kérdezte Pavlovna Nagyzezsda.

— Azt a nagylelkűséget, a melylyel örökösök az én személyem fölött. Ezt én mindenestre sokra becsülöm . . . Egyébiránt én azért nem bizakodom el és jól tudom, hogy ez nem egyéb egyszerű tapintatosságnál.

— Hát mit várt ön tőlem? Talán csak nem gondolta, hogy elkezdek zsémbelni és pörlekedni? De tudja-e, hogy én miért jöttem ki most önnel? Először is azért, mert láttam,

hogy önnek erre szüksége van a kifogástalanság szempontjából . . . Azután meg, kérdezni akartam, — remélem meg fogja mondani, — vajon csakugyan csak a moszkvai szintársulat iránt való érdeklődés vonzotta-e önt ide, vagy pedig valami más?

— Miért akarja ezt tudni? Mióta érdeklődik az én időtöltéseim iránt?

— Hát nem mindegy az, hogy miért? Szeretném tudni.

— Jobb lesz, ha nem bolygatjuk itt ezt a kérdést. Majd felelek önnek később, majd ha hazatér . . . Én nem fogom sürgetni, türelmesen várom. Egyébiránt, ha kívánja, megmondom, bár mindegy, mert úgy se fogja nekem elhinni . . . Azért jöttem, hogy lássam önt . .

— Hogy utánam nézzen?

— Nem csak azért, hogy lássam, hogy lássam . . . Ez az én legőszintébb feleletem.

— Különös. Elúnta magát?

— Igen . . . legnagyobb sajnálatomra. De visszaérkeztünk a páholyunkhoz, s azt hiszem, ideje. . .

Beléptek a páholyba. Lipa tüstént észrevette, hogy Pavlovna Nagyvezsdának megváltozott az arca. Gúnynak már nyoma sem volt az ajkai körül. Valami különös ráncz jelent meg a helyében, mely rendesen a nagy izgatottság pillanataiban szokott rajta előbukkanni. A szemei elhomályosodtak és szakgatottan lélekzett. A férje arca pedig zárkózott volt és semmit sem fejezett ki.

Az előadás után vacsoráltak. Pavlovna Nagyvezsda szeszélyesen viselkedett, hol ideges lelkesedés vett erőt rajta, hol megint hosszú időre elhallgatott. Baszonov kifogástalan és száraz volt, egyhangúan beszélt az ő falusi dolgairól és ugyanazon a hangon bírálgatta a színészek játékát. Világos volt, hogy a folyosón való sétának mindkettejükre nézve nagy jelentősége volt.

Vacsora után megint kezét csókolt Pavlovna Nagyvezsdának és így szólt: --- Itt már nem fogjuk egymást látni . . .

— Hát olyan korán utazol? — kérdezte Pavlovna Nagyvezsda.

— Tizenkét órakor.

— Akkor még eljöhetnél . . . Mi Lipával kilenczkor ke-lünk és minden rendben lesz nálunk . . .

Lehet talán, hogy te is meggondolod magadat és eljössz velem? Híntóban vagyok.

Szeretném megnézni mind az öt darabot.

Nos, a mint akarsz . . .

Ezzel kiment. Ez a találkozás külsőleg minden tekintetben kifogástalanul folyt le. Andrejevics Mihály a Peterburgszkaja felé útközben újra átgondolta mindazt, a mit egész este cselekedett és mondott, s mindenképen meg volt magával elégedve. Csak azt a folyosón lefolyt beszélgetést sajnálta. Ott is erőt kellett volna vennie magán s elütni a dolgot valami tréfával, vagy üres mondással.

Különös, hogy ugyanakkor, a mikor tűrhetetlenül fájt a szíve, azon bánkódott, hogy meggondolatlan feleletével talán megrontotta neki a további előadások élvezetét. Mégis csak minden más érzés fölött uralkodott a lelkében az a vágy, hogy minél több élvezetet juttasson neki az életben. «De hogy is ne, mikor oly ész nélkül szeretem!» – gondolta magában, s ettől még jobban megfájult a szíve.

Másnap, mikor reggel fölkel, valami új szomorúság vett erőt rajta. Nem igen volt kedve elmenni Pavlovna Nagyvezsdához, mert nem remélt tőle egyebet néhány üres szónál, s azután rettenetesen nem akarózott neki hazamenni; de azért el kellett utaznia, nem mintha a gazdaság után törte volna magát, hanem mert úgy mondta neki. Máskülönb a jövelele kémkedés színében tűnhetett volna föl, a mit pedig mindenáron el akart kerülni.

Most azután azt kérdezte magától, hogy tulajdonképen miért is jött ide? Azért, hogy Kurbatovékkal tett kirándulásának valami törvényesebb szint adjon? De nem nevetséges-e ezzel annyira törödni, az utolsó beszélgetés előtt, a mely után bekövetkezik köztök a szakítás? Persze, hogy nevetséges, és persze, hogy nem azért jött ide, . . . s eszébe jutott az a mondat, mely ott a folyosón szinte önkéntelenül tört elő belőle: «azért jöttem, hogy lássam magát, csakis azért: s csakugyan ez is volt az egyedüli ok. Vajon elhitte-e ezt neki? Bizonyosan nem. Hiszen már olyan régóta nem hisz az érzelmeiben. Ha hinne, úgy bizonyára nem engedné meg magának, hogy ennyire gyötörje őt. Ha nem is szereti, legalább szájalommal volna iránta és kimélné. De hát ő, kiméletlen iránta.

Ma nagyon nehezére esett volna látni őt, s így elhatá-

rozta, hogy elébb elutazik. Irt Pavlovna Nagyezsának: «Tíz órakor okvetlenül el kellett utaznom. Bocsáss meg». Mikor elutazott, elküldte hozzá ezt a levelet.

XV.

Régóta nem ütközött meg Pavlovna Nagyezsda anyyira férje viselkedésén, mint ezúttal. Megszokta volt már, hogy az ismert szempontból fogja föl minden lépését. Nem várt tőle semmiféle közeledést, de ez a hirtelen megérkezés valami új volt előtte, a mit még maga sem tudott megmagyarázni. Csak azt látta, hogy valami érzés háborgott benne és ezt az érzést hajlandó volt a sérelem érzésének tartani; e mellett nem mentek ki a fejéből Andrejevics Mihálynak ott a színház folyosóján mondott szavai: «azért, hogy lássam». Ezek a szavak olyan mélyen őszinte hangon voltak mondva, a minőt már régen nem hallott tőle, s a mely eszébe juttatott valamit; azután ez: --- «igen, legnagyobb sajnálatomra». Talán bizony ez szerelem? Ez az ember talán szereti őt? Rá nézve ez a legszomorúbb fölfedezés lett volna, mert az ő szívében nem talált egy zugocskát sem, a mely viszonzta volna ezt az érzést. Ő sokkal szivesebben maradt volna meg vele szemben eddigi álláspontján. Ez az új gyanu csak újabb terheket rakott a lelkére! Ő azt hitte, hogy vele való viszonya véget ért, ő maga pedig szabaddá lett. Ime ez az ember egyszerre azt a gondolatot ébreszti benne, hogy mindez csak tévedés volt. De mindezek csak homályos gondolatok voltak benne, ettől a találkozástól valami nyomasztó érzés szállta meg, mely a kedélyére is hatással volt. Lipa ezt észrevette.

--- Te megváltoztál, --- mondotta neki.

--- Igen, úgy látszik! --- felelt Pavlovna Nagyezsda határozatlan hangon.

--- De hát miért?

--- Magam sem tudom. Csak azt érzem, hogy ezek az előadások most már nem okoznak nekem olyan élvezetet, mint azelőtt.

--- Akkor talán hazamennénk? Szasa szivesen rááll, én tudom.

--- Oh nem, azért itt akarok maradni végig.

De azért este unatkozó arczczal ült a színházban. Másnap Kurbatov így szólt hozzá :

— Tudja mit, Pavlovna Nagyezsda, menjünk haza.

Ön akarja ?

— Igen, mert önre nézve ez szükséges.

— Ön meghozza nekem ezt az áldozatot ?

— Meghoznék én szívesen akár százszor annyit is.

Pavlovna Nagyezsda szemeiben fölesillant egy szikra.

— Köszönöm ! — és kezet nyújtott neki. — Menjünk.

Még aznap összepakoltak és elutaztak a városból. De nem mentek egyenesen Visenkába, hanem más útra tértek, hogy mielőbb Jurenyevkába érjenek. Ott a kocsis megállt a kapu előtt, Nagyezsda erősen megszorította Kurbatov kezét, szenvedélyesen megcsókolta Lipát és elbúcsúzott tőlök. Ők pedig tovább mentek.

— Tudod, — mondotta Lipa a bátyjának : — Baszonov megérkezése óta aggódtam érte. Az ő beszélgetések alkalmassint végzetes beszélgetés volt. Azóta állandóan valami olyan kifejezést láttam a szemeiben, mely semmi jót sem ígér. Őt pedig, Andrejevics Mihályt, egyáltalában nem találtam olyan rideg üzletembernek, inkább azt láttam rajta, hogy szenved és palástolja a szenvedéseit.

Igen, — mondotta Kurbatov eltűnődve, — Pavlovna Nagyezsdának csodálatos adományai vannak. Gazdag egy természet. De azok közül való, a kiket szeretni kell . . . A kik maguk sem ismerik az utat. Ő folyton ég, s tartok tőle, hogy sokkal előbb el fog égni, mintsem gondolnák. Igazán sajnálom ezt a gyönyörű asszonyt; valósággal arra látszik teremtvé lenni, hogy szeressen és hogy őt is szeressék.

Szomorú hangulatban érkeztek haza és Nikolajevna Zsófia előtt többet beszéltek Baszonovéről és a találkozásukról, mint a moszkvai színtársulat játékaról.

Andrejevics Mihály nem volt otthon, mikor Pavlovna Nagyezsda hazaérkezett. Ebéd után két óra tájban érkezett haza és Szergejevics Pavelen kívül senkivel se találkozott. Pasa most élte világát. Mindennap átment Zarjeckijhez, a hol mind otthonosabban érezte magát. A kormányzósági tisztviselők értesítést kaptak a városból, a mely szerint a kötelesség még augusztus 15-ike előtt elszólítja őket. Mindössze három napjuk volt már hátra, s azért iparkodtak minél több jó falusi levegőt szívni magukba.

Szergejevics Pavel szokása ellenére előbújt az alsóház oduiból és ott sétált a kertben, nem messze a háztól. De azt is csak azért engedte meg magának, mert üres volt az egész ház. Messziről meglátta Pavlovna Nagyvezsdát, a ki ment föl a szobájába.

«Aá! — gondolta magában: «Nadine, — ez pompás. Szabadon elbeszélgethetünk. Azután Grigorijhez fordult, a ki sétái alkalmával mindig ott volt valahol a közelben.

— Gregoir, menj föl a házba és mondd meg az asszonynak, hogy szeretnék vele találkozni. Vagy ő fáradjon le oda, vagy én fölmegeyek hozzá.

— Értem, — mondotta Grigorij: — de miért nem megy föl, Szergejevics Pável? Mert akkor csak jobb lesz, ha az asszony jön le.

— Gregoir, teljesítsd, a mit az ember parancsol . . .

— Igenis, Szergejevics Pável!

Grigorij futva távozott. Ő neki magának nem volt szabad belépnie Pavlovna Nagyvezsdához, hanem Dunya közvetítését kellett igénybevennie. Fölkereste a szobaleányt és átadta neki Jurenjev parancsát. Dunya beszaladt, de csakhamar előke-rült azzal a felelettel, hogy az asszony tüstént lenn lesz a kertben.

Szergejevics Pavel, óvatosan lépve a bal lábára, ott sétált a fasorban, és a küszöbön álló beszélgetésen tünődött. Réa nézve nem volt könnyű a dolog. Hiszen életében talán még sohasem beszélt a leányával komolyan. Sohasem szünt meg őt szeszélyes és csintalan gyermeknek tekinteni, és minden viszonyukban ez a szempont vezérelte.

Pavlovna Nagyvezsda nem várokozta őt egy negyed-óránál tovább, a melyre szüksége volt, hogy átöltözködjék. Borus arczczal, a szokott élénkség híjával jelent meg a kertben és tüstént leült a padra. Minden mozdulata kimerültnek látszott. Szergejevics Pavel ezt észrevette és megkérdezte tőle:

— Egészséges vagy te, Nagyvezsda?

— Azt hiszem, teljesen! — felelt Pavlovna Nagyvezsda: — van talán valami oka azt sejteni, hogy beteg vagyok?

— A kinézésed nem egészen jó.

— Alkalmasint a fáradságtól.

— Sajnálak . . . De hát mondd csak, meg vagy elégedve a kirándulással?

— Igen, a színészek jók, a darabok érdekesek voltak és igazán jól játszottak.

— Tehát meg vagy elégedve?

— Meg vagyok elégedve . . .

«Büskomor hangulatban van . . . Nem igen alkalmas a mi beszélgetésünkre!» — gondolta magában Jurenyev, de ugyanakkor eszébe jutott, hogy Baszonov nemsokára hazatér és az utóbbi napokban tapasztalt hangulata után ítélve, nem igen lesz hajlandó a beszélgetést elhalasztani. Mindenesetre figyelemztetnie kell őt. S elhatározta, hogy rátér a dologra.

Tudod-e, hogy mikor megjöttél, én azt gondoltam, hogy éppen jókor, senki sincs itthon, egyedül vagyunk.

Talán bizony valami titokzatos dologra készül? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda.

Nem titokzatosra, Nagyezsda, hanem komolyan . . .

Bizony ez ritka eset, s éppen azért különös körülményekre van hozzá szükség.

Na, ne gúnyolódjál, Nagyezsda, én beszélni akarok veled.

— Miről, papa?

Sok mindenről, — ha akarod — mindenről . . . De kezdjük a te utolsó kirándulásodon.

Hogyan, hát papa is prédikációt akar nekem tartani?

Talán bizony valaki már tartott?

Még nem, de félig-meddig kilátásba helyezte.

Nem, én azt hiszem, hogy te tévedsz, aligha fognak neked prédikációt tartani. Én valami rosszabbat várok.

Én pedig, papa, semmit se várok.

— Hiába, hiába, édesem, hiába! Én elismerem a könnyelműséget, de csak bizonyos fokig, te azonban már túlságosan könnyelmű vagy, Nagyezsda . . .

Az Istenért, papa, beszéljen nyíltan és egyenesen . . . mondotta Pavlovna Nagyezsda kissé idegesen — Mire valók ezek az előkészületek? Maga előbb rám akar ijesztteni . . . Csakhogy ez nagyon nehéz dolog . . . Én nem félek semmitől.

— No lásd, máris idegeskedel . . . Ám jó, hát beszélék nyíltan. Én beszélgettem a férjeddal.

— S éppen azért kötelességének tartja a feleségével is beszélgetni, — alkalmasint az egyensúly kedvéért, nem?

— Igen, épen azért . . . A te férjed igen veszedelmes hangulatban van.

— Kire nézve veszedelmes?

Szergejevics Pavel vállat vont.

— Mondd csak, kérlek, Nagyezsda, — kérdezte, megállva előtte, — miért is mentél te férjhez?

— Nem miért, hanem kiért, papa ! . . . Azért mentem férjhez, mert szerettem egy embert.

— Szerinted tehát, mikor a szerelemnek vége, azzal a házasság is megszűnt?

— Talán a házasságunkat fenyegeti valami veszedelem?

— Igen. Fenyegeti. A férjed kijelentette nekem, hogy tovább nem tudja elviselni az ő megalázó szerepét és örökre el akar válni tőled.

— Micsoda? Ha, ha, ha! Az én férjem? S azt komolyan is lehet mondani?

— Édesem, én nagyon is komolyan beszélek.

— De hát mire való volna az neki? Hiszen nyakig ül a munkájában, a melyért rajong. Mit akar még?

— Látod, Nagyezsda, te nem vagy ostoba asszony, de nagyon rövidlátó. A dolognak két oldala van. Először is, — szeret téged, s mikor az ember szeret, akkor nem nézheti közönyösen, ha mindenkit többre becsülnek, mint őt . . .

— De az ő szeretete olyan, hogy ezt megtehetné . . .

— Ez csak úgy látszik . . . De erről nem akarok beszélni, ez nem az én dolgom. Van a dolognak egy másik oldala is: tegyük föl, hogy a köztetek való érzés kérdése nem játszik semmiféle szerepet sem. Akkor előtérbe lép az ő hivatalos, férji minősége. És te — bocsáss meg, — de ezt az ő minőségét teljesen mellőzöd. Nem beszélek a te pétervári és itteni cselekedeteidnek egész sorozatáról, én csak ezt az egy legújabb kirándulásodat veszem, a mely ő nála is kiinduló pontul szolgált. Azt már te is megengeded, hogy így nem illik eljárni . . . Azért el is mehettél volna, még pedig ugyanazokkal a Kurbatovékkal, csak hogy egészen másképen. Lehetett volna például úgy csinálni: a férjed, a ki nagyon el van foglalva, elkísért volna Kurbatovékhoz, s ott rábizott volna téged az ő gondjaikra. Ez azután egészen más színben tüntette volna föl a dolgot.

Pavlovna Nagyezsda szórakozottan, félre tekintgetve hall-

gatta őt, olyan arccal, mintha csak időt akart volna engedni neki, hogy kibeszélje magát. De ezek után a szavak után közbevágott:

— Én mindent tudok, papa, a mit erre vonatkozólag neked mondhat. Minek mondja hát?

Ez a kérdés Szergejevics Pavelt szemmeláthatólag zavarba ejtette, úgy hogy elhallgatott. Meg volt rontva a terve. Ékesen szólva és meggyőzően kezdte a dolgot, de most azt látta, hogy Pavlovna Nagyezsdát semmivel sem lehet meggyőzni, s ezért kissé boszankodni is kezdett.

-- Csakhogy ez nem ellenvetés, édesem; én egy ügyről beszélek neked, és te . . .

— És én, papa, -- jegyezte meg Pavlovna Nagyezsda mosolyogva, -- azt tanácsolom, hogy jobb lesz, ha nem is avatkozik bele ebbe az ügybe . . . Ha Andrejevics Mihály beszélni akar velem, ám beszéljen . . . Lássa, ez a mi beszélgetésünk nem ment föl engem attól a másiktól! Miért kelljen hát ugyanazt a kellemetlenséget kétszer átszenvednem?

A mint akarod, a mint akarod. Én mosom kezeimet. Én csak elő akartalak készíteni.

-- Engem nem lehet előkészíteni.

-- Hiszen épen az a baj. Én csak egyet mondok neked: azt, hogy neked legalább meg kellene becsülnöd Andrejevics Mihály munkáját és fáradozását, e nélkül, az ő erélye, tevékenysége és kitartása nélkül a mi anyagi helyzetünk bizony gyöngye lábba állna . . . S jegyezd meg azt is, hogy a mi viszonyaink még korán sincsenek annyira rendezve, hogy őt nélkülözni tudnók.

Pavlovna Nagyezsda fölsóhajtott.

Ah papa, ha ezt nem maga mondta volna, akkor sok keserű dolgot felelnék rá, de magának önkéntelenül is megbocsátok. Hát el tudja maga azt képzelni, csak egy pillanatra is, hogy én ilyen kifogásokat tekintetbe vegyek? Nem, papa, én kész vagyok bármilyen kimagyarázásnak elébe állani, s felelni minden kérdésre, a nélkül, hogy szükségét érezném holmi előkészületnek. Remélem, hogy ezen nem veszünk össze.

Fölkelt, odament hozzá és szomorú mosolylyal a vállára tette a kezét.

— Nem, édes gyermekem, nem . . . De azért mégis sajnálom, hogy te oly kevésbé vagy okos.

Nagyezsda belekapaszkodott a karjába, s egymás mellett mentek tovább. Ekkor már közvetlenebb hangon beszélt, a melyből kiérzett a melegség és az őszinteség is: — Igen, papa, nem vagyok okos, az igaz . . . De nem is leszek soha azzá . . . Az ember jelleme, az egész ember, bizonyos megcsontosodott tulajdonságokból alakul össze . . . Nos és ha valaki természet-től mogorva, azért még nem lesz jó kedve, ha maga azt mondja néki: tanácslom, hogy légy vig. Én, papa, mindig a szivemmel éltem és nem tudom jó-e vagy rossz, csak azt tudom, hogy soha nem élhetek és soha nem is fogok élni másként . . .

— De lásd, ez sokkal több keserűséget okoz neked, mint boldogságot.

— Lehet, s alkalmasint úgy is van. De mi következik ebből? A fájdalmat fölváltja az öröm, ezt a fájdalom, s ez mozgás . . . ez élet. Ha nincs fájdalom, akkor öröm sincsen, élet sincsen. Abban a pillanatban, a melyben én okos lennék, meg is halnék. Ezt talán csak nem kívánná?

— Micsoda kérdés ez? Miért is beszélsz ilyeneket! — mondotta Jurenyev megindultan. — De hát mégis csak be kell valahogy rendezni az életet . . .

— Eh, valahogy berendeződik az magától is. Csak a szív dobogjon erőteljesen és ne kimért, holt dobbanásokkal, mindig egyformán, mindig nyugodtan és szabályosan. Én tudom, papa, hogy sohasem leszek boldog, de legalább élek és nem kövesedem meg . . . Azt hiszi talán, hogy a férjemmel való és küszöbön álló beszélgetés talán újság lesz nekem? Nem, tudtam én ezt előre. Hiszen ő is ott volt a városban és a czélzásaiból kivettem, hogy mi vár reám. Azért is nem néztem végig az összes előadásokat. De mi lehet ebből a beszélgetésből? Ha kifogástalanságot kívánnak tőlem, rákényszerítem magamat és kifogástalan leszek. De a lelkembe, oda nem eresztek be senkit.

— Engedj meg nekem, Nagyezsda, egy kérdést, — mondotta Szergejevics Pavel, határozatlanul, fölbátorítva azáltal, hogy Nagyezsda meleg és barátságos hangon beszélt vele; — Ugy-e, te forrón szeretted a férjedet?

— Oh igen . . . Ebben még ő sem kételkedhetik . . .

— Miért szerettél hát ki belőle?

— Erre a kérdésére, papa, nem tudok felelni. Én magam tudom, de elmondani képtelen vagyok. De hiszen senki sem

tud kiszerezni valakiből szándékosan, akarattal. Hiszen nagy fájdalom ám az, mikor az ember egy ilyen érzéstől elválik . . . De im', vannak ott jókedvű emberek is! — tette hozzá, a ház felé mutatva: — nézze csak, milyen elevenek; mi történt Pasával? Alig fér a bőrébe. Én azt hiszem, Zarjeczkij el fogja venni. Mit gondol?

— Őszintén bevallom, életemben egyszer sem gondoltam sem Pasára, sem Zarjeczkijre. Hiszen tudod, milyen önző vagyok . . .

— Tudom. Egész bizonyossággal tudom.

Pasa jött hazafelé a társaságával s a ház körül vig fölkiáltások és kaczagás hallatszottak. Pavlovna Nagyezsda Jurenyevvel odament hozzájuk, s mind kezdték egymást üdvözölni. Pasa beszaladt az ebédlőbe, s tüstént előkészítette az ebédet. Az arcza élénk volt, s az orcái csak úgy égtek.

— Rég nem láttuk egymást, Pavlovna Nagyezsda, — mondotta Zarjeczkij. — Ön oly ritkán van itthon.

— Az igaz! — felelt Pavlovna Nagyezsda, s nem tett hozzá egy szóval se többet. Zarjeczkijnek úgy tetszett, hogy ez gúny akarna lenni, szerette volna parirozni, de valahogy nem sikerült neki. E helyett így szólt: — Sajnálom; mi most vidám kirándulásokat rendezünk, s mindennap átme gyünk mi hoz zánk is.

— Igen, képzelje csak, szinte hűtlenek lettünk! — szólt Naszturcziev.

— És milyen szerencsétlenség, — tette hozzá Sztrizsnyev: — a kitűzött időnél előbb kell hazamennünk. Mindössze három napunk van még, összesen csak három napunk . . .

— Nálunk ebédel ma? — kérdezte Pavlovna Nagyezsda Zarjeczkijtól, szeretetreméltó háziasszony akarván lenni.

— Köszönöm. De az a kérdés, lesz-e szerencsénk kegyedhez is, az asztalnál?

— Mindenesetre, mert nagyon éhes vagyok.

Pasa kiment az erkélyre és hangosan megkérdezte, vajon várják-e az ebéddel Andrejevics Mihályt.

— Ez a többség étvágyától függ, felelt Pavlovna Nagyezsda. — Éhesek önök uraim?

— Épen annyira mint ön! — feleltek a tisztviselők.

— Én nem vagyok nagyon éhes, én várhatok, — mondotta Zarjeczkij pusztá udvariasságból.

-- No, a papa nem számít. A többség az éhesek pártján van, tehát nem fogunk várni.

--- Akkor hát jöjjenek, az ebéd készen van! --- jelentette Pasa.

Bementek. Pavlovna Nagyezsda hátramaradt és vele Zarjeczki is. — Nagyon örülök, hogy ma velünk ebédel, — mondotta és a hangjában volt valami szokatlan ünnepélyesség.

-- Alkalmasint különös oka van rá ?

— Igaz, van . . . Majd ebéd után megtudja.

— Tehát meglepetéses ebéd ?

— Igen, ha úgy tetszik, meglepetéses.

Pavlovna Nagyezsda tréfásan nézett rá és elmosolyodott.

--- Én ha akarnám, el tudnám rontani az egész hatást! --- mondotta.

— Nem, azt nem tudná! Hogyan, mi módon ?

— Nagyon egyszerűen, — úgy, hogy kitalálnám azt a meglepetést.

— Ezt nem találhatja ki . . .

Nagyezsda elhallgatott, azután így szólt: — Igaza van, nem találhatom ki . . . Ez elbizakodottság volt tőlem, a melyet máris megbántam.

Elhallgattak. Pavlovna Nagyezsda ebben a pillanatban már nem kételkedett, hogy ebéd után fogják kihirdetni Zarjeczki és Pasa eljegyzését; szívbeli ügyekben neki csodálatosan finom szimatja volt: kiolvasta ezt Pasa szemeiből és kiérezte Zarjeczki hangjából. Voltak pillanatai, a mikor kész lett volna Zarjeczki előtt fölfedezni a titkot, de azután gondolta: nem, ez kegyetlenség volna. Elrabolnám tőle a boldogságának legalább a felét. Lám, hisz nem is sejti senki. Nagyon jól tudom, hogy ez a kihirdetés, mint valami mérgezett nyíl, az én szívemnek van szánva. Csak attól az egytől félek, hogy Zarjeczki pusztán csak azért nősül meg, hogy csapást mérjen az én büszkeségemre; ha úgy van, akkor nem igen gratulálhatok Pasának. Egyébiránt Pasa minden körülmények közt boldog lesz. Neki olyan szerencsés természete van. . .

Fölmentek az erkélyre és beléptek az ebédlőbe.

PATAPENKO N. J. után, oroszról,

AMBROZOVICS DEZSŐ.

AZ IDŐPRÓFÉTA.

A kit e földön már senki sem marasztott,
Viszik végső útján az öreg parasztot ;
Csüggedt gabona volt, megért a sarlóra,
Learatták s holnap szó se' lesz már róla.

Deszkakoporsóját örök nyugovásra
Emeli az úton négy nyomorult társa ;
Távol a temető a gyászos menetnek,
Nem esuda, hogy vele ugyanesak sietnek.

Könnyhullás vagy jajszó nem lassítja őket,
Sem a gyász-kiséret a halottvivőket,
De kinyílt s megeredt az ég csatornája,
S könnyét a halottól az ég nem sajnálja.

Otthon se' maradt más az elhagyott körbe'
A kit a veszteség fájdalma gyötörne :
Egy kajla tehene, két sovány tinója,
S annak nem igen van búsúlni valója.

Pedig a kívül most lépkedve sietnek,
Én tudom érdemét a jámbor öregnek ;
Nem fontos ugyan, de az is érdem néha :
Ő volt falujában az időpróféta.

Hideget, meleget megjósolt előre,
Számítgatott száraz, vagy esős időre ;
Nem tehetett róla, hisz' nem tette önként,
Hogy legtöbbször ép az ellenkező történt.

Nagy esőt hirdetett óvakodás végett,
S perzselő hévség lőn, a mező kiégett;
Szép derült napokra hirdetett kilátást:
S hirtelen jött zápor elvitte az áldást.

Csak faluját járta, nem a nagy világot,
Addig ért világa, meddig szeme látott,
Fent az eget nézte, lent a földet túrta,
S szorgos imádsággal készült a nagy útra.

Im' azon halad már! búcsút se vett tőlünk,
Egy jeltelen sirban eltűnik előlünk . . .
Kihült pora felett szebb emlék nem állhat:
Az anyaföld nevel majd egy-két fűszálat.

LÉVAY JÓZSEF.

A FÉSZEK.

Leül az asszony piczi gyermekével.
A természet mi gyöngéd és mi jó,
Hogy alkotott a térd, a kar s kebel közt
Lágy nyughelyet, mely kisednek való.

Páratlan bölcső! kedves madárfészek!
Szent menedékhely, hol a kis gyerek
A tej után fejét álomra hajtja,
S halk pihegéssel csöndben szendereg.

Dús moh e bölcsővel nem versenyezhet,
Hol jobban van a féltett újszülött,
Mint bármi pompás bársonyos zsölyében,
A két szelid hajlásu kar között.

Im, a kis alvó! Rózsa-arczu angyal!
Egyik kar védi, másik tartja őt,

S a jó anya meleg, sugárzó arczczal
Elnézi hosszan a kis csecsemőt.

Az anya vén-e, vagy tán fiatal még,
Rút-e vagy szép? — mindegy! A kis gyerek
Nem ismeri, hogy mi a fennhéjázás,
A büszkeség, utálat s gyűlölet.

Előtte minden gyöngédség egyenlő,
Kit kedvel, az szép. S ha fölébredett,
A legszegényebb, nyomorult szülő is
Mosolyt kap tőle, mit kiérdemelt.

Hogy mi borítja térdét az anyának:
Szétfoszló rongy vagy csillogó selyem?
Nincsen különbség! Sőt a gyermek inkább
A puha rongyban alszik édesen.

MANUEL JENŐ után, *franciából*

BOGDÁNFY LAJOS.

ARANY JÁNOS SZEMBAJA.

Arany Lászlónak Arany János hátrahagyott iratai és levelezéseikhez írt bevezetéséből tudjuk, hogy a nagy költő akadémiai főtáncosnoka utolsó éveiben mennyire ohajtotta, hogy hivatala nyügeitől szabaduljon s hogy ismét dolgozhassék. Független nyugalomra vágyott, melyben «ne legyen senki bábja». «Egyetlen vágya, reménye, célja, törekvése volt — úgy írja Arany László — hogy költői művei folytatását még egyszer megkísérthesse» s csakugyan «1877-ben, a mikor hivatalát letehetette, csaknem megifjodott kedvvel és kitartással kezdett munkához». E munkásságát azonban csakhamar megzavarta szembaja, melyről Arany László a következőképp nyilatkozik: «Útoljára még szemei is annyira megromlottak, hogy minden olvasással végképen föl kellett hagynia. Ez volt reá a leg súlyosabb csapás. Addig azt hitte — mint Tompához egyik levelében írja — hogy elpusztíthatatlan, tartós nyopsz szemei vannak, melyekkel a szabadban nem messze lát ugyan, de a szobában fáradhatatlanul olvashatja a vékony görög betűket s az angol Athenæum és Academy apró sűrű sorait. Mert egyebet már ez időben alig olvasott. S egyszerre váratlanul vége lett ez utolsó élvezetének is. Nem a látás szűnt meg nála, mert egy két sort a legpiczinyebb betűkből is el bírt olvasni, és írása mindvégig szép és szabályos maradt, de pár percznél tovább nem lehetett olvasnia, szemidegei megfájtak s a sorok összefolytak előtte». Ercsey Sándor*) is említi a szembajt: «Már azon években is, midőn Karlsbadba ellátogatott, érezte szemei elgyengülését. Ő születésénél fogva is rövidlátó volt, s így szemét az igen sok, kivált éjjeli írás-olvasás — ha ő különben teljes egészséggel bírt volna is — képes lett volna megrontani; de még inkább elősegítette a több évi folytonos betegeskedés».

*) *Arany János életéből*. 1883.

Ugyancsak Eresey könyvében olvashatjuk a következőket: «Az utolsó években s kivált 1878-tól fogva sok rendű testi betegségeihez hozzájárult még egy legnagyobb, tudniillik szemeinek csaknem végképeni elromlása, mely őt mind az írás, mind az olvasásra egészen képtelenné tette. Ha időnkint az írást vagy olvasást megkísérelte, az csakis egy pár perczig sikerült s szemei a szolgálatot megtagadták.»

Azon reménysége tehát, hogy «független nyugalmában» zavartalanul dolgozhasson, nem teljesülhetett; megakadályozta testi szenvedéseinek legsúlyosabbja: szemeinek gyöngülése. Igaz ugyan, hogy 1877—1882. oly remekműveket írt, melyek régi munkáival joggal versenyezhetnek, mégis különösen töredékeinek tervezett befejezésében szembaja nagyon akadályozta. Ezt Gyulai Pálhoz 1877 október 12-én írt levelében ő maga is mondja: «Szemem annyira rossz, hogy régibb töredékeimen, melyeket újra meg újra elolvasnom, a vezérfonalat, tervet, részleteket újabb-újabb tanulmányok által összekötnöm, kiegészítnem kellene — nem dolgozhatom».

Arany János költészetének minden bámulója — s ki nem az? — önkénytelenül azt a kérdést veti föl magában, milyen szembaj lehetett az, a mely a nagy költő utolsó éveit úgy megkeresítette, s a mely a világirodalmat, de első sorban bennünket annyi kincstől, olyan remekművektől megfosztott?!

Erre a kérdésre kerestem feleletet. Kutatásaim eredményéről óhajtók a következőkben beszámolni.

Orvosai, kik gyógyították, mind meghaltak. Utolsó betegségét házi orvosa a *Nemzet* 1882. év december 20-iki számában leírja ugyan, de szembajáról megbízható adatokat nem nyújt. A kérdésről szószerint következőkép nyilatkozik: «A szem látási gyengeségét a mindkét szemem képződött szürke hályognak tartottam, de azt magával Aranynyal nem tudattam. Kezelő orvos hosszabb ideig dr. Hirschler volt. Az utóbbi időben szemorvost nem consultált; félt a vizsgálatnál alkalmazott fény behatásától, a mi mindig irritálni szokta szemét». Maga Farkas Kálmán tehát szemeit nem is vizsgálta meg s azon gyanujának, hogy szürke hályog képződik, nem volt tárgyi alapja, de az is ellene szól, hogy 1877 óta öt éven át a látás nem hanyatlott s utolsó napjáig rövid időre a legkisebb nyomtatást is elolvashatta. A szembaj alapos ismerője, Hirschler Ignác — a magyar szemorvosok egyik legkiválóbbja — rég halott; egykori assistense Vidor Zsigmond főorvos nem emlékezik, hogy

mestere s barátja valaha szólt volna Arany János szembajáról. Hirschler veje: Pollák Rezső ügyvéd úr szives közléséből tudom, hogy a Farkas Kálmán által említett gyógyítás 1877 szeptember—október folyamán történhetett. A kórkép leírását tartalmazó betegkönyveket, melyeket Hirschler nagy pontossággal vezetett, nem találták meg, de azok tartalmát e helyen amúgy sem értékesíthetem volna, mivel azon meggyőződésben vagyok, hogy még negyedszázad után is az orvosi titoktartás zárja alatt vannak. Környezete, barátaí részleteket már azért sem tudhatnak, mivel Arany nem szeretett panaszkodni, magam annyira emlékezem, hogy külsőleg a szembajt semmi sem árulta el, legfeljebb a zöld szemellenző, mely — mint mondta — a fenyveseket pótolta.

Ilyen körülmények között a kérdés eldöntésében Arany János költeményeire, hátrahagyott irataira és levelezéseire vagyunk utalva. S valóban ezek a szembajról tiszta képet adnak. Az epika nagy mestere jobb leírást nyújtott, mint a milyent akármelyik szakember adhat.

Arany János nagy fokban rövidlátó volt, de nem születésétől fogva, a mint azt Ercsey Sándor mondja (l. előbb). Fiatalkorának látásáról a *Bolond Istók*ban olyan classikus leírást ad, hogy kérdésünk eldöntése kedvéért a jól ismert versszakokat ide igtatom.

A II-ik ének 1873-ban megírt 24-ik versszaka így szól:

«A tábláig sem ért el szemsugára,
A legszebb képlet rajta szürke folt;
«Folytassa Istók» «X, elosztva á-ra» . . .
Szegény myopsunk csak ötölt-hatolt;
S ha csillagásztak, ő nézván a csöbe:
Sipkát akasztott más lurkó elébe.»

A 42-ik versből:

«Ha széttékint . . . aligha lát sokat
Szegény myopsunk, bárhogy pislogat.»

De hogy ez a rövidlátás nem volt veleszületett, azt ugyancsak e páratlan szépségű költemény további verseiből tudjuk:

43-ik vers:

«De jut, s halálig jutni fog eszébe,
Egy földi elvesztett paradicsom:
Az élet első tiz-tizenhat éve,
Midőn látása még nem vala rom;

Honnan — «tudásnak a gyümölcsit» éve,
 (Apró betűket) s éve nagy-mohón —
 Kiűzte a fény kardos angyala:
 S a kék, mit a látás nyujt, elhala.»

44-ik vers:

«S az nem csekélység. — Oh, ha negyven évem
 (Vagy közel annyi) nem lett volna vak!
 Ha mint egy fény-rajz tárult vón' elébem
 Természet, ég, föld, hegy, mező, patak;
 A távol, a kicsiny körrajza épen,
 A lég, — az égnek *folytatása* csak —
 Mint mikor elnéztem a kicsi pontot:
 Röptében a golyát: egy szem porondot!»

45-ik vers:

«Ha fűben apró — s végtelen világok
 Titkát az ürben leshetem vala;
 Ha népes körbe én *a tudva* hágok,
 Hogy nem csalékony e szem sugara;
 Ha szenvedélyek s millió hívságok
 Tükrét az arczon, s szívet általa,
 E negyven év alatt híven figyelve,
 Tapasztalással hímesebb az elme:»

46-ik vers:

«Talán poéta lettem vón' — különb,
 De sorsa üldi a szegény vakot;
 Kinek szemében a látlenese gömb:
 Bár nem vadászhat, mindig lő (bakot).
 Kitárul a legszebb festői tömb:
Zwickert hamar! *Guckert!* szemablakot!
 Ah, már hiába! ő meg nem ragadja —
 Tovább röppent a *költő pillanatja.*»

E versekből tehát kitűnik, hogy Arany János rövidlátása szerzett volt, sőt okát is pontosan megjelöli. Myopiája az úgynevezett foglalkozási rövidlátás csoportjába tartozik, melyről a *Budapesti Szemlében**) egy ízben már írtam. Megfigyeléseinek pontosságát

*) *A szem szerkezete és működése.* 1899. 98. kötet.

nem csorbítja azon téves hite, hogy a rövidlátás lényege a «lát-lencse gömb» volta, holott az, mint most tudjuk, az esetek túlnyomó számában a szem túlságos hosszúsága; de annál pontosabban megjelöli a rövidlátást okozó tényezőt az «apró betüket», melyeket fiatal korában mohón és pedig kedvezőtlen világítás mellett olvasott.

Rövidlátó szemeinek túlságos igénybe vétele későbbi időben sem csökkent. Szalontán, Kőrösön, de még Budapesten is a legaprólékosabb mechanikus munka terhét is viselte. «Saját kezével vonaloz rovatos foliansokat, indexeket szed betűrendbe» stb. Valóságos csuda, hogy szemei ilyen foglalkozás mellett annyi ideig is kitarítottak. 1860-ban ugyan Tompához írt levelében szemeire panaszkodik, de úgy látszik akkor a baj muló természetű volt. Erről ő maga így ír: «Igen különös nyavalyába estem: szemem minden perczben elfátyolodik, a tárgy, melyre nézek, legyen az betű vagy templom, elkezd vibrálni s én nem látok semmit. Ez a baj már néhány nap óta van rajtam; nem fájdalmas, de alkalmatlan és bosszantó. Azt mondják: gyomorrosszaság, aranyér, szemkőszvény stb., de orvosságát nem mondja meg senki. Igaz, hogy nem is kérdeztem meg senkitől». De 1877-ben gyors hanyatlás következett be. Gyulai Pálhoz intézett s előbb is említett levelében azt is írja, hogy «bizony magadnak kell a kapcsos könyvből kiirnya, mert én, mint láthatod e betűkből, már e hosszú levélírásban is egészen megvakultam.»*)

Ercsey Sándorhoz intézett levelében is olvashatjuk: «De már a tovább írás nem való az én rossz szemeimnek, csak annyit írok tehát, . . . a szem elnyűtt». Másik levelében: «különben most türehető állapotban vagyunk mindnyájan, csak az én rossz szemem mondja föl a szolgálatot, kivált, ha ily hosszú levelet írok». 1880 szeptember 2-ikán pedig azt írja: «nyolcz havi abszolút nem írás és nem olvasás után e neked szóló levélen kísérlem meg szegény szemem képességét». Ugyanigy ír Tóth Endrének is: «Bocsáss meg, hogy szemeim desperált állapota miatt csak egy pár szóval válaszolhatok» (1879 decz. 9.). — «Most veszem észre, hogy tulajdonkép még semmit sem válaszoltam leveledre; pedig a szemem már fölmondotta a szolgálatot». Lévy Józsefnek pedig soha ki nem apadó jó ízű humorával a verskötet megküldésére azt válaszolja, hogy «a többit nem tudom mikor olvashatom el *személyesen*».

*) A *Budapesti Szemle* számára nagy nehezen átengedett versekről van szó.

Leveleinél még többet mondanak hátrahagyott versei:
1877 szeptemberében, tehát szembaja keletkezésekor így szól:

«Ma ködös szem, mord kedélylyel,
Holnap tisztább mindenik:
Meghozhatja tán egy éjjel,
Hogy majd «uj fény jelenik».
Vagy, ha ez nem, a vakságnak
Kiürítem poharát,
S az «örök világosságnak»
Várom fénylő sugarát.»

1877 novemberében reménysége fogy:

«Hisz egy időtől fogva nálam
Látás, kilátás oly rövid
.
Mit is akarsz? . . . nézz az időre;
Ősz van, s neked bús télre jár,
Szemedben köd lett a sugár,
Dér, hó leszállott a tetőre.»

1880 április havában ülésmeghívóra azt írta:

«Beteg vagyok, süket, vak és vén,
Tanácskozni miért mennék én?»

Még később fájó szívvél sóhajt:

«Köszönöm, óh Isten, köszönöm azt neked,
Hogy hatvan évemig *láthatám* remeked,
Ezt a szép világot.»

Végül belenyugodott sorsába s egy évvel halála előtt azt írja:

«Rossz szememről egy nagy könyvben
Míg megkérdem a tudást,
Jó tanácsot nem lelek, de
Kapok új szemgyuladást.

Most tanács is, tanulság is
Ebből könnyen vonható:
Türj pihelve: a természet
A legjobb útmutató.»

Olvadás helyett a zenében keresett szórakozást:

«Az öreg úr (fél-süket és fél-vak),
Maga számára és lopva zenél csak.»

Arany János versei és levelei elég adatot nyújtanak, hogy 1877-ben keletkezett szembajának jellegét megállapíthassuk. Azon tünetek, melyeket Arany János Tompához 1860-ban írt levelében említ, valószínűen első nyomai tizenhét évvel később támadt súlyosabb bajának. A nagy fokú rövidlátás ugyanis a szemnek nem csak fénytörési hibája, hanem betegsége is, mely a látást az esetek jelentékeny számában közelre is megrontja. A két legfontosabb elváltozás, mely nagy fokban rövidlátó szemekben keletkezik: az ideghártya leválása, s az érhártyának s az ezzel összeköttetésben álló s a látásra fontos ideghártyának részleges sorvadása. Minden jel a mellett szól, hogy Arany János rövidlátó szemeiben ilyen sorvadásos foltok keletkeztek. Nem lehetetlen, hogy ezek terjedését érhártyavérzések is elősegítették, a melyek támadására bő alkalom volt. Arany János tüdőtágulásban szenvedett s évtizedeken át nehéz lélegzéssel küzdött, ilyen testi állapot alkalmi okul szolgálhatott, hogy rövidlátó szemeiben érrepedések keletkezzenek. E baj többnyire gyógyíthatatlan, viszont az a jó oldala, hogy nem szokta a látást tökéletesen megsemmisíteni. Arany János nem is mulasztott semmit, a midőn kizárólagosan szemeinek kimélésére szorítkozott s a «természetre» bízta. Bizonyára ilyen irányban nyilatkozhatott Hirschler is, ki körülbelül két hónapig látogatta, hiszen ő akármilyen gyógyításnak is alávetette volna magát, ha sikerrel biztathatták volna.

Arany János szembaja az irodalmat soktól — nagyon soktól fosztotta meg, de épen rövidlátása az orvosi tudományt e bántalom olyan classikus leírásával ajándékozta meg, a melyet a rövidlátás tüneteinek tanításakor hálásan veszünk segítségül.

GRÓSZ EMIL.

FRANCE ANATOL LEGÚJABB MUNKÁJA. *)

France Anatol aristokratikus író, nem a népnek szánja műveit; az ő közönsége valóságos szellemi előkelőség. Sajat csapásán halad, mely oly magaslatokra vezette, hová csak a legkitartóbbak tudják követni; fáradozásaiért azonban a virágokkal himzett út s a tetőről nyíló gyönyörű kilátás bőséges kárpótlást nyújt. Ide fönn tisztább a levegő, átlátszóbb az égbolt, üdébb a természet.

France Anatol fölényes megvetéssel fordul el a könyv megszokott formájától s a maga módja szerint ír. Sokan próbálták már ezt s kísérleteik nem mondhatók sikerülteknek; rendszeren megérik az ily könyvek stylusa mögött a tapogatózás, a bizonytalanság. Még a Stendhal regényei is, melyek annyira eltérnek a rendes formától, mily érdes, rideg benyomást gyakorolnak néha. France Anatolnál ellenben simán folyik minden, az ő nyelve nyugodtan, nesztelenül gördül. — Legújabb könyvének címe: *Clio*. Néhány igénytelen történelmi jelenet fölelevenítése, élénk jellemző vonásokban. Az író szándékkal választotta meg jeleneteit ily igényteleneknek; meg van róla győződve, hogy e földön nem történnek nagy dolgok s hogy a kortárs szemében, ki a legjelentősebb történelmi események lepergését látja, semmi sem imponálás, semmi sem emberfölötti. Midőn azután a jelenből mult lesz, a dolgok nőnek s dagadnak az emberek szemében; az írónak azonban, ki a multak eleven, szinte lüktető mását akarja föltüntetni, nem szabad magát elvakíttatnia az események ez utólagos fényétől s az igazságot a kis, mindennapi jelenetek sorozatában kell keresnie. Ez az eszme vonul végig France Anatol könyvében. Egyéb kapocs nem igen van az egyes jelenetek közt; a jelenetek sorozatában nem találunk Ádámot és Évát, mint az *Ember tragédiájában*, kik összefüznék azo-

*) Anatole France *Clio*. Páris, Calmann Lévi 1900.

kat egymás közt. A kapcsolatot legfeljebb abban a lappangó alap-gondolatban lehet keresni, melyre az imént rámutattam.

Az első kép Homérost vezeti elénk. A görög dalmokot először úgy pillantjuk meg, a mint hazatér lakába s lassan, méltóságosan ereszkedik le a parti hegy menedékén; botjára támaszkodva, fejét hátravetve jár, nehogy a lejtő magával ragadja; napközben az aegaei királynál dalolt, éjtszaka aztán hazatért, ezt az időszakot választva, mert félt a délszaki nap hevétől. Most hajnalban megpillantja füstölő lakát. A hajnal leírása szinte átázott a harmattól, meg nem állhatom, hogy e néhány egyszerű s mégis az egész táj képét élénken festő sort le ne fordítsam:

«A nap a mint fölkel Ázsia hegyei fölött, rózsás fénynyel vont a be az égbolt könnyű felhőit s a tengerben elszórt szigetek partjait. Ragyogott a tengerpart. Azonban a kelet felé elterülő hal-mok, melyeket a másztikszfák s terebinthusok koronája főd, árnyas berkeikben még rejtegetik az éjtszaka frissességét».

Mielőtt a dalmok lakába térne Phœbus oltárán áldozatot hoz; egyszerű az áldozat, az agyagpohár, melylyel szomját szokta oltani s melyet az oltár fölé hajló rugalmas lombra akaszt. Babonás félelem az, mely őt ez áldozatra bírja; a vallás tiszta, főlemelő érzéseit a dicső lantos még nem ismeri, az ő hitébe még babona vegyül.

Eléri végre a fehérfalú Kymet, a várost, melyben lakása van. Nem messze a főhelytől, a tengerrel szemben áll Homeros háza. Egyszerű ház, mely a díszes épületek közül szinte kirí. Az író nem feleli el megjegyezni, hogy a bejárást trágyadomb fődte el, mely szegényesebb s kisebb volt, mint az, mely a többi házak előtt állt. Az öreg megnyugszik a ház előtt, hogy letörölje homloka veritékét. Ekkor megjelenik a küszöbön az öreg rabszolgán: Melantho. Bevezeti a ház urát a füstös gerendázatú nagy terembe, melynek közepén égő parázs főd a házi oltár előtt levő tűzhelyet. A faoszlopon, melyeken a tető nyugszik, régi fegyverek függenek; ekkor az egyik gerendán a lantos egy ökörczombot pillant meg, melyet a város vénei küldtek tiszteletük jeléül. Nagy volt erre Homeros öröme; nem váltak még el az anyag és szellem útjai s a lantos naiv gyönyörrel hozzálát a sütéshez. Mikor javában lobog a láng a tűzhelyen, maga veti belé e nyers hússzeleteket. Midőn a hús nyersségét a tűz legyőzhetetlen ereje megtörte, szájához emeli a darabokat, lassan rágicsálva használt fogaival. Majd beszélgetésbe elegyedik Melanthóval a hősök erejéről, szerencséről, gazdagságáról. Panaszolva beszéli el, hogy személyes bátorságával nem tehetett

szert sok prédára, nem lévén sem lova, sem szekere, sem szolgája. Az asszony, az öreg emberek önzésével majdnem szemére veti, hogy összes gazdái közt ő a legszegényebb. Homeros erre enyhén, nyugodtan felel neki, hogy nincs oka panaszra, hiszen ő tehetsége szerint mindég jól bánt vele, «azonban a dalnok élete nehéz».

«Sok ember élete nehéz» szól rendíthetetlen önzésében Melantho s nehézkes léptekkel távozik.

Homeros ekkor egy gyékényre fekvé elalszik, arczát eltakarva. Álmodást lát, melyet azonban nem lévén jós, hiába igyekszik megfejteni. Midőn fölbredt, előtte állottak azon gyermekek, kiket zenére s verselésre tanított. A gyermekek mindegyike ajándékot hoz magával; gyümölcsöt, sajtot, mézet, gyapjút nyújtanak a mesternek.

Az aggastyán erre leveszi a lantot az oszlopról s így szól jószágosan:

«Gyermekek, méltányos, hogy a gazdagok nagyobb s hogy a szegények kisebb adományt nyújtsanak. Zeus atyánk egyenetlenül osztotta el a javakat az emberek között. Azonban megbüntetné a gyermekeket, ki megtagadná az adót, melylyel az isteni dalnoknak tartozik».

Mily naivul hangzik még az önérdék szava, mely bár szomorú, in ultima analysi kikerülhetetlen és végzetszerű. S ha már az önzést hallanunk kell, jobban szeretjük így nyíltan és leplezetlenül hallani, mint a polgárosodástól ravasz formába visszafajtván, melyben egy ideig elrejtve lappang, hogy aztán a szűk nyílásokon áttörve kettős erővel zúzzon és romboljon.

Kezdődik az éneklecke, melynek folyamán a mester addig ismétli harmonikus sorait, míg a gyermekek eltudják mondani utána. Egyszerűen megmutatja, hogy mikép kell dalolni, szabályokat azonban nem ad, abban a hitben lévén, hogy a költészet dolgait az istenek réges-régen megállapították s hogy az emberi megítélésen kívül esnek. Tanácsai csak az illemre vonatkoznak; inti a gyermekeket, hogy tiszteljék a királyokat és hősöket, hogy szerényen viselkedjenek, hogy ne cseréljék össze szándékkal vagy a rossz emlékezet hibája miatt a dalokat, melyekre tanítja őket. Ha egy király így szólna valamelyikhez: «Dalod szép, ki tanított téged erre», akkor így feleljen neki majdan: «Én egy kymeai aggastyántól tanultam, ki apjától hallotta őket s kinek e dalokat valószínűleg az Istenek ihletése adta».

Ime az írói önérdék első nemes fölgyulladás; ez a tiszta érzés is rít hiúsággá fajult azóta.

A leczke után az ökörczomb utolsó kitünő falatait evén, észreveszi, hogy fogytán van az eledel a háznál. Elmélkedik a gazdagságról s a maga szegénységéről, melyet annak tulajdonít, hogy öntudatlanul bár, magára vonta valamelyik Isten haragját. Soká hánytorgatja magában ez eszméket s félvén a kegyetlen éhségtől, elhatározza, hogy dalolva be fogja járni a vidéket. Azon órában, midőn az első csillagok reszketeg fénye ragyog a halvány éjtszakában, fölcsatolja a lantszíjját s eltávozik a part mentén a gazdag emberek laka felé, kik lakomáik közben hallani szeretik a hősök dicséretét. Egész éjjeli járás után, magas hegyfokon látja fehérteni a dús Hisziát. Nem messze a várostól, leült egy kút mellett s lecsillapította éhségét. Alig, hogy befejezte ebédét, fiatal leány közeledett a kúthoz, kosarat hordva fején, alighanem fehéreneműt akart mosni.

A leány félelem nélkül közeledett s nemsokára legyőzve idegenkedését, összeillesztett két keze üregét vízzel töltötte meg s fölűdítette vele a dalnok ajkát. Az öreg erre királyleánynak szólítja s boldognak mondja azt, ki őt majdan nejének fogja nevezni. «És én az aggastyán, így szól többek közt, dicsérem szépségedet, mint az éji madár, ki megvetett kiáltását hallatja a házaselek lakának tetőjén». Elmondja, hogy vándor lantos s kéri a leányt, hogy szóljon hozzá jó szót. A fiatal leány erre elmondja, hogy a gazdag Megas lakomát ad s valószínűleg szívesen fogja látni a lantost, ki vendégeit mulattatná.

Midőn az öreg Megas háza elé ér, örömmel látja a frissen lemészárolt ökrök vérét folyni s jól esik neki, midőn a meleg zsírok illata megcsapja. Megas javában osztogatja szolgálinak a parancsokat s maga szeli a húsokat. A vendégek előre örülnek a dús lakomának. Sok király és hős volt köztük, azonban az a vendég, kit Megas különösen meg akart tisztelni, Oineus volt, a sokat utazott khiosi király. Megas az övre kötött lanton megismeri a dalnokot, üdvözli őt, majd azt kérdi tőle, hogy mely dalokat tud énekelni. Az öreg felsorolja énekei tárgyait, majd kijelenti, hogy hatszor hatvanhat azon dalok száma, melyeket elő tud adni. Megas gúnyolódva felel, hogy a lantosok egy jó lakoma reményében mindig azt mondják, hogy sok dalt tudnak, ha azonban tette kerül a sor, állandóan ugyanazon versekkel fárasztják a hallgatók füleit.

«Tudd meg, szólott erre a lantos, hogy azon dalok száma, melyeket énekelni tudok, egyenlők számban a te ökreiddel s üszőiddel, melyeket pásztoraid legelni visznek a hegyre».

Megas e találó feleletet bámulva, megismeri az aggastyán

nagy esztét. Erre szelidülve azt kérdi tőle, vajon igaz-e mindaz, a mit hősökről tud.

«A mit a hősökről tudok, azt apám hagyta reám, felelé a lantos s őt a hallhatatlan múzsák látogatták. Nem keverek hazugságot a régi hagyományba».

Így szólva, bölcsen elhallgatta, hogy mint valódi költő, néha egész jeleneteket szó saját leleményéből a régi mesébe, melyek formában és szépségben szintoly méltóak a hallhatatlanságra. A közönség azonban nem szerette, ha új énekeket kellett hallania s így a lantos eltitkolta, ha a régi verseket saját soraival toldotta meg.

Megas megsejtette, hogy az aggastyán kitünő lantos s így díszes helyet adott neki a tűzhely mellett. Oineus, ki sokat utazgatott, Homerossal az Odysseus történetének különböző változatairól beszélget, mialatt Megas nagyban osztogatja az ökörhúst. Miért is Oineus hálásan dicséri a háziurat, kin, mint mondja, látszik, hogy megszokta a vendégfogadást. Az ökrök szagos fűvekkel táplálkoztak, melyek a hegy oldalán nőnek; húsok egész illatos volt belé.

A hősök nem győzték magukat eléggé ellátni. Senki sem emlékezett ily szép lakomára. Naplementekor eljöttek az ökrök őrzői a hegyekről, kivenni részöket a húsból és borból. Fegyveresek voltak, hogy védhessék a csordát az ázsiai népek támadásai ellen.

Ezért tehát Megas nagy tiszteletben részesítette őket s valóban a pásztorok csapatának két feje, Peiros és Thoas, hasonlóak voltak a hősökhöz és királyokhoz, kiket bátorságban el is értek; aligha lehetett volna két szebb emberre akadni. Oineus megbámulva őket, kijelentette, hogy utazásaiban sem látott ily erős czombú és karú s ily jól formált férfiakat. Ekkor Megas egy meggondolatlan megjegyzésre ragadtatja el magát s így szól:

«Peiros erősebb a viaskodásban, Thoas a futásban kiválóbb».

Hallván e szavakat a pásztorok, dühvel tekintettek egymásra s szitkozódó szavakat váltottak. Végre a bölcs Oineusnak sikerült a vitát lecsillapítania, elmés meséket adva elő a lakomán keletkező viszályok veszedelmes következményeiről. A nyugalom helyreállt s Megas az aggastyánhoz fordult, fölszólítván őt, hogy énekelje el Achilles haragját s a királyok dühét. Az öreg fölhangolja lantját s öblös hangját hallatja a terem sűrű levegőjében. A vendégek csodálkoztak hangjának erején, nem tudva, hogy a bor hatalma s a dal megszokása oly erőt kölcsönöztek a lantosnak, melyet különben megtagadtak volna fáradt inai és idegei.

Mikép ha néha a zephir hatalmas lehellete zúg az erdőben, úgy hangzott föl a dicséret moraja imitt-amott. Azonban a pásztorok egy ideig lecsillapult viszálya kiujult; a bor hevítette őket s vad zaj keletkezett. A Peiros és Thoas vezetése alatt álló pásztorok csapata két pártra szakadt s osztoztak a vezérek ellenségeskedésében.

Kutya! kiáltott föl Thoas s ökölrel ment neki Peirosnak, hogy a vér kibugygyant szájából és orrlukaiból. Peiros erre vak dühvel esett neki Thoasnak, mire az hátraesett törött bordákkal. Hiába volt Megas s a bölcs Oineus csillapító szava, szörnyű tömkeleg támadt, melyben ökörcsontok, bronzállványok, füstölgő fáklyák keresztl-kasul repültek. A lámpák elalusznak s úszik a terem vérben s a horpadt tömlők nedvében. Vadul kapkodó karok izzó fahasábot dobálnak s vetik el a sötétben. Ekkor egy lobogó üszök a lantos homlokát éri, ki ott áll némán, mozdulatlanul.

Most oly dörgő hangon, mely túlkiáltotta a küzdők dübörgését, megátkozta ezt a házat s hitetlen lakóit. Majd a melléhez szorítva lantját, elhagyta e lakot s a tenger felé tartott a hosszú hegyfokon haladva. Dühe megenyhült s lelkét fáradtság s az emberek és az élet keserű gyűlölete töltötte el.

Az Istennel való egyesülés vágya dagasztotta keblét. Enyhe árny, barátságos csend s az éjtszaka nyugalma takart be mindent. Nyugat felé, azon tájakon, merre, mint mondják, a halottak árnyai lebegnek, az isteni hold, fölfüggesztve mintegy az átlátszó égboltra, ontotta ezüstös virágait a mosolygó tengerbe. S az öreg Homeros mind előbbre haladt a magas hegyfokon, míg a földet, mely oly soká hordta őt hátán, elvesztette lábai alól.

Félek, hogy e hosszú részletezéssel megfosztottam e képet nyugalmas fonségétől, melyet az eredetiben a kis részletek halmaza épenséggel nem zavar. Szándékom az volt, hogy minél teljesebben tüntethessem föl France Anatol reconstruáló történelmi módszerét, melylyel sikerül neki három ezer év porát eltörölni s a dolgokat a maguk igaz valóságában meglátni és leírni. Nem az úgynevezett történelmi szempont fátylán át néz a múltba, mely csak a kiemelkedő eseményeket mutatja s homályba takarja azt a sok csekélységet, melyek összefűzve megnőnek, hogy megalkossák a tulajdonképeni történetet. Nem a látszólagos nagy tettekbe kapaszkodik, hanem úgy látja a világot megrázó eseményeket, a mint megtörténtek, kibonthatatlanul összevegyülve és odakapcsolva a mindennapi cselekedetek kicsinyes köréhez.

A következő elbeszélés egy germán hős küzdelmeivel foglalkozik. Ott vagyunk az őserdők rengetegében, melyeken keresztül a római utat tör magának. Vivódnak, vergődnek a táj őslakói. Meddő küzdelmükben a ravaszságra, a fortélyra, majd a nyílt támadásra s a féktelen erőre támaszkodnak. Hiába! az őserdők, a köd és harcok közepett, a germán törekvéseknek az atrebata törzs fejében Commiusban megalakul fajképe; úgy sarjad ő ki e világból, mint a növény a maga talajából. Érdekkel követjük útjain, merre őt a kétségbeesett küzdelem vezeti s benne látjuk megtestesülve egész faját. Általános érdekű lesz minden, a mi látszólag az ő személyéhez tapad s az ő tétova küzdelme jelenti az egész germán népét. Szörnyű érdeke van annak a jelenetnek, midőn a maga fakunyhókból álló városából kiűzött germán fejedelem álruhában visszatér székhelyére, az időközben rómaivá lett városba s látja a fényes életet, mely nyomába lépett az ő egyszerű tengődésüknek. France Anatol ismét igaz úton vezet bennünket; sohasem téved a mondába, erős történelmi érzéke mindig megmutatja neki a valóságot.

Érezzük, hogy ezek az emberek, kik mint történelmi alakok oly könnyen elmosódnának s legendai formát öltenének, épen olyanok voltak, mint mi.

A kicsinység és nagyság, a tökély és tökéletlenség épen oly vegyülékei; ugyanúgy éreztek, ugyanazon a földön jártak, ugyanaz a nap süttött rájuk.

A *Farinata degli Uberti* című rajzában segít az olvasón a szerző s egyenesen rámutat inteniójára, második czímet adva e jelenetnek, «a polgárháborúról». A dialogust, mely a pártos florenzi és szenteskedő papja közt folyik, nem lehet szemelvényekben reproducálni, minden sora csupa szellem, mintha két electromos fémből pattogna a szikra. Az ügyesség, melylyel az olasz főúr önnön védbeszédét tartja, multja cselekedeteit csűrve-csavarva, annyira nem enged bepillantást lelke tulajdonképeni állapotába, hogy az olvasó szinte nem tudja, vajon tényleges meggyőződéssel vagy álnok képmutatással van-e dolga. E dialogus emlékeztet némileg Montesquieu egy történelmi párbeszédére, melyben Sulla mossa magát tisztára az ellene támasztott vádak alól.

Ismét új képben a középkor borzalmait akarva bemutatni, finom érzéssel nem a megszokott inquisitori jeleneteket vagy vérengző csataképeket írja le, hanem kitarja előttünk Guillaume Chappedelaine troyesi püspöki palotájának bensejét, hol víg lakmározás folyik, anno domini 1428. A püspököt az egyház ez esz-

tendőre, ősi francia szokás szerint, vízkereszt királynak nevezte ki; akkoriban ugyanis az volt a divat, hogy a kanonokok egymás közül választottak valakit, kinek a király címet adták, mert a királyok királyának helyét kellett betöltenie a lakomán, melyre mindannyiokat meghívta, addig is míg Jézus Krisztus maga fogja őket összehívni szent paradicsomában, mikép azt remélték.

Vízkereszt szent napján, a szertartás bevégezte után, estére összegyülekeztek a kanonokok a király házánál vacsorára. Ott ültek mind az egyház nagyjai s a sarokban foglalt helyet a püspök leányos arcú, szép íródeákja, ki a szűzi fogantatás mysteriumainak előadásánál rendszeren Gabriel arkangyal képviselője. Íródeák a címe s nem tud írni, megtartja az ájtatos formákat, de vad és féltelen természetű. Ez az a két ellentét, mely annyira jellemző erre a középkori alakra; analphabéta tudákos címmel, vad ösztönök ájtatos külső mögött.

Ebéd közben scholasticus vitatkozások folynak s az angol hódoltság alatt lévén, az angol királyt éltetik, a kis íródeák kivételével, ki Lajos dauphinre, az igazi francia királyra üríti kelyhét. Gyöngé hangja azonban elvész a zajban és senki sem ügyel szavára; a háziúr ekkor fölemeli poharát s mindenki fölkiált, mikép azt a szokás megköveteli: «A király iszik, a király iszik!» Csak az ifjú íródeák hallgat, kinek francia érzelmeit sértette az angolpárti papsereg. E hallgatása föltűnik az egyik vendégnek, ki így szól bosszus hangon:

«Tisztelendő Uraim, vádat emelek a kis Pierrolet ellen, ki nem kiáltotta a többiekkel, hogy «a király iszik», a mivel súlyosan megsértette a szokásokat és a rendet». «Meg kell őt büntetni, ez így szokás» hangoztatták erre a kanonokok együttesen. A hallgatásért tréfás büntetést szabnak reá s kormot akarnak arczára kenni. Az ifjú fenyegetődzik, hogy azt, ki hozzá közeledni mer, menten le fogja szűrni. Erre ura, a püspök mosolyogva közeledett kis íródeákjához, kormos tállal kezében s kenetteljes hangon így szólt: «Úgy látszik nekem kell e rossz gyermeket büntetésül négerré változtatnom, a fekete Barnabás király szolgájává, ki egykor a jászolhoz zarándokolt. Adjátok ide a lapátot».

S most lassú mozdulattal, mintha szentelt vizet hintene, maroknyi kormot vet a gyermek arczába, ki megrohanja őt s törét hasába szúrja. A püspök nagyot sóhajt s mire köréje csoportosulnak a vendégek, meghal. Az íródeák eltűnt s a mit kisőbb megtudtak fölöle, az csak annyi, hogy francia csapatokba vétette föl

magát s az orleansi szűz szemeláttára elfogott egy angol kapitányt, mire lovag lőn.

Ime a középkor e kis jelenetben összetömörítve.

Az emberéletet nem becsülik semmire, a vad szenvedély gyorsan töri át a szent hivatás leplét. A gyilkos pedig szépen befutja világi pályáját, első gyilkosságát újabbakkal tetézve. France Anatol nem tár ki hatalmas képet, mert nem hisz a hatalmas képek valóságában; az igazságot az anekdotában mutatja be az olvasónak. A sok jellemző adat, a művészet, melylyel minden személyiségét oly élénken beszélteti, meg is adja e kis rajzoknak a teljes hűség characterét.

Az utolsó kép Bonapartot mutatja be, midőn Egyiptomból Franciaországba tart. Halljuk beszédét tudós kíséretével Monge-al és Berthollet-vel, kiknek bölcs elmékedését sokszor szakítja félbe a hadvezér ideges szava. Babonás olasz hittel elősejtelmekről beszél s e sejtelmeket példákkal próbálja igazolni. Őt már akkor cæsari álmok bántják. Vakmerő, mert hisz jó csillagában, pezseg benne, mint Taine mondá, a condottieri vér. Az egész hajóút előjátéka annak a jövőnek, mely egy világrész vérébe fog kerülni; Bonaparte álczája mögött néha föl-fölvillan Napoleon képe. Becsvágya, álmai nőnek e magányos utazás alatt, látja magát a jövőben uralkodni, győzni.

Mennyi politika és ravaszság van abban a beszédben, melyben a tudósokkal programját sejteti. Szerinte Franciaország rendet kíván; oroszlánmozgású, gyors és biztos kormányt. A csöcseléknek úr kell.

«S ez úr, vág közbe Berthollet, biztosan hadvezér lesz».

*Nem, feleli Bonaparte, katona nem lehet. Fölvilágosodott nemzet ura katona nem lehet. A hány generális ily tervekkel foglalkozott, az mind elbukott. S én értem a nemzetet, mely nem akarja magát alávetni a katonaság igájának; az elsőség a polgárt illeti». Hallván e kijelentéseket, a két naiv tudós meglepetve tekintett egymásra. Monge, ki szerette a szabadságot már-már örült.

A hadvezér azonban megsejtette gondolataikat s így folytatá, kimutatva foga fehéret:

«Az azonban biztos, hogy a nemzet, ha egy katonában fogja megtalálni azon polgári tulajdonságokat, melyek alkalmasak a kormányzásra, azt urává fogja tenni; bár nem mint katonai, hanem mint polgári államfőt. Így kívánja ezt egy polgárosodott, értelmes és tanult nemzet műveltségi állapota».

S Bonaparte rövid szünet után így folytatá: — «a francia akadémia tagja vagyok».

Ez az odavetett megjegyzés mily fényt vet sok titkos rugóra, mennyit megmagyaráz. Valóban ilyenek lehettek a tyrannus öngazolásai, ilyen tényekben kereshette erőszakos tetteinek morális támaszát.

Franciaország partjai előtt a gondolatok egész raja szállja meg. A fegyverek s togák eleven és zavaros visiója lebegett előtte; s ez embertömeg közepett, a katonák, hivatalnokok, törvényhozók között, kiknek képe elvonult szemei előtt, ott látja mosolyogva és lankadtan, zsebkendőjét ajkára tapasztva, félig fölfedett nyakkal Josephinet, kinek emléke vérét égette.

Bonaparte végre megérkezik Franciaországba, mikép Aeneas az istenek ígérte földre.

Sokan azt fogják mondani, hogy a történeti jelenetek ily-szerű leírása árt a történelem eszményi színezetének. Valóban annak árt s a kik a meséket szeretik s nem a történelmi igazságot, azoknak állítólagos eszményi cultusát sokszor fogja sérteni az igaz valóság e könyörtelen föltüntetése. Azonban kérdem, veszítünk-e valamit azzal, ha a gloriola lefoszlik Bonaparte feje mögül s halljuk a corsicai genialis, vakmerő kalandor szavát. A szobor és a kép, mely Napoleont hátán vagy mellén összekapcsolt kézzel, lehorgasztott fővel ábrázolja, még nem az igazság. Itt látjuk őt mozogni, halljuk beszélni, minden gestusát követhetjük s a hideg márvány helyett embert kapunk s érezzük nagyratörő szívének dobbanását. Sejtelmes, egész világok jövőjétől terhes az a néhány szó, melyet Napoleon szája kiejt. Beléjük van ő foglalva egészen. France Anatol hübben s mindamellettt főnségesebben mutatja be a nagy embert házi köntösében, mint sok történelmi pedáns, ki hőset cothurnusban lépteti föl.

HATVANY LAJOS.

A FRANCZIA ZSIDÓK EGYENJOGUSÍTÁSA.*)

A párisi zsidók állapota kínos és bizonytalan volt az egész XVIII. században. Nem gyakorolhatták szabadon sem vallásukat, sem kereskedelmüket, s a politikai hatóságok nemcsak nem törődtek közbiztonságukkal, hanem mindenképen háborgatták is őket. Kivételes kormány alatt álltak, teljesen kitéve a politikai hatóságok szeszélyeinek, úgy, hogy talán csak a protestánsoknak kellett még többet tűrniök és szenvedniök. Nem védte törvény szabadságukat, életüket, javaikat.

1615-ben, úgy látszott, végkép kizavarták őket Párisból; 1719-ben azonban valami húszan, többnyire Metzről, újra letelepedtek ott. A rendőrség mindvégig gyanús szemmel nézte az útlevél nélkül érkezőket, de csak 1750-ben lépett föl ellenök szigorúbban. Az encyclopædisták azonban a szájalom bizonyos érzetét keltették föl a boldogtalan «ázsiaiak» iránt, a kik annyit bolyongtak, annyi megaláztatást tűrtek idáig és a kiket sehohsem akartak befogadni. XVI. Lajos 1784-ben valamit már csakugyan enyhített helyzetökön; ezentúl például nem estek olyas vámok alá, mint az állatok. 1785-ben a művészetek és tudományok metzi társasága pályadíjat tűzött ki annak megfejtésére, van-e mód, hogy a zsidókat Franciaországban hasznosabbakká s boldogabbakká lehessen tenni. A kilencz pályázó közül Haillecourt mindössze másfél lapon felelt meg és bennök mindennek megrontóit látva, azt javasolta, telepítsék ki valamennyit Guyana pusztaságaira. A pályázó papok azonban a

*) *Les juifs de Paris pendant le révolution.* Par Léon Kahn. Páris, 1899. (Ollendorf). 8-r. 369 lap. A munka, mely éppen a Dreyfuss-per idejében bizonyos érdeklődést keltett, 1809-ig megy, itt azonban csak legfontosabb részét, a polgári jogok megadásáról szólót, ismertetem.

kérdést a politika és az emberiség szempontjából tárgyalták. Grégoire abbé egy igazságos és testvéries társadalom segítségével belölök kitünő polgárokat remélt teremteni. S a társaság közte, valamint Thiéry és egy lengyel zsidó, Hurwitz Zalkind munkája közt osztotta meg a jutalmat. 1789-ben megjelent értekezéseikről a párisi lapok is hosszasan írtak s a természet törvényeinél fogva őket is megillető jogok megadását sürgették. Röederer, a publicista, kijelentette, hogy ő mindig tisztelte ezt a boldogtalan nemzetet, melynek erényei saját tulajdonai, bűnei pedig a mi hátkból eredtek. «Ön protestánsná tette magát — szólt XVI. Lajos egyszer Malesherbeshez, ki sokat fáradozott a protestánsok polgárjoga érdekében; — én most már zsidóvá teszem önt». A zsidók ügyében tartott értekezlet eredményeit azonban csakhamar elfeledtették az egymást rohamosan követő politikai események. Malesherbes tervei szerint különben a zsidók már is polgárjogot nyertek volna, de úgy, hogy mégis idegenek maradjanak az államban, a teljes egyenjogúsítás a forradalom számára volt föntartva.

Egészen 1789 június 30-áig a rendőrök minden héten nagy házmozgásokat tartottak a zsidóknál, hogy elkobozzanak tőlük minden gyanús dolgot és az ellenőrzés kiterjedt valamennyi zsidóra.

A nemzetgyűlés megalakulása után a zsidók mindent megtettek a gyűlés és a sajtó tájékoztatására, úgy hogy ügyök teljesen elő volt készítve, midőn Castellane gróf az ember jogainak tárgyalásakor 1789 augusztus 12-én kimondta, hogy vallásos nézetei miatt senkit sem szabad háborgatni. Rabant Saint-Étienne már erélyesen követelte a vallásszabadságot a protestánsok és a zsidók részére; a min fölbátorodva, a párisi zsidók augusztus 26-án teljes polgárjogot kértek maguknak, a német, spanyol és portugál zsidóknak, a hogy nem nemzetiségök, hanem vallásos szertartásaik szerint nevezték őket. Legmelegebben most is Grégoire abbé írt érdekemben, miért a zsidó-községek egymásután szavaztak neki köszönetet, ellenben a lapok, még a szabadelvűiek sem igen tudták megérteni, mit akar voltaképen, mikor az 1787 szeptemberi parancs alapján a zsidók már úgysis polgárjogot kaptak. Azonban utóbb nem egy lap dicsőítette az evangelium szerint való katolikus papot, ki a zsidók védelmére kel s az igazság és az emberi jogok érdekében küzd. Grégoire a nemzetgyűlésben szeptember 2-án nem is állhatott elő indítványával a zsidók ügyében, mely lekerült a napirendről, sőt ellenhatást is keltett az a lárma, melyet egyes lapok e miatt ütöttek. Nemesak Livornóban és Rómában, hanem Elsassban is üldözték a

zsidókat, kik azonban Grégoire útján mégis kieszközölték, hogy küldöttségüket a nemzetgyűlés 1789 október 14-én elfogadja. Berr-Isaac-Berr lotharingiai követ beszéde, melylyel üldözések nyomorúságait rajzolta, mélyen meghatotta a gyűlést. A zsidók egyelőre beérték ezzel az elégtétellel is, mely azonban nem akadályozta meg az elsassiakat az újabb üldözésekben. Maury abbé beérte azzal az intelmmel, hogy «ne üldözzék a zsidókat, mert azok is testvéreink»; sokan azonban azt hirdették, hogy fölszabadításuk jeladás volna az általános gyilkolásra. S mikor 1789 december 21-én Brunet de la Tugue azt indítványozta, hogy a nem katolikusok is minden hivatalt viselhessenek, Rewbell a napokig tartó vita hevében odakiáltotta mindazoknak, kik a zsidókat igazi polgárokká akarták tenni (köztök egy Robespierrenek, Pethionnak, Barnave-nak), hogy ez halálos ítéletök lesz. Maury abbé a zsidóerkölcsant támadta s kijelentette, hogy a zsidók mindig idegenek maradnak a francziák közt. «Ezt nemzeti bűneink okozzák, melyeket jóvá kell tennünk!» felelte Robespierre. A nemzetgyűlés nem intézkedett ugyan külön a zsidókról, de csakugyan minden hivatalra képeseknek nyilvánította a nem-katolikusokat. «Hogyan? A zsidókat is?» kérdezte Rewbell. «A zsidókat is», felelte Clermont-Tonnerre.

A félelmedményért a zsidók a «képtelen és hazafiatlan» papságot tették felelőssé s a papságra utóbb mért minden csapást a protestánsokon és zsidókon elkövetett igazságtalanság megtorlása gyanánt tüntettek föl; viszont szerintök a papok az egyházi vagyon elkobzása, a papság polgári alkotmánya, a cultus rendezése stb. miatt első sorban a protestánsokkal és zsidókkal éreztették haragjokat. Lapjaikat nemcsak antisemitáknak, hanem antirepublicanusoknak is találták és szinte csodálkozni látszottak rajta, ha a papok nem valami nyugodt lélekkel fogadták az afféle híreket, hogy például a jezsuiták egyik templomát a párisi zsidók vették meg zsinagógának, vagy hogy portugál zsidók akarják megvásárolni a nemzeti javak egy részét. Peretti abbé szerint mindent megtesznek az egyház megsemmisítésére s a nemzetgyűlés csak a zsidóknak és protestánsoknak kedvez. Nyitva állnak a zsidók zsinagógái, a kálvinisták imaházai, a mohammedánok mecsetei, csak a katolikus nem talál helyet, hol a legfőbb lényhez fohászkodjék. Ennek a panasznak volt is értelme a nem-plébániai templomok eladhatóságát megengedő törvény hozatala (1791. május 9.) után.

A *Journal de la Cour* (1791. január 16-iki 36. számának) egyik verse szerint

«A végzetes törvény ezentúl, keresztyén,
Elzsidósít, hogy te polgár lehess, — ez tény.
Főpapjaink lesznek: zsidó uzsorások,
Szemtelen sophisták, protestánsok s mások.
Most már zsinagóga, lyceum és templom,
Szent beszéd, szent íge, szombat, pokol — egy lom.

— — — — —
Mire esküdjözék hát a hittagadó?
Ki kell neki: Franklin, vagy a rossz Mirebeau?
Vallásra esküdjék, vagy philosophiára?
Protestáns-, zsidóra, vagy atheistára?»

Beszélték, hogy a portugál zsidók, kik egyenjogósíttatni akarták magukat, két milliót szántak a nemzetgyűlés tagjainak megvesztegetésére. Névszerint is megneveztek néhányat (köztök Mirabeau, Grégoiret, Chapelliert), ki pénzt fogadott el a zsidóktól. Kijutott Bailly elnöknek is, ki abban a hitben, hogy Isten előtt minden vallás kedves és hogy minden ember egyenlő, nemcsak kálvinistákkal, lutheránusokkal, anabaptistákkal érintkezett, hanem Brandon «testvér» meghívására elment a zsidók clubjába is. A legtöbb túsúrást azonban az autuni püspöknek (Talleyrandnak) kellett eltűrnie, a miért például frakba csapta magát, hogy Reynière asszonynál beajánljon egy zsidót, ki papi javakat akart vásárolni. Az egyik gúnyvers szerint pedig:

«Ki ez a Grégoire, kit ma úgy dicsérnek
Franciaországban a zsinagógákban?

— — — — —
Telhetetlen papzsák, pedáns és obscurus,
Ki épp úgy protestáns, a mint katolikus,
Zsidó s keresztyén, de mindig fanatikus.

Olyan, milyen Judás, az elődje:
Eladja a lelkét, csak legyen vevője!»

XVI. Lajos halála után pedig a Palais Royalban állítólag aristokrata írótól származó röpiratot árultak, melynek az volt a czíme: *XVI. Lajosnak a zsidók és francziák királyának szenvedése és halála*. Annyi bizonyos, hogy az erejében egyre fogyatkozó egyház és aristokratia a forradalom tulzásait a zsidók mindinkább növekedő befolyásának tulajdonították.

A portugál zsidók, a hogy különösen a bordeauxiakat és bayruntiakat neveztek, újabb kérvényt nyujtottak be, melyet az autuni püspök 1790 január 28-án terjesztett a nemzetgyűlés elé,

hogy valóságos polgárjogot eszközöljön ki részökre. Rewbellt meg sem hallgatták, Maury abbé pedig a legnagyobb vihart keltette azzal, hogy a bordeauxi zsidókat csak ideiglenesen kívánta meghagyni eddigi jogaik és kiváltságaik élvezetében. Hiszen épen arról volt szó, hogy kiváltságaikat jogokká változtassák át. «A természet joga beszél — szólt Le Chapellier; — a törvények azt megerősítik, a századok szentesítik; hát ingadozhatik-e véleményében valaki?» Azonban még egész csomó módosítást és javítást tettek az előadó in.ítványán. A roppant lármában kezdődő szavazás elől a papok odahagyták a termet, mely «zsinagógához hasonlít»; hanem a portugál zsidókat a gyűlés 373 szavazattal 225 ellen csakugyan valóságos polgároknak nyilvánította. A papok a szentesítést azzal akarták hátráltatni, hogy az elsassi zsidók részére is hasonló jogokat sürgettek, holott a kétféle zsidók erősen gyűlöltek egymást; a mivel valóban szolgálatot tettek a zsidók általános egyenjogusítása ügyének. Az öregebb Garat február 9-én különben is a szószékről czáfolta meg azt a hírt, mintha a bordeauxiak az új törvény hallatára fölkeltek és a zsidókat kikergették volna.

Mindenesetre sokan voltak, kik szerint «az ég is ellenzi a zsidók szándékait». Úgy találták, hogy a kereskedésen kívül semmi más iránt sem érdeklődnek s hogy csak azután tehetik őket egyenjogúakká, ha előbb megváltoztatják szellemöket, ruházatukat, elveiket; ez pedig csak idővel, a nemzeti nevelés következtében történhetik meg. «Várni és elnapolni» volt a nemzetgyűlés jelszava ebben a kérdésben. Hanem azért a kérdés nem aludt el sem ott, sem a városházán, sem a sajtóban. «Vagy tépjétek szét az emberi jogok kinyilatkoztatását — heveskedett a *Chronique de Paris* a képviselőkkel szemben, — vagy adjátok meg a szabadságot az országban lakó zsidóknak is». Az elsassi zsidók valóban minden követ megmozdítottak, hogy ne maradjanak a «portugálok» mögött. Cahier de Gerville 1790 január 30-án már ismét ott volt a karmelita-kerületi zsidóknak egy küldöttségével a városházán. «Ezek még nem francziák — szólt, — de megérdemlik, hogy azok legyenek . . . Már vannak városi jogaik, de még hiányzik minderről a törvény pecsétje.» S Bertulio abbé magában a városi gyűlésben ugyanaznap ismét rámutatott, milyen igazságtalanság az, hogy különbséget tesznek a francia zsidók közt s valamennyinek ügyét ugyanazon törvényben kívánta rendezni. A közgyűlés ezt helyeselte, de kívánatát csak az egyes kerületek meghallgatása után akarta a nemzetgyűlés elé terjeszteni.

Hatvan kerületből 53 adott kedvező választ s határozottan csak egy tiltakozott a zsidók általános egyenjogúsítása ellen. Páris városa tehát 1790 február 25-én fölszólította a nemzetgyűlést, hogy mielőbb igazságot szolgáltatson a zsidókkal szemben. Egy pap, Mulat abbé, terjesztette elő a kérelmet, s egy pap, Talleyrand püspök, mint elnök jelentette ki a nemzetgyűlés nevében, hogy hiszen a többi zsidóról sem határozhatnak másképen, mint a hogy a bordeauxiakról s bayonneiakról már határozta. Az ott kimondott elvek összes következeit le kell vonniok.

Az ügy azonban nem fejlődött «rohamosan». A márczius 23-iki ülés napirendjéről a husvéti ünnepek, de talán egyéb okok miatt is április 15-ére tették át. Rewbell szerint csak 2—3 kérdésre kell felelniök a zsidóknak. Törvények-e nekik a mi törvényeink? Biróságaik-e a mi bíróságaink? Akarnak-e törvényes polgártársaink, testvéreink lenni? Leteszik-e szívből és szó szerint a polgári esküt? Ha igen, akkor jó francziák, törvényes polgártársaink. Ha nem, vagy maradjanak itt, vagy vándoroljanak ki Jeruzsálembe, a hol olyan polgárok lehetnek, a milyenek lenni akarnak.

A kérést a bizottsághoz utasították. E közben ismét föülkerekedett az antisemita áramlat, midőn híre ment, hogy Strassburgban április 7-én — mint hitték, az arisztokraták bujtogatására — a tömeg zavargott a zsidók ellen s tiltakozott, hogy az elsassi zsidók a portugál zsidókhöz hasonló jogokat nyerjenek.

A kérdés megoldásának az az indítvány látszott, melyet Target a nemzetgyűlésben április 30-án tett, s mely akadémikuskodás nélkül keresztül is ment, hogy tudniillik a cselekvő polgári jog kiterjed mindenkire, a ki a hazán kívül, idegen szüléktől származott ugyan, de öt esztendő óta letelepedve él Franciaországban, itt ingatlan vagyont szerzett, vagy francia nőt vett el, kereskedelmi ügyletet nyitott, vagy valamely városban polgárlevelet szerzett. A nemzetgyűlés azonban másnap Rewbellnek azt a módosítását is elfogadta, hogy ebből semmiféle következtetést sem kell vonni a zsidók polgári állapotának kérdésére nézve, melyet a napirendről levettek. Mire a zsidópárti lapok azzal vigasztalták magukat, hogy ez csak azért történik, mert a nemzetgyűlés annál nagyobb ünnepiességgel akarja kimondani a teljes egyenjogúságot. Ezt pedig a párisi zsidók 1790 május 10-én újabban is kérték a nemzettől. Bourges városi képviselő sürgetésére Páris városa is fölkarolta ügyöket; május 21-én háromtagú küldöttségre bízta kérelmek megvizsgálását s ez a bizottság már 29-én bemutatta emlékiratát. Utalt

reá, hogy annak idejében a nemzetgyűlés tapssal fogadta ugyan a városnak a szerencsétlen zsidók érdekében tett előterjesztését, hogy azonban a dologból még sem lett semmi, pedig az emberi jogok ki nyilatkoztatása után a zsidók jogainak megadása sem lehet többé kérdéses. Majdnem hihetetlen, hogy azoknak megadását épen a zsidók biztonsága érdekében halogatják. A községhez intézett levélben Bourget ellenállhatatlan okokkal mutatta ki, meg kell ugyan adni nekik a cselekvő polgári jogot, de csak fokozatosan, mert a keresztyének előítéletei még nincsenek legyőzve. Az elsassi képviselőkkel szemben hinni merete, hogy az elsassiak nem emberevők s hogy nem gondolnak általános mérsárlásra. S ha Strassburgban ugyanolyan vihar támadt a zsidók ellen, mint Nîmesben és Montaubanban a protestánsok ellen, ezt csakis az alkotmány következtében való újjászületés szüntetheti meg. Mert mindezen esetekben vakbuzgóság áll a türelemmel, kasztszellelem a közszellemmel szemben. A nemzetgyűlésnek ki kell tehát mondania, hogy a ki eleget tesz az alkotmányban és törvényekben előírt föltételeknek, vallás- és foglalkozáskülönbség nélkül választó és választható legyen. A bizottság nevében Brissot is ezt javasolta ; s a község heves viták után mind a két dolgot a nemzeti gyűlés elé terjesztette.

Nem sokkal ezután De Visnes is fölszóalt azon megszégyenítés ellen, hogy a metzi zsidóknak, kik 1715-ig a városi polgárokkal egyforma jogokat élveztek, ez időtől fogva Brancas herczeg és Fontaine grófnő részére családonként negyven livret kellett fizetniök a lakás, pártfogás és türelem fejében. Dupost, Robespierre, Bouche, Barnave is azt fejtegették, hogy ilyesmi nem illik szabad országban, mert hiszen a zsidók is emberek és akár belföldiek, akár külföldiek, nem kell velök állatok módjára bánni. Csak Rewbell szólt a gazdasági bizottságnak azon javaslata ellen, hogy töröljék ezt a türelmi adót ; a nemzeti gyűlés azonban, melynek különben csak 200 tagja volt jelen, egyszerűen törölte azt.

Tizenöt hónap óta a zsidók valóban makacsul küzdtek jogaikért s lépésről lépésre mind többet értek el. 1790 szeptember 2-án a nemzetgyűlés kimondta, hogy nem-katholikusok is lehetnek bírák ; csakhogy ez alkalommal nem gondoltak a zsidókra ; annál csodálatosabbnak tűnt föl, hogy október 28-án az alkotmányügyi bizottság, mintegy a törvények fölé emelkedve, ezt a jogot részben reájok is kiterjesztette. Az izgatottság e miatt annyira nőtt, hogy a nemzeti gyűlésnek külön is kellett vele foglalkoznia. Martineau 1791 január 18-án azt javasolta, hogy a honosítási levéllel ellátott zsidók teljes

cselekvő polgári jogokat élvezzenek. Az elsassi követek azonban hevesen kikelték a 4—5 hatalmasabb zsidó kedvéért előrángatott kérdés miatt s Broglie az elnapolást ajánlotta; a javaslatot csakugyan visszautasították az alkotmányügyi bizottsághoz, a hol azután meg is akadt; három hónapon át nem foglalkozott vele sem a nemzeti gyűlés, sem Páris városa. Április 24-én Páris falaira a departement kormányzósága egy hirdetményt ragasztatott ki, melyben a katolikus istentisztelet ügyét szabályozta. Azokat a templomokat, melyekre a katolikusoknak nem volt föltétlenül szükségök, a nemzet hasznára eladatni, vagy más célra fordítani rendelte s megengedte, hogy azokat vevőik szabadon használhassák. Conturies abbé május 7-én ezt a nemzeti gyűlésben úgy értelmezte, hogy a katolikus templomokat ennek alapján zsinagógákká, mecsetekké, lutheránus és anabaptista templomokká és pagodákká is át lehet alakítani. A rendelet visszavonását azonban hiában követelte; sőt a nemzetgyűlés egyenesen törvényt emelte azt május 8-án. Másnap már ott volt a gyűlés előtt a zsidóknak új kérvénye, mely ilyen kedvező körülmények közt sürgette a sorsukról való végső intézkedést.

Hivatkoztak rá, hogy a fővárosban régtől fogva lakván, magukat a köztársaság törvényeinek alávetvén, hazafiságukat és az alkotmány iránt való lelkesedésüket bebizonyítván s a haza dicsőségéért mindig rajongván, megérdemlik a polgári nevezetet, a szabadság áldásaiban való részesedést. A község a december 29-iki törvény alapján most állítja össze a választópolgárok névsorát; ez a legjobb alkalom, hogy bevegyék őket a politikai társadalomba. Vagy ők tovább is külön osztályban éljenek? S a nemzeti gyűlés még most sem szabályozza helyzetüket? A gyűlés, mely azelőtt a német és portugál-zsidók közt való különbségről beszélt, most már csak a német és párisi zsidók közt kezdett különbséget tenni s úgy vélte, hogy az elsassi zsidók iránt való ellenszenvnek nem áldozhatja föl a párisiakat. Ennek az ügynek örökös elnapolását már csak a jogegyenlőség elvénél fogva sem folytathatták tovább. Maguk a párisi zsidók pedig annyira bíztak már vallásuk szabadságában, hogy lépéseket tettek egy katolikus templomnak megvételére és zsinagógává átalakítására. Hitték, hogy vallási rabságuk véget ér; de nem tudták, véget ér-e a polgári szolgaság; tudták, hogy joguk van zsinagógát építeni vagy vásárolni; de annál türelmetlenebbek voltak, hogy még sincsen polgári címök és joguk.

•Május 26-án Páris városa újból szót emelt érdekekben a nem-

zeti gyűlés előtt, kérvén azt, hogy a vallásszabadság elvét a zsidókra nézve ez elvnek minden következményével együtt fogadja el.

Dupost 1791 szeptember 27-én a nemzeti gyűlésben csakugyan azt indítványozta, hogy a zsidóknak teljes cselekvő polgári jogot adjanak. Midőn Rewbell föl akart szólalni ellene, Renault de Saint-Jean-d'Angély közbekiáltott, hogy utasítsanak rendre mindenkít, a ki a javaslat ellen szól, mert az ilyen magát az alkotmányt támadja! Másnap Dupost már elő is terjesztette az egyenlősítésről szóló törvényjavaslatát. Chabroud megint napirendre térést javasolt, de lepisszegték, Rewbell pedig hallgatott, s a javaslatból pár percz mulva törvény lett.

Franciaországban nem voltak többé jogtalanok.

MÁRKI SÁNDOR.

ÉRTESÍTŐ.

Herczeg Ferencz. Idegenek között. A nevelőnö naplója. Bpest, 1900.

A történet nem különösen érdekes. Szép és eszes leányt látunk benne, ki különböző helyeken mint nevelőnö szolgál, de mindenütt csak rövid ideig marad: szépsége miatt mindenütt csak hamar lehetetlenné válik. A férfiak belészeretnek, a nők megirigylük vagy féltékenykednek rája. Ebből aztán könnyen összeütközések származnak. Igaz, hogy ily összeütközéseknek egy nevelőnővel szemben igen könnyű a megoldásuk: fölmondanak neki.

Paula — ez a nevelőnö neve — végtére úgy látja, hogy ily alárendelt állásban nem maradhat szép és erényes leány: a férfiak könnyen gyűlő, tolakodó érzéki szerelme, a nők féltékeny kicsinyes gyűlölete mindenhonnan elűzi őt. «Nincs se tragœdiahős — írja Paula a naplójában — se gazember, csak sertésormányok vannak körülöttem, a melyek rőfögve turják a szemetet egy kis élvezet vagy egy kis haszon kedvéért». Ily hangulatban aztán Paula elmege nőül egy tisztviselőhöz, kit nem szeret, ki előtte mindég az idegen par excellence. «Mikor hozzám közeledik, borzadva és csodálkozva nézek reá. Ki az? Mi közünk egymáshoz?»

A nevelőnö naplója egy utóirattal végződik. (Női szokás!) Két évvel esküvője után anyai boldogságáról ír Paula. Férjének értéke valószínűleg még mindig csekély az ő szemében: de gyermekéről azt írja, hogy nincs ár, melyért odaadná. Idővel talán mint oly sok más házasságban, a Pauláéban is a gyermek majd kiegyenlíti a házások közti különbséget.

Herczeg emez új regénye két tekintetben jelentékeny: az elbeszélés módjára és jellemzésére nézve. Elbeszélésmódja olyan, a minőt a híres francia kritikus, Planche Gusztáv annyira ajánlott a francia regényköltőknek és a melyet annyira nélkülözött Victor Hugó regényeiben: az Abbé Prevost és Prosper Merimée modora:

rövid és tömör. Minden rajza biztos, de discret kézre mutat, mely nem aknázza ki a hatásos jeleneteket. A cselekvény nem gazdag változatokban, részleteket csak akkor említ a költő, ha az a részlet jellemző. Az egész elbeszélésben valami határozott írói erő mutatkozik, mely azonban tartózkodó is. Az író épen nem bőbeszédű: a mit elmond, azt biztos nyugodtsággal mondja el: az események leperdülése az ő elbeszélő ügyessége következtében természetesnek látszik és élénken áll az olvasó szeme előtt. Ime, egy regényíró, ki tud rövid és mégis világos lenni!

A másik főérdeme a Herczeg regényének a személyek rajza. A regény cselekvénye és bonyulata csekély, de mégis folyton leköti érdekünket, oly elevenek az alakok, a melyek benne mozognak. Az egész művöltakép nem egyéb, mint jól megfigyelt és élénken megvilágított alakok sorozata. Egy Uránia-előadás a magyar társas életből ügyesen vetített vándorképek segítségével. Paula csak rövid ideig marad egy-egy helyen: a mint új házba lép, új alakokat mutat be a költő, a budapesti asphalt gazdag vegetatióját: mind-egyikben a valódiság frissesége. Minő kitünő példányokból áll például az őrnagy családja a «fess» Cox és Box leányokkal. A legnagyobb művészettel rajzolt alak talán az a gyermekes, szeszélyes, a rosszból is csak nyalakodó Z. ministeri tanácsosné. Önkénytelenül lerajzolja önmagát a regény hősnője, a napló írója Paula is. Azok közül a hideg, eszes, önálló leányokból való, kiket Herczeg szeret vagy legalább szeret rajzolni. Néha azonban mintha nem a maga szemével, nem egy fiatal leány ragyogó szemével nézné ember-társait, hanem a Herczeg gyakorlott, kutató szemével. Fiatal leányban alig lehet ennyi scepstis, ennyi ironikus emberismeret, még akkor sem, ha szép és szegény egyszerre.

A költőnek iróniáját látjuk abban is, hogy Paula — ámbár előtte egész sor férfi vonul föl — voltakép csak egyetlen egy iránt érez valódi, ha nem is mély rokonszenvet: ez az egy pedig egy szegény pupos esztergályos.

Paula házassága némi kételyt ébreszt bennünk. Valószínű-e, hogy oly életismerő, okos, sőt ravasz leány mint Paula oly könnyen föladjja a harcztot és oly valakihez megy nőül, ki előtte ellenszenves?

Bármilyen jó elbeszélő és erős megfigyelő is Herczeg, egy hiányzik e regényből: a költői szív meleg lüktetése, az erős varázsló képzelet. De elégedjünk meg azzal, a mi e könyvben valóban megvan: elég gazdag adományokban így is.

Riedl Fr.

Keleti Szemle. Közlemények az uralaltáji nép- és tudomány köréből. A Magyar Néprajzi Társaság keleti szakosztályának és a Keleti Kereskedelmi Akadémiának Értesítője. Szerkesztik Kúnos Ignác és Munkácsi Bernát. Budapest.

Újabbán ismét fokozott érdeklődéssel fordulnak a kutatók, s a mennyire erről nálunk szó lehet, a nagy közönség is a magyar nép őstörténetének nyomozása felé. Mindenesetre nagy része volt az ezredéves ünnepnek ez érdeklődés fölkelésében és ébrentartásában, midőn a mult idők felé irányozva tekintetünket, a rokon népfajok és nyelvek vizsgálatát ismét fontos föladattá tette. A magyar nép ősi rokonságának s legrégebb viszontagságainak e kutatása kelet felé fordítja tekintetünket, ott kell fölvilágosítani várunk a még eddig ismeretlen kérdésekre. A keleti tanulmányoknak kapcsolata a magyar nép- és nyelvtudomány külön céljaival teszi szükségessé egy oly folyóirat megindítását, mely kapcsolatot létesítsen a külföldi és hazai tudósoknak rokon tárgyú s egymást kiegészítő munkássága között. Ez a gondolat vezette a *Keleti Szemle* szerkesztőit, midőn egy oly folyóirat megalapítására gondoltak, melynek legfőbb célja a magyar faj ősi rokonságának s a vele kapcsolatos kérdésnek-kutatása lesz. A folyóirat megalapítása és föntartása céljából a Magyar Néprajzi Társaság külön keleti szakosztályt alapított, s az anyagi terheket, valamint a szellemi vezetést megosztja a keleti kereskedelmi Akadémiával, melynek gyakorlati célját nagyon szépen kiegészíti a folyóirat föntartásában nyilvánuló tudományos törekvés.

A *Keleti Szemle* első sorban oly dolgozatokat akar közölni, melyek akár ethnologiai, ethnographiai, nyelvészeti, folklorisztikai vagy műveltségtörténeti szempontból megvilágíthatják a magyar ethnicum keleti alapjait vagy kapcsolatait. Foglalkozni fog továbbá az ural-altáji népek tudományával, s figyelemmel lesz e népcsaládoknak egymásközi hatására, valamint az idegen népfajokkal való viszonyaikra. Ily tág területet igyekeznek áttekinteni a folyóirat szerkesztői, s ha sikerülni fog nekik a mostaninál élénkebb munkásságot kelteni e téren, idővel bizonyosan ki is kell majd bővíteniök a folyóiratnak most még elég szűkre szabott keretét (20 ív). Mert hisz e most említett föladatokon kívül még egy másik fontos hivatás is vár a szerkesztőkre. Minthogy folyóiratuk többnyelvű s így a külföld, tudósainak kezébe is kerül, közvetítő szerepet kell

vállalnia a hazai és a külföldi nyelvtudomány és ethnographiai tudományok kölcsönös megismertetésében. Irodalmi rovatától sokat várunk e téren. Egyrészt német vagy franczia nyelven ismertetni kell a magyar tudomány haladását, másrészt meg számot kell adniok a külföldi tudományosság minden mozzanatáról, mely bennünket hazai szempontból érdekel.

Az első füzet elég gazdag tartalmával már keresi ezt az összekötő fonalat a magyar és a külföldi tudományosság között. Kuun Géza gróf levele, melyet a *Keleti Szemle* szerkesztőségéhez intézett, rámutat a folyóirat útján megoldandó egyes kisebb rendű feladatokra. Munkácsi Bernát a kaukázusi nyelvek hatásáról szól a finn-magyar (értsd: finn-ugor) nyelvekre, röviden összefoglalva erre a kérdésre vonatkozó részletes tanulmányait. Nagy Géza *Magyar ethnologiai kérdések* címén a magyar nép alakulásáról szól, igen érdekesen s több tekintetben új szempontból világítva meg ezt a kérdést. Ő háromfajta népség keveredését látja a magyarságban, úgymint az avarokét, turkokét és kazarokét. S e három faj keveredésének nyomát keresi a magyar nyelvjárások legfontosabb megkülönböztető sajáttságának, az *ö*, *ē* és *e* hangok mai használatában. Hivatkozik *A magyar nyelvjárások keletkezése* című munkára, mely négy fő nyelvjárást különböztet meg: a dunántúlit, az alföldit, a palóczot s a felsőtiszait (az erdélyi magyarsággal). «Azt hiszem — folytatja Nagy Géza — hogy további elemzéssel még ezt a négy nyelvjárást is leszállíthatni háromra. Ha ugyanis a kérdést úgy formulázzuk: a mai nyelvjárásainkban jelentkező hangtani eltéréseknél az egymásnak párhuzamosan megfelelő hangzók vagy mássallhangzók száma mennyire terjedhet, azt tapasztaljuk, hogy általában véve háromfélekép jelentkezhetik a különbség. Így például nagy területre nézve jellemző az *ö*-zés, ezzel párhuzamosan egy másik nagy területen zárt *ē*-t találunk, egy harmadik területen ugyanennek rövid nyílt *e* felel meg; de már egy negyedik párhuzamos hangzó nincs». Ebben igaza van Nagy Gézának. Csakhogy a mai nyílt *e* is csak később fejlődött a zárt *ē*-ből, épúgy, mint a hogy Erdélyben az *o*-ból is rendszeren a nyiltabb *a* lett. A négy fő nyelvjárás-típust az előbb említett munka két főcsoportra vezeti vissza, tudniillik az *özö* és *ēzö* nyelvjárásokéra, s ezek egymás fölött helyezkedtek el; az elválasztó határ körülbelül a Duna vonala Pozsonytól Pestig s ennek meghosszabbítása az erdélyi hegyekig. S ez a két fő nyelvjárás megfelelhet a két egybe olvadt népcsoportnak: egyik a turkoké vagyis a hét törzse, másik a kazároké vagy jászoké.

(Nagy G. szavai szerint). Az avarok, ha beolvadtak is a magyarságba, új nyelvjárástípus nem keletkezett, hanem épúgy mint később a besenyők és kúnok, azt a nyelvjárást fogadták el, melyet a velük érintkező magyarság beszélt.

Török tárgyú dolgozatokkal gyarapították az első füzet tartalmát: Vámbery Ármin, a ki az ó-oszmánli nyelv szókészletéről, s az oszmánli nyelv alakulásáról értekezik, Bacher Vilmos (*keleti török elemek egy héber-perzsa szótárban*), a francia Huart török fölíratokat magyaráz, a német Horn Naszreddin hodsa tréfáiról szól. Végül Szmirnov egy orosz nyelvű dolgozatban az ural-altáji népekről szóló orosz irodalom ismertetését kezdi meg. A kisebb közleményekben Katona Lajos a *Barlaam és Josaphat* legendáról szól. Külön rovat foglalkozik az európai keleti iskolaügygyel. A folyóirat abból a dicséretes szándékból teszi ezt, hogy kapcsolatot teremtsen a különböző országokbeli keleti intézetek közt, s hogy közös természetű dolgaikat megvitathassák. B.

Vándorfelhők. Versek, írta Feleki Sándor. Sávely Dezső rajzaival. Budapest, 1900. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) kiadása, nagy 8-adrét. 197 lap. Ára 3 korona.

Napjainkban alig van könnyebb mesterség a versírásnál. Meg van törve az útja: széles országúttá törte az irodalom fejlődése s a folytonos gyakorlat. Fáradság nélkül sétálhatnak rajta ifjak és öregek, férfiak és nők. Hogy ezt szorgalmasan cselekszik is, mutatja a versgyűjtemények új meg új serege, mely szemünk előtt évről-évre bevonul irodalmunk nyílt csarnokába. Alig van módunk csak arra is, hogy valamennyit észrevegyük, még kevésbé, hogy figyelemre méltassuk. Rendelkezésökre áll a kész költői nyelv. A változatos formák szinte magoktól ajánlkoznak. Műgond, szerkezet, külső és belső technikai szabatosság nem sok gondot ad nekik. Fölmenti őket azok bilincseitől a divatos könnyűvérűség. Ártatlan mulatság, kedves időtöltés, édes önámítás. Mert költő és versíró épen úgy nem egyet jelent, mint szobrász és kőfaragó. Minél tovább tart tévedésbe ejtő önhittségünk, annál súlyosb váddal fordul ellenünk az elvesztegetett idő.

Mily véleményt táplál a maga költői mivoltáról és működéséről Feleki Sándor, nem tudjuk, de közönbös is az ránk nézve. Vélemény helyett az eredményre helyezzük a súlyt. Ime előttünk

van *Vándorfelhők* című versgyűjteménye. Külső megjelenése valóban ékes, szinte elegans és megnyerő, mint egy előkelő társaságba lépő művelt ifjúé. Nagy nyolczadrét alak, ízlésesen diszített fehér címlap, finom velinpapír s a szöveg illusztrálása Sávely Dezső különféle rajzaival. Bizonyos várakozással vesszük kezünkbe. Tudni kívánjuk, mit takar ez a díszes külső. Fölnyitjuk a könyvet. Az első lapon *Egy dal* című vers üdvözöl bennünket, még pedig egy fölėje rajzolt képpel, mely vén fa tövénél meggörnyedve ülő fiatal embert ábrázol, a ki jobbában papirlapot tartva, baljával térdére támaszkodva, lehorgasztott fővel gondolkozni látszik. Ez bizonyosan maga a költő lesz, a ki valami versen töri a fejét.

Izelítsük meg hát mindjárt ezt az első dalt. Ez mintegy bemutató. Hangulatot kelt s reményt vagy kételyt ébreszt a továbbiakra nézve. A költő azt akarja kifejezni versében, hogy egy régi dal eszünkbe juttatja rég elhagyott kedves falunkat. De miképen ad alakot ennek az egyszerű eszmének? Nem azt mondja, hogy valóban zengeni hallja a régi dalt, hogy annak közvetlen hatása alatt elandalodik a lelke s visszaszáll szülőföldjére; hanem azt mondja, hogy «Míg küzdünk a nagy emberárban A sors ezer ármányival, A zürzavaros lárma közt is *Lelkünkben zsong egy régi dal.*» Tehát ott hordozzuk, ott «zsong» állandóan, nem valami különös érintésre csendül meg. De ha mindig ott zsong, akkor azzal együtt a falunk is mindig eszünkben van s nem szükség hat strophán keresztül töprenkedni a dal mivolta fölött. Mert költőnk nem tudja «mit jelent» ez a dal; gyermekkorából emlékszik rá, de nem tudja «a szerelem hajnalán dalolta-e, vagy csendes családi tűznél (!?) tanította rá az anyja s öröm fűzi-e hozzá vagy fájdalom; nem emlékszik rá, miről szól: mégis «keble feszül» attól, «látja faluját s szemében forró köny ragyog».

Minő lehet már ez a «lelkünkben zsongó», de teljesen ismeretlen s inkább csak álmodott dal s miként lehet annak ily visszaidéző hatása: azt bajos elképzelni. Hanem ebből az ízelitőből egyelőre is valószínűnek látszik előttünk, hogy Feleki Sándor nem igen bír tiszta, szabatos kifejezésre juttatni egy-egy lyrai gondolatot vagy érzelmet s hogy lehető érzékét is nem kevésbé csökkenti a pongyola előadás. S e véleményünk nem változik a gyűjtemény többi darabjainak áttekintése után, csak erősbül. Általában hiányzik nála a mélység, csekély vagy langyos az érzelem, nagyon is szűk korlátok közt mozog a képzelet. Czifrázkodás, dagály, üres szóvirágokkal csillogás nem sajátja, de maga az egyszerűség

nem pótolhatja a benső melegség és elevenség, szóval a költészet hiányát.

Otthon című szakaszában falujának, családi körének benyomásait és emlékeit énekli. A honvágy, az elhagyott szülőföld szeretete, a családi tűzhely melege erősen vonja: de benyomásait nem tudja kerekded dal képében elénk tükrözni. Alkotó ereje nagyon gyöngé. Kezében szétfoly s zilálttá válik a dal keretébe vont eszme és érzelem. Alig van költeménye, melyben vagy a szerkezet gyarlósága, vagy egyes apró idétlenségek ne háborítnának. Valami gyermekes gyöngeség, szinte magával jól tehetetlenség nyilatkozik nála. Nyelvében semmi költői emelkedés, de még tiszta magyarosság sincs. E hiányt épen nem pótolja a versek többé-kevésbé szabatos külső technikája.

Különös észjárása van. Képzeletének korlátoltsága miatt nagyon szegényes, sokszor épen bizarr a költői lelemény. A gyűjtemény huszadik lapján egy vers címe *A poéta*. A cím fölött ugyanazon arczkép van, melyet a legelső *Egy dal* fölött láttunk, csak hogy itt bal kezével nem a térdét, hanem a bal arczát nyomja, mintha a foga fájna, «úgy irogatja egyre-egyre a bánat szülte dalokat». Csodálatos becsvágya ennek a poétának, mely «előtte mindig ott lebeg», hogy

Mit szólnak róla otthonában
A jó falusi emberek.
Hogy küzd a gonddal, mit se bánja,
Hisz' bátorítja őt a hit!
A kis faluban róla szólnak
S dicséretik szép verseit.

De szegény poétánk arra ébred, hogy «bús nótáit hiában írja», reménye oly hiú, csaló! A faluban kiki «saját dolgára jár» s nem gondolnak a versirással. Jól is teszik. Ezek a versek nem érdemlik a jó falusi emberek dicséretét.

A zöld mezőn bolyong tavasszal s keresi ott gyermekkorát, vagy saját gyermekalakját, «egy barna kis fiút» a ki itt egykor

A haragos vad tátikát,
A sárga kankalint,
A jó szagú ezerfüvet
Füzérbe fonta mind.
S nem ismert önmagára sem
A vén templom fala,
Ha jött az est, körül foná

Ezerfű, tátika . . .
 Kedves virágok, szőljatok,
 A gyermek merre van?
 De a pipacs, a tátika
 S a szegfű szótalan.
 Talán te tudsz felőle hírt
 Haragos csalmatag?

Egy szóval nem ismerik meg benne «a komor arcú emberben az egykor víg gyermeket». Ebben ugyan nincs semmi új, semmi eredeti, semmi megható. Hanem vajon mi lehet az a haragos vad tátika, az az ezerfű, az a haragos csalmatag? Ezerjófűről és bolondító csalma-tokról vagy belindekről emlékeznek a fűvészkönyvek: de hogy ezek valami kedves tárgyai lettek volna a gyermeki foglalkozásnak, bajosan hiszszük. A haragos tátikával sem találkoztunk a mezőn, hacsak nem a mámika társaságában.

De ilyen a mi költőnk ízlése. Neki a madarak közt is a pinty meg a csíz a kedvence. Űnos-untalan ezeket emlegeti. A mi bizony csak különös körülmények közt lehet jellemzően alkalmas. Aztán ki vesződött valaha oly sok bágyadt versben a nagyanyja alakjával, életével, sirjával? Egyetlen jó vers nem tette volna-e állandóbbá a jó nagyanya emlékét, mint ez a számos, áldatlan gyöngesség? Vagy példányul vette Pósa Lajost, a ki egész verskötetet írt az édes anyjáról s a ki öreg szüléjét nemcsak szívébe és könyvébe foglalta, hanem a hirlapok szerint, egy-egy dicsőítő ünnepélyre is magával viszi, megmutatni őt a bankettnek, vagy a bankettet neki? Úgy látszik, valóban példányul vette. Költeményt is írt hozzá említett könyve «megjelenésére» (!) 180. l. még pedig olyat, melyben az öreg édes anyának «a kék perkálkötényre hulló sok forró könyjét», a szellő mint báránypelleget viszi «a költő kis otthona fölé». Ott a fellegből a könycsepp «a fiu szívébe hull s fakaszt friss dalvirágot kiapadhatlanul». Megjegyzendő, hogy az öreg «anyó apró házikója» ablakán «akáczlomb bólogat be s rajt kis pinty énekel».

Úgy látszik, Feleki Sándor szemében kedves és természetes ez a különös «felleg és köny» metamorphosis. A *kórházról* szóló dalok közt a XV. számúban (195. l.) a beteg fia után epedő «jóságos ősz anyóka könyje mind kis felhővé verődik» s a kis felhőből «mint langyos permeteg hűll» a kórház udvarán ülő fiúra. Tehát megázik a szegény «nagy beteg» . . . Igazán költői és orvosi lelemény egyszersmind!

Szentel egy verset atyja emlékének is. Az *öreg doktor* címűt

(28. l.) két arczkép illusztrálja. Az elsón látunk hátulról egy nagy fekete kabátot, melynek tetején széles karimás kalap ül. A másik kép mulató parasztokat ábrázol, «és sugja egyik lassan másikának: jó doktor bácsit Isten áldja meg.» Ez a sor aztán refrainje a különben minden közvetlenebb érzés, vagy költői szárnyalás nélkül való költeménynek. Több abban a jó akarat, mint az ihlet. Előadása prózaivá szaporodik. Elmondja, hogy midőn «zsidók ellen szólt szertesztét az ének, bár a vén doktor szintén jó zsidó volt, nyugodtan maradának a szivek, nem győzött ott az antisémi hóbort — jó doktor bácsi Isten áldja meg. Hiába mételyezték meg a népet, hiába jöttek agitátorok, hiába szórtak görbe orrú képet (!?) hiába folytak az ingyen borok» stb. . . Ez nem az a szín, mely gyönyörködtet, nem az a hang, mely lelkünkben viszhangot kelt.

Zsidóságát más költeményében is emlegeti itt-ott, nem tudni mily czélből. Nincs arra szükség. Zsidónak lenni nálunk se nem erény, se nem bűn, se nem érdem, se nem szégyen. A hazát szolgálni önzetlenül, egész erőnkéből, faji és egyéni jó tulajdonainkkal: ez közös föladatunk. E szolgálatban kezet fogó testvér: zsidó és keresztény.

Furcsán van az ibolyaillattal is. (37. l.) A mint a por-belepte (nem elég-e: porlepte?) utczán jár és kél, ibolyaillattal legyezik őt a rügyfakasztó langy szelek. Úgy érzi, hogy ez illatot az ő faluja erdejéből hozza a szél s visszavarázsolja multja emlékeit. Ez eddig jól van s vége is lehetne; de ő tovább viszi s azt mondja: addig nem hagyja el a remény, míg «az ibolyák illatárját tavasz fényben érzi»

Ha majd tavaszkor már nem érzek
 Űde ibolyaillatot,
 Akkor az ifjuságnak vége,
 Akkor a szív halott, halott.

Ki akar fejezni valamit, de nem találja meg a helyesen kifejező képet. Mert abból, hogy nem érez ibolyaillatot, csakugyan nem következik az, a mit belőle következtet. Prózaileg szólva azt kérdezhetnők: hátha nem lesz ibolya? hátha a szaglásban lesz a hiba?

Otthona szűk köréből kibontakozva a *Szabadba* viszi őt műzsája, hol főleg a természettel foglalkozik. Megéneкли néhány dalában az évszakokat, a felhőket s különös előszeretettel, többször ismételve, az erdőt. De nem találjuk verseiben sem a színezet élénkségét s természethűségét, sem az érzelem, vagy a reflexio természetes oda olvadását. Pedig ez utóbbira gyakran törekszik. A kép-

zelet szegénysége miatt erőtetett, különös képekhez is folyamodik. *Az őszi rózsá* (61. l.), melyről oda nem illő zilált vonásokban szól, neki az oly embereket juttatja eszébe, «kiket a sors viharja tép s belül viselnek mély sebet, de meg nem tudja senki, senki, ha útjok ember közt (!) vezet». Első pillanatra látszik a költeményben, hogy itt a kép nagyon erőszakolt s ellentétes s hogy «a dér-belepte (nem elég-e: dérlepte?) fű között virító őszi rózsához» nem hasonlít a titkon szenvedő, sors verte ember.

Ugyanily elbánásban részesíti lantja a fenyőfákat is. *Fenyők halála* című versében (66. l.) azt zengi, hogy mikor már az erdőn minden fenyőt kivágtak, holdas estén fölhangzik ott a sóhaj és panasz: «a nagy városból visszaszálló fenyőfák síró lelke az». Hogy képzeljük ezeket a visszaszálló fenyőket? karácsonyfák azok? vagy más használatba vett fenyőfák? Akár egyik, akár másik, de vissza egyik sem száll. Sejtjük, hogy itt is valami mást akart kifejezni a költő, de nem érlelte jól meg. — S mit mondjunk azon másik *Fenyőfáról*, melyről az 158-dik lapon énekel? Tudniillik a Karácsonyestén szereplő karácsonyfa kérgén «rá ismer a papa egy férfi és egy leány nevére», melyet hajdan ő metszett abba s «most arczát elrejtí tenyerébe s fájó keserves könnye hull». Vajon minő lehetett az a karácsonyfa? Ha a két név elfért a kérgén s már ki is forrta: bajosan hiszszük, hogy beállítható lett volna karácsonyfának. De a kép tetszett a költőnek s nem igen gondolt vele, hogy befér-e az ajtón?

Ehhez a családhoz tartozik az *Ünnep est az erdőben*. (70. l. három erdei vers egymásután.) Úgy éneкли, hogy «halálos néma a rengeteg, tar-ágon egy pinty néha meg-megremeg (!) . . . Bokor, fa megremegnek (!) Kél méla nesz, A pusztá rengetegnek Imája ez.» — Azok a képek, melyeket így a természetről fest, mind olyan különösek. Télben «az örök csendet csak zord vihar törí meg s cserje, bokor megremeg (!) S megszólal a czinke, csíz: nincsen kenyér, nincsen víz» stb. A tavaszról pedig azzal a furcsa állítással kezdi énekét, hogy «ki a tavaszt versbe zengi, nem barátja annak senki s tartanak rá haragot.» Mi ez?

Ezek és effélék lehetnek «secessió» ártatlan különlegességek, de nem érzeni rajtok a múzsa sugallatát. S ha azt nem érzeni, mit érnek? mire valók? miért vannak?

Most egy jól megtelt női arczkép üdvözöl bennünket a következő *Innominata* című szakasz első betűjében. Az arczkép fölött fekete szív; alatta rózsagally. Egész kirakat. Női arczkép, szív,

rózsagally. Természetes, hogy szerelemről lesz szó. De miért kellett ezt az szakaszt az Innominata latin szó védelme alá helyezni, ha csak nem negélyező keresettségből, valóban nem értjük. Hiszen nem vagyunk kíváncsiak a kedves nevére, inkább csak a költeményekre, melyek róla szólnak. És Feleki Sándor ezekben, vagy ezek némelyikében adja némi jelét a költői ihletnek, az érzelem őszinteségének és közvetlenségének. Nem zaklatja erős szenvedély. Szelid borongás szállja meg. Ábrándozik egyről-másról s különös, hogy az Innominata kedvesről minél kevesebbet. De a sikerültebb s egyszerűségök miatt élvezhetőbb darabok mellett itt is sok a gyarlóság. Furcsa dolgokat talál ki. *Üzenet* című versecskéjében így énekel:

E kis dalocska, ha kopogtat,
Az ablak szárnyait kitárd,
Oh hadd lopóddzon a szivedbe,
Mert néki tél fagya megárt!

«Mert — úgy mond — kényesb portéka nincs a földön, mint kis dal s gyöngé rózsaszál: a rózsza meghal, ha napfény nem becézi, a kis dal meghal, ha leányszem rá nem nevet.» Ugyan már miért kelljen nevetnie a leánynak arra a kis dalra, ha csak nem valami csiklandós az? Sohsem hallottuk, hogy a dal éltetője a nevetés.

Aztán a következő költemény *A kis dal* (100. l.) szinte iker-testvére az előbbinek. Az ő lantján a dal számos helyen ismételve, mindig csak kis dal, kicsiny dal, piczi dal, parányi dal.

A kis dal minden szívben megterem,
Ha bekopog a csalfa szerelem,
Vagy hogyha éri bánat, szenvedés,
De versbe önteni a szó kevés.

Tehát «lelkünk mélyén hordjuk egy életen át, a sok-sok édes bús melódiát, soha senki se hallja, senki se tudja meg», de mikor meghalunk: szétporlunk és a dal marad csupán.

Szívünkből nő, sirhalmunkon fakad,
Virágozik s fakaszt friss galyakat.

Igazán csudálatos kis dal, melyet míg élünk, nem birunk szavakba önteni, mert arra kevés a szó s ha meghalunk, akkor mégis fönmarad mint dal, sőt virágozik s galyakat fakaszt.

Előadásában sincs semmi erő, nyelvében semmi szabatosság, sőt magyarosság sincs. Neki nem elég az akácza, akácza kell; ő

a vén templom után «vágyakozik kiolthatlan, örök». Neki ez a kérdés is helyes: «étvágyad mondd-e jó»? stb.

Az ekként fölsorolt s aprólékosaknak látszó részletekben tükröződik az egész gyűjtemény. Arról győződünk meg, hogy Feleki Sándorra nem mosolygott a múzsa, midőn jelen versgyűjteményén fáradozott. Nem fődözhattük ebben föl a költői hivatottság jelét, nem találtunk okot arra, hogy őt lantja pengetésére tovább is buzdítsuk. Könyvét a korai feledéstől meg nem menti annak igen csinos kiállítása, sem az azt illusztráló változatos rajzok, melyekből az utolsó lapon ezt a szót is: vége! egy lepkeszárnyas hölgy arcsképe alatt talán épen az «Innominata» alatt szemléljük. Z.

A meteorologiai műszerek és elemek. Írta dr. Alföldy Dénes nyug. tanár. Átvizsgálta Hegyfokj Kabos. Huszonnyolcz ábrával és kilencz táblával. Budapest. Kiadja a k. m. Természettudományi Társulat.

Kétségtelen az, a mit állítanak az anthropo-geographusok, hogy a földrajzi és égálji viszonyok döntő és irányító befolyásuk valamely nép anyagi és szellemi fejlődésében. S vitássá tenni a történelem és a korszellem hagyományos jogait sem igen mernők. De azt hiszszük mégis, ezeknek a tényezőknek a befolyását csupán évszázados mérővesszővel lehet igazságosan értékelni. Kisebb idődarabokra egyetlen súlyosabb egyéniség sokkal erősebben reá nyomja a saját bélyegét, semhogy külön lehetne választani, meddig az ő ezer oldalról összegyűjtött énjének folyamányai az események és meddig a korszellemé, s a néprajzi, földirati vagy történelmi motívumoké. És kiváltképen áll ez a kis országokban, fiatal culturnépek-nél, s így az elsők között a mi hazánkban . . .

Ezek a gondolatok pedig abból az alkalomból ötlenek el-ménkbe, hogy a Természettudományi Társulatnak két hasznos kiadványa kerül ismét íróasztalunkra. Ezé a társulaté, a mely állandó és nem épen ritka időközökben kopogtat be hozzánk ugysis a maga tartalmas és tanulságos Közlönyeivel, Chemiai füzeteivel és Pót-füzeteivel. Ezé a társulaté, a melynek hatása közművelődésünkre ez idő szerint, szokatlanul nagy. (Legalább arány szerint, merjük állítani, az.)

Hiszen igaz, hogy a magyar nemzet latinos műveltségének eredendő metaphysikus iránya természetes visszahatásul is hozhatta ezt reánk — de csak közelébb eső oknak látszik az a szellem,

a kinek nevével indult 1869-ben hódító útjára, s halad azon mind máig ez az egész irány.

Az érintett két mű közül az egyik, a melyikkel szándékunk itt foglalkozni: *Meteorologiai műszerek és elemek*. Írta dr. Alföldy Dénes.

E munkát segédkönyvül szánta írója a meteorologia hivatott vagy szenvedélyes művelőinek. Effajta könyvek nem lépnek föl azzal az igénynyel, hogy új eszméik vagy nagy tudományuk keltsen sensitíót. Szabatosság és teljesség a céljelok. Mindazáltal becsök nem kevés. Nélkülök sohasem haladna előre a tudomány. Olyanforma szerepök van a tudományos buvár kezében, mint a kereskedőében a mérlegnek. Nálunk különösen hézagot pótol ez a könyv, s bizonynyal meg fogja teremni gyümölcsét a pontosabb észleletekben, a melyek megint a tökéletesebb időprognoszt fogják eredményezni. A mű többoldalú szakszerű bírálaton, s némi pótlásokon is ment keresztül, mielőtt a nyilvánosság elé jutott volna.

Azokat a tüneteményeket, a melyek az időjárásra befolyással lehetnek, mind ismerteti, röviden és világosan; de a megfigyelés eszközei közül csupán azokra az egyszerűbbekre terjeszkedik ki, a melyek másod, harmadrendű (tehát nem központi) megfigyelő állomáson is előfordulhatnak. S ezek mellett sok jó tanácsot ad a megfigyelésre oly esetekben is, midőn valami ok miatt műszer nem használható.

Fejezetei a következők: 1. A hőmérséklet. 2. A légnyomás, 3. A párolgás és nedvesség. 4. A csapadék. 5. A szél. 6. A felhőzetek. 7. Az elektromos jelenségek — megfigyelése. 8. Az időjósítás. 9. A meteorologiai elemek megfigyelésének ideje.

Mint mondani szokás, Magyarország földművelő állam, azért azt hisszük, a könyv szélesebb körben is érdemel érdeklődést, mint csupán a hivatásos meteorologusok között. Sőt, hogy így legyen, épen hazánk időjárásbeli viszonyainak teljesebb ismerete is nagyon megkívánná. Bizony ez idő szerint még édeskeves az igazánvaló haszon az ország igen különböző természetű tájékain lakó gazdákra nézve a központi meteorologiai intézet adta ujjmutatásokból. De épen ebből a könyvből megtanulhatja, a kit érdekel, hogy ha világosan akar látni, magának is kell némi munkát végeznie. A helyi klíma olyan változásokat szenved egyes helyi jellegű okok miatt, a melyekről a központi intézettől sohasem nyerhet (a mi berendezésünk mellett) tájékoztatást. S e megjegyzés kapcsán legyen szabad egy pár idevágó sort magától a szerzőtől idéznünk: «Sajnos,

nálunk a meteorologia iránt nem igen érdeklődnek. Az Észak-amerikai Egyesült-Államokban a katonaság is hivatalosan segítkezik a meteorológiai megfigyelésekben. Nálunk tehetősebb földbirtokosaink lehetnének úttörők kellőkép felszerelt megfigyelő állomások létesítésében; az aránylag csekély anyagi áldozatot bőven visszaadná az időjárás ismerete. Központi intézetünk a szellemi támogatást nem tagadná meg, melyet épúgy érdemlenek meg a kellőkép berendezett megfigyelő állomások, mint a hivatalos fölügyelet alatt állók». (153. l.)

A könyv stylusa egyszerű, tárgyához illő, s eléggé magyaros. Csak az állítmányi igének a mondat végére való biggyesztését ne tanulták volna el germán szomszédainktól oly kegyetlenül ezek a mi író magyarjaink! De vigasztalására szolgálhat dr. Alföldynek, hogy e tekintetben sikerrel versenyez véle nem egy úgynevezett szépírónk is.

p. gy.

Finnland im Bilde seiner Dichtung und seine Dichter von Ernst Brausewetter mit Novellen, Gedichten, Schilderungen, Charakteristiken und 16 Porträts. Berlin und Leipzig 1899. — 8 rétt. VIII. + 456 lap. — Ára 6 márka.

Néhány év előtt egy igen csinosan kiállított és gazdagon illusztrált munka jelent meg *Finnország a XIX. században* cím alatt, több nyelven, a finn kormány költségén, mely munkának hivatása vala az «ezer tó országát», annak történetét, néprajzát, földirátát, belviszonyait, továbbá népének haladását a művészet, tudomány és ipar terén stb. a külfölddel jobban megismertetni. Ugyanily czél lebegett szerzőnk szemei előtt is, midőn jelen művét megírta, ámbár ez persze sokkal szerényebb körben mozog és kiállítása is egyszerűbb, mint azon díszmunkáé, melyből különben bővebben merített.

Rövid, politizáló bevezetés után Brausewetter vázlatosan leírja a finn földet és népét, s bővebben ennek régibb és újabb szépirodalmát, még pedig nemcsak a finn, hanem egyszersmind a svéd nyelven irottat is, mely két nyelv, mint tudjuk, úgy él és megfér egymás mellett náluk, mint nálunk a magyar és német. Az elbeszélés folyamában közöl mintegy húsz életrajzot, melyekhez a szükséges adatokat maguktól az illető íróktól és írónőktől szerezte meg.

Egy külön, rövidke szakasz azonkívül a finnek művészetének, a képiírásnak, szobrászatnak, építészetnek és zenének van szen-

telve, mely képek, illetőleg hangjegyek hiányában persze nem oly sikerült, mint a már több ízben említett díszmunkáé.

Végül a könyvnek több mint felét egy függelék foglalja el, melyben Brausewetter szemelvényeket közöl német fordításban a régiebb és újabb finn népköltészetből és modern írókból, kötött beszédben és prózában saját fordításában az eredeti szövegből. A munka elbeszélő részében is számos mutatványt közöl; ezeket szintén ő fordította le három rövid költemény kivételével, melyeknek fordításai eredetileg P. J. Willatzen *Nordlandsharfejében* (Bremen 1889.) jelentek meg. —f—s.

Alfred the Great. Containing Chapters on his Life and Times by several writers, an introduction by Sir Walter Besant and a poem by the Poet Laureate. Edited with preface by Alfred Bowker London 1899. — 8-rét XIV+260 lap. egy mappával és egy képmelléklettel.

Jövő 1901-dik év október havában Anglia nemzeti ünneppel készül megülni «Nagy» Alfréd, Wessex királya halálának ezredik évfordulóját, mely alkalommal a király szobrát fogják leleplezni régi székvárosában Winchesterben és ugyanott egy a legrégebb angol történelmet illusztráló muzeumot készülnek megnyitni. Ugyancsak az ő emlékét akarja fölleveníteni jelen munka, mely nyolcz előkelő író dolgozatát tartalmazza, melyeket Winchester előbbi mayor-je adott ki és látott el előszóval. Sir Walter Besant írta meg a bevezetést, Frederick Harrison értekezik Alfrédéről mint királyról, Bristol püspöke méltatja az ő érdemeit mint vallásos emberét és pædagogét; Charles Oman pedig mint katonát jellemzi.

Ezt követi egy fejezet Sir Clements Markham, a Royal Geographical Society elnökének tollából *Alfréd mint földrajzi író* címen, mely hazánk legrégebb történetét is érdekli. Egyéb munkákon kívül ugyanis, mint tudjuk, a király angol-szász anyanyelvén kiadta a hispaniai Orosius Pálnak az V. század elején készült latin földirati munkáját, melyet számos saját korabeli, tehát VIII. századbéli részlettel bővített meg.*) Ilyen például az a rövid leírás is, melyet dr. Marczali Henrik már fölhasznált hazánk legújabb

*) Hogy Alfréd mint bánt Orosius szövegével, azt legjobban Professor Henry Sweet kiadásából lehet megítélni, melyet az Early

történetében. Alfréd szerint az ő idejében a bajoroktól kik Ratisbon városa (Regnesburh) környékén éltek és a cséhek földétől keletre laktak a morvák, délre pedig a Dunán túl az Alpokig terült el Karinthia, melyet egy sivatag választott el a bolgárok*) földjétől, mely utóbbin túl keletre a byzáncki császárság feküdt. A morvaktól keletre pedig a Visztula földje fekszik (Wisle lond), ettől tovább keletre Dacia, melynek lakosai hajdan góthok valának (Gotan).**)

Egy-egy további fejezetben John Earle, az oxfordi egyetemen az angol-szász nyelv és irodalom tanára értekezik a királyról mint íróról és Sir Frederick Pollock, baronet, a híres jogtudós, az angol törvényről a norman hódítás kora előtt. Végül W. J. Loftie, a történétíró és régész, Alfrédnek a művészetek körül szerzett érdemeit méltatja.

A munka, mely az angol királynőnek van ajánlva, egyszerűen rövid útmutató akar lenni s mint ilyen föladatát sikeresen megoldja.

Kr. L.

Új magyar könyvek.

Balogh Jenő dr., Edvi Illés Károly dr. és Vargha Ferencz. A bűnvádi perrendtartás magyarázata. IV. köt. Buda-Pest, 1900. Grill K. (8-r. VIII. 406 l.) 12 kor.

Bán Aladár. Áhitat szárnyain. Himnuszok és egyéb vallásos költemények. Akantisz Viktor rajzaival. Buda-Pest, 1900. Szt. István-t. (8-r. 138 l.) 3 kor.

Békefi Remig. A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. század törvényei. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. 8.) Buda-Pest, 1900. Akadémija. (8-r. 41 l.) 1 kor.

English Text Society adott ki 1883-ban *King Alfred's Orosius* címen. Ebben az angol-szász szöveg és a latin eredeti, párhuzamosan egymás mellett vannak kinyomtatva. A latinban azonkívül azok a passusok, melyeket a király «szabadon» fordított le, dült betűkkel vannak föltüntetve.

*) Alfréd az illyreket is bolgároknak nevezi. *Illyrek, kiket mi bolgároknak nevezünk* (Stiliricos, the we Pulgare hatath). Sweet. 110 lap. 32 sor.

***) Sweet. 16 lap. 17 sor.

Beniczkyné Bajza Lenke. Mártha. Regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 152, 136 l.) 3 kor. 20 fill.

— Zöld gyepen. Regény 2 köt. Buda-Pest, 1900. U. o. (8-r. 152, 146 l.) 3 kor. 20 fill.

Bodnár Zsigmond. A népfajok sorsa és más kérdések. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. 224 l.) 3 kor.

Bródy Sándor. Fehér könyv. III. köt. 1900. márczius. Buda-Pest. (8-r. 157 l.) 1 kor. 80 fill.

Cserháti Sándor. Általános és különleges növénytermelés. I. köt.: Általános növénytermelés. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. IV, 584 l.) 9 kor.

Cyprián. Utak az életben. (Családi regénytár. 3.) Buda-Pest, 1900. Szt. István-t. (8-r. 162 l.) 1 kor.

Goyau György. A pápaság egyetemes története. Francziából fordította Kubinyi Viktor. Buda-Pest, 1900. Szt. István-t. (8-r. IV, 232 l.) 4 kor.

Hegedüs István. Emlékbeszed Ábel Jenő lev. tagról. (A m. t. Akademia tagjai fölött tartott Emlékbeszéd. X. 4.) Buda-Pest, 1900. (8-r. 27 l.) 60 fill.

Herczeg Ferencz. Idegenek között. (A nevelő nő naplója.) Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (9-r. 180 l.) 2 kor. 80 fill.

Huber Lipót. Az Úr Jézus szülőföldjén. Zarándokutam Palesztinába 1898-ban. Paur Géza 38 rajzával. Buda-Pest, 1900. Szt. István-t. (8-r. 191 l.) 3 kor.

Kacziány Géza dr. Petőfi. Irodalmi tanulmány. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (16-r. 38 l.) 1 kor.

Kovács Gyula költeményei. A költő életrajzával dr. Ferenczi Zoltántól. Kiadják leányai E. Kovács Ilona és Etelka. Kolozsvár, 1900. Gigbon. (8-r. 192 l.) 2 kor. 40 fill.

Lőrincz György. Falusi potentátok. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 193 l.) 2 kor. 40 fill.

Lükő Barna. Fegyvertan. Tankönyv az egyévi önkéntesek számára. Buda-Pest, 1900. Grill K. (8-r. V, 171 l.) 2 kor. 60 fill.

Mahler Ede. II. Ramses, az exodus Faraója. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. 9.) Buda-Pest, 1900. Akademia. (8-r. 26 l.) 75 fill.

Márkus Dezső dr. Felső bíróságaink elvi határozatai. A m. kir. Curia és a kir. táblák elvi jelentőségű döntéseinek rendszeres gyűjteménye. X. köt. 1898—1899. Buda-Pest, 1900. Grill. (8-r. IV, 724 l.) 10 kor.

May Károly. A Rio de la Platánál. Utazási élmények. Fordította Szekrényi Lajos. Buda-Pest, 1900. Szt István-t. (8-r. 677 l.) 6 korona.

— A Kordillerákban. Utazási élmények. Fordította Szekrényi Lajos. Buda-Pest, 1900. Szt István-t. (8-r. 577 l.) 6 kor.

Melich János. Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XVII. 4.) Buda-Pest, 1900. Akademia. (8-r. 50 l.) 1 kor. 20 fill.

Opin Read. Len Gausett. (Legjobb könyvek. IV. évf. 3. köt.) Buda-Pest, 1900. Légrádi testv. (8-r. 168 l.) 1 kor.

Páris Frigyes. A németországi mezőgazdasági szövetkezetek. Buda-Pest, 1900. Eggenberger. (8-r. 119 l.) 1 kor. 20 fill.

Petőfi Sándor bordalai és vegyes költeményei. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 130 l.) 20 fill.

Petri Arthur. Magány. Versek. Buda-Pest, 1900. Dobrowsky és Franke. (8-r. 97 l.) 2 kor.

Platz Bonifác dr. Utazás a természetben. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. IV, 179 l.) 3 kor.

Rosenberg Károly dr. A rendőrség az új bűnvádi perrendtartásban. A rendőri hatóságok, a csendőrség, a törvényhatósági, rendezett tanácsú városi és a községi rendőri hatáskörrel bíró hatóságok és hivatalok, nevezetesen a községi elöljáróságok és a rendőri közegek kézikönyve. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (16-r. XVIII, 275 l.) 2 kor. 40 fill.

Rovara Frigyes és Ruffy Pál. Gazdasági vezérfonál. Gazdák használatára. Buda-Pest, 1900. Nagel O. (8-r. 232. IV l.) 3 kor.

Sas Ede. Mesék a valóságról. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 141 l.) 2 kor. 40 fill.

Sámuel Aladár. Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei. Buda-Pest, 1899. Hornyánszky V. (8-r. 224 l.) 3 kor.

Schwarz Gyula. Görög történelem. Különös tekintettel az athenei történelemre és ennek forrásaira. Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. VIII, 743 l.) 14 kor.

Sime James. A német irodalom története. Angolból fordította Angyal Dávid. 3. kiad. (Athenæum kézi könyvtára. VIII. köt.) Buda-Pest, 1900. Athenæum. (8-r. 88 l.) 1 kor. 60 fill.

Strausz Adolf. Páris és az 1900-iki világkiállítás. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 142 l.) 3 kor.

Szabó Sándor. Pénzügyi kodex. II. Az állami italmérési jövedék. Bor-, sör-, szeszkereskedők, fogadósok, vendéglősök, kocsmárosok, bor-, sör-, pálinkamérők, kis mértékben elárúsítók, korlátolt kimérők, bortermelők, pénzügyi és közigazgatási tisztviselők, köz-

ségi, járási és tiszti orvosok, ügyvédek, községi előljáróságok, kir. adóhivatalok stb. számára. Buda-Pest. 1900. Toldi L. (8-r. XVI, 456 l.) 12 kor.

Szentessy Gyula. Válogatott költeményei. 1893—1899. Buda-Pest, 1900. Deutsch Zs. és Társa. (16-r. 110 l.) 2 kor.

Szentírás. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. II. köt. Az első próféták. Józsuá, Birák, Sámuel, Királyok. Buda-Pest, 1900. Lampel R. (8-r. 350 l.) 2 kor. 80 fill.

Szikra. A bevándorlók. 2. kiadás. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 244 l.) 3 kor. 20 fill.

Szomaházy István. Déli korzó. Elbeszélések. Buda-Pest, 1900. Singer és Wolfner. (8-r. 243 l.) 3 kor.

Tolstoi Leo gróf. A föltámadás. Regény 2 köt. 1900. Pallas. (8-r. 342, 398 l.) 5 kor.

Tóth Lőrincz. Emlékbeszéd Horváth Boldizsár t. tagról. (A m. t. Akademia tagjai fölött tartott emlékbeszédek. X. 5.) Buda-Pest, 1900. Akademia. (8-r. 43 l.) 1 kor.

Tóth Mór. Zenebonás emberek. Bűnügyi elbeszélések közel és távol időkből. Karczag, 1900. Szódi S. (8-r. 166 l.) 2 kor.

Verne Gyula. A zöld sugár. Francziából fordította Zigány Árpád. Egyedül jogositott magyar kiadás. Buda-Pest, 1900. Franklin t. (8-r. 237 l.) 2 kor.

Verne Gyula. Egy khinai viszontagságai khinában. Francziából ford. Zigány Árpád. Egyedül jogositott magyar kiadás. Benett eredeti rajzaival. Buda-Pest. 1900. Franklin t. (8-r. 240 l.) 2 kor.

Versényi György. Száll az ének. Költemények. Kolozsvár, 1900. Stein J. (8-r. 520 l.) 4 kor.

Virágh Géza. A magyar színművészet. Buda-Pest, 1900. Orsz. irod. r. t. (4-r. 168 l.) 5 frt.

Wolzogen Ernő. A kegyelmes asszony gyermekei. Regény.. (Legjobb könyvek. III. évf. 20.) Buda-Pest, 1900. Légrády testv.. (8-r. 166 l.) 1 kor.

Zelei Győző. A vér. Elbeszélések. Nagy-Kanizsa, 1900. Fischel F. (8-r. 168 l.) 2 kor.

